



СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ДЕМОКРАТИЈА И ЈАВНОСТ

*Александра Мирковић, Драган Ж, Марковић
Милена Пешић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Александар
Новаковић, Дијана Вукомановић*

Међународна политика и безбедност

*Зоран Петровић Пироћанац, Зоран Драгишић, Ђорђе
Стојановић, Катарина Штрбац, Александар Саша
Гајић, Дејана Вукчевић, Ивана Којадиновић,*

Криза и транзиција

*Снежана Грк, Љубиша Митровић, Миша Стојадиновић,
Петар Матић*

Огледи

*Ђуро Бодржић, Нада Радушки, Богдана Кољевић,
Драган Суботић, Урош Шуваковић*

Прикази

Вишња Станчић, Милена Пешић, Лорна Штрбац



С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С А О

САДРЖАЈ

<i>Уводник</i>	7-8
Тема броја: ДЕМОКРАТИЈА И ЈАВНОСТ	
<i>Александра Мирковић</i> ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ, ПРАВО НА ОТПОР ТИРАНИЈИ И „ПОМОЋ УГРОЖЕНОЈ ДРЖАВИ” КАО МЕХАНИЗМИ ЗАШТИТЕ И (ПОНОВНОГ) УСПОСТАВЉАЊА ДЕМОКРАТСКОГ УСТАВНОГ ПОРЕТКА	11-44
<i>Драган Ж. Марковић</i> ПЛАНЕТАРНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ	45-76
<i>Милена Пешић</i> МОДЕРНА И ПОСТМОДЕРНА ТУМАЧЕЊА ЈАВНЕ СФЕРЕ	77-104
<i>Јасна Милошевић Борђевић</i> ПСИХОЛОШКИ И ДЕМОГРАФСКИ КОРЕЛАТИ КОРИШЋЕЊА РАЗЛИЧИТИХ МЕДИЈА	105-116
<i>Александар Новаковић</i> ЛИБЕРАЛИЗАМ И ДЕМОКРАТИЈА	117-136
<i>Дијана Вукомановић</i> ИДЕОЛОШКО ПРОФИЛИСАЊЕ РЕЛЕВАНТНИХ ПАРТИЈА У СРБИЈИ	137-158
Међународна политика и безбедност	
<i>Зоран Петровић Пироћанац</i> АМЕРИЧКА СТРАТЕГИЈА УКЛИЊАВАЊА НА ЈУГОИСТОКУ ЕВРОПЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	159-180
<i>Зоран Драгишић</i> БЕЗБЕДНОСТ И ВРЕДНОСТИ	181-200
<i>Борђе Стојановић, Катарина Штрбац</i> ГЛОБАЛНЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ: ЕКСПЛАНАТОРНИ ПОТЕНЦИЈАЛ САВРЕМЕНИХ ПРИСТУПА МЕЂУНАРОДНОЈ БЕЗБЕДНОСТИ	201-226

<i>Александар Саша Гајић</i>	
КРИТИКЕ ИДЕЈЕ СВЕТСКЕ ДРЖАВЕ	227-242
<i>Дејана Вукчевић</i>	
ФИНАНСИРАЊЕ БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ	243-254
<i>Ивана Којадиновић</i>	
САВРЕМЕНИ ТЕРОРИЗАМ	255-268
<i>Криза и транзиција</i>	
<i>Снежана Грк</i>	
СОЦИЈАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У ФОКУСУ ЕКОНОМСКЕ И ФИНАНСИЈСКЕ ДИСХАРМОНИЈЕ	269-294
<i>Љубиша Митровић</i>	
СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА АЛТЕРНАТИВА РАЗВОЈА – СТРАТЕГИЈА ИЗЛАСКА ИЗ КРИЗЕ И МОДЕЛ ТРАНЗИЦИЈЕ СА СОЦИЈАЛНОМ ОДГОВОРНОШЋУ	295-306
<i>Миша Стојадиновић, Петар Матић</i>	
ЗЕМЉЕ У ВРТЛОГУ ТРАНЗИЦИЈЕ	307-324
<i>Огледи</i>	
<i>Ђуро Бодрожич</i>	
СРПСКА НАЦИЈА – ПОРЕКЛО И ЕТОС СРПСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА	325-336
<i>Нада Радушки</i>	
МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ И НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У ВОЈВОДИНИ	337-348
<i>Богдана Кољевић</i>	
НЕСТАНАК ПОЛИТИЧКОГ?	349-372
<i>Драган Суботић</i>	
ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ У ПОСТ-ИНДУСТРИЈСКОМ ДРУШТВУ	373-392
<i>Урош Чуваковић</i>	
ПАРТИЈЕ У СРБИЈИ И КОСОВО И МЕТОХИЈА (2000 – 2008)	393-420
<i>Прикази</i>	
<i>Вишња Станчић</i>	
МАКИЈАВЕЛИ	421-425
<i>Милена Пешић</i>	
ФИЛОЗОФИЈА ЗЛА	425-430
<i>Лорна Штрбац</i>	
ЧОВЕК О НАЦИЈИ	431-436

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Introductory word 7-8

This Issue's Theme:

DEMOCRACY AND THE PUBLIC

Aleksandra Mirovic

CIVIL DISOBEDIENCE, THE RIGHT TO RESISTANCE AGAINST TYRANNY AND «THE AID TO STATE IN DANGER» AS MECHANISMS FOR PROTECTION AND (RE-)ESTABLISHMENT OF A DEMOCRATIC CONSTITUTIONAL ORDER 11-44

Dragan Z. Markovic

PLANETARY TENDENCIES REGARDING DEMOCRATIZATION .. 45-76

Милена Пешић

MODERN AND POST-MODERN INTERPRETATIONS OF THE PUBLIC SPHERE 77-104

Jasna Milosevic Djordjevic

PSYCHOLOGICAL AND DEMOGRAPHIC CORRELATES IN THE USE OF DIFFERENT MEDIA 105-116

Aleksandar Novakovic

LIBERALISM AND DEMOCRACY 117-136

Dijana Vukomanovic

IDEOLOGICAL PROFILING OF RELEVANT PARTIES IN SERBIA .. 137-158

INTERNATIONAL POLICY AND SECURITY

Zoran Petrovic-Pirocanac

AMERICAN STRATEGY OF ENTRENCHING THEMSELVES INSIDE THE SOUTHEAST OF EUROPE AFTER THE SECOND WORLD WAR 159-180

Zoran Dragisic

SECURITY AND VALUES 181-200

Djordje Stojanovic, Katarina Strbac

GLOBAL SECURITY TRANSFORMATIONS: EXPLANATORY POTENTIAL OF CONTEMPORARY APPROACHES TO INTERNATIONAL SECURITY 201-226

<i>Aleksandar Sasa Gajic</i>	
THE CRITIQUES OF THE IDEA OF THE WORLD STAT	227-242
<i>Dejana Vukcevic</i>	
LE FINANCEMENT DE LA POLITIQUE EUROPÉENNE DE SÉCURITÉ ET DE DÉFENSE DE L'UNION EUROPÉENNE	243-254
<i>Ivana Kojadinovic</i>	
CONTEMPORARY TERRORISM.....	255-268
CRISES AND TRANSITION	
<i>Snezana Grk</i>	
ON SOCIAL INEQUALITIES BEING THE FOCUS OF ECONOMIC AND FINANCIAL DISHARMONY	269-294
<i>Ljubisa Mitrovic</i>	
SOCIALDEMOCRATIC ALTERNATIVE REGARDING DEVELOPMENT – THE STRATEGY OF ENDING THE CRISIS AND MODEL OF TRANSITION WITH SOCIAL RESPONSIBILITY	295-306
<i>Misa Stojadonovic, Petar Matic</i>	
COUNTRIES IN A SWIRL OF THE PROCESS OF TRANSITION	307-324
ESSAYS	
<i>Djuro Bodrozic</i>	
SERBIAN NATION – THE ORIGIN AND ETHOS OF SERBIAN NATIONALISM	325-336
<i>Nada Raduski</i>	
MULTICULTURALISM AND NATIONAL MINORITIES IN VOJVODINA	337-348
<i>Bogdana Koljevic</i>	
DISAPPEARANCE OF POLITICAL?	349-372
<i>Dragan Subotic</i>	
PUBLIC RELATIONS IN POST-INDUSTRIAL SOCIETY	373-392
<i>Uros Suvakovic</i>	
PARTIES IN SERBIA AND KOSOVO AND METOHIJA (2000-2008) .	393-420
REVIEWS	
<i>Visnja Stancic</i>	
MACHIAVELLI	421-425
<i>Milena Pesic</i>	
PHILOSOPHY OF EVIL	425-430
<i>Lorna Strbac</i>	
A MAN ON THE NATION	430-436

УВОДНИК

Пред нама се, на крају 2009. године, налази још један број Српске политичке мисли. Овај број може се рећи, у односу на прошли, представља наставак бављења проблемом демократије. И док се прошли број бавио противуречностима демократских модела, у овом броју главна тема часописа гласи "Демократија и јавност".

У том смислу радови Александре Мировић, Драгана Марковића, Милене Пешић, Јасне Милошевић Ђорђевић, Александра Новаковића и Дијане Вукомановић имају значајан допринос у разумевању двају данас веома актуелних проблема, проблема демократије и јавности. Текст ауторке Александре Мировић говори о грађанској непослушности, праву на отпор тиранији и "помоћи угроженој држави" као механизмима заштите и успостављања демократског уставног поретка. Драган Марковић нам даје једну исцрпну анализу о тенденцијама демократије на планетарном нивоу, док се Александар Новаковић бави анализом проблема демократије и либерализма. Милена Пешић се бави јавном сфером и указује на њена модерна и постмодерна тумачења. Јасна Милошевић Ђорђевић говори о психолошким и демографским корелатима коришћења различитих медија. У овом делу часописа се налази и рад Дијане Вукомановић који указује на идеолошко профилисање релевантних партија у Србији.

Осим радова који се баве главном темом часописа у њему се могу наћи и многи други радови који се, такође, баве веома актуелним питањима.

Након главне теме часописа следи део који се бави међународном политиком и безбедношћу. Ова тема, такође, спада у ред тема које су данас више него актуелне и самим тим доприноси и онако непроцењивом научном значају садржаја који се може наћи у овом часопису. Зоран Петровић-Пироћанац се у овој рубрици бави америчком стратегијом уклињавања на југоистоку Европе после Другог светског рата. Зоран Драгишић нам даје анализу односа безбедности и вредности. Ђорђе Стојановић и Катарина Штрбац разматрају проблем глобалне безбедносне трансформације и експланаторног потенцијала савремених приступа међународној безбедности. Рад Саише Гајића се бави разматрањем критике идеје

светске државе. Дејана Вукчевић, у оквиру овог дела, анализира финансирање безбедносне и одбрамбене политике Европске уније. Поред ових радова у овом делу се може наћи и рад Иване Којадиновић која указује на проблем савременог тероризма.

Садржај овог часописа је обogaћен и радовима који својим садржајима обухватају проблеме кризе и транзиције. Снежана Грк у овом делу говори о социјалним неједнакостима у фокусу економске и финансијске дисхармоније. Поред овог рада у оквиру ове рубрике се могу наћи и радови Љубише Митровића, Мише Стојадиновића и Петра Матића који нам дају једну свеобухватну анализу једног "неухватљивог" проблема као што је то процес транзиције.

У овом часопису се у оквиру рубрике "Огледи" могу наћи још пет радова који својим садржајем покривају подједнако актуелне и интересантне теме. У том смислу Ђуро Бодрожич и Нада Радушки се баве пореклом и етосом српског национализма, док се Богдана Кољевић бави питањем нестанка "политичког". Драган Суботић нам даје једну исцрпну анализу односа са јавношћу у пост-индустријском друштву. Урош Шуваковић се бави разматрањем партија у Србији и Косову и Метохији у периоду од 2000.

Уредништво је и овим бројем желело да понуди читаоцима три квалитетне анализе значајних студија које су урадили Вишиња Станчић, Милена Пешић и Лорна Штрабац.

Поштоване колеге уредништво Српске политичке мисли се нада да ће те и овим бројем часописа бити задовољни и да ће прилози које можете наћи у њему бити од користити вашем научном и истраживачком раду. Све у свему, на крају, треба истаћи да овај часопис нуди један богат садржај који доприноси високом квалитету који ужива наш часопис.

ТЕМА БРОЈА

ДЕМОКРАТИЈА
И ЈАВНОСТ

УДК: 323.25:321.7
Примљено: 26. октобра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 11-44.

Александра Мировић

Институт за политичке студије, Београд

ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ, ПРАВО НА ОТПОР ТИРАНИЈИ И „ПОМОЋ УГРОЖЕНОЈ ДРЖАВИ” КАО МЕХАНИЗМИ ЗАШТИТЕ И (ПОНОВНОГ) УСПОСТАВЉАЊА ДЕМОКРАТСКОГ УСТАВНОГ ПОРЕТКА

Сажетак

У чланку се анализирају одређени специфични механизми који људима стоје на располагању за заштиту њихових права и слобода и принципа демократије, као и за поновно успостављање демократског поретка, у случају да је овај нарушен, или пак за његово конституисање, ако раније он није ни постојао. Реч је, дакле, о својеврсним друштвеним и политичким претпоставкама изградње и очувања демократских институција и праксе. У протективне механизме сврставају се грађанска непослушност и институт пружања тзв. помоћи угроженој држави, који представљају два различита степена или нивоа заштите демократске уставне државе; при чему би грађанска непослушност била први протективни ниво, који је везан за редовно функционисање уставног поретка, док би „помоћ угроженој држави” било средство у другом степену заштите, које је везано за ванредно стање, када је угрожено функционисање овог поретка од стране против-уставних тј. протиранских снага, те постоји опасност од успоставе тиранске власти. С друге стране, право на отпор тиранији се третира као крајње средство коме се може прибећи у случају дефинитивног формирања или постојања тиранске власти, како би се (поново) успоставио демократски уставни поредак. Иако је пружање „помоћи угроженој држави” још увек специфично немачки правни институт, овде се полази од Молнаровог концепта демократске уставне државе, према коме је

ванредно стање (у ширем смислу), за које је везана примена овог института, једно међустање, одн. стање које се генерално смешта између редовног функционисања демократског уставног поретка и успостављања тираније. Поред одређења и појмовног разграничења ових различитих средстава политичке борбе, ауторка је посебну пажњу посветила историји идеје и праксе права на отпор тиранији, као и његовом актуелном статусу, како због погрешног уверења да је оно укинута и данас безначајно питање, тако и због његовог великог доприноса развоју друштвене и политичке свести грађана, одн. њихове самосвести, о потреби да се, отказивањем послушности, супротставе нелегитимној власти, то јест њеним нелегитимним одлукама, посебно када су тиме угрожени слобода људи и њихова основна права.

Кључне речи: грађанска непослушност, право на отпор тиранији, „помоћ угроженој држави”, институционални и ванинституционални механизми, друштвене и политичке претпоставке, демократски уставни поредак, демократске институције.

Грађанска непослушност, као један типично модерни облик непослушности према одлукама (политикама, законима) политичке власти, вуче своје корене из неких ранијих облика одупирања успостављеној власти и њеним наређењима или забранама, какве су биле античке концепције „грађанске непослушности”; затим, рано-хришћанска традиција непослушности из разлога савести; као и право на отпор тиранији. Античке концепције, које су такође подразумевале непослушност засновану на разлозима правде, као што је то случај и са доминантним савременим концепцијама, биће основна инспирација како модерном, нововековном развоју идеје грађанске непослушности, тако и њеним актуелним схватањима. Из рано-хришћанске традиције, пак, развиће се један посебан облик непослушности заснован на приговору савести¹⁾; док је право на отпор тиранији имало сасвим специфичну историју, те и данас представља један концепт *sui generis*²⁾, а покушаји његовог лега-

- 1) Више о античким концепцијама грађанске непослушности и рано-хришћанској традицији непослушности из разлога савести, као и о савременим концептима грађанске непослушности и приговора савести, њиховом развоју, појмовном одређењу и међусобном разграничењу, видети: Александра Мирковић, „Грађанска непослушност и приговор савести: Концептуални развој и појмовно разграничење”, *Политичка ревија*, бр. 4/09, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- 2) Важно је нагласити да постоје и таква мишљења, попут оног које износи Александар Молнар, да грађанска непослушност вуче своје корене пре свега из античких концепција, а потом делимично и из рано-хришћанске традиције непослушности из разлога савести, али никако не и из права на отпор тиранији, пошто су њихове историје битно другачије.

лизовања, то јест правног позитивирања, изнедрили су и једно ново средство, у виду уставно-правног института пружања „помоћи угроженој држави“³, које је за сада, међутим, специфична карактеристика само немачког права и праксе.

Но, доследно разликовање права на отпор и грађанске непослушности успостављено је тек с развојем институција демократске уставне државе (Ралф Драјер /Ralf Dreier/) и, наравно, са упоредним развојем саме демократске теорије, дакле, тек у XIX и XX веку; мада је још дуго постојала склоност код неких правних и политичких теоретичара да поистовећују ове појмове који означавају два, у бити, различита облика одупирања властима, тј. њиховим одлукама. Док је грађанска непослушност, као ненасилно средство политичке борбе, везана у принципу за демократски уставни оквир и подразумева отказивање послушности само према појединачним одлукама политичке власти, а не према самој – демократски и легално изабраној - власти као таквој, а посебно се њеном применом не доводи у питање постојећи политички и правни поредак; право на отпор тиранији је везано за, како и само име каже, недемократске (тиранске) политичке услове и означава пружање отпора, употребом силе, једном таквом постојећем политичком режиму и његовим носиоцима.

Насупрот грађанској непослушности, али и непослушности због приговора савести, отпор тиранији, као активни тј. оружани и тиме једини „прави“³, истински отпор, не ствара никакве дилеме у његовом идентификовању и прецизном одређењу. Због тога је отпор тиранији, како је Ј. Хабермас (Jürgen Habermas) устврдио, неупоредиво лакши за истраживање, при чему није потребна чак ни историјска дистанца. Поредећи акције активног отпора и грађанске непослушности, Хабермас додаје и то да легитимитет оних првих, за разлику од других, не произлази из строго моралних мотива, те закључује да „ситуације активног отпора имају управо неупоредиво већу прегнантност него оне грађанске непослушности“³.

У случају права на отпор тиранији, може се рећи да је то један радикализован и крајњи облик непослушности према политичкој власти. Изворно, оно „означава право на одупирање владару који је, својим начином владања, сам себи ускратио право да предводи један народ/државу“⁴, при чему се подразумева да то одупирање

3) Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу“, *Гледница*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права“, бр. 10-12, 1989, стр. 60.

4) Наведено према: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност“, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004, стр. 41.

укључује и насиље односно, како смо горе већ нагласили, оружани отпор. Овај облик отпора је често, током историје, попримао такав свој екстремни вид као што је регицид (убиство владара), то јест тиранцид или тираноубиство (убиство владара-тиранина).

Иако, по неким мишљењима, какво је и оно Молнарово, право на отпор тиранији и његова историја немају ништа заједничко с правом и историјом грађанске непослушности, осим – додали бисмо и подвукли - што су и једно и друго углавном остали у сфери непозитивираних, природних права, и премда неки такође сматрају да је право на отпор укинато, те да представља само један од историјских облика непослушности и да је зато данас безначајно, овде ћемо се ипак кратко, колико је то могуће, осврнути на историју идеје, а само спорадично и праксе, права на отпор тиранији, како због дугог одсуства разликовања тог облика од грађанске непослушности, тако и због чињенице да то право ипак и даље постоји, али пре свега због његовог општег доприноса развоју свести о потреби да се, отказивањем послушности, супротставимо нелегитимној власти, одн. њеним нелегитимним одлукама, посебно када су тиме угрожени слобода људи и њихова основна права. И не само да је право на отпор допринело развоју грађанске самосвести о природи њихове политичке обавезе и одређеним, једино прихватљивим, основама легитимности власти, него се може рећи и да је савремени концепт грађанске непослушности развијен управо захваљујући својеврсном еволуирању и вишеаспектном редефинисању права на отпор тиранији, од чега је најважније било „одустајање од насиља и прихватање општег (демократског – прим. А. М.) политичко-правног поретка као оквира који се чином непослушности не покушава срушити”.⁵⁾

Отпор тиранији, укључујући и тиранцид, има корене још из античког доба. Познато је, наиме, да је у античкој Грчкој, у IV веку пре нове ере (353. г. п. н. е.), извршено прво право убиство из политичких разлога владара-тиранина, дакле прво тираноубиство које је имало карактер политичког отпора, и то баш од стране двојице Платонових ученика – Хиона и Леонидаса. Они су из политичких (патриотских) разлога убили тиранина Хераклеје, извесног Клеархуса.⁶⁾ По А. Молнару, међутим, и пре тога су (још од VII века п.

5) *Ibid.*, стр. 42.

6) Треба, међутим, напоменути да историја тиранцида почиње још раније, са убиством једног тиранина у VI веку пре нове ере (514. г. п. н. е.), иако оно није било извршено из политичког разлога. Реч је о убиству Пизистратовог сина, Хипарха, које су починили Хармодиј и Аристокитон из разлога личне мржње према овоме; али, и поред тога, оно се у древној традицији славilo као прво политичко убиство тиранина због слободољубивости. На тај начин је, како истиче Франц Нојман (Franz Neumann), створена једна

н. е.) у античко време тираније рушене, с циљем обнове старог режима („старог устава”, тј. „старих правила”) наводно укинутог од стране тиранина, али заправо су то често биле, како пак истиче Ивана Спасић, накнадне конструкције.

Но, без обзира на ту праксу, ни Платон (који се, како произлази из његове *Државе*⁷⁾, практично није противио поменутом чину својих ученика, сматрајући да је тиранин прокоцкао свој живот и заслужио то) ни Аристотел (који разликује два типа тиранина: тиранина – узурпатора и тиранина – легалног владара који је легалним путем дошао на власт, али који крши закон и тиме нелегитимно влада) не расправљају посебно о тиранициду, нити постављају неке стриктне услове када је он оправдан. Такав „небрижни став старих спрам тираницида”⁸⁾ произлазио је из њихове опште политичке филозофије, која се заснивала, с једне стране, на јединству морала и политике, а с друге, на тези да је човекова егзистенција неодвојива од његове политичке егзистенције, односно његовог статуса грађанина полиса. Стога је за њих живот владара зависио од тога да ли је његова владавина била од корисности за полис, односно од њеног доприноса општем добру. У случају да тога није било, радило се о тиранији, а свргавање и убиство тиранина је онда сматрано моралним поступком и свако ко би се нашао у прилици не само да је могао то оправдано да учини, него је тако и требало да поступи. Управо имајући у виду то да је античка теорија активан отпор владару-тиранину оправдавала једноставно тиме што он своје функције више не извршава на добробит полиса, Франц Нојман ју је назвао „функционалном теоријом” отпора.

То што су антички Грци третирали отпор тиранину као морални чин грађана, а не чин који би био заснован на њиховом праву, говори у прилог томе да они, иако су први развили концепт тираније још у VII веку п. н. е.⁹⁾, нису ни познавали нити развили

историјска заблуда. Но, без обзира на то, каже он, „... тим је убиством почела моћна традиција која се наставила све до седамнаестог столећа (настанка световног апсолутизма) и која је добила нови импетус уздицањем тоталитаризма” (наведено према: Franz Neumann, „O granicama opravdane neposlušnosti”, у: F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država: Studije o političkoj i pravnoj teoriji*, Naprijed, Zagreb, 1974, стр. 170).

- 7) За Платонове ставове о тиранији и тиранину видети: Платон, *Држава* (прев. Албин Вилхар, предговор Вељка Кораћа: „Платонов идеал јединства филозофије и политике”), Култура, Београд, 1966, нарочито књиге VIII и IX, стр. 263-327.
- 8) Franz Neumann, „O granicama opravdane neposlušnosti”, *op. cit.*, стр. 171.
- 9) А. Молнар истиче да је старо-грчки концепт тираније, који је подразумевао неограничену (неконтролисану и законом регулисану) власт, био кључни за будућу изградњу демократске уставне државе. Тај концепт се, сажето речима овог аутора, сводио на следеће: „Тиранин је онај ко у полису одстрањује све друге органе власти (који би могли да контролишу његову владавину) и не зазира од кршења права (ако га у потпуности не

право народа на отпор тиранији. Молнар подвлачи да *право* на отпор тиранији, као такво, није било познато не само старим Грцима, него ни старим Јеврејима, премда овима због других разлога (они су имали само верску дужност свргавања владара-јеретика). Тако да ће Римљани бити ти који ће први конципирати отпор тиранији као право, да би његову даљу разраду у том правцу извршили канонски правници и хришћански теолози, налазећи његов темељ у религијским разлозима.

Ослањајући се на јеврејску старозаветну традицију, као и на ону античку, ови хришћански протагонисти права на отпор тиранији оправдавали су га у случају када би владар своју световну власт вршио противно библијским налозима, као „налозима 'истинске' хришћанске вере"¹⁰⁾, чије је тумачење заправо најчешће било у функцији интереса владаревих противника. Та концепција, међутим, није била без извесне теократске конотације, која ће нарочито доћи до изражаја када се буде разбуктала борба између цркве и државе за супрематију духовне власти папа над световном влашћу императора. Другим речима, како објашњава В. Становчић, „кад је... постала довољно моћна да је могла тражити покорвање државе, црква је инспирисала десетине теоретичара да то и оправдају. Али, чинила је то у име извесних принципа који су ишли за тим да превазиђу приватизацију и злоупотребу државне власти”.¹¹⁾ То је, између осталог, довело и до даље разраде права на отпор тиранији, „чије последице ће”, закључује Молнар, „убрзо превазићи оквире спора око инвеституре”.¹²⁾

У функцији тог сукоба и његове контроверзне теоријске рефлексије, развијена је и теорија тираницида, коју је утемељио у XII веку Џон од Солзберија (John of Salisbury) у свом *Policratusu*, да би је потом даље развио св. Тома Аквински (Т. Aquinas) у XIII веку. Овај доминиканац се третира као главни представник хришћанске струје која је напустила ону традицију старијих хришћанских мислилаца, којој је припадао св. Августин (А. Augustinus). Ослањајући се на *Нови завет* и посланице, односно њихово проповедање да је свака власт од Бога и да је, према томе, дужност хришћана да

укида). При том, тиранин не мора бити нужно једна личност, или мала група људи, већ то може бити и цео пук, окупљен у скупштини и препуштен на милост и немилост страстима које распаљују демагози” (Александар Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002, стр. 431).

10) Наведено према: Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, *op. cit.*, стр. 41.

11) Војислав Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992, стр. 60.

12) А. Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, *op. cit.*, стр. 432.

дају „Богу божје, а цару царево”, Августин је политичку облигацију поданика на послушност формулисао као основни захтев. Тако, на пример, на једном месту он каже: „Разликујте вечног господара од привременог господара, али се ипак за вољу вечног господара покорите привременом”.¹³⁾ У складу с тим схватањем, али и његовим одбацивањем како права на самоубиство, тако и на својевољно убиство било ког другог човека (макар у питању био и осуђени злочинац), он је био противник тираноубиства.¹⁴⁾ Насупрот њему, Тома Аквински је, ослањајући се пак на *Стари завет*, оправдавао право на отпор тиранији, па чак је, иако обазриво и прикривено, изразио и своје прихватање режидица под одређеним условима. Он је, слично Солзберију, сматрао да власт, с обзиром на јавност њене функције, владари морају вршити у општем интересу, а не сходно својим приватним потребама; те је сагласно с тим истакао и ново начело да је свака власт од Бога, али да је владар прима од народа (*omnis potestas a Deo per populum*). Поред тога, ослањајући се на аристотеловско наслеђе, истицао је и нужност ограничавања световне власти законом, као и потребу њене поделе између два органа: краља и скупштине, уз право гласа пука (модел тзв. дуалне структуре световне власти, који је такође заступао и Марсилије Падовански /Marsilio или Marsiglio da Padova, Marsilius of Padua/). Тиме је Аквински несумњиво створио простор за будући развој демократских идеја. Али, томе су допринели и неки други теоретичари из овог периода. Тако је, рецимо, и Хенри Бректон (Henry Bracton или Bretton), енглески правни писац, у свом *Коментару о законима и обичајима Енглеске (De legibus et consuetudinibus Angliae)* из средине XIII века, истакао да владар мора бити ограничен законима заједнице, односно да закон твори краља (*the law makes the king*); а „ако је краљ без узда, то јест без закона”, онда чланови заједнице „треба да му намакну узда”¹⁵⁾. Такође, значајан допринос рудименталним демократским идејама дали су и они аутори,

13) Цитат Августина је из: Andreas Püttmann, *Ziviler Ungehorsam und christliche Bürgerloyalität. Konfession und Staatsgesinnung in der Demokratie des Grundgesetzes*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1994, стр. 144; наведено према: Александар Молнар, „Одбијање војне обавезе под оружјем”, у: А. Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, *op. cit.*, поглавље XXVII, стр. 365.

14) Према је општеприхваћено да се Августинова позиција третира као залагање за безусловну послушност властима и противљење тиранициду, као и сваком убиству уопште, ваља рећи да су и код њега постојали извесни изузеци (у случају овлашћења проистеклог из праведног закона и у случају посебне божје заповести) када је сматрао да је оправдано извршити убиство човека, а то би могло, у овом другом случају, значити и убиство владара. О томе видети: Franz Neumann, „О границама оправдане непослушности”, *op. cit.*, стр. 171.

15) Наведено према: Милан Матић, Милан Подунавац, *Политички систем: Теорије и принципи*, ФПН, Београд, 1997, стр. 221.

попут поменутог Марсилија од Падове, затим Вилијама Окамског (William of Ockham) и Дантеа Алигијерија (Dante Alighieri), који су исто тако наглашавали улогу народа, али настојећи да се, с позиција световне оријентације, супротставе апсолутизму црквене власти и њеној супрематији.

Но, онај спор развијен унутар два хришћанска тора, у вези с питањем права на отпор и убиство тиранина, настављен је и у XV веку, пошто му је један догађај у Француској с почетка тог века дао нови импулс. То је било убиство војводе Луја Орлеанског (Louis d'Orléans), које су извршили 1407. год. неки племићи на наговор једног другог војводе – војводе Бургундског (Jeanne de Bourgogne), званог и Јован Неустрашиви, а због њиховог сукоба око регенства у име ментално оболелог краља Шарла VI Лудог. Међу бројном литературом која се бавила тим случајем, најзначајније дело, које је изазвало велике реакције и дугогодишње расправе како у оквиру теорије, тако и у оквиру цркве (било је тема на бројним црквеним саборима који су већим делом прихватили у њему изнето оправдање тираницида), јесте Жан Петитово (Jean Petit) *Оправдање војводе Бургундског*. Ту су изнети ставови да је убиство тиранина свачије право, јер у случају таквог владара раније дате заклетве више не обавезују и не важе, па су онда против њега допуштена сва средства, укључујући и она неморална.¹⁶⁾

Франц Нојман, истичући разлику између античког и средњовековног (али и модерног у односу на њих) начина оправдавања тираницида, ове средњовековне теорије отпора назива природно-правним теоријама (полазећи од феудалне везе између владара и вазала, сматрало се да је отпор оправдаван када владар не би поступао у складу са природно-правним прописима). Из те своје типологизације теорија тираницида, Нојман искључује и посебно издваја политичке теорије из периода ренесансе, називајући их „*arcana* доктринама”, пошто су се оне првенствено бавиле психологијом, социологијом и технологијом тираницида, а не његовом оправданошћу и моралношћу.¹⁷⁾

Монархијски апсолутизам касног средњег и раног новог века имао је, међутим, доста чврст основ легитимације, који је црпео из три врсте теоријских концепција: теорије тзв. државног разлога

16) О томе видети у: Franz Neumann, „О границама оправдане непослушности”, *op. cit.*, стр. 172; такође и у: Војислав Становчић, *Власт и слобода*, Удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2003, стр. 309.

17) Franz Neumann, „О границама оправдане непослушности”, *op. cit.*, стр. 172, 174.

(*raison d'etat*)¹⁸⁾; затим, теорија о божанском пореклу краљеве апсолутистичке власти (тј. о таквој власти као дару божје милости), или сличних теорија о апсолутистичкој власти као патријархијској власти¹⁹⁾; и коначно, теорије (државног) суверенитета.²⁰⁾ Због тако јаког легитимизацијског основа, апсолутистичке монархије су могле одолевати њиховом перципирању као тиранијског облика власти, а та легитимизација ће бити доведена у питање тек с развитком новог религијског спора унутар хришћанске цркве у XVI веку. Али, пре него што се позабавимо њиме и нововековним хришћанским учењима, важно је указати на још једно веома значајно име и дело које је написано „у част слободе, против тирана” (Мишел де Монтењ /Michel de Montaigne/) средином XVI века, оног века с којим је започело рано-модерно доба, али које ни данас није изгубило на својој актуелности и свом значају за развој „духа слободе”.

Реч је, наравно, о Етјен де Лабоесијевој (Etienne de La Boétie) *Расправи о добровољном ропству* (1548), познатој и под именом *Против Једног (Contr' Un)*.²¹⁾ Лабоеси, указујући на једну дубоку противречност и неприродност у томе, поставља питање: „Како то да толико људи, толико села и градова, толико нација подноси каткад једног јединог тиранина који има само ону моћ коју му они дају... који може да им учини неко зло само ако они пристану да га трпе, а не да му противрече... ..какав је несрећни порок то што је бескрајно мноштво људи не само послушно, већ и слуганско; не само што њиме владају, већ га тиранишу... оно пати због... свирепости... једног јединог човека... једног човечуљка.”²²⁾ Одговор који он

18) За ову теоријску концепцију уврежено је погрешно мишљење да је њен зачетник Николо Макијавели, иако она вуче корене заправо још од антике, а и сам израз „државни разлог” није његова кованица, већ потиче од једног другог Италијана, иначе коментатора Макијавелијевих дела, Франческа Гвичардинија (Guicciardini).

19) Таква је била Филмерова (Robert Filmer) теорија о „патријархији”, где се апсолутистичко-монархијска, тј. патријархијска власт третира као природна власт која потиче још од Адама и као таква се брани „од неприродне слободе народа” (видети: Robert Filmer, *Patriarcha*, у: John Locke, *Две расправе о влади*, књ. I, Младост, Београд, 1978).

20) Ову теорију је први формулисао Жан Боден (Jean Bodin) у XVI веку, али без личне намере да оправда краљев апсолутизам. Више о свим овим теоријским основама легитимизације апсолутистичке власти, видети: Војислав Становчић, „О основама и карактеру политичке облигације грађана”, *Анали Правног факултета*, бр. 1-4/01, Београд, 2001, стр. 8; такође и: В. Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *op. cit.*, стр. 62-4.

21) Етјен де Лабоеси, *Расправа о добровољном ропству*, са предговором Ивана Вејводе: „Лабоеси, слобода и господарање”, и поговором Клода Лефора (Claude Lefort): „Име једног”, „Филип Вишњић”, Београд, 2001; поменуте речи Мишела де Монтења су из: Michel de Montaigne, *Essais*, I, Librairie générale française, Paris, 1972, стр. 264 (наведено према: Иван Вејвода, „Лабоеси, слобода и господарање”, *op. cit.*, стр. 15).

22) Етјен де Лабоеси, *Расправа о добровољном ропству*, *op. cit.*, стр. 22-3.

потом даје гласи да тај „несрећни” тј. „монструозан порок” јесте управо *добровољно ропство* људи; при чему је, како на то указује Клод Лефор (Claude Lefort), намерно исконструисао такав „непојмљив појам... који се опире језику”²³⁾, како би скренуо пажњу на неприродност стања ропства као политичке чињенице. Он је тиме очигледно желео да се супротстави увреженом мишљењу да нечије ропство произлази само из воље и моћи неког другог. Снажна порука Лабоесијеве *Расправе* управо иде супротном логиком: господар проистиче из роба, односно тиранина производе и одржавају сами људи и њихова тврдокорна воља за ропством која доводи до тога да „и сама љубав за слободом више не изгледа толико природна”.²⁴⁾ Иако је разликовао три врсте тирана према начину стицања власти (народним изборима, путем оружја и наследством), он је закључио да је начин тиранске владавине готово увек исти: „Изабраници народа се према њему понашају као према бику кога треба укротити; освајачи се према народу понашају као према плену на који имају сва права, а насленици као према крду робова које им сасвим природно припада”.²⁵⁾ По њему, наиме, људи првобитно губе слободу и постају робови или примораванем, под притиском силе, или путем преваре и њиховог сопственог заваривања; али касније, они који су ропство затекли рођењем и који су васпитавани у духу слуганства, такво стање сматрају природним, те из навике и инерције, а не страха и кукавичлука, настављају да робују. Тако, иако су слобода и жеља за њом природно својство људи, оне се губе ако се не одржавају, као и све друго што има природни карактер, без обзира на то колико је оно добро, јер је, упркос природним склоностима, утицај околине на обликовање људи увек присутно. Стога ће овај аутор поручити подјармљеним народима да оно што је неопходно за поновно стицање њихове слободе није сама борба против тиранина, већ првенствено њихова одлучна воља за слободом, као и отказивање послушности, то јест непокоривање тиранској власти. „Будите одлучни у томе да не желите више служити и - ето вас слободних”, каже он, а затим и додаје да уколико тиранину више не дају подршку, он ће сам „пасти од сопствене тежине и разбити се попут колоса испод кога се извуче основа”.²⁶⁾ Али, Лабоеси предлаже, као крајњу меру, и режид, истичући да су у историји, и ту он - по мишљењу Лефора – очигледно следи Макијавелија, завере

23) Клод Лефор, „Име једног”, *op. cit.*, стр. 53.

24) Етјен де Лабоеси, *Расправа о добровољном ропству*, *op. cit.*, стр. 27.

25) *Ibid.*, стр. 30.

26) *Ibid.*, стр. 27.

против владара-тиранина, вођене чврстом вољом за ослобођењем, готово увек успевале.

У то време, а реч је о првој половини XVI века, дошло је до расцепа у католичкој цркви, тако што се протестантска струја одвојила од ње. Но, и протестантски (калвинистички) и католички идеолози ће, у политичким борбама својих верских групација, користити поменути Лабоесијев спис као својеврстан политички памфлет, већ у зависности од међусобне политичке констелације, односно тога којој је вероисповести припадао актуелни монарх. Утицај који ће протестантизам извршити прво на европску, а касније и на америчку политичку теорију и праксу, биће толики да без њега, како закључује Молнар, „ни либерална ни демократска уставна држава вероватно не би биле замисливе”.²⁷⁾

За теорију права на отпор тиранији, од посебног значаја су идеје двојице најпознатијих вођа реформације, односно њених двеју различитих струја, Мартина Лутера (M. Luther) и Жана Калвина (Jean Calvin). У литератури се обично ова двојица реформатора узимају као представници различитих схватања по питању политичке облигације и права на отпор. Док се Лутер, као августиновац, узима за неког ко је проповедао безусловну послушност властима као верску дужност грађана²⁸⁾ (у складу с таквим његовим ставовима типа да „ниједан хришћанин нема право да се стави против своје владе па било да она ради праведно или неправедно”, или пак оним да би он „радије трпео власт која ради рђаво него народ који ради право”²⁹⁾), Калвин се сматра заговорником права на отпор и тираницид (имајући у виду његову тезу да би државни органи који би по уставу имали надлежност да ограничавају монархову власт, попут скупштине сталезе, имали право да предузму и отпор против њега). Такве интерпретације ових реформатора више се, међутим, заснивају на њиховим парцијалним ставовима и приступима њихових следбедника, тзв. лутеранаца и калвиниста, него на њиховим стварним учењима, узетим у целости. А она су запре-

27) А. Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност, ор. cit.*, стр. 432. По Молнару, иако када су у питању протестантизам и његов настанак не може бити говора ни о либерализму ни о демократији, он је ипак донео три значајне новине које ће допринети каснијем развоју демократске теорије; а то су: индивидуализам, побуњенички савез и федерална теологија.

28) Густав Радбрух (Gustav Radbruch), савремени немачки правни филозоф, био је мишљења да је лутеранство било то које је можда и највише, поред осталог, допринело да се код Немаца развије менталитет „заповест је заповест” („закон је закон”), због чега су они и прихватили безусловну послушност према властима као своју верску дужност, а што је, по овом теоретичару, било кључно у њиховом поковавању национал-социјалистичком систему власти.

29) Наведено према: Војислав Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *ор. cit.*, стр. 55.

во била таква да искључују овакве једнозначне и црно-беле оцене. Молнар нам скреће пажњу на то да је Лутер, иначе вођа немачке реформације, и поред свог првобитног супротстављања било каквом отпору световној власти и залагања за отпор папској духовној власти коју је сматрао узурпаторском, после 1530. године донекле ревидирао своје раније учење; тиме што је, полазећи од става да је људски живот врховна вредност, формулисао право човека (појединца) на самоодржање, што је укључивало и његово право да се одупре било којој власти која угрожава његов живот тј. опстанак.³⁰⁾ С друге стране, Ф. Нојман упозорава на чињеницу да се често превиђа један Калвинов далекосежан став, који је он изнео на самом крају свог дела *Institutio*, о двојакном начину на који се тиранија може свргнути: или од стране неког, од Бога одабраног, световног спаситеља кромвелијанског типа, или од стране неког, такође од Бога одабраног, потпуно другачијег типа човека који ће ту тиранију срушити тако што ће успоставити своју контра-тиранију. Због овог другог случаја, Нојман сматра да се Калвиново становиште можда и не би могло окарактерисати позицијом оправдања отпора и тираницида, али ипак и он закључује да „теорија о отпору иде уз калвинизам – барем уз ону представу о Калвиновом учењу коју ова политичка странка заступа”.³¹⁾

Посебно је важно поменути и Калвинов појам обостране обавезе (*mutua obligatio*), који је он формулисао као садржај старо-заветног уговора између Бога и његовог изабраног народа. Из тог уговорног, што значи и узајамног обавезивања поменутих страна произлази Декалог као овим уговором прихваћена божја заповест, која у ствари представља један минимум етичких дужности. И поред тога што овај уговор има религиозне садржаје, те чињенице да се појам обостране обавезе односи у суштини само на обавезе верника, док божје обећање благослова нема форму праве обавезе, јер ни нема могућности санкције у случају његовог неиспуњавања (па се зато, како Молнар упозорава, то „не сме помешати са римскоправном традицијом уговора између две аутономне странке”³²⁾), ова Калвинова идеја допринела је оживљавању концепције

30) О тој промени Лутерових ставова и његовој формулацији права појединца на самоодржање видети: А. Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, *op. cit.*, стр. 432. Овај аутор се, у оквиру своје студије о демократској уставној држави и њеном развоју, подробно бавио питањем права на отпор тиранији, те је цео један том ове расправе посветио управо тој проблематици (видети: Александар Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 1: Право на отпор тиранији*, Самиздат Б92, Београд, 2001).

31) Franz Neumann, „О границама оправдане непослушности”, *op. cit.*, стр. 172-3.

32) А. Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, *op. cit.*, стр. 433, фн. 2.

друштвеног уговора, које ће убрзо уследити с посветовљавањем уговорне теорије.

То је започето од стране калвинистичких монархомаха у чувеном спису *Vindicae contra tyrannos* (*Отпушбе против тирана*, 1579).³³⁾ Ту се прави дистинкција између, с једне стране, верског уговора (о „исправној вери“) који склапа Бог са својим изабраним народом и, с друге, световног уговора о власти који склапају краљ и народ у циљу успостављања такве структуре власти коју би чинила два органа – краљ и сталешка скупштина (она идеја о дуалном систему власти која је, како смо видели, постојала и код неких ранијих теоретичара, попут Томе Аквинског и Марсилија Падованског). Увођењем уговорне и узајамне, то јест двостране обавезе и међусобне зависности властодржаца и оних над којима се влада, желела се ограничити политичка власт, уз успостављање њеног третирања као јавног позива и изричит захтев да она мора имати и извесне дужности и терете, а не само права, односно овлашћења, имунитете и разне почести и привилегије.³⁴⁾ То је такође значило и да уколико владар прекрши овај уговор и постане тиранин, онда уговорна обавеза поданика на послушност престаје да важи и они тиме стичу права да га збаци или убију.

Тако је дефинитивно оживљена стара идеја уговорне природе државе у виду концепције тзв. друштвеног уговора (е. *Social contract*, ф. *Contrat social*, н. *Gesellschaftsvertrag*), која вуче своје корене још из антике – од софиста и Платона, а како смо могли видети, у извесном смислу и пре тога – из Мојсијевог Декалога у Петокњижју *Старог завета* (мада ту уговор нема секуларни, па према томе ни друштвени карактер у правом смислу). Ова концепција ће добити своју пуну разраду или, боље рећи, достићи свој зенит током наредна два столећа, XVII и XVIII века, и то код теоретичара тако звучних имена као што су Хобс (Thomas Hobbes), Лок (John Locke) и Русо (Jean-Jacques Rousseau), који уједно слове и за главне представнике те контрактуалистичке теорије.

Теорије друштвеног уговора, које представљају варијанту природно-правне теорије, дале су основу за другачије третирање односа на релацији власт – грађанин, односно успоставиле су нову

33) Иако се још увек ауторство над списом *Vindicae contra tyrannos* третира као анонимно (дело је објављено под псеудонимом Стефан Јуниус Брутус), постоје извесне претпоставке да иза њега стоје Ди Плесиморнеј (Philippe du Plessis-Mornay) и Ибер Ланге (Hubert Languet). Напомене о томе даје Молнар, у: *Ibid.*, стр. 434; као и В. Становчић, у: „Проблеми легитимности политичке власти“, *op. cit.*, стр. 88.

34) Ево и како је тај захтев тачно формулисан: „Не част, него терет; не неприкосновеност, него дужност; не доколица, него вршење позива“ (*Non honos, sed onus; non immunitas, sed munus; non vacatio, sed vocatio*). Наведено према: *Ibid.*, стр. 55.

основу за тумачење политичке облигације, њеног карактера и обима, као и нове принципе легитимности политичке власти. Иако су биле актуелне до почетка XIX века, оне су извршиле снажан утицај и на савремене теорије политичке облигације и теорије легитимности, па и на оне које данас спадају међу најутицајније, као што је Ролсова (John Rawls) теорија правде, али су такође и савремене теорије о људским правима утемељене на њиховим идејама.

Теоретичари друштвеног уговора су, наравно, знали да у историјској пракси није долазило до склапања оваквих уговора, што ће рећи да државе нису у својој историјској стварности формиране путем друштвеног уговора, како су то истицали њихови критичари; али они су ту теоријску конструкцију користили као логичку претпоставку (теоријску хипотезу) о једном добровољном споразуму људи којим они оснивају друштво тј. државу³⁵⁾ као ново, политичко стање које се успоставља на место претходног природног стања у коме су живели. Они нису, дакле, друштво одн. државу схватили као некакву природну чињеницу која би постојала изван или изнад воље индивидуа и, тиме, независно од њих, већ као њихову уговорну, што значи вештачку творевину коју они стварају ради задовољења својих интереса и потреба.

Генерално гледано, по овој теорији, власт извире одоздо (од појединаца удружених у организовано друштво) и она је легитимна само ако представља: „владу по пристанку” (мисли се на пристанак оних над којима се влада); „владу по сагласности” (сагласности између оних који владају и оних којима се влада); и „ограничену владу” (пошто по том питању постоје највеће разлике код појединих рано-модерних теоретичара друштвеног уговора, а мисли се пре свега на Хобса, онда у овом генералном смислу то треба схватити макар као ограничења власти која проистичу из саме сврхе друштвеног уговора). Категорија друштвеног уговора показује (опет с изузетком Хобсове теорије) да је однос власт – грађанин, као и сваки други уговорни однос, један двоструки однос, из којег за сваку уговорну страну произлазе и одређена права и одређене обавезе. То значи да је политичка облигација двострана и само релативна тј. условна, јер подразумева замену за извесна права (принцип *quid pro quo*). Такав уговор важи све док га се обе стране придржавају (или, у случају Хобсове теорије, док се остварују уговорни циљ и сврха); када то, пак, више није случај, обавезе

35) Треба нагласити да рано-модерни теоретичари друштвеног уговора још не праве дистинкцију између политичког и грађанског друштва, односно (политичке) државе и (цивилног) друштва, јер се она успоставља тек средином XVIII века; те само из тог разлога, како би то истакли и дали верну интерпретацију њиховог поимања друштвеног уговора, и ми овде те појмове употребљавамо на начин као да су у питању синоними.

више нису на снази.³⁶⁾ Разматрања која следе показале, међутим, да је садржина друштвеног уговора, а тиме и природа политичке облигације, па и право на отпор, код најзначајнијих представника ове теорије различито формулисана, на начине који подразумевају и посве другачије политичке импликације.

Мада је још Џорџ Бјукенен (George Buchanan) у XVI веку формулисао прве претпоставке о преласку из природног стања, у коме се људи понашају као нецивилизовани дивљаци, у друштвено стање са успостављеним политичким институцијама, које је резултат удруживања људи (услед „божанског надахнућа”), таква хипотеза је код њега још увек под религијским утицајем. Хобсова теорија посесивног индивидуализма, како ју је назвао Џон Мекферсон (Macpherson), ће наставити тим путем, али уз потпуни раскид са религијском традицијом, чиме је сада спроведена до краја секуларизација поменуте хипотезе и концепције друштвеног уговора. Иначе, Томас Хобс као један, по речима Леа Штрауса (Leo Strauss), „несмотрењак, безбожник и иконокласти екстремист”, али и „први плебејски филозоф”, развио је теорију која је била „прва” која „сигурно и непогрешиво указује да решење друштвеног или политичког проблема представља 'просвећено’, тј. арелигиозно или атеистичко друштво”.³⁷⁾

Хобсова теорија, међутим, иако припада корпусу теорија природног права и друштвеног уговора, које у суштини карактерише тежња за ограничавањем политичке власти (изворно, краљевог апсолутизма) у корист слободе и права човека и њихове заштите, представља у том погледу изузетак (заједно с још неколико њих, попут теорија Ричарда Хукера /R. Hooker/ и Едмунда Берка /E. Burke/, а делимично и Русоа³⁸⁾) међу најзначајнијим теоретичарима ове школе, с обзиром на његове закључке који подржавају апсолутистичку власт суверена. Код њега, додуше, носилац такве

36) О друштвеном уговору као теоријској категорији, видети: „Друштвени уговор”, одредница у: Милутин Срдић, Љубиша С. Адамовић *et al.*, *Политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1975, стр. 196-7; такође и: „Друштвени уговор”, одредница у: Бошко Мијатовић, Илија Вујачић, Танасије Маринковић, *Појмовник либералне демократије*, Службени гласник, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008, стр. 49-50; као и: Воја Становчић, „О основама и карактеру политичке облигације грађана”, *op. cit.*, стр. 6, 8-9.

37) Leo Strauss, *Природно право и историја*, са поговором Љубомира Тадића: „Развитак и криза природног права у делу Lea Straussа”, ПЛАТΩ, Београд, 1997, стр. 125, 149.

38) Ове напомене да Хобс није једини изузетак у смислу одступања од преовлађујућег либералног коришћења и тумачења концепције друштвеног уговора, даје В. Становчић, и то придружујући му као друге такве примере, горе наведене теоретичаре, Хукера и Берка, а донекле и Русоа (видети: В. Становчић, „О основама и карактеру политичке облигације грађана”, *op. cit.*, стр. 9; 11, фн. 36).

(апсолутистичке) суверене власти не мора нужно да буде монарх, односно једно лице уопште, било да је реч о републичкој или монархијској установи, већ то може бити и група лица, што значи и неко колективно тело. Али, по њему, суверена и легитимна јесте само она власт која је најјача; одакле произлази да је принцип легитимности власти, као и темељ политичке облигације грађана на покорност, гола моћ. Хобс је сматрао да до успостављања суверене власти, односно државе као јединствене и заједничке „личности” (*persona civitatis*) или, како он још каже, „смртог Бога”, може доћи на два начина: путем силе и освајања („стечена заједница”), или путем споразумног саглашавања („установљена заједница”). За њега, међутим, ни у једном од та два случаја није реч о правом покоравану људи. Јер, у првом случају они пристају на послушност новом суверену да би им он за узврат поклатио живот; док у другом случају они су, као „рационални егоисти”, вођени разумом и својим интересима, уговором као изразом сагласности воља, дакле својом вољом, и већином гласова пристали да пренесу сва своја преносива природна права на суверена, да би им он за узврат обезбедио опстанак, тј. мир и сигурност (оно што налаже први природни закон³⁹⁾), чиме би они изашли из анархичног и несигурног природног стања аномије (безакоња), у коме су сви имали апсолутна права на све, па и на живот других људи. На тај начин се политичка облигација, која је по неким мишљењима и кључна категорија Хобсове политичке филозофије⁴⁰⁾, успоставља на основу пакта о покоравану (*pactum subjectionis*).

39) По Хобсу, природни закони (*lex naturalis*) не престају да важе с настанком политичког стања; штавише тада се они, њиховим инкорпорирањем у државно позитивно право, легализују и тиме, заправо, позитивно-правно оснажују. Он је, међутим, природне законе двојачко схватао: као начела разума (*maxims of prudence*), и као бојже заповести (*divine commands*). Стога је у политичкој теорији ова Хобсова категорија тумачена на различите начине, што је произвело и значајне теоријске расправе и спорове. Они су се углавном концентрисали око питања да ли код Хобса природни закони представљају моралне законе са извесном априорном (претполитичком) моралном облигацијом на покораване њима, која у политичком стању постаје и темељ политичке облигације, и која би онда исто тако важила и за суверена. Док Тејлор (А. Е. Taylor) и Хауард Варендер (Howard Warrender) заговарају потврдан одговор на ово питање, Стјуарт Браун (Stuart M. Brown) и Џон Пламенац (John Plamenatz) то негирају, сматрајући да је код Хобса суверенова воља у сваком случају правно неограничена, ма о ком праву тј. законима да је реч (било природним – моралним или бојжим, било грађанским одн. позитивно-правним законима), те да прилагођавање позитивног права природним законима зависи искључиво од ове суверенове воље. Више о томе видети у: К. С. Brown (ed.), *Hobbes Studies*, Basil Blackwell, Oxford, 1965; такође и: Душан Павловић, Хобсово схватање суверенитета, дипл. рад, ФПН, Београд, октобар 1994, гл. II, стр. 7-15, интернет: www.policy.hu/pavlovic/Bibliografija/Diplomski_Hobs.pdf.

40) Такво мишљење је, на пример, изнео Варендер у својој студији о Хобсовој политичкој филозофији: *The Political Philosophy of Hobbes* (Oxford University Press, London, 1957); наведено према: В. Становчић, „О основама и карактеру политичке облигације грађана”, *op. cit.*, стр. 10.

Међусобно склопљени уговори поданике обавезују на послушност, али како они нису „ништа друго до речи и дах”⁴¹⁾, за осигурање те обавезе неопходни су и закони којима суверен утврђује конкретне обавезе поданика, као и „јавни мач”, односно сила којом ће их он, ако је потребно, принудити на послушност. С друге стране, како суверен није уговорна страна (јер с њим поданици не склапају уговор, већ само између себе, као појединац с појединцем), он и нема никакве уговорне обавезе према грађанима, па и не може прекршити уговор. Воља суверена је воља свих грађана и, такође, она је и право тј. закон; јер, по овом схватању, пре или ван суверене државне власти не постоји ни друштво, ни тзв. објективно право (скуп правних правила понашања), па ни она субјективна права грађана. Ваља нагласити да је, управо оваквим поимањем права, Хобс извршио значајан утицај на развој правног позитивизма и догматизма. Даље, како су се, сходно овој теорији, људи уговором споразумели да ће све радње и одлуке суверена сматрати својим личним радњама и одлукама, као да су им они сами аутори, произведен је закључак да онда „ма шта суверен учинио, не може бити кажњен од стране својих поданика”⁴²⁾

Таквим друштвеним уговором, како га је замислио Хобс, грађани су, дакле, потпуно правно обесправљени, а суверена власт као највиша власт је апсолутна (тј. правно неограничена), јединствена (укључује и световну, тј. државну, и духовну, тј. црквену власт, уз супрематију оне прве), недељива (подела власти, по мишљењу овог аутора, води раздору и тиме грађанском рату, уништењу државе и повратку у природно стање), неутуђива и непреносива. Оваква, правно неограничена и недељива, суверена власт је, по том мишљењу, далеко мање зло од несрећа и патње које доноси природно стање.

Но, и поред оваквог схватања, ипак ни код Хобса суверена власт није потпуно неограничена и самовољна, јер иако је правно неограничена, она је фактички увек потенцијално ограничена самом сврхом и циљем уговорног удруживања људи - а то су мир и сигурност, то јест опстанак, чије обезбеђивање спада у дужност успостављеног суверена.⁴³⁾ Ако суверен, наиме, не би имао више

41) Томас Хобс, *Левијатан: Или материја, облик и власт државе црквене и грађанске* (1651), у редакцији и с предговором Михаила Ђурића, Култура, Београд, 1961, стр. 155.

42) *Ibid.*, стр. 157.

43) Овакво двојако схватање суверености: с једне стране, као највише и правно неограничене власти (кад се посматра искључиво са правног становишта), а с друге, као фактички ограничене власти (кад се сувереност третира као политичка чињеница), произлази из тога што Хобсова теорија суверенитета није искључиво правна теорија, већ и политичка. То је посебно истакао Душан Павловић, позивајући се на Лидију Басту и њено

довољно моћи да испуњава ту своју основну функцију, због које је и успостављен, односно ако би почео да угрожава опстанак грађана, онда би за њих престала да важи политичка облигација на покорност њему.⁴⁴⁾ Они тада могу да раскину друштвени уговор и да изврше повраћај својих депозитираних права, тиме што би активирали своје природно право на самоодбрану, то јест самоодржање (*self-preservation*), које нису ни пренели на суверена, јер је оно по самој својој логици непреносиво (пошто ако би и право на живот и његову заштиту пренели у потпуности на суверена, онда би ризиковали да некад можда свој живот не би могли више сачувати). То значи да је Хобс ипак, у случају угрожавања људског живота и опстанка, признао право на отпор, увевши га, како каже Нојман, „кроз стражња врата”⁴⁵⁾ Ово право, у том случају, „иде до усмрћивања суверена као обичног 'непријатеља’”⁴⁶⁾, што значи да укључује и тираницид, а резултат његовог коришћења јесте грађански рат или, другим речима, повратак у природно стање.

Уочљиво је да је Хобс овакав концепт индивидуализма, заснован на праву на самоодржање, преузео од Мартина Лутера, али је то учинио тако што је истовремено спровео и његову потпуну секуларизацију и радикализацију. Због тога ће Молнар дати оцену да „то представља најреволуционарнију компоненту Хобсове политичке филозофије”⁴⁷⁾ Међутим, овај правни и политички филозоф није био једини чија је позиција, у погледу карактера и граница политичке облигације и права на отпор, макар на први поглед, садржавала противречности. У погледу признавања права на отпор, нешто слично Хобсу учинио је и Спиноза (*Baruch de Spinoza*), као још један формални заговорник апсолутистичке власти, када је, полазећи од своје тезе да је право једнако моћи, допустио да свака довољно снажна социјална група може претворити ту своју снагу или ти моћ у право.

Други значајни, а вероватно и најзначајнији, нововековни представник теорије друштвеног уговора јесте Џон Лок, који се

интерпретативно становиште, једино те врсте међу домаћим ауторима, изнето у: Лидија Р. Баста, *Политика у границама права*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије и Институт за упоредно право, Београд, 1984, стр. 42 (видети: Душан Павловић, *Хобсово схватање суверенитета*, *op. cit.*, стр. 25).

44) Хобс је у томе експлицитан. Он каже: „Обавеза поданика према суверену траје само докле докле траје моћ којом је он у стању да их штити, и не дуже” (Томас Хобс, *Левејатан: или материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, *op. cit.*, стр. 223).

45) Franz Neumann, „О границама оправдане непослушности”, *op. cit.*, стр. 176.

46) Наведено према: А. Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, *op. cit.*, стр. 435.

47) *Ibid.*, стр. 436.

иначе сматра родоначелником модерне теорије демократије и либерализма. Он ће у *Другој расправи о влади*, где је изложио своју концепцију друштвеног уговора, потпуно супротну оној Хобсовој, мада овог нигде експлиците не поменувши, изнети заправо антиципацију Друге енглеске револуције (тзв. Славне револуције /*Glorious Revolution*/) из 1688. године, у којој ће бити и непосредни сведок догађаја, доживевши победу политичких принципа за које се залагао. Иако је, на први поглед, пошао од сличних премиса као и Хобс, од разлике између природног стања (*state of nature*) и грађанског друштва (*civil society*), затим од тога да су људи у природном стању потпуно слободни и једнаки и да путем друштвеног уговора установљавају друштво и политичку власт, Лок је извео сасвим различите закључке о основама легитимности власти и политичке облигације. Његово схватање људске природе, као и природног и политичког стања и њиховог међусобног односа, потпуно је, наиме, другачије у односу на оно Хобсово. Лок је пошао од једне далеко оптимистичкије концепције о људској природи и природном стању. Ослањајући се на Аристотелову тезу о човеку као политичкој животињи, он је сматрао да је човек по својој природи једно друштвено, разумно и углавном доброћудно биће које, као такво, природно тежи животу у друштву. По Локу, људи и у природном стању имају извесна основна и неотуђива природна права, која он назива кумулативним појмом „својина“ (*property*), у његовом ширем значењу, а она обухватају права на живот, тело, слободу и својину у ужем смислу те речи, што значи имовину (приватну својину). Дакле, за разлику од Хобса, који је сматрао да у природном стању свако има право на све, тако да приватно власништво настаје тек у политичком (грађанском) стању, с ограничењем тог природног права, Лок је сматрао да приватна својина људи постоји и у природном стању, те да држава, тј. политичка власт, треба само да је, као и друга основна природна права, гарантује. Даље, за Лока природно стање није стање рата с којим су га, како истиче он, алудирајући очигледно на Хобса, „неки побркали“; јер, ратно стање, као „стање непријатељства, злобе, насиља и узајамног уништавања“, не може бити исто што и „стање мира, добре воље, узајамне помоћи и одржања“, како се овде перципира природно стање.⁴⁸⁾ Иако су и у овој концепцији људи у природном стању потпуно слободни и једнаки, они су у тој својој једнакој природној слободи ипак овде ограничени природним законом који управља природним стањем и обавезује свакога да не сме да наноси штету другоме

48) John Locke, *The Second Treatise of Civil Government and A Letter concerning Toleration*, edited with an Introduction by J. W. Gough, Oxford, 1946, str. 11; наведено према: Гајо Петровић, *Engleska empiristička filozofija*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1955, str. 76.

и његовим природним правима, односно да поштује све друге људе као и себе, а чија спознаја је људима доступна на основу њиховог разума. Међутим, и поред тих доста лагоднијих услова за живот у Локовом природном стању, у односу на оне у Хобсовом, и овде су неминовне извесне „непогодности“ услед којих је отежано очување њихове „својине“, тј. њихових права. Оне произлазе из чињенице да је у природном стању свако „и судија и извршилац природног закона“⁴⁹⁾, што ће рећи да се свако мора сам бринути за поштовање тог закона, кажњавати његове прекршаје и прибављати, у случају начињене му штете, одштету, а то је доста тешко из више разлога. Прво, иако је природни закон доступан и схватљив за сва рационална бића, људи због својих личних интереса нису спремни да га прихвате као обавезујући у њиховим посебним случајевима, па је зато неопходан устаљен, опште познат и опште прихваћен закон, који би био и мера (не)правичног и опште мерило на основу кога би се решавали сви спорови. Друго, људи су пристрасни у односу на себе, док према другима могу бити нехајни и равнодушни, те је неопходан познат и непристрасан судија који би доносио пресуде у складу са установљеним законом. Коначно, у природном стању не постоји власт, односно сила, која би могла обезбедити извршење донетих правичних пресуда. Због свих тих непогодности природног стања, људи природно теже да ступе у организовано друштво, где би постојали сви ови неопходни услови за заштиту човека и његових права.

Они формирају друштво међусобно склапајући уговор о узajамном признавању и уважавању оних њихових основних права, како и налаже природни закон. Потом, као чланови друштва, људи склапају и други друштвени уговор⁵⁰⁾ којим стварају владу ради боље заштите својих природних права (идеја да су право и друштво примарнији и старији од владе и државе). Тај уговор је, као и код већине оваквих друштвено-уговорних теорија, двостран, односно друштво и влада чине две уговорне стране које се узajамно обаве-

49) John Locke, „Друга расправа о влади“, у: исти аутор, *Две расправе о влади* (којима претходи *Patriarcha* сер Р. Филмера, а следи Локово *Писмо о толеранцији*), приредио и предговор написао Коста Чавошки, Младост, Београд, 1978, стр. 72.

50) Постоји мишљење да је, за разлику од Хобса и већине других старијих друштвено-уговорних и природно-правних теоретичара, који су природно стање третирали само као једно хипотетичко стање које им је служило за теоријско оправдање државе и политичке власти, тј. њихове егзистенције, а друштвени уговор само као правну фикцију, или правну претпоставку њиховог настанка, Лок „био склон схватању природног стања као стања које је једном реално егзистирало“, па стога „и друштвени уговор сматра историјском чињеницом, која се некад одиграла и може се поновити у будућности“ (наведено према: Гајо Petrović, *Engleska empiristička filozofija, op. cit.*, стр. 78).

зују, тако што свака страна стиче одређена права чије је коришћење условљено испуњавањем одређених обавеза које преузимају.

Но, по Локу, чланови друштва не преносе на владу своја природна права (као код Хобса), већ само њихову заштиту, одричући се једино оне своје извршне и судске власти из природног стања, везане за спровођење природног закона. Он каже: „Где год је извештан број људи на овај начин уједињен у једно друштво, тако да се свако одриче своје извршне власти природног закона и придаје је заједници, једино је тамо политичко или грађанско друштво“.⁵¹⁾ И опет за разлику од Хобса, код кога је слобода у природном стању потпуно неограничена, да би је у политичком стању учинио радикално ограниченом, Лок је сматрао да је већ и у природном стању слобода ограничена природним законом, те да она ни у политичком стању не треба да има нека друга ограничења, изузев одрицања људи од свог природног права спречавања и кажњавања кршења природног закона. Он се заправо залагао за концепт „слободе у оквирима закона“, сматрајући да без закона нема слободе; јер, како је истакао, „слобода значи бити слободан од ограничења и насиља других“, а то се може постићи само опште важећим и „умним законом“, који прописује само оно што је за опште добро грађана и чији циљ „није да укине или огранични, већ да очува и увећа слободу“.⁵²⁾ Тако, док „по Хобсу држава значи негацију неразумног природног стања и стварање битно другачијег, разумног, где ће се негирати природна права, која у природном стању постоје, и реализовати природни закон, који у том стању не делује; по Локу, држава је установа која треба да санкционише разумно природно стање, заједно с природним законом и природним правима, који се у њему реализују, и да га брани од неразумних покушаја нарушавања, који су у том разумном стању ипак могући.“⁵³⁾

Премда Лок још не разликује извршну и судску функцију (као посебне гране власти), нити грађанско и политичко друштво (односно политичку државу и цивилно друштво), у његовој концепцији већ можемо уочити све кључне елементе савременог контрактуализма. Уговорно успостављена влада је представничка влада (као израз већине), влада по пристанку и са сагласношћу грађана (што чини темељ легитимности власти и основ политичке облигације грађана), и она је такође ограничена и одговорна (што се обезбеђује принципом поделе власти и изборима). Политичка

51) John Locke, „Друга расправа о влади“, *op. cit.*, стр. 52.

52) *Ibid.*, гл. VI, стр. 57.

53) Gajo Petrović, *Engleska empiristička filozofija*, *op. cit.*, стр. 76-7.

власт је, наиме, ограничена већ и самом својом основном функцијом и сврхом њеног успостављања, а то је заштита људских права и слобода. Локов принцип поделе власти је, пак, подразумевао разликовање између законодавне тј. легислативне, извршне тј. егzekутивне (која је укључивала и судску) и федеративне (која се односила на вођење спољне политике и спољну безбедност и одбрану) власти; при чему је законодавну сматрао врховном влашћу, али је и за њу поставио одређене прецизне границе које се не смеју прећи.

Лок и експлиците брани право на отпор тиранији, односно право на револуцију. Полазећи од тезе да суверена власт припада трајно само народу (члановима друштва) и да је он не може изгубити нити трајно пренети на другога, већ само привремено поверити онима којима је указано поверење (ту је он већ формулисао идеју народног суверенитета, коју ће касније Русо, очигледно, од њега преузети и извршити њену радикализацију), Лок је сматрао да влада која не испуњава обавезе које по уговору падају њој на терет, дакле, која не ради на остваривању циљева због којих јој је власт и поверена, сама себе ставља у ратно стање према народу и тиме ослобађа грађане обавезе послушности. У том случају, грађани имају право да јој одузму власт, па ако треба и силом, и да је замене другом владом која ће уживати њихово поверење (*trust*).

Џон Лок је несумњиво један од великих заступника слободе и либерализма, али и у његовој теорији постоје нека дискутабилна места која одступају од његовог генералног учења, а која нам показују то да ни једну теорију не можемо једнозначно тумачити и парцијално посматрати, већ да сваку морамо узети у њеној целокупности, ако желимо да је заиста разумемо и исправно схватимо. Такво место у Локовој теорији јесте оно где он, и поред свог заговарања ограничене власти и придавања великог значаја закону и праву, ипак оставља могућност да влада делује без закона, па и против њега, уколико би то угрожавало опстанак државе, тј. ако би то налагало опште добро.⁵⁴⁾ Управо имајући у виду ову противречност у Локовој теорији, као и оне у теоријама Хобса и Спинозе, али и у другим нововековним теоријама, Франц Нојман ће закључити: „Историја политичког мишљења у новом веку јесте историја тог покушаја да се нађу оправдања и за моћ и за право, и за закон и за насиље. Не постоји политичка теорија у којој се не би покушавало и једно и друго“.⁵⁵⁾

54) О томе видети: Franz Neumann, „О границама оправдане непослушности“, *op. cit.*, стр. 176; као и: F. Neumann, „Montesquieu“, у: исти аутор, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974, стр. 161-2.

55) Franz Neumann, „О границама оправдане непослушности“, *op. cit.*, стр. 176.

Локова политичка и правна филозофија ће у наредном, XVIII веку извршити пресудан утицај на писце америчких декларација о правима и слободама, а посебно на ауторе (међу којима је, како се сматра, био и Томас Џеферсон /T. Jefferson/) чувеног акта Америчке револуције – „Декларације независности САД”, из јула 1776. године. Ту су готово у потпуности преузети Локови ставови о неотуђивим природним правима људи⁵⁶⁾, о природи владе и њеној основној сврси да обезбеђује и штити ова права, као и о праву народа да збаци ону владу која не служи тој сврси. Тако је истакнуто да „у било које време када неки облик владавине постане препрека за остваривање ових циљева (обезбеђење основних природних права људи – прим. А. М.), народ има право да га измени или укине и да успостави нову владу, заснивајући њен основ на таквим принципима и организујући њену власт у таквом облику, како му изгледа да је најбоље за постизање своје слободе и среће.“⁵⁷⁾ В. Становчић наглашава да је првенствено требало да општи принципи ове декларације легитимишу нову америчку владу, али да је заправо њима створен један општи образац који ће се користити за легитимизацију револуционарних режима уопште.

Када је реч о нововековним теоријама друштвеног уговора, неизоставно је указати и на неке кључне моменте, директно везане за политичку облигацију и услове њеног престанка, у Русоовој контроверзној теорији. Код њега, наиме, друштвени уговор није споразум између појединаца као таквих, већ споразум између сувереног политичког тела (народа), које се њиме и формира, и сваког од његових чланова као његових саставних делова, те стога, по њему, то и не може бити споразум између неког претпостављеног и неког потчињеног. Тај уговор о формирању суверене власти представља, дакле, акт којим се појединци, како он каже, „обавезују према себи самима, сваки према свима и сви према свакоме“.⁵⁸⁾ Полазећи од тога, он развија идеју самозаконодавства и идеју непосредне демократије, у којима и налази основ легитимности власти и политичке облигације грађана. У складу с њима, суверена власт припада народу и она је не само апсолутна, него и непреносива, и то тако што се не може пренети ни трајно ни привремено.

56) Једино веће одступање у односу на Локова схватања тиче се управо формулације основних природних права човека, која овде обухватају право на живот, слободу и тражење среће (*pursuit of happiness*); на тај начин је овим последњим замењено Локово право на својину (у ужем смислу, тј. у смислу имовине).

57) Ј. Ђорђевић (ур.), *Људске слободе и права*, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1968, стр. 28 (наведено према: Воја Становчић, „Проблеми легитимности политичке власти“, *op. cit.*, стр. 66).

58) Жан-Жак Русо, *Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима*, „Филип Вишњић”, Београд, 1993, стр. 49.

То значи да цео народ, односно сви грађани, као његови чланови, учествују у вршењу власти кроз процес формирања „опште воље”, па поштујући и извршавајући законе у чијем су доношењу и сами учествовали и који су израз те „опште воље“, они се не покоравају ником сем својој личној, појединачној вољи. Природа политичких обавеза је таква да, како он објашњава, „испуњавајући их, не може да се ради за другога, а да се не ради и за себе“.⁵⁹⁾ Русо је тако појединцима наменио вишеструке улоге: учествујући у сувереној власти, они фигурирају као грађани; али у својству поданика, они се морају покоравати државним законима и вршити дужности које имају, док у својству људи уживају своја природна права. Код њега, грађанин не само што има политичку обавезу на поштовање закона и одлука легитимне власти, него има и обавезу да буде активан у вршењу суверене (законодавне) власти; а ако не жели да учествује у политичком животу или да се повинује обавезујућој „општој вољи“, што - по логици овог теоретичара - не значи ништа друго до да он неће да буде слободан, онда га треба принудити на то од стране целог политичког тела. То је чувена и спорна Русоова теза о тзв. принуди за слободу.

У погледу, пак, владе као извршне власти, она је, каже Русо, легитимна само ако је заснована на закону и само тада важи дужност покоравања. По њему, „носиоци извршне власти нису никако господари народа, већ његови службеници... и... преузимајући функције које им држава намеће, они врше само своју грађанску дужност...“⁶⁰⁾ Њих, као и целу владу, народ као носилац суверене власти може по свом нахођењу и кад хоће да постави и опозове. Русо је, наравно, овде обазрив, те упозорава да су промене владе, без преке потребе, опасне. Али, у случају да је влада неподесна за опште добро, онда је оправдано сменити је редовном и легалном процедуром. Он наглашава да такав чин смене власти, уз строгу примену закона као израза воље читавог народа, треба разликовати од „бунтовничког устанка“, односно „галаме једне партије“.⁶¹⁾ Међутим, ако би влада или њени чланови насилно присвојили суверену власт и не би државом више управљали на основу закона, тада је реч о злоупотреби владе која води у анархију и распад државе. У случају такве узурпаторске, тиранске или деспотске власти, друштвени уговор се раскида и грађани имају право да поврате своју природну слободу, јер престаје њихова обавеза покоравања; мада они, признаје Русо, могу бити принуђени да се и даље покоравају.

59) *Ibid*, стр. 47.

60) *Ibid*, стр. 98-9.

61) *Ibid*, стр. 99.

Попут утицаја Лока на америчке мислиоце и идеологе Америчке револуције, и Русоова политичка филозофија ће имати утицаја на француске револуционаре, а неке његове идеје ће инспирисати и француске декларације о правима. Тако је француска „Декларација о правима човека и грађанина” из августа 1789. године, која се у правној теорији сматра актом цивилизације намењеним да буде један универзални друштвени уговор који би важио за све људе⁶²⁾, поред Монтескјеових идеја и оних које потичу од аутора америчке „Декларације независности” (пре свега у погледу начела поделе власти), преузела и неке Русоове идеје, као што су оне о народном суверенитету, о закону као изразу опште воље и влади, одн. извршној власти, као слуги народа. Русоове идеје ће, такође, имати одраза и на француску монтањарску „Декларацију права” из 1793. године. Поред других, карактеристичан је чл. 35 овог акта, где се каже: „Када влада повреди права народа, устанак је за народ и за сваки део народа најсветије од свих права и најнеопходнија од свих дужности“⁶³⁾. Ова декларација, међутим, није била никада укључена у неки важећи француски устав, за разлику од „Декларације о правима човека и грађанина” која чини преамбулу Устава Француске Пете Републике, из 1958. године, и за коју се у Француској чак сматра да има и надуставни карактер.

Са Америчком и Француском револуцијом из XVIII века и њиховим декларацијама о правима и слободама, отпочео је процес формалног признавања људских права путем државних аката. Такође, од тада ће ова људска права или, како се још зову, права човека, тј. основна права човека, постати и битни елемент, односно нови основ легитимизације власти. Оне су на тај начин „сублимирале у себи идеје које су се развијале током једног дужег периода и које су тежиле да човекова права и слободе учине темељем сваког политичког система, а да јавну (државну) власт ставе у службу човекових права као примарнијих од саме државне организације. Уместо логике 'државног разлога', ове револуције и њихове програмске декларације следе логику људских права“⁶⁴⁾.

62) О значају који се у савременој правној и политичкој теорији придаје овој француској декларацији, видети: Павле Николић, „Декларација о правима човека и грађанина од 1789. године као акт цивилизације”, *Анали Правног факултета*, бр. 6, Београд, 1989, стр. 685.

63) Наведено према: В. Становчић, „О основама и карактеру политичке облигације грађанина”, *op. cit.*, стр. 15. Такође, више о утицајима на писце америчких и француских декларација о правима и слободама, видети: Војислав Становчић, „Деларације о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији”, *Анали Правног факултета*, бр. 6, Београд, 1989.

64) Наведено према: dr Nurko Pobrić, „Razvoj ideje ljudskih prava: Povodom 50 godina Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka”, *Most: časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, br.

Ако се има у виду целокупан напред изложен преглед историјске мисли о политичкој облигацији и праву на отпор, као и с њом повезане праксе, онда постаје јасно да су се сви ти историјски напори концентрисали на ону кључну дилему коју је В. Становчић формулисао у облику питања: „Чему се покоравати државној власти и чему такво покораванье сматрати моралном дужношћу?“⁶⁵⁾ Он истиче да су се сви, било да је реч о правним и политичким теоријама, политичким идеологијама и утопијама, теолошким доктринама или учењима верских реформатора, и било да су изналазили оправдање за то покораванье или су га пак критиковали, бавили заправо тим истим питањем, само на различите начине: или постављајући га као питање услова политичке облигације човека, или кроз трагање за „најбољим државним уређењем“ или, коначно, у виду питања легитимности политичке власти, односно истраживања и изналажења различитих легитимационих принципа. Такође, онда постаје очигледније и оно што тврди Ф. Нојман - да „историја показује само то да су све политичке доктрине коришћене у чисто политичке сврхе: отпор су оправдавале када је то одговарало интересу неке групе, а осуђивале када то није био случај“⁶⁶⁾

106-107 (17-18), septembar-oktobar 1998, Mostar, BiH; интернет: <http://www.most.ba/arhiva.aspx>.

- 65) В. Становчић, који је посебну пажњу у свом научном стваралаштву посветио проблематици политичке облигације грађана и легитимности власти, овим питањем је насловио и један свој, нама веома драгоцен, рад. Видети: В. Становчић, „Чему се покоравати државној власти? Увод у разматрање о условности и двостраности политичке обавезе грађана“, *Наше теме*, бр. 9, 1986, стр. 1345-68; такође, тај рад је у проширеном облику и као посебан део укључен и у овде навођену књигу истог аутора: *Власт и слобода, op. cit.*, стр. 287-334.

Иначе, иако је тематика политичке облигације, као што смо истакли, веома стара, тако да су њој пажњу посвећивали још древни политички писци и практичари, прва обимна студија о њој појавила се тек 1882. год. Реч је о раду Томаса Грина (Thomas Hill Green): *Lectures of the Principles of Political Obligation*. Но, он се, као социјални либерал и припадник тзв. школе оксфордских идеалиста, ослањао на Хегелову теорију државе, што је резултирало у његовим колективистичким, тј. антииндивидуалистичким решењима (према којима, заправо, појединац не може имати никаква права независно од државе и заједнице). Што се тиче наше, домаће теоријске и научне сцене, везано за ову тему, ваљало би нагласити да је врло мало оних који су се бавили њоме или који су уопште показали интерес за њу. Међу оним старијим научним посленицима, значајан допринос је дао познати правни теоретичар Ђорђе Тасић, својом докторском дисертацијом после Првог светског рата, објављеном у скраћеној форми под насловом *Проблем оправдања државе* (видети: Ђорђе Тасић, *Проблем оправдања државе*, Државна штампарија Краљевине СХС, Београд, 1920). Међу нашим савременицима, ту је својих проф. др В. Становчић, за кога можемо рећи да су му теме политичке облигације и легитимности власти једно од главних подручја интересовања, с обзиром на то да им је посветио више својих радова, студија и књига, које и ми овде користимо. У новије време, пак, велики допринос овој теоријској области дао је и Александар Молнар, својом врло систематичном и обимном *Расправом о демократској уставној држави*, где су од посебног значаја књига 4, посвећена грађанској непослушности, и књига 1, посвећена праву на отпор тиранији, које су такође веома коришћене за потребе овог рада.

- 66) Franz Neumann, „O granicama opravdane neposlušnosti“, *op. cit.*, стр. 173.

Но, у сваком случају, може се рећи да је модерна демократска уставна држава настала управо свргавањем тиранија, као и превазилажењем нестабилних тзв. просвећених монархија, где још није било стварне институционализације противтеже монархијској власти у некој другој грани власти (јер је она уједно била и уставотворац), нити су поданици имали могућност да јој чине неку јачу контратежу, те је прелазак у тиранију ту још увек био лако изводљив. Зато је и у модерној уставној држави и у модерној демократској теорији пажња била усмерена превасходно на успостављање и развој институционалних механизма поделе и међусобне контроле и равнотеже власти, као и на механизме заштите основних права и слобода човека, да би касније на ред дошла и она друга питања која се тичу повећања демократских капацитета, стварања тзв. социјалне правне државе и осталих нових тема; док је питање права на отпор тиранији још од XIX века нестало како из теорије, тако и из праксе демократских западних друштава.⁶⁷⁾

Иако многи истичу да је право на отпор тиранији укинута, јер су се једноставно изгубили разлози за његово постојање, због саме природе модерне правне државе која је развила сложене и легалне механизме за заштиту основних права човека и тиме практично монополизovala ту протективну функцију, то није тачно. Јер, право на отпор тиранији само није позитивирано (у већини случајева), али и даље егзистира као непозитивирано природно право, како је одувек по свом карактеру и било, а у случају потребе, што значи настанка тираније, увек се може актуелизовати и активирати. Штавише, постоје изузеци где је извршено и позитивирање тог права, тако што је оно уврштено у уставно право, као што је био случај са Уставом ДДР-а, или како је то случај и у данас важећим уставима неких западно-немачких државица, попут Устава федеративне јединице Хесен.⁶⁸⁾ Поред тога, и у „Универзалној декларацији о људ-

67) Ван демократског света, односно тамо где је тиранска власт још увек постојала, право на отпор је, наравно, настављено да се практикује и током XIX и XX века. Чак је у XX веку постојала и (зло)употреба права на отпор тиранији од стране тоталитарних партија, када су оне биле извршилац тираницида са намером да успоставе контра-тиранију, односно доведу новог тоталитарног тиранина на власт. Такав је случај био са регицидом који су извршили большевци над последњим руским царем Николајем II Романовим, чија се власт иначе легитимисала по традиционалном обрасцу апсолутистичких монархија; као и са тираноубиством Мусолинија (Benito Mussolini), тоталитарног италијанског фашистичког вође, које је извршила супарничка тоталитарна партија италијанских комуниста. Више о тоталитарној тиранији и тоталитарној партији као извршиоцу тираницида, видети: Александар Молнар, „Тоталитарни режим и револуционарна тиранија“, у: А. Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, *op. cit.*, поглавље XXII, стр. 65-156.

68) У Уставу немачке државе Хесен право на отпор тиранији регулисано је чл. 147, и та одредба гласи: „Одупирање противуставној јавној моћи је свачије право“ (наведено пре-

ским правима” Уједињених нација од 10. децембра 1948. године, у њеној преамбули, помиње се право на отпор против тираније као потенцијално крајње средство које остаје људима на располагању за заштиту њихових права, чиме је оно заправо, по неким мишљењима, индиректно признато.⁶⁹⁾

Покушаји да се ово право позитивира *stricto sensu*, односно уврсти у каталог основних права човека, било путем међународног права, било путем државног тј. уставног права (његовом уставном позитивирању највише се тежило у СР Немачкој, још приликом доношења Основног закона 1948/49. године, али и касније, а посебно током уставне расправе из 1968. године, која је ипак резултирала само увођењем института пружања „помоћи угроженој држави“ који представља, како ћемо убрзо видети, једно другачије средство), пропали су, како због противљења оних реакционарно оријентисаних критичара, тако, па и још пре, због противљења самих заговорника овог права који су сматрали да је оно по свом карактеру искључиво природно, непозитивирајуће право, те да би његово позитивирање било контрадикторно његовој суштини. Такође, и то Молнар посебно наглашава, покушаји његовог позитивирања су пропали и зато што је преовладало мишљење да су се, због стабилности у функционисању демократске уставне државе, „реално изгубили поводи да се оно актуелизује“⁷⁰⁾. Отпор који то право подразумева усмерен је према тиранину, односно успостављеној тиранској власти, а она није или је тешко могућа у модерној правној држави која почива на демократском уставном поретку и представничком систему власти, са принципом поделе власти и основним правима човека као својим темељем, и где постоје институционални и ванинституционални механизми за предупређивање стварања и јачања протиранских снага, којима се, дакле, спречава да уопште дође до опасности од успостављања тираније. У институционалном погледу, то онемогућава пре свега сам принцип поделе власти, због кога једна грана власти, а то би најпре била извршна, не може тако лако да узурпира власт и суспендује устав, јер би то изискивало да се претходно ослободи препрека које има у другим орга-

ма: Војислав Становчић, „О основама и карактеру политичке облигације грађана“, *op. cit.*, стр. 21).

69) Такво мишљење је изнео А. Молнар, а у „Универзалној декларацији о људским правима“ УН то је формулисано на следећи начин: „Људска права морају бити заштићена владавином права да људи не би морали да прибегавају отпору против тираније и тлачења, као последњем средству“ (наведено према: А. Молнар, „Демократска уставна држава“, у: исти аутор, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, *op. cit.*, поглавље XXI, стр. 37).

70) *Ibid.*

нима и институцијама власти. У ванинституционалном погледу, грађанима је на располагању средство грађанске непослушности којим они могу спречити настајање неког легалног „неправа“ или издејствовати његово уклањање, како не би било угрожено редовно функционисање демократског уставног поретка. У случају да је оно пак угрожено, односно да постоје, било у органима власти, било ван њих, противуставне тј. протиранске снаге, са претензијама да успоставе тиранију, онда се може сматрати да је реч о ванредном стању⁷¹⁾, у коме проуставним друштвеним снагама, и то како оним међу носиоцима власти, тако и оним међу грађанима - „приватним лицима“, стоји на располагању институт „помоћи угроженој држави“ (*Staatsnothilfe*), којим се спречава прелазак из ванредног стања у тиранију и обезбеђује повратак на редовно функционисање демократског уставног поретка. Тек када се у томе не би успело и када би тиранија била дефинитивно и стварно успостављена, онда би могло ступити у дејство природно право на отпор тиранији, јер тада једини излаз јесте свргавање тиранског режима, односно спровођење, како Кауфман (Arthur Kaufmann) каже, „великог отпора“.

У случају пружања „помоћи угроженој држави“ или, Кауфмановим речима казано, „малог отпора“ тј. „права на отпор ситуација“ (*Widerstandsrecht der kleinen Mützen*), не обара се тиранска власт, јер она још није успостављена, већ се у случају опасности од ње или када је она тек у настајању штити, ако је потребно и оружаном силом, још увек постојећи, неукинути уставни демократски систем; те такав отпор и није усмерен против постојеће власти, већ против појединаца, било да су на власти или ван ње, који угрожавају демократски поредак. Реч је о специфично немачком правном институту који је уведен у немачки Основни закон 1968. године⁷²⁾,

71) Овде се ванредно стање третира у ширем смислу, тј. не мисли се само на формалну процедуру његовог проглашавања од стране уставом предвиђеног органа, јер се сматра да се појединци (било носиоци државних функција, било грађани) који желе да стану у одбрану угроженог демократског уставног поретка не могу водити формалним критеријима, због могућих злоупотреба, управо од стране органа који је уставом овлашћен за проглашавање ванредног стања, те морају сами да одлуче да ли постојеће стање може да се третира као ванредно стање које захтева прибегавање институту „помоћи угроженој држави“. На тај начин је, како истиче Молнар, „институтом 'помоћи угроженој држави' извршена (је) својеврсна демократизација права проглашења ванредног стања, с тим што се коначно одлучивање о оправданости прибегавања овом институту пребације у домен правосуђа (које ће поступати тек пошто је отклоњена опасност по уставни поредак)“. Према: А. Молнар, „Грађанска непослушност заснована на правди“, у: исти аутор, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност, оп. cit.*, поглавље XXVI, стр. 326.

72) Институт тзв. помоћи угроженој држави регулисан је чувеним чланом 20, ст. 4. Основног закона Немачке, у коме се каже: „Сви Немци имају право на отпор против сваког ко покуша да сруши овај поредак, уколико није могуће друго помоћно средство“ (наведено према: *Ibid.*, стр. 323).

уместо класичног права на отпор тиранији од чега се одустало, мада су немачки правни теоретичари и даље склони да ова два права или отпора поистовећују. Међутим, и поред везаности овог института искључиво за немачко право, немачку правну теорију и праксу и немачку традицију, Молнар износи један генерални закључак: „Логика уставне државе води томе да се између редовног функционисања уставног поретка и успостављања тираније смешта – ванредно стање“.⁷³⁾

То би, дакле, значило да, поред регуларних институционалних механизма, демократска уставна држава има, да тако кажемо, два степена заштите којима одговарају различита средства која стоје људима на располагању у заштити својих права и принципа демократије. Први степен је везан за потпуно редовно функционисање уставног демократског система и односи се на грађанску непослушност као средство политичке борбе, којим се спречава евентуални настанак ванредног стања (у ширем смислу) и тиме потреба за пружањем „помоћи угроженој држави“; а други је везан управо за ванредно стање у ширем смислу и средство пружања „помоћи угроженој држави“, којим се спречава прелазак у тиранију. Тек у случају заказивања или неуспеха ових механизма заштите и порозности самих институционалних препрека, могућа би била успостава тираније, а онда и коришћење природног права на отпор према њој, с циљем поновног успостављања демократског уставног поретка.

ЛИТЕРАТУРА

Albrecht, Alfred, „Правна држава“, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права“, бр. 10-12, 1989.

Та одредба са формулацијом овог института била је доста критикована: као непотребна, с обзиром на већ постојећу кривично-правну заштиту уставног поретка (Жерно фон Брил /Gernot von Breile/); затим, као противречна, због чега је употреба права које се њоме утврђује немогућа у пракси (Васерман /Rudolf Wassermann/); или као прибегавање једном у немачкој традицији спорном институту и др. Ралф Драјер, међутим, истиче да она има веома значајну функцију, јер „охрабрује грађанина, који у ситуацији сличној државном удару жели да брани уставни поредак, да посегне за иначе забрањеним средствима, и омогућава судији, који ће касније просуђивати о чињеничном стању, да оправда спорну радњу позитивно-правно, без позивања на надпозитивно право“ (Ralf Dreier, „Rechtsgehorsam und Widerstandsrecht“, у: Broda Christian /ed./, *Festschrift für Rudolf Wassermann zum sechzigsten Geburtstag*, Luchterhand, Neuwied, 1985, стр. 306; наведено према: А. Молнар, „Грађанска непослушност заснована на правди“, *op. cit.*, стр. 327). Ипак, у свему томе за грађанина постоји двоструки ризик: с једне стране, од тога да се постојећи демократски уставни поредак ипак не одржи, а с друге, од судског тумачења да нису биле испуњене претпоставке из чл. 20, ст. 4. Основног закона, на основу којих је могуће користити то право.

73) А. Молнар, „Демократска уставна држава“, *op. cit.*, стр. 38.

- Баста, Лидија Р, текст приложен у анкети с питањем „Шта је правна држава?“ *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права“, бр. 10-12, 1989.
- Brown, K. C. (ed.), *Hobbes Studies*, Basil Blackwell, Oxford, 1965.
- Caplan, Bryan, “Nonviolent resistance: Theory and history”, *Humane Studies Review*, vol. 9, бр. 1, лето 1994; интернет: <http://www.HSR.disobedience.htm>.
- Carter, Alan, “In defence of radical disobedience”, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 15, No. 1, 1998.
- „Друштвени уговор”, одредница у: Мијатовић, Бошко, Вујачић, Илија, Маринковић, Танасије, *Појмовник либералне демократије*, Службени гласник, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008.
- „Друштвени уговор”, одредница у: Срдић, Милутин, Адамовић, Љубиша С. *et al.*, *Политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1975.
- Dyzenhaus, David, “The legitimacy of legality”, *Archiv für Rechts und Sozialphilosophie*, год. 82, бр. 3, 1996.
- Filmer, Robert, *Patriarcha*, у: John Locke, *Две расправе о влади*, књ. I, Младост, Београд, 1978).
- „Грађанска непослушност”, одредница у: Мијатовић, Бошко, Вујачић, Илија, Маринковић, Танасије, *Појмовник либералне демократије*, Службени гласник, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008.
- Nabermas, Jürgen, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Хобс, Томас, *Левијатан: Или материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, у редакцији и с Предговором Михаила Ђурића, Култура, Београд, 1961.
- Лабоеси, Етјен де, *Расправа о добровољном ропству*, са предговором Ивана Вејводе: „Лабоеси, слобода и господарање” и поговором Клода Лефора: „Име једног”, „Филип Вишњић”, Београд, 2001.
- Locke, John, *Две расправе о влади* (којима претходи *Patriarcha* сер Р. Филмера, а следи Локово *Писмо о толеранцији*), приредио и предговор написао Коста Чавошки, Младост, Београд, 1978.
- Матић, Милан, *Човек и политика*, у: Милан Матић, *Одабрана дела*, књига IV, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Матић, Милан, „Грађанин”, одредница у: Милан Матић, Војислав Становчић (урс.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Матић, Милан, Подунавац, Милан, *Политички систем: Теорије и принципи*, Факултет политичких наука, Београд, 1997.
- Мировић, Александра, „Грађанска непослушност и приговор савести: Концептуални развој и појмовно разграничење”, *Политичка равнија*, бр. 4/09, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Молнар, Александар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002.
- Молнар, Александар, *Расправа о демократској уставној држави I: Право на отпор тиранији*, Самиздат Б92, Београд, 2001.
- Николић, Павле, „Декларација о правима човека и грађанина од 1789. године као акт цивилизације”, *Анали Правног факултета*, бр. 6, Београд, 1989.

- Neumann, Franz, „Montesquieu”, у: Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država: Studije o političkoj i pravnoj teoriji*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Neumann, Franz, „O granicama opravdane neposlušnosti”, у: Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država: Studije o političkoj i pravnoj teoriji*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Орловић, Славиша, „Власт и слобода” (приказ књиге: Војислав Становчић, *Власт и Слобода*), *Нова српска политичка мисао*; интернет: www.politikolog.com/nspm.pdf.
- Parekh, Bhikhu, “A misconceived discourse on political obligation”, *Political Studies*, No. 41, 1993.
- Parekh, Bhikhu, “Political theory: Traditions in political philosophy”, у: Robert E. Goodin, Hans-Dieter Klingemann (eds.), *A New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, 1996; интернет: www.fpn.bg.ac.yu/pages/p_id3/data/Bhikhu%20Parekh%20prevod.doc.
- Павловић, Душан, Хобсово схватање суверенитета, дипл. рад, ФПН, Београд, октобар 1994; интернет: www.policy.hu/pavlovic/Bibliografija/Diplomski_Hobs.pdf.
- Petrović, Gajo, *Engleska empiristička filozofija*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1955.
- Плагон, *Држава* (са предговором Вељка Кораћа: „Платонов идеал јединства филозофије и политике”), Култура, Београд, 1966.
- Pobrić, dr Nurko, „Razvoj ideje ljudskih prava: Povodom 50 godina Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka”, *Most: časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, br. 106-107 (17-18), septembar-oktobar 1998, Mostar, BiH; интернет: <http://www.most.ba/arhiva.aspx>.
- Подунавац, Милан, „Појам грађанина” (извод из: М. Подунавац, *Принцип грађанства и поредак политике*, „Принцип”, ФПН, Београд, 1998), *Република*, бр. 192-193, 1998; интернет: <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/98/192/INDEX.htm>.
- Power, Paul, “On civil disobedience in recent american democratic thought”, *The American Political Science Review*, god. 64, br. 1, 1973.
- Радбрух, Густав, *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1980.
- Расл, Берtrand, *Историја западне филозофије*, Београд, Космос, 1962.
- Русо, Жан-Жак, Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима, „Филип Вишњић”, Београд, 1993.
- Спасић, Ивана, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, „Чему се покоравати државној власти? Увод у разматрање о условности и двостраности политичке обавезе грађана”, *Наше теме*, бр. 9, 1986.
- Становчић, Војислав, „Декларације о правима и слободама у Америчкој и Француској револуцији”, *Анали Правног факултета*, бр. 6, Београд, 1989.
- Становчић, Војислав, „О основама и карактеру политичке облигације грађана”, *Анали Правног факултета*, бр. 1-4/01, Београд, 2001.
- Становчић, Војислав, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992.
- Становчић, Војислав, *Власт и слобода*, Удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Strauss, Leo, *Природно право и историја*, ПЛАТΩ, Београд, 1997.

Шарчевић, Един, „Појам правне државе”, *Гледишта*, бр. 10-12, 1989.

Тадић, Љубомир, „Развитак и криза природног права у делу Lea Straussа“, поговор у: Leo Strauss, *Природно право и историја*, ПЛАТΩ, Београд, 1997.

Тадић, Љубомир, „Жан-Жак Русо – једна филозофија кризе и револта”, предговор у: Ж. Ж. Русо, *Друштвени уговор: О пореклу и основима неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметностима*, „Филип Вишњић”, Београд, 1993.

Тасић, Ђорђе, *Проблем оправдања државе*, Државна штампарија Краљевине СХС, Београд, 1920.

Васовић, Вучина, Павловић Вукашин (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.

Aleksandra Mirovic

CIVIL DISOBEDIENCE, THE RIGHT TO RESISTANCE AGAINST TYRANNY AND «THE AID TO STATE IN DANGER» AS MECHANISMS FOR PROTECTION AND (RE-)ESTABLISHMENT OF A DEMOCRATIC CONSTITUTIONAL ORDER

Summary

In this text author analyzed certain specific mechanisms that the people use for purpose of protection of their rights and freedoms and democratic principles, and also for (re)-establishment of a democratic order in case of its imperilment, or, for that instance, for its constitution, in case that it has not existed before. Hence, the word here is about specific social and political preconditions for establishment and preservation of democratic institutions and practice. The protective mechanisms are: civil disobedience and the institution of granting aid, so-called “the aid to the state in danger”, that is represented in two different levels or a level of protection of democratic constitutional state, so that the civil disobedience is first protective level connected to regular functioning of the constitutional order, while “the aid to the state in danger” is a tool of the second level of protection, that is connected to an emergent state, when the functioning of this order is imperiled by anti-constitutional, so-called pro-tyrannical forces and so there exists the danger of constitution of tyrannical government. On the other hand, the right to resistance against tyranny has been treated as the last tool to use in case of definitive formation or existence of tyrannical government for purpose of (re)-establishment of democratic constitutional order. Although granting “the aid to the endangered state” is still a specific German legal institutional tool, here the starting point is Molnar’s concept of democratic constitutional state, implying that the state of emergency (in broad sense), regarded to implementation of this institute, is one

interim-state, that is, the state that is defined as a state between regular functioning of democratic constitutional order and establishment of tyranny. In addition to definition and notional demarcation of these different means of political battle, the author of the text dedicated special part of the text to historical idea and practice of the right to resistance against tyranny and its current status, for purpose of the negation of a wrong belief that it has been abolished and become an useless issue and also for purpose of underlining its great contribution to development of social and political awareness of the citizens, or its self-consciousness in regard to resistance against illegitimate government, that is, its illegitimate decisions, through disobedience, in particular in times when the people's freedoms and basic rights have been imperiled by it.

Key-words: Civil disobedience, the right to resistance against tyranny, «the aid to state in danger», institutional and ex-institutional mechanisms, social and political presumptions, democratic constitutional order, democratic institutions.

УДК: 321.7:329
Примљено: 15. новембра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 45-76.

Драган Ж. Марковић

Институт за политичке студије, Београд

ПЛАНЕТАРНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ

Сажетак

Основни циљ рада је да аргументовано докаже да је представничка демократија заснована на партократији постала кочница друштвеног развоја и да даљи развој може ићи само у правцу растакања државно-партијске владавине у непосредну власт народа и прерастању представничког парламентаризма у систем непосредне демократије. Императивни мандат политичких странака, на којем се заснива представничка демократија, морао би у свим парламентима бити замењен императивним мандатом грађана, чије би ставове њихови изасланици морали заступати као своје сопствене. А да би се ставови грађана и њихових изасланика подударали, избор би морао падати на оне посланичке кандидате који најдоследније изражавају интересе и опредељења већине грађана. Закључује се да је универзална примена општег модела непосредне демократије неизоставни услов демократског јединства планетарне заједнице, које подразумева пуну слободу демократског организовања и управљања и непосредно учешће свих заинтересованих грађана у доношењу за све обавезујућих одлука. Космополитској демократији неопходне су националне демократије на које се ослања, јер демократска космополитска заједница може бити само слободна асоцијација демократски организованих локалних и националних заједница. У анализи је коришћен теоријски заснован научни метод као и релевантна научна литература.

Кључне речи: демократизација; политичке партије; политичке институције.

Реч *демократија* скована је од грчких речи *demos* (народ) и *kratos* (владати) да би означила *власт народа*. Социолошко-гносеолошко значење је, међутим, амбивалентно, и то у распону од буквалне власти народа до власти без народа, иза чега стоје интересне, идеолошке и спознајне разлике и искључивости. Обезвлашћене класе нагињу апсолутизацији непосредне или изворне, а повлашћене апсолутизацији посредне или представничке демократије, па се и њихови идеолози приклањају апсолутизацији једног или другог значења. Али разликују се међусобно и идеолошки непристрасни теоретичари зависно од приступа у сагледавању друштвених појава, при чему позитивисти одсликавају постојеће стање, а дијалектичари улазе у друштвене противуречности и њихову дијалектику. И док се идеолошка и позитивистичка значења мењају са сваком променом друштвеног стања, дијалектичко значење је релативно трајно јер укључује друштвене промене.

Из поменутих разлика проистичу и различите дефиниције демократије, у чијој је основи власт народа или власт без народа. Ако обе полазе од народа, прва одговара обезвлашћеној већини, а друга повлашћеној мањини. „У модерној политичкој науци доста је често поистовећивање демократије са владавином изабраних елита“, што је „врло далеко од изворног демократског идеала“ пошто је њиме „владавина народа лишена сваке стварне садржине“. Насупрот томе је дефиниција по којој „демократија обично значи владавину народа у којој цео народ, односно сви грађани имају једнаку могућност да учествују у овој владавини“, и „што претпоставља стварно учешће већине људи у одлучивању о властитој судбини и доношењу одлука од општег значаја“.¹⁾

Притом се и апсолутизују сопствена гледишта до потпуног искључења супротних могућности, па се тврди да ако нема непосредне демократије, онда нема никакве, или насупрот томе, да је непосредна демократија неостварива, а представничка једино могућа. Ђовани Сартори, на пример, тврди да је „демократија одлучивање већином (у одређеним границама), па ако такав метод решавања конфликта није опште прихваћен, онда демократије нема“.²⁾ Москва, међутим, „сасвим јасно сугерише да су демократски идеали недостижни“³⁾, Робеспјер је „објашњавао да демократија не

1) К. Чавошки, *Могућности слободe у демократији*, Издавачко-истраживачки центар ССО Србије, прво издање, 1981, стр. 156. и 130.

2) *Демократија*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 125.

3) Ц. Пламенац, *Изабрана дела*, том 3, „Демократија и илузија, Сагласност, слобода и политичка обавеза“, ЦИД, Подгорица, 2006, стр. 40.

значи да сви људи могу непосредно учествовати у одлучивању⁴⁾, по Шумпетеру, „демократија не значи и не може значити да народ збиља управља у неком дословном смислу речи“⁵⁾, док је Монтескије „истицао да је република, односно демократија могућна само у малим територијалним заједницама“⁶⁾.

Али никаква власт није могућа без народа, нити је могућа апсолутна владавина народа јер је народ и објекат и субјекат сваке владавине, само што мањина може владати већином или већина мањином. Стога је и подела на непосредну и представничку демократију релативна па и кад народ сам собом влада јер сви не могу непосредно о свему одлучивати, а с друге стране, и у најауторитарнијим режимима народ има некакав непосредан или посредан, активан или пасиван утицај на друштвено одлучивање. Нису, међутим, само квантитативни односи, већ су и квалитативна обележја суштинска одређења демократије. Постоји готово општа сагласност да демократије нема без друштвене *једнакости* и *слободе*, као међусобно условљених ентитета, тако да нема слободе без једнакости ни једнакости без слободе, па „човек може бити слободан само ако га други признају као себи равног, само ако је изједначен са другима, како у своме људском достојанству и грађанским правима тако и у стварним могућностима за равноправно учешће у свим јавним пословима“⁷⁾. По Лењину, „демократија значи једнакост“⁸⁾, према поруци америчке Декларације независности, сви људи су рођени једнаки са неотуђивим правима на живот, слободу и трагање за срећом, а „данас се углавном сматра да је слобода једина могућност у демократији и да једино демократија може да представља поредак слободе“⁹⁾.

Већ из тога проистиче да представничка демократија саму себе негира јер „као израз једнакости, демократија бирањем владајућих укида демократију, тј. једнакост њих с оним који су их бирали“¹⁰⁾, и „чим један народ да себи представнике, није више слободан“¹¹⁾. Само се по себи разуме да они којима се влада нису једнаки

4) *Свет у експанзији*, Народна књига-Вук Караџић - Рад, Београд, 1983, стр. 314.

5) J. A. Schumpeter, *Капитализам, социјализам и демократија*, Глобус, Загреб, 1981, стр. 363.

6) К. Чавошки, нав. дело, стр. 133.

7) Исто, стр. 140.

8) *Сочиненија*, изд. 4, Госполитиздат, том 25, стр. 443.

9) К. Чавошки, нав. дело, стр. 150.

10) Р. Милисављевић, *Шта је друштво*, Прима, Београд, 1993, стр. 246.

11) Ж. Ж. Русо, *Друштвени уговор*, Просвета, Београд, 1949, стр. 75.

с онима који владају, и да свако робује ономе ко њиме влада па макар и у његово име владао.

Стварне могућности за равноправно учешће у јавним пословима заснивају се на економским могућностима, па ко има власт има и власт, што подразумева да су сви који су без властности унапред обезвласћени, као и да они који су економски неједнаки нису у могућности да подједнако владају ни сами собом ни другима. А цело класно друштво почива на економским и политичким неједнакостима јер, како је говорио Русо, чим је неко оградио један део земље и рекао „ово је моје“, уместо природне једнакости наступила је друштвена неједнакост, док је за стварну демократију неопходно „да ниједан грађанин не буде толико имућан да би могао другога да купи нити толико сиромашан да би био принуђен да себе прода“.¹²⁾

Људи се не рађају ни богати ни сромашни, ни слободни ни као робови, већ то постају у заједници са другима, али је урођена генеричка тежња ка слободи и једнакости њихова покретачка снага која их, као незоставни услов опстајања и напредовања стално вуче напред. Због генеричке укорењености, тежња за друштвеном једнакошћу јавља се већ у раном узрасту људског бића, због чега је „дијете врло осјетљиво на једнакост и равноправност међу људима“.¹³⁾

У раном детињству људског рода друштвена једнакост је представљала уобичајено начело заједничког живота, по чему је првобитна заједница и названа пракомунистичком. У племену Нуера, на пример, „нико не признаје ничију надмоћ“, па и „богатство не игра улогу“; сви Нуери су „дубоко одани демократији“ и „у њиховом друштву нема слугу и господара већ су сви једнаки“.¹⁴⁾ Идеал једнакости настао је и одржава се као општечовечански протест против насталих друштвених неједнакости, укључив и „два велика зла, (а) грчко-римске искључивости коју карактерише реч варварин, и (б) универзалног система ропства“, а идеал демократије „потиче из запажања да друштвена организација не дозвољава већини људи да развију оно што је најбоље у њима“¹⁵⁾, а што је друштвена привилегија малог броја „одабраних“.

Прве борбе за остваривање тих идеала започеле су са рађањем класне експлоатације и друштвеног раслојавања. Све ре-

12) Навод, К. Чавошки, нав. дело, стр. 144.

13) Др М. и Т. Кошичек, *И ваше дијете је личност*, Панорама, Загреб, 1965, стр. 313.

14) Е. Е. Еванс - Причард, *Социјална антропологија*, Просвета, Београд, 1983, стр. 369.

15) С. Д. Бернс, *Политички идеали*, Геца Кон, а.д., Београд, 1937, стр. 321.

лигије, „по правилу, настају као покрети експлоатираних слојева против владавине имућних“¹⁶⁾, па и у хришћанству „налазимо пре свега необуздану класну мржњу против богаташа; из јеванђеља се види да је бити богат и уживати своје богатство злочин који захтева најмучнију казну“¹⁷⁾. Исус Христос је својим ученицима говорио: „Знате да кнезови народни владају народом и да поглавари његови управљају њиме, али међу вама да не буде тако, него који хоће да буде већи међу вама, да служи; и који хоће први међу вама да буде, да буде слуга свима“¹⁸⁾. Ислам је, такође, „на почетку био социјалистички, а држава коју је основао пророк Мохамед била је прва социјалистичка држава на свијету, сматрају исламисти“¹⁹⁾.

Ако се власт заснива на власништву, онда је не може бити ако никаквог власништва нема, што је случај при апсолутној оскудици кад се нема шта присвајати, и при замишљеном апсолутном изобиљу кад присвајање не би имало никаквог смисла. Живећи искључиво од природних благодети, све људске скупине настајале су у апсолутној друштвеној оскудици, без могућности да нешто саме производе, и зато су заједнички прибављена природна добра заједнички и коришћена, о чему се на исти начин и одлучивало. На једнаком односу према природи заснивале су се такорећи природне једнакости и међу људима. У првобитним људским скупинама владала је, силом прилика, природна и готово апсолутна примитивна демократија, без власти и власништва, која се у неким дивљим племенским заједницама пошто се нису развијале, и до данас задржала. Ту се одржава неко спонтано заједништво, засновано на утемељеним, вековима ствараним обичајима, којима се готово нагонски сви руководе јер би њихово нарушавање угрожавало и заједницу и појединце, који се са њом стапају без развијеног личног идентитета и субјективитета. О свему се заједнички договора па се и племенске поглавице заједнички постављају и смењују. Из тога се и једнострано закључује да је непосредна демократија могућа само у малим и примитивним заједницама, али се та „примитивна“ демократија задржала и у робовласничком друштву, да би на њеној основи процветало слободно стваралаштво, из којег је изникла античка култура, као историјско утемељење целокупне савремене културе. Ни централистичка и аутократска феудална владавина није могла функционисати без одређене демократиза-

16) О. Мандић, *Од култа лубање до хришћанства*, Матица Хрватска, 1954, стр. 244.

17) К. Кауцки, *Порекло хришћанства*, Култура, 1954, стр. 282. и 283.

18) *Јеванђеље по Марку*, 10, 42, 43.

19) Др И. Цвитковић, *Марксистичка мисао и религија*, Свијетлост, Сарајево, 1980, стр. 53.

ције поданичког живота обезвлашћених произвођачких маса, које су буржоаске револуције покретале са громогласним поклицима слободи и једнакости. Са тим поклицима успостављан је и буржоаски либерализам, заснован на самосталности и приближној економској једнакости ситних приватних власника, који су остваривали приближно еквивалентну тржишну размену. Али капитал се није могао репродуковати и увећавати без тржишне конкуренције и централизације, који су са његовим произвођењем производили економско и социјално раслојавање, на чијим су основама уместо демократски развијани аутократски облици владавине у служби монополистичке репродукције и владавине самог капитала.

У тој функцији и власт је заједно са капиталом, претворена у робу, која се као свака роба може куповати и продавати, чему је највише одговарао систем посредне представничке демократије са секундарним облицима непосредне демократије на његовим маргинама. Тиме је с отуђивањем власништва и економске моћи најамних произвођачких маса акумулираних у монополистичком капиталу, отуђивана и њихова власт и политичка моћ, који су монополисани од стране економских и политичких моћника.

Политички посредници у систему представничке демократије су политичке странке, преко којих економски монополисти монополишу и власт. „Богати људи купују од партијске организације место у сенату на једва прикривен начин ... Индустијалци и трговци који су успели у својим пословима, талентирани адвокати великих компанија и вешти босови, који великим делом пуне сенат, сви су они производ савеза између партијске машине и финансијских интереса“.²⁰⁾ На тај начин финансијски моћници претварају политичке партије у своје трансмисије преко којих остварују сопствену владавину. Ако су у либералном капитализму политичке партије и заступале различите класне интересе, у монополистичком капитализму оне, ради освајања и задржавања власти, све од реда потпадају под власт капитала. „Какво год да је декларативно образложење, партија је организована с једном заједничком сврхом: да се стекне и да се држи политичка власт, да се управља“²¹⁾, а пошто се власт не може ни стећи ни задржати без пара, све партије су лако поткупљиве.²²⁾

20) М. Острогорски, *Демократија и политичке партије*, Штампарија „Св. Сава“, Београд, 1921, стр. 91

21) Р. Ф. Друкер, *Посткапиталистичко друштво*, Грмеч – Привредни преглед, Београд, 1995, стр.158.

22) Види: З. Милошевић, „Политичке странке и корупција“, *Политичка ревија*, 2007, 1, стр. 33-34.

Стога су данас у парламентарној систему готово све партије на истом колосеку монополистичке владавине капитала. „Дрвени су постали ружичасти, бели су се обојили. Десница и левница више нису тако различите. У Сједињеним Државама две партије толико личе једна на другу да их је немогуће разликовати“²³⁾, па у суштини „постоји само једна политичка партија, пропословна „демо-републиканци“, или у суштини једна политичка партија са двије клике“²⁴⁾. У колевци парламентаризма Великој Британији, „најзанимљивији аспект савременог политичког процеса је међусобно спајање двеју „супротстављених“ странака – конзервативаца и лабуриста“²⁵⁾, док су у новопеченој лабуристичкој Пољској, за време мисе посвећеној почетку рада новог парламента (октобра 1993. год.), посланици левнице, бројнији од оних са деснице, „боље певали црквене песме“²⁶⁾.

Као формални представници народа а фактички заступници монополистичког капитала, политичке странке „сужавају демократију, монополизују политику за себе и не допуштају другима да се њоме интензивно баве“²⁷⁾. Од како су право представљања „преузеле политичке странке, ниједан народни посланик у модерном парламенту није стварно народни посланик у правом значењу те ријечи, него је његово наименовање у звање (а у много случајева и сам избор у то звање) зависило од ужег вођства политичке странке, којој је он био одговоран и према којој је био толико дужан да је у парламенту морао да заступа не народ, који га је изабрао, него политичку странку која га је подигла из друштвене анонимности“²⁸⁾.

Посланици у парламенту немају никаквих обавеза ни одговорности према народу и грађанима као формалним бирачима, који на њих немају нити могу да имају било какав утицај. У Немачкој као и у другим земљама парламентарне демократије, „страначке врхушке контролишу избор посланика у парламент уз помоћ проприционалне заступљености и система страначких листа“, а „по-

23) М. Диверже, *Демократија без народа*, Рад, Београд, 1968, стр. 217. и 218.

24) Н. Чомски, *Контролисана демократија*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 186.

25) Р. Еткинсон, *Зачарани европски круг*, Светови, Нови Сад, 1997, стр. 57.

26) Ј. Валенса, навод Ги Сормана, *Велика транзиција*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1997, стр. 26/7.

27) Др Р. Лукић, *Политичке странке*, Научна књига, Београд, 1966, стр. 227.

28) М. Екмецић, *Основе грађанске диктатуре у Европи између два свијетска рата*, 2 издање, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1967, стр. 5.

сланици на списковима бирају се искључиво од стране партијског руководства, и као такви нису директно одговорни гласачима“.²⁹⁾

Партијски изасланици у парламенту имају у ствари императивни мандат своје странке који их обавезује да гласају по партијским директивама, те нису у позицији да се руководе не само народним интересима и жељама, него ни сопственом свешћу и савешћу. „Укљештен у мрежу недовољно демократских партија, посланик је на диспозицији врха одговарајуће партијске пирамиде и не може доносити одлуке ни по својој вољи ни по вољи грађана који су га изабрали“.³⁰⁾ На таквој диспозицији „посланици су у својој сопственој скупштини робови партијске организације“, али „богати људи који купују од партијске организације место у сенату“, осећају се ту као прави господари јер партија којој робују, робује управо њима.

Били они или не били посланици, сенат фактички само богате и представља, а никако цео народ нити његову већину, што се обезбеђује и самим изборима. „Помоћу низа једноставних а истовремено проницљивих средстава, од сметања изборне пропаганде опозиције до подваљивања са гласачким кутијама и са пребројавањем гласова (укључив и хапшење њихових симпатизера, као и непосредан и посредан притисак на бираче, повреду тајности гласања итд.), могуће је данас да управљачи које очевидно подржава једна мала мањина грађана, добијају на изборима већину гласова“.³¹⁾ То је тим пре могуће што грађани посланике не бирају непосредно већ избор препуштају странци којој укажу поверење, па су „посредни избори најчешће бар у досадашњој историји били поуздано средство владајућих снага да обезбеде свој избор себе као носилаца власти“.³²⁾

Стога „широка маса посланика фунгира само као свита једног или малог броја „лидера“ који образују кабинет, и слуша их слепо све док имају успеха“, па говори неког посланика данас више не представљају никакве личне исповести, а још мање покушаје да се противници придобију“, него званична саопштења партије која се издају земљи“³³⁾, и која пре изражавају интересе појединих

29) Р. Еткинсон, нав. дело, стр. 133.

30) В. Васовић, прилог у зборнику *Лавиринти кризе*, Институт за европске студије, Београд, 1998, стр. 115.

31) М. Duverger, *Политички режими*, Висока школа политичких наука, Београд, 1962, стр. 11.

32) Др В. Васовић, *Демократија и полтика*, Радничка штампа, Београд, 1973, стр. 190.

33) М. Вебер, *Привреда и друштво*, том 3, Просвета, Београд, 1976, стр. 477. и 476.

друштвених група или партијских лидера него целог народа, што недвосмислено показује да „парламентаризација и демократизација нису нужно у узајамној вези већ да су често једна другој супротстављене“.³⁴⁾ Ту је „све у свему, демократија сасвим привидна пошто у њој најважније одлуке доносе мањине које су често скривене у сенци“.³⁵⁾

Пошто се парламенат не скрива у сенци, то значи да ни он фактички не доноси најважније одлуке, па ни саме законе иако фигурира као законодавно тело. „У савременој држави извршна власт је жариште стварне власти“³⁶⁾, па су „модерни парламенти у првом реду представништва *оних којима се влада* средствима бирократије“³⁷⁾, због чега „скупштина престаје да буде тело које већа, да би постала тело које региструје и оверава олуке неколицине чланова организације куће“.³⁸⁾ Државне одлуке припрема и фактички доноси влада, која је често „против општег интереса стављена у службу појединачних интереса“.³⁹⁾ У Великој Британији и Француској „готово целокупно законодавство потиче из владе и изражава владину политику“, док у САД „администрација - тј. у ствари сам председник - у великој мери даје иницијативу за законе“⁴⁰⁾, а ко има иницијативу, има по правилу, и одлучујућу улогу у одлучивању. „У пракси ни један закон који поднесе један посланик, не може да успе до ако влада не даде „какве олакшице“ за дебатовање о њему или га за свој рачун усвоји“, што „значи да посланик не може да врши своје уставно право законодавне иницијативе до посредством или добротом владе“.⁴¹⁾

Владу практично саставља владајућа странка, због чега она мора радити по партијским директивама, које издаје вођа странке,⁴²⁾ који као „врховни комадант једне војске једва ако свој штаб пита за мишљење, а најчешће се поверава једном ужем кругу од

34) Исто, стр. 483.

35) Р. Арон, *Демократија и тоталитаризам*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1997, стр. 129.

36) М. Диверже, прилог у зборнику *Социологија*, св. 2, ред. Georges Gurvitch, Напријед, Загреб, 1966, стр. 15.

37) М. Вебер, нав. дело, стр. 474.

38) М. Острогорски, нав. дело, стр. 93.

39) Исто, стр. 132.

40) Ц. Д. Н. Кол и М. Кол, *Основи савремене политике*, Геца Кон а. д., Београд, 1935, стр. 429.

41) Острогорски, нав. дело, стр. 56.

42) Види: Д. Суботић, „Одлучивање у политичким странкама“, *Политичка ревија*, 2007, 1.

неколико људи“⁴³, док „остали део ове војске добија просто наређења за покрет“, и „задатак гомиле партијских посленика састоји се једино у томе да подржавају шефа и његове помоћнике“. И „партијски програм произлази од вођа, а одлуке које се доносе на годишњим зборовима делегата имају само декларативну вредност“⁴³.

Да би владале, политичке партије своју организацију и начин деловања прилагођавају систему отуђене државне власти, чиме се и саме отуђују од друштвене базе, па и од сопственог чланства, због чега су „готово све савремене политичке странке уређене на олигархијски и аутократски начин“. Зато се и њихова „делатност углавном свела на изоловану активност и опредмећивање „воље“ њихових највиших, централних органа“, који су „израсли у једине делатне чиниоце око којих се практично све окреће и од којих све полази“. Централизација политичког одлучивања има „за природну последицу искључивање готово целокупног чланства из активног политичког живота и његово свођење на улогу немог посматрача и извршиоца, односно на „конзумента политике““⁴⁴.

Ако једнакости и слободе нема ни међу члановима владајућих странака, како је може бити међу осталим грађанима. Самом борбом за власт, странке се стављају изнад народа, стављајући под ноге једнакост и слободу.⁴⁵ У служби класног и колонијалног поробљавања, оне „потискују и уништавају и сам смисао слободе“⁴⁶. Уместо „развијања индивидуе и личности, оне стварају човека масе, безличног и неодговорног, гуше јаке личности, талентоване и тиме самосталне“, па и у сопственим редовима „гуше слободу ради дисциплине и стварају аутоматизоване и пасивне чланове, ограничавају могућност истицања нових политичких идеја и спречавају људе да се удружују према свом ставу“⁴⁷.

Пошто чине кичму и мозак парламентарног система, политичке странке на тај начин делују као фатални узурпатори стварне владавине народа, извршују демократију у партократију.

Већ поодавно „странке, зачете у утроби демократије, у свом еволуционом процесу све више и више изобличавају ту своју мај-

43) Исто, стр. 59. и 43.

44) М. Диверже, навод, Д.Бауцал, *Бюрократизација политичких организација - странака у светлу савремених друштвених промена*, докторска дисертација на ФПН, Београд, 1982, стр. 124, 174. и 192.

45) Види: З. Крстић, „Парламентарна контрола владе“, *Српска политичка мисао*, 2008, 1-2, стр. 117-119.

46) Е. Касирер, *Мит о држави*, Нолит, Београд, 1972, стр. 280.

47) Др Р. Лукић, позивање на Острогорског, *Политичке странке*, исто, стр. 226.

ку демократију⁴⁸, јер „партијско вођство и дисциплина са својим олигархијским тежњама представљају гвоздени обруч за слободу човека“⁴⁸). Како је указивао Жан Жак Русо, народ је „слободан само у току избора за чланове парламента“, а „чим су они изабрани, он поново постаје роб и не значи ништа“⁴⁹), али више ни у току избора није слободан јер уместо њега други бирају.

Политичке странке „не доводе на власт људе државничких способности, јаког карактера и сл. него слабе политиканте, који се подвргавају уским страначким интересима“, због чега се „странкама често пребацује да омогућавају владавину најгорих друштвених елемената који се, уместо политиком у правом смислу, баве политиканством, да заслепљена страначка борба тражи заслепљене, страсне људе“⁵⁰).

Зато се „у јавности већ јасно јавља покрет за побуном против партија“⁵¹), чији се „задатак састоји у томе да се свлада и одстрани сваки партијски систем“, јер „партије - било да их је више, било да је само једна – саме по себи представљају ограничавање индивидуалне слободе и иницијативе“⁵²). Јача уверење да се „политички идеали морају стварати ван странака, од људи који, незаражени страначким егоизмом и слободни од страначке дисциплине, непристрасно и самостално мисле о државним интересима“⁵³).

Деградирањем политичких странака деградира се представничка демократија, коју је без странака тешко и замислити. По мишљењу Рајта Милса, „америчка демократија није оно што је била у деветнаестом веку, не зато што политичке вође имају огроман утицај на људе, него зато што су мање одговорне пред њима и што доносе мање схватљиве одлуке“⁵⁴). Због преживелости, „поткопавају се сами темељи представничке владе“, што се „види у постојаном опадању одзива бирача на гласању“, а „показује се и у сталном опадању интересовања, забележеном у свим земљама, за функције

48) Др Р. Г. Белић, „Социологија партија“, чланак у часопису *Јавност*, Београд, 1937, стр. 17.

49) „Расправа о поријеклу и основама неједнакости међу људима“, *Друштвени уговор*, Школска књига, Загреб, 1978, стр. 149.

50) Р. Лукић, *Политичке странке*, исто, стр. 233.

51) М. Острогорски, нав. дело, стр. 64.

52) С. Пулишевић, *Политичке странке као фактор сувременог политичког система*, зборник, Напријед, Загреб, 1945-1971, стр. 68. и 69.

53) С. Јовановић, прилог у зборнику С. Пулишевића, исто, стр. 78.

54) Навод, Ц. Пламенац, нав. дело, стр. 129.

владе, за питања којима се она бави, за њену политику⁵⁵⁾ У „домо-
вини парламентаризма“, Маргарет Тачер је „владала с подршком
од свега око 30% бирачког тела⁵⁶⁾, док је у САД на изборима за
Председника 1952. године гласало 62%, а 1976. год. 54% бирача; и
за Конгрес 1954. год. 42%, а 1978. год. само 35% од укупног бро-
ја бирача. „Чињеница је да је повијесна корисност представничке
демократије преживјела⁵⁷⁾, те „није ни чудо што народ игнорише
парламент и презире народне посланике“⁵⁸⁾

Ако је представничка демократија преживела, даљи развој
може ићи само у правцу растакања државно-партијске владавине
у непосредну власт народа и прерастању представничког парла-
ментаризма у систем непосредне демократије. И „ако демокраци-
ја значи самоуправљање слободних људи, правду за све, тад би
остварење демократије представљало укидање постојеће псеудо-
демократије“⁵⁹⁾

То је природан и неминован дијалектички процес јер „поли-
тичка владавина произвођача не може постојати упоредо с овјеко-
вјечењем њиховог социјалног робовања⁶⁰⁾, те се „не може једно
поред другог ставити ни самоуправљање радничких савета и нека
централизована и свемоћна држава чији би се административни
механизми противили објективним законима привреде и раднич-
ког самоуправљања“⁶¹⁾ Управо се „идеја о самоуправљању пове-
зује са идејом децентрализације и демократизације власти, што, у
ствари, значи изменити природу државе⁶²⁾, која се из бирократске
претвара у демократску организацију, и „конституише као власт
која није етатистичка“⁶³⁾

Објективне тенденције демократизације све снажније се ис-
пољавају и кроз субјективне тежње ка слободи и једнакости. Све
„већи број људи и жена не прихвата више друштво у којем живи;
они одбијају као стезник у који би неко хтео да их притисне, поре-

55) P. Drucker, нав. дело, стр. 135.

56) М. Марковић, *Друштвена мисао на граници миленијума*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999, стр. 215.

57) J. Naisbitt, *Мегатрендови*, Глобус, Загреб 1985, стр. 110.

58) Р. Еткинсон, нав. дело, стр. 63.

59) Х. Маркузе, *Крај утопије, есеј о ослобођењу*, Стварност, Загреб, 1972, стр. 183.

60) К. Маркс, Ф. Енгелс, *Изабрана дела*, св.1, Култура, Загреб, 1949, стр. 474.

61) Р. Гароди, *Велика прекретница социјализма*, Комунист, Београд, 1970, стр. 125.

62) Е. Мер, *Самоуправљање – сутрашњица*, Радничка штампа, Београд, 1977, стр. 114.

63) А. Лефевр, прилог у зборнику *Самоуправљање и раднички покрет*, Комунист, Београд, 1973, стр. 211.

дак који им је наметнут; они више не прихватају привилегије мањине; они одбијају хијерархију и власт које јачају ове привилегије и одржавају тај поредак“.⁶⁴⁾

Тај поредак из темеља поткопавају неумољиве тенденције демократизације његовог сопственог продукционог односа на којем почива. Конкуренција је натерала индивидуалне власнике капитала да се, хтели не хтели, удружују у акционарска друштва, и да удруженим капиталом заједнички располажу, чиме су сами отворили историјски процес деприватизације, демонополизације и колективизације сопственог власништва, те демократизације својинских односа.

Због велике репродукционе ефикасности, акционарство је брзо постало доминантан облик индустријског власништва. Још „крајем 19. и почетком 20. века акционарски облик својине постао је преовлађујући у већини грана крупне индустрије. Већ 1929. године у САД 48,3% свих предузећа имало је акционарски облик и она су запошљавала 89,9% целокупне радне снаге, и давала 92,1% целокупне производње прерађивачке индустрије“.⁶⁵⁾

Удруживање је омогућило не само да у конкуренцији опстану ситни капитали, већ и да акционарима постану нови ситни председници па и радници, те да се на тај начин концентришу и производно мобилишу велика средства. „Од 144 компаније, за које је било могуће добити информације од укупно две стотине великих компанија (1930. године), само двадесет је имало испод 5.000 акционара, док је 71 имала између 20.000 и 500.000 акционара“⁶⁶⁾, а данас знатно већи број акционарских друштава окупља и милионе акционара.

Са колективизацијом индивидуалног власништва акционарство доноси и замену нееквивалентне расподеле еквивалентном расподелом, што је неизоставни услов слободног и добровољног удруживања, којег не би било да сваки акционар у подели и присвајању профита (дивиденде) од заједничког капитала не суделује сразмерно својим улагањима, односно величини акција којим располаже. То је неизоставни услов и да акционарско друштво функционише као демократска асоцијација релативно равноправних власника капитала који уместо да један другом конкуришу, заједнички брину о свом капиталу.

64) Е. Мер, нав. дело, стр. 28.

65) Др С. Јанков, *Савремени привредни системи*, Савремена администрација- ИЕИ, Београд, 1972, стр. 21.

66) Е. Фром, *Здраво друштво*, Рад, Београд, 2. издање, 1980, стр. 138.

Али развој индустријске технологије не условљава само колективизацију већ и разарање капиталистичког власништва путем раздвајања управљања и плодоуживања, репродукционог функционисања и присвајања. И да су стручни, власници капитала нису више способни да индивидуално управљају његовим репродукционим токовима, због чега су принуђени да управљачке функције поверавају професионалним штабовима састављеним од стручњака различитих профила, који један другом не заповедају већ равноправно сарађују у обављању заједничког посла, носећи и индивидуалну и колективну одговорност за успешно пословање.

Тиме је суштински редуковано својинско располагање капиталом, који се знатно осамосталио од својих власника, и то до тле да сада он више управља њима него они њиме. „У систему корпорација власнику индустријског богатства остављени су само симболи власништва, док се моћ, одговорност и имовина, које су раније биле саставни делови власништва, преносе на посебне групе у чијим се рукама налази контрола“. Стога је „став „власника“ велике корпорације према „његовој“ својини... став готово потпуног отуђења“, јер „он нема одговорности према предузећу и никакав конкретан однос према њему“.⁶⁷⁾ Функционално „мобилизовање капитала претвара у све већој мери капиталистичку својину у упутнице на принос и услед тога чини капиталистички процес производње у све већем обиму независним од кретања капиталистичке својине“.⁶⁸⁾

Уколико уместо капитала знање постаје основни чинилац производње, носиоци знања уместо власника капитала постају основни субјект управљања, јер се „одлуке темеље на различитим специјализираним научним и техничким знањима, на акумулираним информацијама, на нагомиланом искуству и на умјетничком или интуитивном смислу, односно надарености многих особа“. Зато „међу двије стотине најкрупнијих корпорација у САД - а управо те корпорације сачињавају срце и језгру индустријског система – мало је таквих у којима власници имају било какав значајнији утјецај кад се ради о доношењу одлука, а и тај утјецај, тамо гдје још постоји, слаби из године у годину“.⁶⁹⁾

То показује да акционарско власништво представља дијалектички прелаз са монополистичког власништва индивидуалних поседника капитала на заједничко власништво удружених произ-

67) Исто.

68) Р. Хилфердинг, *Финансијски капитал*, Култура, Београд, 1958, стр. 168.

69) Ј. К. Galbraith, *Нова индустријска држава*, Стварност, Загреб, 1970, стр. 92.

вођача којим они демократски располажу и управљају. „У суштини акције већ постоји супротност против старог облика, у којем се друштвено средство за производњу испољава као индивидуална својина“, због чега „капиталистичка акционарска предузећа треба сматрати исто као и кооперативне фабрике као прелазне облике из капиталистичког начина производње у удружени, само што је у једнима супротност укинута негативно, а у другима позитивно“.⁷⁰⁾

Акционарско власништво је само прелаз на заједничко власништво произвођача јер су акционарска друштва само друштва капитала, чији су власници само његова гола персонификација, без личне индивидуалности, међусобне једнакости и слободног одређивања независно од интереса капитала. Њихов удео у подели акционарског профита не зависи од њиховог дела и удела у раду и пословању предузећа него искључиво од величине удела њиховог дела капитала у заједничком власништву, а и у одлучивању учествују искључиво према величини тог удела, па ако је већински власник, и појединац може у акционарском друштву имати апсолутну власт.

То, међутим, није у потпуном складу са природом високих производних технологија, које захтевају да су сви учесници производног процеса радно и пословно високо мотивисани и да се према производним средствима односе као њиховасопствена, чија би стварно и морала бити. „Промјене које у непосредном радном процесу изазива нова, сувремена и аутоматизирана технологија, те управљање њоме, неизбежно имају у себи клице самоуправних аспирација“, па у Јапану „од 2451 запосленог 80,3 посто каже да проблеме везане за аутоматизирану производњу ваља рјешавати увођењем радничке партиципације у управљању“, а „на питање о томе какву будућност предсказују партиципацији, 77,5 посто анкетираних је одговорило како очекују да ће она напредовати, природно или уз веће напоре за њено напредовање“.⁷¹⁾

Ако је у почетку и наилазило на отпоре послодавца учешће радника у управљању је са развојем производње све више обострано подстицано јер је постајало све значајнији и све неопходнији чинилац технолошке модернизације, због чега и „сами транснационални послодавци стварају моделе учешћа радника у управљању“.⁷²⁾ У „неким скандинавским земљама и Јапану дају се широка

70) К. Маркс, Ф. Енгелс, *Дела*, Просвета, Београд, том 23, стр. 373.

71) Д. Бувач, *Анатомија јапанског успеха*, Глобус, Загреб, 1982, стр. 111.

72) Др Б. Марковић, *Транснационалне корпорације, радничка класа и стратегија синдикалта*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1981., стр. 78.

овлашћења групама радника у остваривању њихових пословних задатака“, чиме се „подстиче њихова заинтересованост за рад, као и инвентивност, уз истовремено развијање осећања самосталности и независности не само од управе предузећа него и од синдиката“, ради чега се у Јапану „сваки појединац који ће учествовати у извођењу тј. извршавању одлуке консултује пре њеног доношења“.⁷³⁾

Али без власништва на капиталу као основном средству производње, радници не могу имати одлучујућу улогу у управљању друштвеном репродукцијом, због чега је њихова партиципација маргинална и углавном у функцији пословне мотивације у интересу послодавца. Да би сви били управљачи, морали би сви бити акционари, што је практично неоствариво без еквивалентног учешћа у расподели остварене добити и по основу радног доприноса, што би подразумевало претварање акцинарства у задругарство, засновано на изворним задружним начелима.

Изворно задругарство, као социјалистичка алтернатива капиталистичком предузетништву, настало је средином 19. века и развијало се упоредо с акционарством, окупивши до краја 20. века преко 800 милиона задругара удружених у преко 750 хиљада задруга са око 100 милиона запослених и преко три милијарде корисника њихових услуга. Задругарство Планете организовано је у јединствени Међународни задружни савез, који окупља преко 200 националних организација, и делује као самостално невладино удружење.

За разлику од акционарског предузећа као друштва капитала, задруга је настала и послује као „аутономна заједница добровољно удружених лица, у циљу задовољавања заједничких економских, социјалних и културних потреба и жеља, на основу заједничког поседовања имовине и демократски контролисаног пословања“.⁷⁴⁾ Њено демократско биће опредељено је изворним начелима: добровољности и отвореног чланства; демократичности; економског учешћа; аутономности и независности; образовања, обуке кадрова и информација; сарадње задружних организација; и учешћа у јавном животу.

У односу на владавину капитала, „задружна демократија је уређено, систематско рађање једног новог система у постојећем систему“, као „мирна револуција, која је у току“, и чија је „крајња тежња управљена на стварање једног новог социјалног облика ко-

73) Б. Кошутих, *Колективни преговори, право на штрајк и lock-out у савременим капиталистичким државама*, Савремена администрација, Београд, 1987, стр. 39.

74) Дефиниција усвојена на 31. конгресу Међународног задружног савеза, *Век и по задругарства*, Задружни савез Југославије, Београд, 1995, стр. 16.

ји ће бити способан да задружном организацијом друштва замени профитмахерску привреду, тако исто и политичку принудну државу“. Тиме се однос рада и капитала потпуно обрће јер док „капиталистички систем чини рад слугом капитала, задружни систем чини капитал слугом рада“.⁷⁵⁾

Иако су га, због апсолутизовања оружане револуције, запостављали, класици марксизма су задругарство суштински изједначавали са социјализмом. Ако, према Марксу, „задружна производња треба да потисне капиталистички систем, ако здружене задруге треба да регулишу националну производњу по једном општем плану, узимајући је тиме под своје руководство и чинећи крај сталној анархији и периодичним конвулзијама, шта би то било друго него комунизам, „могући“ комунизам?“⁷⁶⁾ А према Лењину, „пораст задругарства истоветан је са порастом социјализма“, „под условом потпуног организовања у задруге већ бисмо обема ногама стајали на социјалистичком тлу“.⁷⁷⁾ Претварањем задруга у пуке трансимисије за акумулацију државног капитала, све комунистичке партије су са освајањем власти, међутим, напустиле изворно задругарство и тиме га потпуно изобличиле.

Ако је заснована на изворним задружним начелима „једино задружна производња може довести до правог друштвеног живота у којем неће бити господара и потчињених, и у коме се неће знати за класне разлике засноване на неједнаким материјалним условима живота“.⁷⁸⁾ То је сасвим разумљиво јер само задружна производња искључује експлоатацију као основу класних, и главни извор друштвених неједнакости.

Искључењем експлоатације у задрузи се успоставља еквивалентна размена и расподела новостворене вредности, као економска основа друштвене једнакости и непосредне демократије. Сваки задругар суделује у расподели оствареног дохотка према укупном релативном доприносу (живим и опредмећеним радом) заједничком раду и пословању. Принцип релативне једнакости је исти као у акционарству, само што је са доприноса минулим радом (уложеним капиталом) проширен и на допринос живим радом, мереним друштвено потребним временом неопходним за производњу

75) Др Ц. П. Ворбас, *Задружна демократија*, Задружна штампарија, Београд, 1935, стр. 27, 26. и 42.

76) К. Маркс, Ф. Енгелс, *Дела*, исто, том 28, стр. 274.

77) В. И. Лењин, *О задругарству*, Новости, Москва, 1969, стр. 10. и 11.

78) М. Ђирић, навод Б. М. Игњатовић, *Идеје водиље у задругарству*, Штампарија Андре Петровића, Београд, 1938, стр. 38/9.

јединице производа а не индивидуалним временом проведеним на раду. Сваки покушај да се путем уравниловке (једнаких примања по глави задругара) успостави апсолутна једнакост доводио је до пропадања задруге.

На релативној једнакости у расподели и присвајању новостворене вредности заснива се задружна демократија, која се састоји у непосредном управљању задругара путем равнопаравног одлучивања о заједничком раду и пословању. Ради веће радне и пословне мотивације, али и доследног остваривања релативне једнакости, принцип „један задругар – један глас“ надопуњује се додатним гласовима према величини задружних удела.

Доследност у остваривању релативне једнакости огледа се у томе што се релативно веће учешће у одлучивању заснива на већем радном доприносу, а рад је (а не само физичко постојање) суштина људског бића. И друштвена једнакост се не заснива на физичким већ на друштвеним односима, у којима би са генеричког људског становишта било праведно и оправдано сразмерно томе колико даје, док физичка уравниловка значи само привидну једнакост по којој сви добијају једнако али једни више а други мање него што дају, чиме се прикрива међусобно искоришћавање и уживање једних на рачун других.

Друштвени смисао и историјски допринос задружне демократије је управо у суштинском и трајном разрешавању противречности између појединачних и заједничких интереса тако да у задружном раду и пословању нико не губи већ да свако добија сразмерно томе колико даје.⁷⁹⁾ Стога „задругар може бити само онај који у другима не гледа извор богатства већ извор снаге из које се може створити срећа и задовољство свих људи, који не иде за тим да друге осиромашава већ коме је идеал опште благодатање“.⁸⁰⁾

Демократизација својинских односа све више је долазила у колизију с отуђеним и бирократизованим политичким системом, утичући да се и унутар њега развијају одређени, у суштини задружни, облици непосредне демократије. „Моћ постепено, али сигурно прелази с изабраних заступника на бираче који својим гласовима, односно изравним изјашњавањем путем локалних иницијатива и референдума одлучују о одређеном смеру дјеловања“. И док „национални политички избори побуђују све мањи интерес расте број

79) Види: Д. Марковић, *Демократија и партократија*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 61-69.

80) *Прослава седмдесетогодишњице Михаила Аврамовића*, Задружна библиотека Савеза набављачких задруга државних службеника, Београд, 1935, стр. 176, навод М. Аврамовића.

људи који гласају за локалне иницијативе и референдуме – у неким је подручјима износио чак 75-80%⁸¹⁾ До последње четвртине 20. века у 49 држава постојао је обавезни уставни референдум за промене устава, а право народне иницијативе за промену устава (захтев 8-15% бирачког тела) уведено је у 12 држава; у 19 држава 3-15% бирача могло је да тражи доношење новог закона, а у 12 држава постојао је тзв. протестни референдум по захтеву 5-10% бирача.⁸²⁾

Најпре и највише се демократизује непосредно задовољавање најнужнијих заједничких потреба грађана, што не могу спречити ни најауторитарнији политички режими, али су за одређену самоуправу грађана, ради одржања сопствене владавине, заинтересоване и отуђене бирократске елите, те и нема државе у свету где је она потпуно искључена. Локална самоуправа је институционализована као интегрални део друштвено-политичког система највећег броја земаља иако је у перманентном сукобу интереса са централизованом државном управом.⁸³⁾

Сукоб интереса проистиче отуда што се државна управа одржава на принудном фискалном захватању а изворна самоуправа на добровољном демократском удруживању, ограничених средстава грађана, чија се издвајања међусобно сукобљавају јер што су већи порези мање су могућности за самодоприносе, и обрнуто. Самодопринос је, наиме, незамањива економска основа изворне самоуправе јер само слободно удруженим средствима грађани могу слободно и располагати.

Искуство показује да се самодоприноси уредније плаћају него фискалне дажбине, а одлуке о коришћењу добровољно сакупљених средстава, углавном се добровољно и спроводе. „У што већем степену грађани учествују у стварању правила према којима треба да живе, то је и вероватније да ће њихово покорвање тим правилима бити слободно“.⁸⁴⁾ А то је и главна гаранција могућности одумирања принудне државе прерастањем у слободну заједницу грађана, којој друштвена принуда неће бити потребна као основно, већ само као спорадично средство у регулисању међуљудских односа.

81) J. Neisbitt, нав. дело, стр. 170. и 110.

82) В. Васовић, *Савремени политички системи*, Научна књига, Београд, 1987, стр. 119. и 142.

83) Види: Д. Марковић, „Локална самоуправа у европским интеграцијама“, *Политичка ревија*, 2009, 1, стр. 151-164.

84) Х. Ласки, *Слобода у модерној држави*, Радничка штампа, Београд, 1985, стр. 220.

Само утолико и за толико је неопходна и демократска диктатура у остваривању изворне демократије као непосредне власти народа, јер је свака власт некаква диктатура, у аутократским системима мањине над већином, а у демократским већиннад непослушном мањином, без чега се не би могла избећи друштвена анархија. А „чим већина народа сама гуши своје угњетаче, „посебна сила“ за угушивање већ није потребна, и у том смислу држава почиње одумирати“, што значи да, као владавина већине над мањином, одумире и демократија, јер „од тренутка када су се сви чланови друштва или бар њихова огромна већина научили да управљају државом, ... од тог тренутка почиње да ишчезава потреба за сваким управљањем“, и „што је демократија потпунија то је ближи тренутак када она постаје непотребна“.⁸⁵⁾

Самим прерастањем у непосредну власт народа, држава практично нестаје као отуђена и принудна власт над народом, а уколико принуду у друштвеним односима замењује добровољност, нестаје и непосредна *власт* народа. Уколико се према својим генеричким потребама *људски* понашају, утолико је беспредметно људе терати да се понашају људски, као што је излишно терати их да дишу и задовољавају друге нагонске потребе.

Демократизација државе није ствар добре воље и далеке будућности, већ императив високомеханизованог индустријског начина производње, који уз демократизацију предузетничког, захтева и демократизацију државног управљања јер је „индустријски систем неразмрсиво повезан с државом“, и то толико да је „зрела корпорација у знатној мјери само испружена рука државе, а држава умногоме инструмент индустријског система“.⁸⁶⁾ Пошто „модерна технологија повлачи за собом све веће јачање и проширење функција модерне државе“⁸⁷⁾ неопходно је и све веће ширење њихових носилаца, све до подржављења целог друштва, јер је „држава присиљена да бројна и значајна своја овлашћења и знакове своје „државности“ (или државне моћи, силе) пренесе и препусти одређеним институцијама, телима, које у извесним доменима уживају значајан степен самосталности“.⁸⁸⁾

Тиме регулативна функција државе треба да се трансформише у саморегулативну функцију друштва, која се уместо споља врши изнутра, тако да са подруштвљавањем основних чинилаца

85) В. И. Ленин, *Сочинениа*, исто, том 25, стр. 391, 445. и 458.

86) Ј. К. Galbraith, нав. дело, стр. 283.

87) Р. Хилфердинг, нав. дело, стр. 18.

88) Др К. Ковач, *Прогрес и право*, Савремена администрација, Београд, 1978, стр. 101.

друштвене репродукције долази и до подруштвљавања државе. „Државној интервенцији у друштвеној сфери одговара у перспективи преношење јавних функција на приватне корпорације, а са протезањем јавног ауторитета на приватни домен повезан је и супротно усмерен процес замењивања државне власти друштвеном“, тако да „између државе и друштва, и такорећи из њих, настаје једна реполитизована социјална сфера која измиче разликовању „јавног“ и „приватног“⁸⁹⁾

Али због противречних друштвених тенденција и приватизација државе је изложена контрадикторним тенденцијама демократизације и планетарне аутократске централизације. Функције и моћ националне државе више се преносе на транснационалне него на националне корпорације и више на ауторитарне наднационалне центре него на демократске невладине организације.

Под монополском владавном крупног транснационалног капитала, национална држава све више губи економску, а тиме и политичку власт и моћ. „Међу сто земаља и компанија чији је годишњи бруто национални производ, односно обим годишњег промета 1980. године прелазео три милијарде долара, био је већи списак корпорација него земаља, што, у ствари, значи да је економска моћ ових педесетак транснационалних корпорација сваке појединачно, превазилазила економску снагу две трећине земаља чланица ОУН, односно највећи број земаља Азије, Африке и Латинске Америке“.⁹⁰⁾ Захваљујући томе, „корпорације поседују и огромну политичку моћ“, коју „интензивно користе да би променили тржишне законе у своју корист“.⁹¹⁾

Економску моћ транснационалне коорпорације највише стићу експлоатацијом колонија, у чему им помажу не само њихове матичне државе већ и саме колоније, јер су оне свугде главни носиоци економског развоја, због чега је свуда успостављена функционална спрега државне и корпорацијске власти, те „више не постоје јасне границе између закона, политичке и корпорацијске управе. У сфери савремене власти они сви делују као јединствени чинилац“.⁹²⁾ Функционална и економска спрега обезбеђује се и персоналном спрегом. У метрополама су главни носиоци државне власти најмоћнији сувласници великих корпорација, које и директно и преко колонизаторских држава утичу на став и понашање колонијалних

89) Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969, стр. 180.

90) Др Б. Марковић, нав. дело, стр. 13.

91) *Глобализација*, зборник (Дејвид С. Кортен), ЦИИО, Београд, 2003, стр. 39.

92) Исто (Вилија Грејдер), стр. 327.

власти. „У већини индустријских земаља, пословни одбори, које чине главни директори највећих корпорација и банака створили су нове савезе између корпорација и држава“.⁹³⁾

Кроз помагање држави, корпорације помажу самим себи. „Свеприсутна интервенција државе односи се, пре свега, на одржање и заштиту система и правила који структурно фаворизују крупне корпорације, на отворену подршку крупних корпорација кроз различите видове – субвенције, фондове за финансирање развојних активности, уговоре о крупним наруџбинама, пореске олакшице и привилегије, мере заштите од домаће и иностране конкуренције, подршке монополским ценама итд.“.⁹⁴⁾

Али корпорацијама је све мање потребна помоћ државе јер су са јачањем сопствене моћи све више у могућности да помажу самим себи, те су све више независне од државе, а држава све више зависна од корпорација, које делују као независне државе.

„Велике корпорације, са своје стране, наликују више приватној влади него „фирми“ неокласичне економије - приватној влади са сопственим правилима, сопственом бирократијом, својом контролом извора капитала, утицајем на производно тржиште, сопственим многоструким циљевима одржања, раста и пропагандом јавног интереса“.⁹⁵⁾

То им омогућава да се издижу изнад националне државе, измичу њеној контроли и подређују је својим интересима, односећи се према државним мерама и прописима по сопственом нахођењу. „Једном руком транснационални капитал се ослобађа гвоздених окова државне контроле, оспособљава се за планетарно лансирање; другом руком наднационалне институције сламају националне протекционистичке тврђаве, омогућавају слободно кретање капитала у потрази за најповољнијим условима акумулације“.⁹⁶⁾ Једном речи, „транснационалне корпорације се опраштају од оквира националне државе и одбијају даљу лојалност њеним актерима“.⁹⁷⁾

93) Исто (Тони Кларк), стр. 292.

94) М. Војновић, *Савремени капитализам*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд, 1986, стр. 88.

95) *Промјене у савременом развијеном капитализму*, зборник (К. Кер), Изд. центар „Комунист“, Центар за друштвена истраживања при Председништву ЦК СКЈ, Београд, 1973, књ. 3, стр. 399.

96) М. Печујлић, *Глобализација - два лика света*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2002, стр. 71.

97) U. Beck, V. Taxpayers, in *What is Globalization*, Polity Press, Cambridge, 2000.

Руководећи се искључиво сопственим интересима, транснационалне корпорације игноришу друштвене интересе. „Стога без устезања доносе одлуке у супротности са циљевима заједнице или са здрављем животне средине“, те „нема тог директора деоничарске компаније који би икада могао да стави добробит заједнице изнад интереса корпорације ... Директоре закон (корпорације) обавезује да занемарују питања добробити заједнице (као што су здравље и добробит радника и брига о средини) ако се она нађу на путу финансијске добити“. ⁹⁸⁾ Корпорације САД се „у свом понашању све мање подређују и специфичним америчким интересима, остварујући своје сопствене потребе, интересе и циљеве“ ⁹⁹⁾, а да се и не говори о њиховом односу према колонијама. „Предности које користе транснационалне корпорације, све више угрожавају националне фирме, па и читаве интересе појединих земаља. Њихов продор у друге земље, њихова моћ, централизација одлучивања у једном или неколико транснационалних центара, веома отежава националним владама да усмеравају и контролишу националне привреде“. ¹⁰⁰⁾

Насупрот националним владама, најбогатији и најмоћнији власници транснационалних корпорација конституисали су своју нелегалну транснационалну владу „у сенци“, која у сопственом интересу мимо свих правних и моралних регула, фактички влада целим светом. „Један врло мали сегмент јако богатих на самом врху шампањске чаше створио је апатридску алијансу која глобални интерес изједначава са личним и комерцијалним интересима својих чланова“. ¹⁰¹⁾

На темељима централизованог планетарног капитала израсла је, иза и изнад Организације Уједињених Нација, централистичка планетарна организација аутократске власти у служби одржавања и јачања планетарног колонијалног царства.

Успостављен је „нови „глобални поредак“ као модел тоталитарног, до апсурда банализованог и утопијског (нео)либералног интернационализма, при чему се нација ставља у други план“ ¹⁰²⁾,

98) *Глобализација* (Цери Мандер), исто, стр. 316. и 311.

99) Др Д. Дракулић и др., *Глобализација светске економије*, Савез економиста Војводине, Нови Сад, 1992, стр 96.

100) Др Б. Марковић, нав. дело, стр. 16.

101) *Глобализација* (Дејвид С. Кортен), исто, стр. 34.

102) В. Драшковић, *Контрасти глобализације*, Економика, Београд и Факултет за поморство Котор, 2002, стр. 229.

а национална држава потискује на маргине глобалног поретка као сателитска локална заједница.

Транснационална глобализација „подразумева минимално присуство државне регулативе и либерализацију свих тржишта (посебно финансијских), цена и камата“.¹⁰³⁾ Интенција је да „интервенције државе буду искључене (кроз порезе и контролу); тржишта би требало да буду дерегулисана државне контроле, „ослобођена“ и остављена да им се пронађе њихова сопствена инстанца“ јер су „порези и други облици државне контроле чисти намети слободном тржишту“.¹⁰⁴⁾ Тиме се национална држава погађа „у само срце“ јер се лишава главне функције и основних извора сопственог прихода.

Ова „инстанца“ за дириговање „слободним“ тржиштем су транснационалне корпорације и њихова транснационална држава. Центар економске и политичке моћи помера се ка „ауторитарној транснационалној држави“, чији су „симптоми стварања изразити“¹⁰⁵⁾, чиме се наводно „приближавамо планетарној ери када више неће бити нација и када ће на једној земљи владати један поредак, и једна влада, и једно административно тело“¹⁰⁶⁾, али се удаљавамо од човека и његових животних проблема. Док је „национална држава пројектована да заштити живот грађана и њихову слободу, и имовину грађана од самовољних поступака суверена, мегадржава сматра да грађанину припада само оно што држава, отворено или прећутно, допушта да он има, да задржи“.¹⁰⁷⁾

По сили транснационалне глобализације, национална држава се нашла у позицији да и сама себе развлашћује и укида. „Модерна држава је све више ухваћена у замку глобалне међуповезаности, прожета је квазинаднационалним, међувладиним и транснационалним снагама, и у немогућности је да одређује своју судбину“. И „потпуно је јасан раскорак између формалне власти државе и просторног домањаја савремених ситета производње, дисрибуције и размене, који често ограничавају надлежност и ефикасност националних политичких власти“.¹⁰⁸⁾

103) С. Покрајац, *Глобализација између глобофилије и глобофобије*, Самиздат, Београд, 2002, стр. 19.

104) Џ. Фокс, *Чомски и глобализација*, ИП Esotheria, Београд, 2003, стр. 27.

105) М. Печујлић, нав. дело, стр. 20.

106) Хол, навод Р. Eppersona, *Novi svetski poredak*, Basket Vam, Београд, 1993, стр. 219.

107) Р. Ф. Друкер, нав. дело, стр. 123.

108) Д. Хелд, *Демократија и глобални поредак*, Филип Вишњић, Београд, 1997, стр. 115. и 154.

Државне границе „све више постају пропустљиве. Владе су, у приличној мери, изгубиле способност да контролишу ток новца у, и изван својих земаља и све им је теже да контролишу токове идеја, технологије, добара и људи“¹⁰⁹), што све упућује на закључак да је „у процесу економско-политичке глобализације“ неминовно „изумирање националне државе и парламента као и измицање центра моћи ван домашаја индивидуалних гласача“.¹¹⁰

Владавина транснационалних институција прикрива се лажном демократијом којом се правдају и оправдавају упади у национални суверенитет.¹¹¹) Једно се прича а друго ради, демократска начела се изврћу у њихову супротност. „С једне стране, глобални поредак је промотор и гарант демократских политичких форми, људских мањинских права, владавине закона“, а „с друге стране, делује политички недоследно, и не ретко, следећи своје геостратешке интересе, подржава ауторитарне режиме који су кооперативни, питање људских права претвара у проблем реалполитике“.¹¹²)

С обзиром да се ауторитарни режими ни на националном ни на планетарном нивоу, не могу одржавати без ослањања на силу и насиље, и индивидуална и колективна непослушност мора се обзавести моћном и свеприсутном репресивном силом, која ће заводити ред у целом свету. Како Фукујама пророкује, Савез нација ће „морати бити сличнији НАТО-у него Уједињеним Нацијама“, јер би „таква лига била много способнија за насилне акције да би заштитила своју колективну сигурност од претњи које долазе из недемократског (пре ће бити: демократски наклоњеног - ДМ) дела света“.¹¹³)

Систем лицемерне квазиплуралистичке демократије заснива се на владавини једног јединог неприкосновеног владара званог Капитал, због чега се без великих тешкоћа на националним темељима гради глобална грађевина у власништву тог истог Капитала. Само што је врх глобалне власти од народа још даљи него национални, па се она још више однарођује и отуђује и то до те мере да се може слободно рећи да је „глобална демократија демократија испражњена од сваког садржаја“, и да у ствари значи „увођење тираније и диктатуре у светским размерама“.¹¹⁴)

109) С. П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 36.

110) Р. Еткинсон, нав. дело, 39.

111) Види: М. Ивановић, „Борба за Европу“, *Национални интерес*, 2008, 4, стр. 121.

112) *Лавиринти кризе* (Р. Накарада), исто, стр. 38/9.

113) Ф. Фукујама, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица, Романов, Бања Лука, 2002, стр. 290.

114) М. Марковић, *Друштвена мисао на граници миленијума*, исто, стр. 78. и 80.

То је такозвана „демократија ниског интензитета“, која се састоји у „изолацији“ власти: „од момента када је изабрана, нова власт је „изолирана“; заштићена од притисака и захтева народа; како би могла да „ефикасно“ влада - изнад свега испуњава захтеве глобалног поретка“.¹¹⁵⁾ Тако се националне владе упрежу у јарам транснационалне глобализације, па ако је она у опреци са националним интересима, и владе су ухваћене у замку да раде против свог народа. Упркос томе, и националне „власти се залажу за интензивирање глобализације“, и „разлог због којег државе не скрећу са овог пута лежи у томе што се одлуке не доносе демократски нити ради општих интереса. Системом уистину управљају теоретичари економије и политичари на високим положајима које подржавају мултинационалне компаније из сопственог интереса“.¹¹⁶⁾

Ни у међународним организацијама ни у билатералним односима нема стварне равноправности између малих и великих, неразвијених и развијених, колонија и колонизатора. Међународни уговори заснивају се на ултиматумима, по принципу „узми или остави“, па и као такви безобзирно се крше кад то јачој страни одговара. А „што се тиче великих сила, флагрантно кршење формалних споразума је правило“.¹¹⁷⁾ Међународним уговорима се „економским слабијим партнерима намеће низ ограничења и обавеза“ којима се „отежава њихов економски развој“.¹¹⁸⁾

Темељита демократизација међународне заједнице морала би кренути од темеља – демократизације транснационалних корпорација, која је застала на предузетничком акционарству и радничкој партиципацији. Заменом капиталистичких акција задружним уделитема и партиципације задружном демократијом, располагање и управљање корпорацијом би се са повлашћених акционара и професионалних менаџера проширило на све запослене, који би у расподели и располагању новоствореном вредношћу суделовали према укупном доприносу њеном стварању.

Задружно управљање би се са корпорација проширило и на међукорпорацијске, те укупне друштвене односе, како унутар националних заједница тако и унутар целе међународне заједнице.

„Као последица сталног рашћења задружних организационих метода и њиховог продирања у постојећи друштвени систем,

115) М. Печујлић, нав. дело, стр. 89.

116) *Глобализација* (Волден Бело), исто, стр. 287.

117) Н. Чомски, *Нови милитаристички хуманизам* (лекције Косова), 2. доп. издање, Филип Вишњић, Београд, 2000, стр. 236.

118) А. Божовић, *Колонијализам и неоколонијализам*, Седма сила, Београд, 1964, стр. 47.

државу би заменила задружна демократија“, која се „не би бавила управљањем народом, већ управљањем стварима“.¹¹⁹⁾

Демократску алтернативу ауторитарном транснационалном светском поретку утврдила је својом Декларацијом 1974. године Генерална скупштина ОУН, по којој нови међународни економски поредак (НМЕП) треба да буде „заснован на правичности, сувереној једнакости, међузависности, заједничком интересу и сарадњи свих земаља, без обзира на њихов економски и друштвени поредак“, а с основном „сврхом да се уклони неједнакост, исправе постојеће неправде и омогући да се уклони све већи јаз између развијених земаља и земаља у развоју, и обезбеди стално убрзање економског и друштвеног развоја у миру и правичности за садашњу и будуће генерације“.¹²⁰⁾

Упркос томе што је Декларацију усвојила огромна већина чланица ОУН, њени циљеви се не остварују јер им се супротстављају најразвијеније земље које под својом колонијалном доминацијом држе већину земаља. Суштинска демократизација међународних односа не може се ни одвијати без истовремене демократизације националних заједница, које би се морале заједнички ангажовати на глобалној демократизацији међународне заједнице.

У основи опште демократизације морала би бити демократска права грађана да о судбоносним питањима свог живота и рада непосредно и равноправно одлучују на свим нивоима друштвеног организовања, од локалне до планетарне заједнице, и да за остваривање демократских одлука самостално располажу одговарајућим средствима, која за подмиривање заједничких и општедруштвених потреба демократски удружују.

Савремена друштвена као и производна организација „мора да је организација једнаких“, а не „организација „шефа“ и „подређених“, мора да је устројена као екипа „сарадника““.¹²¹⁾

Општи модел демократије, који препоручује Хелд, „предвиђа могућност увођења општег референдума у више нација - држава истовремено - у случајевима када је настао сукоб између различитих приоритета који се односе на примену демократских права или на различите сврхе јавних издатака; успостављање једне независне скупштине демократских народа коју они непосредно бирају и ко-

119) Др Ц. П. Ворбас, нав. дело, стр. 176. и 182.

120) Декларација Генералне скупштине Организације Уједињених Нација, 1974. године.

121) Р. Drucker, нав. дело, стр. 61.

ја им је одговорна“; и „нове облике војног ангажовања стављене у чврст демократски оквир“.¹²²⁾

Императивни мандат политичких странака, на којем се заснива представничка демократија, морао би у свим скупштинама непосредне демократије бити замењен императивним мандатом грађана, чије би ставове њихови изасланици морали заступати као своје сопствене. А да би се ставови грађана и њихових изасланика подударали, избор би морао падати на оне изасланичке кандидате који најдоследније изражавају интересе и опредељења већине грађана.

Модел непосредне демократије подразумева непосредно учешће свих заинтересованих грађана у доношењу за све обавезујућих одлука. „Свако одрасло лице потчињено једној владавини и њеним законима мора се сматрати квалификованим да буде члан демоса и субјектом неограниченог права на то својство.

Обавезујуће одлуке треба да доносе само лица која су тим одлукама подвргнута“, а „у одлучујућој фази доношења колективних одлука сваки грађанин мора добити подједнаку могућност да изрази своје мишљење које ће се узети у обзир на исти начин као и мишљење сваког другог грађанина“.¹²³⁾

Универзална примена општег модела непосредне демократије неизоставни је услов демократског јединства планетарне заједнице, које подразумева пуну слободу демократског организовања и управљања у свим областима и на свим нивоима. Слободно удруживање и самоорганизовање руководе се заједничким интересима и потребама, па уколико постоје национални интереси и потребе, неопходно је и демократско организовање националне заједнице. „Савременим националним демократијама је неопходна међународна космополитска демократија да би се одржале и развиле“¹²⁴⁾, али су и космополитској демократији неопходне националне демократије на које се ослања, јер демократска космополитска заједница може бити само слободна асоцијација локалних и националних заједница, као самоорганизованих грађана.

Приговор против непосредне демократије да грађани не познају друштвене интересе и да се руководе личним интересима је тенденциозан и неодржив, јер ако се то односи на већину, још више важи за мањину која у њихово име влада. Пошто су општедруштвени интереси садржани у појединачним интересима већа је вероватноћа да се они подударе с интересима већине него с инте-

122) Нав. дело, стр. 316, 317. и 321.

123) Р. Дал, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 202.

124) Д. Хелд, нав. дело, стр. 39.

ресима мањине, поготову ако одабрану владајућу мањину не одабира већина.

Могуће је да и већина не погоди прави друштвени интерес, нарочити кад је он дубље скривен у појединачним интересима, али скривени интереси се могу откривати научним истраживањима чиме се наука иначе бави. Да би демократија била делотворна у решавању протувречности између општих и појединачних интереса, она се мора ослањати и на науку и заснивати на сагледавању објективних друштвених законитости, у чему је њена суштинска предност у односу на све остале облике владавине.

ЛИТЕРАТУРА

- Арон, Ремон, *Демократија и тоталитаризам*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 1997.
- Дал Роберт, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Бернс, Ц., Делајл, *Политички идеали*, Геца Кон, а. д., Београд, 1937.
- Бувач, Драго, *Анатомија јапанског успеха*, Глобус, Загреб, 1982.
- Вебер, Макс, *Привреда и друштво*, Просвета, Београд, 1976.
- Ворбас, Џемс, Питер, *Задружна демократија*, Задружна штампарија, 1935.
- Galbraith, John, Kenneth, *Нова индустријска држава*, Стварност, Загреб, 1970.
- Глобализација*, (зборник), Цлио, Београд, 2003.
- Демократија*, ЦИД, Подгорица, 2001.
- Диверже, Морис, *Демократија без народа*, Рад, Београд, 1968.
- Drucker, Peter, F., *Посткапиталистичко друштво*, Грмеч-Привредни преглед, Београд, 1995.
- Еткинсон, Родни, *Зачарани европски круг*, Светови, Нови Сад, 1997.
- Ивановић, Мирослав, „Борба за Европу“, *Национални интерес*, бр. 4/2008, Институт за политичке студије, Београд
- Касирер, Е., *Мит о држави*, Нолит, Београд, 1972.
- Крстић, Зоран, „Парламентарна контрола владе“, *Српска политичка мисао*, бр. 1-2/2008, Институт за политичке студије, Београд
- Лавиринти кризе*, Институт за европске студије, Београд, 1998.
- Лукић, Радомир, *Политичке странке*, Научна књига, Београд, 1966.
- Марковић, Драган, *Демократија и партократија*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Марковић, Драган, „Локална самоуправа у европским интеграцијама“, *Политичка ревија*, бр. 1/2009, институт за политичке студије, Београд
- Марковић, Драган, „Партократија или демократија у Србији“, *Политичка ревија*, бр. 1/2004, Институт за политичке студије, Београд
- Марковић, Михаило, *Друштвена мисао на граници миленијума*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999.

Милошевић, Зоран, „Политичке странке и корупција“, *Политичка ревија*, бр. 1/2007.

Naisbitt, John, *Мегатрендови*, Глобус, Загреб, 1985.

Острогорски, М., *Демократија и политичке партије*, Штампарија „Св. Сава“, Београд, 1921.

Пламенац, Џон, *изабрана дела, том 3, Демократија и слобода и политичка обавеза*, ЦИД, Подгорица, 2006.

Суботић, Драган, „Одлучивање у политичким странкама“, *Политичка ревија*, бр. 1/2007.

Schumpeter, Joseph A., *Капитализам, социјализам и демократија*, Глобус, Загреб, 1981.

Фукујама, Френсис, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица, Романов, Бања Лука, 2002.

Ханингтон, С., *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 1998.

Хелд, Дејвид, *Демократија и глобални поредак*, Филип Вишњић, Београд, 1997.

Чомски, Ноам, *Контролисана демократија*, ЦИД, Подгорица, 1999.

Dragan Z. Markovic

PLANETARY TENDENCIES REGARDING DEMOCRATIZATION

Summary

A main objective of this text is to prove that the representative type of democracy based on the rule of the parties (partocracy) has become an obstacle for social development and that further development might take direction only in the way of dissolution of the state-party-cratic government into a direct rule of the people and integration of the representative parliamentarism into a system of direct democracy. In all parliaments representative democracy that has been based on an imperative mandate of political parties ought to be replaced with an imperative mandate of the citizens, and their standpoints should be interpreted by their representatives as their own ones. In order to have the standpoints of the citizens and their representatives coincided, the selection of representatives should be limited to those candidates for the deputies who interpret interests and preferences of the citizens in a most legitimate way. Author of the text concluded that a universal implementation of general model of direct democracy is an unfailling precondition of democratic unity of planetary community, implying a full freedom of democratic organization and management and one indirect involvement of all citizens interested in making obligatory decisions for all. The Cosmopolitan Democracy needs national democracies that it relies upon, as the democratic cosmopolitan community may exist only as a

free association of democratically organized local and national communities. In this analysis the author used a scientific method based on theory, as well as relevant scientific literature.

Key Words: democratization, political parties, political institutions

УДК: 316.658:316.2
Примљено: 2. новембра 2009.
Прихваћено: 8. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 77-104.

Милена Пешић

Институт за политичке студије, Београд

МОДЕРНА И ПОСТМОДЕРНА ТУМАЧЕЊА ЈАВНЕ СФЕРЕ

Сажетак

Циљ овог рада је приказ базичних контроверзи у схватању јавне сфере на линији раздвајања модерне и постмодерне мисли. С тим циљем, опсервиране су прво базичне идеје хабермасовско-арентијанског (модерног) концепта јавне сфере, а потом упоређиване са идејама Мишела Фукоа, Жана Бодријара и Франсоа Лиотара, које оличавају три типа савремених, постмодерних примедби овом концепту: тип примедби које се везују за поставку моћи (М. Фуко), епистемолошке примедбе (Ф. Лиотар) и онтолошке примедбе (Ж. Бодријар). Иако је реч о непомирљивости теоријских позиција, она не мора да значи нужност одбацивања неке од њих, већ, напротив подстицај њиховим даљим проблематизацијама и (не)могућим хармонизацијама. Јер, иако савремена оспоравања наратива јавности имају своју несумњиву релевантност, питање је да ли без нормативних полазишта концепт јавне сфере може бити социјални пројекат релевантан за критику и унапређивање демократских пракси у савременом друштву.

Кључне речи: јавна сфера, (грађанска) јавност, рационалност, општа доступност/ принцип отворености, комуникација, демократска расправа, моћ, консензус, наратив

ЈАВНА СФЕРА: ПРОСВЕТИТЕЉСКО- ЛИБЕРАЛНЕ ОСНОВЕ КОНЦЕПТА

Теоријску основу модерног концепта јавне сфере чине идеје и нормативна полазишта просветитељске социјалне мисли и либералне теорије 18. века. Критика као врхунски захтев и идеологија

времена, била је једна од базичних идеја којом су се просветитељи и сви остали либерално оријентисани осамнаестовековни мислиоци руководили, сагледавајући смисао јавне сфере кроз претензије да се власт монарха изложи контроли, суду и оцени јавности, те и тиме ограничи. Арканској апсолутистичкој владавини супротстављан је принцип транспарентности њених механизма, односно начело легитимизације власти као њено својеволјно и рационално прихватање од стране оних којима се влада. Јавност је схватана као публика приватних грађана која резонује о јавним питањима, јер се сматрало да се до истине најлакше долази у слободној, на аргументима заснованој дискусији. Као носилац критеријума јавног, друштвеног вредновања руковођеног разумом, јавност се уграђује у само функционисање система власти и управо то чини основу њеног произвођења легитимитета политичког поретка, као и основу њеног значаја за остваривање могућности практиковања грађанских права/слобода.¹⁾

Полазећи од просветитељског поуздања у „конвергенцију слободе, интереса и ума“ Имануел Кант је јавност схватао као саставни део практичко-моралног смисла филозофије, односно важним сачинитељем рационалног устројства грађанског уређења. Тако схваћена јавност истовремено значи и метод просвећивања, и принцип државног правног поретка и принцип (међународне) политике.²⁾

Правно-филозофско развијање два темељна принципа: принципа народног суверенитета и принципа публициитета представља идејну основу концепта јавне сфере. Народни суверенитет у Кантовој интерпретацији произлази из „идеје конституције“ која је у сагласности са природним правом људи; „правом да они који се закону покоравају истовремено уједињени треба да буду и они који

1) О просветитељско-либералним основама концепта опширније у: Пешић М., Новаковић А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 154-163.

2) Иако теоријско оперсвирање преокретања владарског суверенитета у народни суверенитет можемо пратити од Хобса, преко Лока, Русоа, Пјер Манона па до Канта, тек он јавност потпуније одређује као организациони принцип политичког поретка, истиче Ђ. Павићевић. „По Канту, грађанско стање, односно држава има своју основу у а priori датим принципима законодавног ума. Оно има за циљ да, под условом општег спољњег законодавства пропраћеног влашћу, свакоме гарантује његову сигурност у заједници с другим људима (...) држава постиже своју сврху тиме што гарантује право као средство слободе“. Јер, према Канту „право је ограничавање свачије слободе на услов њене сагласности са слободом свакога, уколико је то могуће према неком општем закону“. У складу са овим општим појмом права, Кант одређује и јавно право као „укупност спољашњих закона који омогућавају потпуну сагласност слободе са слободом сваког другог“. Грађанско уређење представља за Канта „однос слободних људи који се ипак налазе под принудним законима.“ (Кант, Е, *Ум и слобода*, издање часописа „Идеје“, Београд, 1974, стр. 15; Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 148-151)

га доносе⁴. Као морални и правни регулативни принцип, публици-тет свакој одлуци, правилу и максими намеће критеријум општо-сти као јавне посредованости/прихваћености. Форма публицитета, као услов легитимизације претпоставља да одређени став, одлука или поступак могу бити јавно обзнањени, образложени и брањени без наилажења на значајан отпор. Овај принцип обавезујући је и за законодавце и за оне који треба да поштују законе. Тек пошто су подвргнуте тесту публицитета, политичке одлуке потврђују своју праведност и могу бити транспоноване у сферу закона. Да би политика била у складу са правом и моралом „све политичке радње морају пред јавношћу бити сводљиве на основе закона који су се сами показали пред јавношћу као општи и на уму засновани“⁴³.

Јавна сфера за Канта представља једно од важних организационих начела политичког поретка, које се остварује путем публицитета као правно утемељеног принципа посредовања политике и морала; којим се међусобно сукобљени, појединачни циљеви и интереси трансформишу у опште добро. Публика која резонује јавно упоредбавајући свој ум, те тиме и сама себе просвећује, представља заправо носиоца јавне сфере, као посредујуће инстанце између државе и друштва, сфере контроле, рационалне критике и легитимизације одлука власти. Овакво функционисање јавне сфере остварује се у друштву које карактерише законски одређена и заштићена слобода, подела власти и репрезентативни систем, а путем гласања и јавне употребе ума; али само ако је потпуно слободна она може донети просвећеност људима. По Канту, сваки је грађанин позван да у својству научника саопшти публици своје добро промишљене мисли. Спречавање слободе оваквих подухвата не значи само ускраћивање грађанских права спрам највишег надлежног органа као репрезента народне воље, већ значи и његово и лишавање знања о ономе што би он када би то знао и сам исправио;

3) Ово право да они који се закону покоравају треба да буду и они који га доносе представља за Канта нешто што лежи у основама свих државних облика. Политичка заједница замишљена у складу са том идејом „у појмовима чистог ума зове се платонским идеалом“ и по њему није измишљотина већ норма за сва грађанска уређења уопште. У складу са овим, „дужност монарха је да с народом поступају по принципима који су у складу са духом закона о слободи (какав би народ обдарен зрелим умом сам себи прописао), иако се дословно његова сагласност не би тражила.“ (Кант, Е., *Ум и слобода*, стр. 189) „Кант форму публицитета узима за појам правде најпре у односу на унутрашње државно право, односно могућност постојања права уопште, а затим поставља у основ политичке обавезе и међународне политике. Први наведени принцип успоставља везу између морала, јавности и права, а други успоставља везу права, јавности и политике. (Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 153; Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, стр. 140-141)

а одсуство оваких увида управо води монарха у противречност са самим собом.⁴⁾

Са омасовљењем гласачког права а тиме и грађанске јавности, средином 19. века, вера у могућност остваривања рационалног дискурса у јавној сфери, и поуздање у суд јавног мњења као његовог еквивалента утихнула је и била смењена амбивалентним погледом на феномен. Теоријски напори усмеравају се ка разрешавању питања о томе како поставити границе штетном дејству јавног мњења, пре свега њега његовој ирационалности, а не угрозити идеју о грађанским правима, односно како уважити његов суд а одржати принцип рационалности у доношењу одлука које стичу свих. Од тада у фокус промишљања долази негативни потенцијал јавног мњења, непоузданост његовог суда, његова некомпететност, инертност и комформизам, рањивост на разне видове манипулација, а посебно феномен „тираније већине“, који је међу првима опсервирао Алексис Де Токвил.⁵⁾ Реч је заправо о базичној противречности која се испољава кроз амбиваленцију основних функција јавности – критичке/либертетске и конформистику/стабилизујуће/легислативне функције. Ова амбиваленција самог феномена извориште је контроверзе у његовом тумачењу која опстаје до данашњих дана.⁶⁾

- 4) Кант ту прави врло значајну разлику између јавне и приватне употребе ума. Јавна употреба ума подразумева иступање пред публиком у својству научника који о нечему резонује, просуђује и треба да буде слободна; за разлику од ње приватна употреба ума као вршење неке функције или службе подлеже ограничењима датог положаја. Реч је заправо о односу појединца и државног ауторитета. „Јавна сфера замишља се, дакле, као сфера у којој се посебне индивиде обраћају другима у потпуној слободи и у своје лично име, док је приватно повлачење повезано с вршењем грађанске или ... (професионалне) дужности. Кроз овакву семантичку инверзију оцртава се нова подела при којој се јавно и појединачно више не супротстављају као у 17. веку, него пракса, раније означена као приватна, одређује простор јавног размисљања и заузимање политичког става.“ (*Историја приватног живота 3*, Аријес, Ф., Дибс, Ж., прир., Слио, Београд, 2002, стр. 26-27)
- 5) Након ране фазе либерализма, са успоном радничке класе и ширењем гласачког права, односно са омасовљењем јавности, опада просветителско поверење у унутрашњу рационалност јавне сфере и могућност друштвене саморегулације посредством исте, услед раста утицаја непросвећених и финансијски неодговорних нижих сталежа на процесе политичког одлучивања. Тако се јавља амбиваленција у њеном схватању код Хегела, Маркса, Токвила и Мила. Сви они „померају гледиште са јавности, као нормативне конструкције која претендује на општост, на њену социјалну структурисаност и емпиријску ситуираност, односно јавно мњење“. (Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 156-157). Одбацујући „разбор гомиле“ Токвил и Мил су се залагали за репрезентативну владу, односно „добро одмерена схватања лица образованих за то.“ (Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, стр. 169-173). О феномену тираније већине опширније у: А. Де Токвил, *Демократија у Америци*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2002; стр. 215-227; О схватањима Џ. С. Мила видети у Ђурковић, М., *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 333-335.
- 6) „(...) Револуција спаја ове две одвојене функције јавног мњења – критику и легислативу. Устав из 1791. укршта принцип народног суверенитета са принципом парламентарне

Просветитељско-либерална традиција промишљања пружи-ла је идејне основе модерног концепта јавне сфере, постулирајући га на принципима рационалности и отворености, идејама народног суверенитета и критичког публицитета, као основама схватања легитимитета поретка, као и на концепцији јавности као политичке публике, као носиоца рационалне друштвене критике и контроле власти. Те основе развијали су и потоњи теоретичари, заговорници дискурзивног модела јавне сфере. Међу њима се као најважнији истиче Јирген Хабермас, који је својим историјско-теоријским син-тезама везаним за појаву, развој и дезинтеграцију грађанске јавне сфере, посебно задужио политичку филозофију.⁷⁾

МОДЕРНИ КОНЦЕПТ ЈАВНЕ СФЕРЕ

Ерозија јавног живота аутономног у односу на државу и тр-жиште, честа је дијагноза савременог доба, па се теоријска обнова идеала јавне сфере као „институционализоване арене за дискур-зивне интеракције“ сматра релевантном основом за постулирање критичких опсервација савремених медијских система и уопште, демократских пракси. Ревитализација јавног живота, мото је који мање-више представља примарни циљ политичке филозофије Ха-не Арент и критичке теорије Јиргена Хабермаса. Реч је о њиховим теоријским напорима за установљавање минималних услова неопходних за постојање јавног простора, као дискурзивног подручја слободног од структурне принуде и манипулације. Из тих напора произашле су њихове нормативне концепције јавне сфере. Наиме, оба аутора виде јавну сферу као „својеврстан политички простор

правне државе, која правно обезбеђује политички делатну јавност.“, Хабермас, *Јавно мњење* стр. 129 ; Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, стр. 179-181, 200-204.

- 7) Савремене теоријске контроверзе везане за феномен јавности, у великој мери гравитирају око модела који је поставио Ј. Хабермас, у свом делу *Структурни преображај јавне сфере* (1962) и развијао у наредном периоду на мање или више експлициран начин. Било да је реч о њеним интерпретацијама, корекцијама, делимичним реформулацијама или радикалном оспоравању, теоријска расправа између Хабермаса и његових критичара у знатној мери допринела је продубљивању схватања феномена јавне сфере. Остваривање критичке функције јавне сфере, по Хабермасу, структурно је омогућено њеном социјалном позицијом: она учествује у процесу одлучивања, а изван је поља вршења власти и њеног непосредног утицаја. Садејством критике јавности и владавине права, као претпоставке за уклањање арбитарног уплива државе у јавни домен, уз одговарајуће медијско посредовање јавне дебате, власт се приморала да прихвати јавну оцену/критику, уколико жели да задржи свој кредибилитет. О критиким примедбама Хабермасовом концепту и његовом одговору на исте, видети у зборнику Calhoun С. „Introduction“, (ed.) *Habermas and the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts & London, 1992.

различит од државе и економије, институционално утемељену дискурзивну арену, сферу грађанске дебате, делиберације, договарања и акције“; али и као сферу преплављену антиполитичким силама и манипулацијама које је модернитет ослободио. Али, док је Хабермас као тежиште своје теорије узимао проблем легитимитета, Хана Арент је била заокупљена теоретизирањем „агонске природе политичког субјективитета“ чији је идеални образац видела само у демократском искуству атинског полиса. Без обзира на њено занемаривање, „алтернативне генеалогije модерности“, Хана Арент учинила нас је свесним централног значаја концепта јавне сфере за сваки егалитаристички и партиципаторни демократски пројекат, како истиче Шејла Бенхабиб.⁸⁾

Одређујући грађанску јавну сферу као приватне људе (грађане) који окупљени у публику рационално расправљају о питањима од општег значаја, Хабермас, као и Хана Арент, потенцира следећа нормативна полазишта, као дистинктивна обележја јавне сфере: рационалност/ критичност; отвореност, као транспарентност и општу доступност/егалитарност; сувереност – одсуство било какве принуде осим снаге бољег аргумента. На основу тога, јавна сфера се схвата као специфичан комуникацијски комплекс од јавне релевантности, који ствара посебан облик „неискварене интересубјективности“, која институционализована и уграђена у систем демократских процедура одлучивања, омогућава оставаривање „јавне моћи у јавности“⁽⁹⁾.

Преузевши од Хане Арент основне идејне поставке јавног живота, Хабермас је усмерио пажњу на централност овог концепта за модерну, насупротив некадашњој политици. Појава грађанске јавне сфере тако значи не само политичке већ и културне промене. У раномодерном периоду, када двор губи своје централно место у јавности, и као јавност, а град преузима његове културне функције, мења се не само носилац јавности већ и она сама. Како Хабермас наводи, „грађанска јавност се може најпре схватити као сфера приватних људи који окупљени чине публику; њима је потребна јавност регулисана прописима власти и од почетка усмерена против саме јавне власти да би са овом пречистили рачуне о општим правилима општења у принципијелно приватизованој али јавно релевантној сфери робног промета и друштвеног рада. Медијум овог

8) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No 3. (Sept, 1992) стр. 712-721; Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере, *Заточеници зла: завештање Хане Арент*, стр. 342.

9) Бобно, Н., *Будућност демократије*, Београд, 1990, стр. 86.

политичког обрачуна је специфичан и историјски без преседана: јавно резонување¹⁰⁾

Термин Јиргена Хабермаса *Offentlichkeit* показао се као проблематичан за интерпретацију, јер је његов значењски распон различит у различитим језицима. У англо-америчкој и немачкој традицији, доминантни концепт везује се за термин „јавна сфера“ о , док се код нас најчешће користи термин „јавност“. „Ако оставимо по страни термилошке разлике које имају и значајну концептуалну димензију, Хабермасов појам обједињује „два фундаментална политичка термина англо-америчке традиције: (1) „публицитет“ у смислу отворености и приступа и (2) „јавност“ као суверени скуп грађана“, што у основи представља обнову просветитељско-либералних основа концепта.¹¹⁾

Синонимија појмова којима се означава феномен о коме је реч, упућује на његову неухватљиву сложеност. У сваком од три синонимна термина – „јавна сфера“, „јавност“ и „јавно мњење“, „претеже“ једна од димензија овог појма. „У термину јавност као супстантиву, то је субјект, односно дискурзивна публика која твори полемичко-аргументативну структуру јавног простора. У јавном мњењу то је међусобно условљавање индивидуалнопсихолошког и колективног (јавна дебата и интерперсонални односи), друштвеног нивоа процеса формирања мњења; с друге стране то су изражена мишљења већине грађана која, процесуирана кроз демократске процедуре (избори, грађанске иницијативе различитог спектра) и тако формално уважена, обезбеђују стабилност друштвеног и политичког поретка; односно у одређеним околностима могу имати значајне друштвене и политичке импликације везане за промену власти или политичког режима. Коначно, у термину јавна сфера претеже значење комуникацијског комплекса, схваћеног истовремено и као јавна артикулација и као простори/канални комуникације. При томе, тај јавни комуникацијски простор не схвата се као јединствен, већ као дисконтинуиран, хетероген и многострук, само

10) Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, стр. 38, 43.

11) Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, *НСПМ*, Вол VIII, бр. 1-4, стр. 181-182. Овакво мишљење о концептуалном значају термилошких разлика заступа и Харолд Мах (*Harold Mah*), образлажући непрецизним преводом конфузију у поимању термина *offentlichkeit*. Тако је он истовремено означавао и *Public (јавно, публика)*, *Publicity (јавност)* и *Publicness Public Sphere (јавну сферу)*. Свођење свих ових значења на значење јавне сфере збунило је испричаре у њиховој рецепцији Хабермасовог концепта. Harold Mah, „Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians“, *The Journal of Modern History*, Vol. 72, No. 1 (Mar., 2000), pp. 153-182, стр. 156. О концептуалним разликама везаним за термилошке дистинкције опширније у Пешић, М., Новаковић, А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 108-116.

привремено или апстрактно обједињен својеврсном сталношћу одношења унутар динамике јавних односа.¹²⁾

Концепт јавног простора Хане Арент доживео је бројне трансформације у Хабермасовом постулирању јавне сфере. Једна од кључних промена свакако је та да, супротно Арентовој, која види пропадање јавног простора у условима модерности, Хабермас учача појављивање нове форме јавне сфере. Он као институционалну основу (западноевропске) јавне сфере види појаву нове социјабилности француских салона, енглеских пабова и немачких кафанских и читалачких друштва, чију је основу представљало рационално резонување свих заинтересованих за проблеме од општег значаја. Институција која то рационално резонување јавно посредује и заправо генерише сам процес, тематизовањем стварности кроз „проблеме“ чију опсервацију нуди, јесте друштвени медиј, штампа. Она је омогућила да јавна расправа добије шире, друштвено релевантне размере, повезујући ужу јавност образоване грађанске елите која политички резонују са резонувањем шире политичке (читалачке) публике.

У буржоаском „читању“ јавности које „јавне ствари промишља у расправама о трећем гласу, гласу одсутног аутора“ настаје по Бенхабибовој обрт од модела видне ка моделу аудитивне јавне сфере; она више није мисао настала усклађивањем размишљања грађана у комуникацији „лицем у лице“; све се више формира преко имперсоналних начина комуникације: штампе, информатора, белетристике, књижевних и научних часописа; док се „арентијанска концепција јавног везује за топографске и просторне метафоре попут простора појавности, града и његових зидина. Хабермас се усредсређује на трансформације које доноси идентитет јавне сфере са појавом штампаних медија. Јавна сфера постаје виртуелна заједница читалаца, писаца и тумача. За Хабермаса јавна сфера није само арена деловања, већ и имперсонални медиј комуникације, информације и формирања става“; она је десупстанцијализована.¹³⁾

Преко Хабермасових трансформација арентијанског концепта, постало је могуће поново успоставити везу између јавне сфере

12) Дистинговирање јавности и јавног мњења садржи, међутим, и вредносну димензију. Наиме, чак и када одбацимо концепт колективног (критичког) субјекта, термин „јавност“ својим супстантивним значењем у извесном смислу имплицира нормативни моменат отворености у смислу транспарентности, изложености јавном увиду и вредовању. А зависно од тога како то јавно вредновање разумевамо, оно опет може, а не мора имплицира критичко резонување, рационално промишљање стварности. Термину „јавно мњење“ додаје се квалификатив „критичко“ ако се се жели истаћи ово његово својство. Пешић, М., Новаковић, А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 110.

13) Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере“, нав. дело, стр. 344.

и демократске легитимности, како наводи Шејла Бенхабиб. Заправо он је „повезао јавну сферу и модернистичке форме политичке легитимности које се односе на вољно јединство једнаких грађана“, сматрајући их темељем модерних политичких институција.¹⁴⁾

За Арентову, модерна појава „социјалног“ брише некада оштру разлику између „приватног“ и „јавног“, рушећи тако границу између подручја „нужности“ и домена „слободе“. Као последица тога, јавна сфера бива окупирана бригадама везаним за домаћинство – очувањем биолошког опстанка и економском репродукцијом – а политика је редукована на функцију „ администрације домаћинства“, коју је на себе преузела држава.¹⁵⁾

Насупрот негативном поимању модернитета, представу о грчком полису Хана Арент стилизовала је у правцу стварања нормативног политичког обрасца, претворивши је у „суштину политике као такве“. Међутим, како Хабермас примећује, њене омиљене концептуалне дихотомije између „јавног“ и „приватног“, државе и економије, слободе и благостања, политичко-практичке активности и производње, показују ригидност и не успевају да захвате модерно буржоаско друштво и државу. Тако она успостављање новог односа комплементарности између државе и економије види као „знак патологије и деструктивне збрке“. „Када тврди да ’продор социјалних и економских питања у подручје јавности, трансформација владавине у администрацију, замењивање личне владавине бирократским мерама и одговарајуће трансмутације закона у декрете’ нужно угрожавају сваки покушај стварања политички активне сфере јавности, онда постаје жртва појма политике који је неприменљив на модерне услове“, наводи Хабермас.¹⁶⁾

Хабермас је однос приватног и јавног домена поставио у такав поредак да се грађанска јавна сфера развија се у „напонском пољу између државе и друштва, али тако да она сама остаје део приватног домена. Принципијелно одвајање ових двеју сфера на којима она почива значи пре свега расплитање момената друштвене репродукције и политичке власти који су били спојени у типу средњовековних облика владавине. Са ширењем тржишних привредних односа настаје сфера *социјалног*, која пробија грани-

14) Бенхабиб, Ш., нав. дело, стр. 346-347.

15) Villa D., Postmodernism and the Public Sphere, The American Political Science Review, Vol. 86, No. 3. (Sept., 1992), pp.712-721, стр. 712. Хабермас, Ј., „Комуникативни појам моћи код Хане Арент“, *Заточеници зла: Завештање Хане Арент*, (прир. Духачек, Д., Савић, О.), издање часописа *Београдски круг*, и Женских студија, Београд, 2002, стр. 264-265.

16) Хабермас, Ј., „Комуникативни појам моћи код Хане Арент“, *Заточеници зла: Завештање Хане Арент*, стр. 264-265.

це земљопоседничке владавине и намеће облике управљања посредством власти“. Управо ова одвојеност омогућавала је остваривање посредничке улоге јавне сфере, као подручја рационалног уравнотежавања између света друштвеног рада и робне размене, односно јавне и приватне сфере, чија одвојеност за Хабермаса има структурни значај. Наиме, иако герисана из приватне сфере породице и робног промета, јавност је, као сфера јавне, друштвене комуникације, руковођена правно реализованом рационалношћу и идејом општег добра, одржавала границу и према приватној сфери и према држави, а и њихову међусобну.¹⁷⁾

Услов функционисања јавне сфере као медијатора између државе и друштва био је то да систем јавне комуникације и друштвених односа омогућава транспарентност политичког одлучивања и слободну грађанску партиципацију; одвојеност приватног и јавног домена; функционисање приватног права које је штитило низ људских/грађанских слобода, као и критичко резонување унутар главних институција јавности слободне штампе и парламента. Нарушавањем ових услова, отпочињу по Хабермасу процеси дезинтеграције јавне сфере.¹⁸⁾

17) Хабермас, Ј., *Јавно мњење*“, стр. 179. Упоредити ове тезе са тезама следећег текста, који представља систем структурних примедби Хабермасовом концепту, односно дихотомијама у његовој основи, међу којима дихотомија „приватно“- „јавно“ представља једну од кључних: Ku, A. S., „Revisiting The Notion of Public in Habermas Theory –Toward a Theory of Politics of Public Credibility“, *Sociological Theory* 18/2 July, 2000, pp 217-240 О структурним примедбама Хабермасовом концепту опширније у Пешић М., Новаковић А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 204-212.

18) Прелазак из конкурентног у развијени капитализам узроковао је економске контрадикције које су се одразиле у јавној сфери као социјални проблеми. Захтеви одређених друштвених група рефлектовани у јавно подручје одузимају јавном дискурсу општост и он губи карактер дискусије слободне од доминације, а уплитање државе као регулативне инстанце нарушава одвојеност приватне и јавне сфере; уз то одвијају се и незауздавајући процеси масификације јавности и комерцијализације медија Јавна сфера сада бива преобликована према променљивим околностима односа снага, па контрадикције између појединачних интереса и интереса целог друштва постају очигледне. Дезинтеграција јавне сфере је вишеструка и резултирала је: губитком границе између приватног и јавног, државе и друштва, што је имало за последицу стварање једне реполитизоване социјалне сфере која се не може свести ни под јавни ни под приватни домен; сужавањем канала хоризонталне комуникације и/или њеним свођењем на приватне/интересне односе; онемогућавањем реципрочног протока информација и утицаја између приватне и јавне сфере, чиме је критички публицитет замењен манипулативним и демонстративним; раскидањем повезаности између јавне дискусије и законске норме која имплицира моменте општости и истине. Као последица дисторзија у јавном дискурсу дошло је до деградирања основних институција јавности: штампе и парламента. С омасовљавањем јавности, појавом масовне културе, а посебно с појавом електронских медија, одвија се процес разарања резонујуће публике, њено трансформисање у пасивне гледаоце, објекте вести, информација и јавних послова, у аполитичне конзументе добара, услуга, политичке админи-

Дијагностикујући дезинтеграцију јавне сфере, Хабермас је померио свој теоријски интерес са институционалне конструкције јавне сфере, као базе демократског одлучивања, на истраживање универзалних нормативних принципа људске комуникације садржаних у језику (који по њему постоје у сваком говору), како би обезбедио нову стајну тачку за своју друштвену критику, и ново антрополошко прибежиште за одбрану пројекта модерне, очување просветитељске вере у могућност рационализовања политике у име морала/хуманитета. Тако се Хабермас окренуо „од постулирања специфичних историјских околности као темеља демократије, ка поуздању у надисторијски, универзални потенцијал људске комуникације“.¹⁹⁾

Полазећи од открића Арентове везаног за лингвистичку структуру људског делања, и надовезујући се на њено успостављање кључне разлике између „рада“ и „интеракције“, Хабермас је, постулирао теорију комуникативног делања.²⁰⁾ У његовом одређењу, делање је есенцијално комуникативно. У овом моделу „комуникативно насупрот телеолошком, инструменталном“, учесници су оријентисани на остваривање сагласности, а не само на лични успех. Политичка моћ, као моћ „деловања у (комуникативном) заједништву“, генерисана је кроз акцију индивидуа чије су интеракције структуриране према нормама реципроцитета, узајамног поштовања и једнакости, од којих слагање и консензус потичу као циљ по себи за све учеснике. Реч је о Хабермасовој фундаменталној разлици између комуникативног и инструменталног делања. Он њоме потенцира дијалошку димензију у арентијанском разумевању политике, а ставове Арентове о јавној сфери тумачи у светлу установљавања базичних услова за оно што одређује као „неприсилну комуникацију“. Али само ако је политичка акција као комуникација ослобођена присиле, консензус неће бити обавезујућа сила, други израз за прикривено или отворено насиље.²¹⁾

страције и спектакла. Разорен је комуникацијски комплекс приватних људи који политички резонују, а јавно мњење се, као његов претпостављени продукт, декомпозовало у неформална мишљења приватних људи (а не публике), а делом у формална мишљења публицистички активних институција.

19) Calhoun, C., „Introduction“, *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, The MIT press, Massachusetts, and London, England, 1992, str 31.

20) Арентова је такође поставила две кључне функције јавне сфере, холистичку, у том смислу да представља простор у коме се колаktivност саморепознаје кроз заједнички интерпретативни репертоар; и епистемичку, по којој се током процеса јавно-политичке борбе властити интерес трансформише у шири јавни, односно заједнички, путем „антиципирајуће комуникације са другима.“ (Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере“, стр. 343-345.

21) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No. 3. (Sept., 1992), pp.712-721, str. 713.

Хабермасова стратегија спасавања практичних/политичких питања од технократске узурпације – заштита јавне сфере од системске колонизације – може се свести на два теоријска потеза. Први, оцртан кроз дистинкцију између делања и стварања Хане Арендт, уводи други – разликовање два типа рационализације у модерности: системске и комуникативне. Ова дистинкција омогућава нам да видимо практични дискурс у модерном добу, као процес одвојен од, али и паралелан са растом циљне рационалности.²²⁾

Концепцију Хане Арендт Хабермас интерпретира као префигурацију онога што ће он постулирати као „идеалну говорну ситуацију“ – „контрафактичко разјашњавање формалних услова за неприсилну комуникацију“, апстраховану, по њему, из структуре комуникативне акције. Теорија функционише као откривање јаза између савремене праксе и имплицитне сврхе комуникативне интеракције, као досезање рационално мотивисаног консензуса. Међутим, како Дана Вила (DanaVilla) истиче, проблематично је само Хабермасово приписивање Арендтовој консензуалног модела политике. Полажење од рационалног консензуса као априористички схваћеног смисла људске комуникације у постмодернистичкој интерпретацији представља део одбаченог просветитељског метанаратива о конвергенцији разума, правде/интереса и слободе.²³⁾

За Хабермаса, међутим, нормативно залеђе просветитељства основа је од које не одступа; нужну претпоставку демократије по њему представља управо заштита комуникативне сфере, као сфере хуманости, рационалности и вредности у пракси свакодневног живота, од сила инструменталне рационалности, императива новца и моћи. Зато, развијајући своју теорију комуникативног делања, Хабермас разматра дискурзивне услове рационалне дискусије, откривајући у њима могућности за комуникативно генерисање легитимне друштвене моћи. Његов процедурални модел јавне сфере заснива се на идеји да дефинисана правила и процедуре комуницирања могу да обезбеде сагласност унутар поља јавности, засновану на „добром разлогу“, а не принуди и доминацији. Тако се он конституише око прецизирања услова и процедура демократске дебате, као „арене за откривање, препознавање и тумачење оних проблема који се тичу друштва као целине“.²⁴⁾

22) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 715.

23) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, нав дело, стр. 713.

24) Демократски процеси легитимни су онда када допуштају и подстичу расправу, колико о посебним питањима, толико и о „правилима процедуре, дискурса, и начина на које се она примењују“. Демократска расправа, као идеалан модел

У самој вербалној комуникацији садржани су, по Хабермасу, најважнији принципи комуникативног делања, у том смислу што сам језик открива да ли се њиме служимо тежећи остваривању сагласности у размени аргумената, или да би приндом и/или манипулацијом приморали једни друге на слагање. Зато „правила дискурса“ подразумевају да „сви они који имају способности да се упусте у аргументацију могу то да учине, да сви могу оспоравати било коју изнесену тврдњу и исказивати своје мишљење, жеље или потребе и да ниједан говорник не може бити спречен интерном или екстерном принудом да ужива ова права“.²⁵⁾

Хабермас потенцира моменат нужности остваривања међусобног разумевања. Критеријуме валидности тврдњи изнесених у расправи, он везује за ненасилни консензус, јер сви могу слободно учествовати у њиховом општем разматрању, све док се не задовоље сви различити аргументи и интереси везани за валидности норме која је објекат спорења и о којој мора бити од стране свих донесена одлука о њеној прихватљивости. „Тако Хабермас уводи принцип валидности као универзалистички принцип етике дискурса, а слично томе уводи и појам истине: 'аргументација осигурава да сви заинтересовани узму учешћа једнако и слободно у потрази за истином, и где је једина сила која која принуђује учеснике снага бољег аргумента'“. Та два појма, „валидност“ и „истина“ код Хабермаса добијају одређену интерпретацију и постижу се по њему у стварности помоћу пет кључних претпоставки, или процесних елемена етике дискурса. Прва је та да ниједна од страна у расправи не сме бити искључена из дискурса; друга је та да сви учесници треба да имају једнаке шансе да изнесу своје гледиште; трећа да учесници треба да могу и желе да се отворено емпатички

коме би у свом функционисању требало да теже све демократске установе, представља неопходан услов остваривања легитимности и рационалности у колективном одлучивању. Канингам, Ф., *Теорије демократије*, Београд, 2003, стр. 281; Павићевић Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног оруштва*, стр. 173.

- 25) Свестан да се идеални услови за комуникативни дискурс ретко захтевају а оставрују још ређе, Хабермас се залаже за политичке мере, формалне процедуре и уставна правила институционализовања услова колективног трагања за консензусом, којима би се обезбедиле одговарајуће претпоставке за „потпуно, једнако, на информацијама засновано и непринудно политичко учешће људи који уживају слободе и могућности“ неопходне да би се остварили општи циљеви и разрешили сукоби. Осим политичких партија као простора подесног за расправу (под условом да се оне јавно финансирају), делиберативна јавна сфера претпоставља постојање разуђеног система форума за расправе, који би у себе укључивао законодавна тела, судове, као и невладин сектор: медије, радну и животну средину, професионална удружења, синдикате, културне установе и друштвене покрете. Тиме би формални законодавни, судски и извршни органи, укључени у јавне расправе, постали стварни политички чиниоци. (Канингам, Ф., *Теорије демократије*, стр. 278-280; 292-293)

поставе према туђим гледиштима; постојеће разлике у егзистирајућим моћима између саговорника треба неутралисати, како оне не би утицале на формирање консензуса; учесници морају отворено да објасне своје циљеве и намере (захтев за општошћу дијалога; аутономност као идеални облик мишљења; неутралност моћи; транспарентност). Етика дискурса, како сам Хабермас каже, нема утицаја на појединачне, посебне оријентације, већ успоставља процедуре које омогућавају непристрасност при одлучивању. Тако су правила која одређују коректност самог процеса дата су као унапред нормирана, као претпоставке идеалне говорне ситуације.²⁶⁾

Посредством овако одређене јавне комуникације, сматра Хабермас, могуће је остварити „преображај моћи у рационалну власт“, а то значи остваривање комуникативне власти, која није ни моћ званичника, нити неке интересне групе, већ произлази из интеракције јавне и приватне сфере, државе и друштва. Рационални политички дискурс неопходан како би се превазишле и спречиле кризе политичког легитимитета, сматра Хабермас, као и за „обједињавање прагматичких, моралних и свих оних димензија живота које одређују идентитет заједнице“. Суверенитет тако бива одређен као стални процес „интеракције између легалног формирања институционализоване воље и јавности коју покреће култура“.²⁷⁾

Горенаведену поставку, међутим, одржавају ограничено виђење моћи и политике; из просветитељског метанаратива проистекла теза по којој се моћ примарно налази у судским и законодавним институцијама државе; као и пренаглашено рационалистичко конципирање званичне културе из које следи претпоставка о вољно и рационално оријентисаној партиципацији грађана у јавном животу. Јавна сфера представља друштвено организовано поље комуникације са карактеристичним линијама подела, структурама утицаја и односима моћи. А могућност грађана да говоре и ступају у интеракцију ради дефинисања и редефинисања жељеног начина живота, (одређење јавног живота које је дала Хана Арент) тешко да би се могла сматрати дефинишућим својством савремене јавне сфере, пре њеним претпостављеним, нормативним идеалом, оријентационом тачком у критици савремених демократских услова.

26) Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, стр. 213-214 .

27) Перспектива осцилира између крајњег и најуопштенијег циља „преображавања моћи у рационалну власт“ и посредног циља да „односе моћи приватних група, које су по својим функцијама одавно биле јавне (...) подвргне оцјени и надзору једног еманципираног јавног мишљења.“ А. Шмит, Г. Е. Рускони, *Франкфуртска школа*, Београд, 1974. стр.154; Канингам, Ф., *Теорије демократије*, стр. 281. Уп. Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233,

ЈАВНА СФЕРА: САВРЕМЕНА/ПОСТМОДЕРНА ТУМАЧЕЊА КОНЦЕПТА

За потпуније разумевање савременог промишљања јавне сфере, односно смисла и значаја торијских оспоравања која се одnose на нормативне основе модерног концепта, релевантно је разумевање њихових филозофских постулирања, односно примедби упућених од стране истакнутих постструктуралистичких/ постмодернистичких мислилаца. Реч је о три знаменита аутора, Мишел Фукоу, Франсоа Лиотару и Жану Бодријару, који репрезентују три типа примедби упућених арендијанско-хабермасовском концепту; то су: примедбе везане за интерпретацију моћи и рационалности које стоје у основи концепције јавне сфере (М. Фукоа), епистемолошке примедбе (Ф. Лиотара) и онтолошке примедбе (Ж. Бодријара).²⁸⁾

Први тип примедби везан за схватање моћи, базиран је на Фукоовим поставкама природе моћи у модерном добу, и из њих произашлом радикалном оспоравању идеала јавног простора делиберације, ослобођеног сваке принуде. Други, епистемолошки тип примедби, нашао је свој најпотпунији израз у теоријским напорима Франсоа Лиотара у оспоравању могућности успостављања обједињеног, на консензусу заснованог јавног домена, у време „смрти легитимизујућих метанаратива“ и томе кореспондентне фрагментације дискурзивног подручја у „несводљиву хетерогеност језичких игара“. Трећи, онтолошки тип примедби, везује се за оспоравање приписивања својства некакве посебне, другачије реалности јавном домену, схваћеном као „општи, заједнички простор појавности“, „свет без трансценденталне или метафизичке подршке, али ипак доступан свим његовим учесницима“. Становиште Арентове да „појавност конституише реалност“ генерише носталгију за некаквом „аутентичном стварношћу“ која прожима цео њен пројекат, јер она анализира модерност у терминима нестајања једног света. Хабермас је ову замку избегао својом теоријом комуникативног делања, окренувши се апстрактном процедуралном моделу дискурзивне рационалности.²⁹⁾

28) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No. 3. (Sept., 1992), pp.712-721, стр. 716.

29) Дана Вила верује да се овим моћним примедбама може одговорити, макар с стајне тачке пројекта Хане Арендт. Сматра да је наводно јасна супротност између Арентове и Хабермаса с једне и постструктурализма/постмодернизма с друге стране преувеличана, захваљујући у великој мери полемичком ставу Хабермаса у „Филозофском дискурсу модерне“ (1987). Ту он ствара оштру супротност између комуникативног и субјектно центрираног разума, између парадигме узајамног разумевања или интерсубјективности с једне и филозофије

Основна, за проблем јавне сфере најважнија разлика између Мишела Фукоа и Јиргена Хабермаса односи се на полазна теоријска усмерења: док се Хабермас усредредио на разматрање друштвене моћи јавности – на моћ јавног, рационалног дискурса, Фуко се фокусирао на дискурсе моћи у јавној сфери.³⁰⁾

Како истиче Мишел Фуко, „у сваком се друштву продукција дискурса у исти мах контролише, селекује, организује и расподељује, и то у извесним поступцима чија је улога да укроте моћ и опасност дискурса, да овладају његовим непредвидљивим догађајима, да избегну његову тешку и опасну материјалност“. Фуко указује на постојање односа доминације који се остварују путем одређених техничких инструмената, система искључивања, попут забрана, подела и одбацивања или супротности између истинитог и лажног. Фокус је на утврђивању разноврсности техника и њихових последица којима се остварују доминација и својеврсна језичка, семиотичка власт над појединцем. Али, „дискурс није просто оно што борбе или системе доминације преводи у језик, него је он оно за шта се и чиме се бори. Дискурс је моћ коју треба задобити.“³¹⁾

субјекта (свести). Према њему, ни Хегел ни Маркс нису успели да се ослободе хоризонта „аутореференцијалности субјекта који сазнаје и делује“. То нису успели ни критичари филозофије субјекта и пројекта модерне, попут Хајдегера, Дерида и Фукоа. Сви су остали заплетени у „метафизику субјективности“, Хегел и Маркс са њиховом „демијурж-концепцијама самооспољавајућих субјеката“, а Хајдегер, Дерида и Фуко у бескрајним трагањима за „трансценденталним/емпиријским основама хуманистичке парадигме“. Према Хабермасу, ни постмодернисти, као и њихови претходници, не успевају да досегну прелаз на парадигму међусобног разумевања, остајући затворени унутар „исцрпљене епистеме“. Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 713.

- 30) У интервјуу из 1984. године Фуко је признао да се слаже са Хабермасом о значају Канта, рекавши да уколико одбацимо његов рад опасно клонимо ирационалности. Хабермасова главна замерка Фукоу је релативизам. Он је одбацио његове „генеалогije историографских приступа“, одређујући их као релативистичке „крипто-нормативне“, као илустраторску науку. По Бенту Флувбјергу, таква критика релативизма је коректна уколико под тим релативизмом подразумевамо неутемељеност у нормама које могу бити рационално и општезасноване (као што и Хабермас сматра, тврдећи да Фуко није дао доказе нормативне заснованости својих замисли). Али по тим стандардима, сматра Флувбјерг, и сам Хабермасов рад може се окарактерисати као релативистички, јер он није успео да демонстрира рационалне, и универзалне основе одрживе етике дискурса, већ је само поставио темеље, идејну скицу. Али, како аутор каже, Хабермас није био сам у овој заблуди, јер ни после две хиљаде година покушаја рационалних филозофа, нико није успео да оствари Платонове напоре да се избегне релативизам. (по Платону, наше мишљење мора да буде рационално и општезасновано). Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233, стр. 210.
- 31) Фуко, М., *Поредок дискурса*, Карпос, Лозница, 2007, стр. 8-9; Фуко, М., *Треба бранити друштво*, Нови Сад, Светови, 1998, стр. 61-62.

Фукоов рад може се, по мишљењу Дана Виле, схватити као одржива критика нормативних претпоставки теорије јавне сфере. Његово теоретизирање модерне моћи дисциплиновања почиње заправо с одбацивањем проблематике легитимности. Остављајући по страни фундаменталну либералну дистинкцију између легитимне и нелегитимне моћи, Фуко осветљава „локални, континуирани, продуктивни, капиларни и исцрпљени карактер модерне моћи“. Јер, како аутор наводи, „чврсто ткање мреже материјалних принуда моћи – њене различите микротехнике за стварање послушних тела и самонадирућих субјеката – остаје невидљиво док год га третирамо као сувереност.“³²⁾

Реч о је о анахроном моделу државне моћи, заснованом на уговору и намењеном заштити људских права, који либерална теорија подржава својим наметањем проблематике легитимности. А тако, по Фукоу, либерална парадигма „правни апарат“ крије „растуће и подмукле форме модерног дисциплиновања и доминације.“ И Арентова и Хабермас усредсређују се на могућности остваривања позитивне моћи која се јавља из „деловања у заједништву“, комуникативне интеракције, као супротности негативној, репресивној моћи. Негативни или репресивни аспекти су лоцирани негде другде, и идентификовани са силом, насиљем и хијерархијом.³³⁾

За Фукоа, ова позитивна моћ је исувише чиста, она је заправо анахрони демократски аналогон државоцентричном либералном моделу. Оба модела моћи, позитиван – који је у основи Хабермасовог концепта јавне сфере и негативан – подржан од стране либерализма онемогућава нам да видимо конститутивно деловање модерне моћи и њену фундаменталну улогу у „продукцији субјеката“. Дана Вила увиђа извесну паралелу између либералног постулирања негативне, репресивне државне моћи путем потенцирања заштите права, и спецификовања нужних формалних услова за постизање „неприсилне сагласности“, које је дала хабермасовско-арентијанска теорија јавне сфере. Ова теорија као да помера либералистичку „зону ослобођену моћи“ (моћ се разумева као врста легитимне принуде) из приватног у јавно подручје, редефинишући моћ у „способност да се делује (у заједништву)“. А јасно је да све док је очишћена од субјективних/стратегичких интереса, јавна сфера јесте више слободна од принуде у односу на либера-

32) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 714.

33) Villa D., нав. дело, стр. 714-715. О појму моћи код Хане Арент видети у Хабермас Ј., „Комуникативни појам моћи код Хане Арент“, *Заточеници зла: Завештање Хане Арент*, (прир. Духачек, Д., Савић, О.), Београд, 2002, стр. 258-275.

листичку, од моћи ослобођену приватну сферу. Слабост оба приступа, сматра Фуко састоји се у полагању од тезе да се моћ може користити без њеног „коришћења“ нас. Повезан концепт насиља, силе и ауторитета који је пружила Хана Арент тешко да је подесан за захватање механизма које је Фуко желео да истражи.³⁴⁾

Ограничења теорије јавне сфере која је доводе у раскорак са природом модерне моћи најочитија су у њеном наивном поуздању у комуникативне услове симетрије, нехијерархије и реципрочности, као адекватне гаранције постојања простора ослобођеног принуде. Хијерархија и асиметрија (два највећа зла по теорији јавне сфере) функционошу и унутар и изван дисциплинујуће моћи. Јер, „формирање аутономних индивида – њихове субјектификације – није лако одвојиво од њиховог поковања.“ Тако је остваривање идеалне говорне ситуације могуће замислити само као „псеудоаутономију у условима псеудосиметрије“. Теорија јавне сфере постулира „нормализујући карактер комуникативне акције“, а консензус је као критеријум сувише једноставан инструмент за такав задатак. Наиме, с таквим приступом остаје неиспитан аутонадзор као део грађанских врлина – који је интернализовао хегемонистичку концепцију јавног добра, као и „комуникативни рационални разлог“ – који је интернализовао хегемонистичку концепцију онога што конституише „бољи аргумент“.³⁵⁾

Како истиче Бент Флувбјерг (Bent Fluvbjerg) радови Хабермаса и Фукоа осветљавају „суштинску тензију модерности, тензију између нормативног и стварног, између оног што би требало да буде и оног што се дешава“, и овај дуализам погледа пројектује се и на њихов однос према модерној демократији и цивилном друштву. Полазећи од Канта, Хабермас се везује за идеју моралности и консензуса, док Фуко, следећи Ничеа, инклинира „стварној историји у појмовима сукоба и моћи“.³⁶⁾

34) Villa D., нав. дело, стр. 715, 717.

35) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 715.

36) Према Хабермасу, међутим, са Кантом почиње доба модерне, имајући у виду његов покушај да развије универзалне, рационалне основе демократских институција; сматра да је био неуспешан у том покушају, (као што су и Хегел и Маркс) због оквира традиције унутар које је размишљао, а коју он назива „филозофија субјекта“. Према Хабермасу, проблем са Кантом и осталим мислиоцима модерности није у њиховом циљу већ начинима како се до њих долази. За разлику од Хегеловог светског духа и Марксове радничке класе, Хабермас се фокусира на интерсубјективност и на проблеме теорије комуникативне акције и етике дискурса, те му је циљ да појасни саме претпоставке процеса међусобног разумевања које се могу сматрати универзалним јер су неизбежне. Иако Хабермас види комуникативну рационалност као нешто што је на удару модерног друштва, сматра ипак да само језгро комуникативне рационалности,

Хабермас потенцира моментат нужности остваривања међусобног разумевања у расправи. Као последица тога, људи су схваћени као демократски настројена бића. Он наступа као универзалистички моралиста који посматра ствари теоретизирајући из „висинске“, нормативне перспективе јер су правила која одређују коректност самог процеса дата као унапред нормирана, у форми претпоставки идеалне говорне ситуације.³⁷⁾

Фуко, напротив, деструкцијом конструкта грађанских врлина, посматра „одоздо“ процесе и контексте. Анализирајући моћ, Фуко је закључио да она уопште није ухватљива кроз конституционализам у пољу принуде. Он то назива извесном представом моћи-закона или *juridico discursive* – „језик закона је језик моћи, јер закон је моћ принуде“. Његов резон је: деконструкцијом моћи, путем разумевања њене генезе, механизма функционисања, њених циљева, демаскирати моћ, у које спада и дискурс рационалности и законитости, развргнути лажну истину која се крије иза дискурса моћи а политичку анализу заменити децентрираним тумачењем, разумевањем саме моћи. За Хабермаса тај систем функционише у смислу да је суверенитет/легалитет основна претпоставка потребна за регулацију моћи путем закона. Њега не занима што се моћ успешно скрила иза тог закона и његове наводне контроле.³⁸⁾

Насупрот Хабермасу, Фуко и Дерида сматрали су да је комуникација увек и у свим временима била прожета структурама моћи, па је бесмислено оперисати у концепту комуникације у коме

тај уједињујући, на аргументима заснован говор представља централно искуство у развоју човечанства. (Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“ *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233, стр. 210-212).

37) Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“ *The British Journal of Sociology*, стр. 213-214).

38) Аутор сматра да је основна слабост Хабермасовог пројекта у неповезаности идеала и стварности, у раскорак између намера и оног што се стварно дешава. Јер, и сам Хабермас сматра да дискурс не може да створи услове потребне за остварење демократије и етике дискурса. Дакле, дискурс о етици је све што Хабермас може да понуди, сматра Флувбјерг. То је и основни проблем његовог промишљања, јер нам приказује утопију комуникативне рационалности, али не и начин да се до ње дође. Он сам спомиње недостатак кључних институција и социјализације као препрека за дискурзивно доношење одлука. Проблем искључења „другог“ посебно ставља Хабермаса у незгодну позицију јер пракса оповргава могућност остваривања принципа отворености као дистинктивног обележја јавне сфере. У прилог томе говори чињеница да су само на пољу конфликта и сукоба мишљења искључених, феминисткиња, па и зелених, могла су да постигну нешто на афирмацији својих позиција, а не путем рационалног консензуса. Како су Ели и Рајан већ показали, историјски процес конституисања саме јавне сфере развија се не кроз рационални дискурс сам по себи, већ кроз борбу (Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“ стр. 213- 215).

моћ одсуствује. Ако се моћ укључи у опсервирање, комуникација онда бива окарактерисана и „кроз не-рационалну реторику, доминацију и интерес, а проблематика валидности, како је Хабермас схвата, бива потиснута елоквенцијом, скривеном контролом и харизмом. Да ли су комунитивна или реторичка позиција „исправне“ овде нема значаја. Тако питање комуникативне рационалности наспрам реторичности треба оставити отворено за промишљање. Основно питање остаје да ли је уопште могуће раздвојити рационалност и моћ једну од друге у самој комуникацији, и да ли рационалност може бити виђена изоловано од саме моћи. У том смислу, Хабермасова претпоставка комуникативне акције изван односа моћи, може се окарактерисати као априористичка и нетачна, будући да заборавља свој сопствени аксиом, да филозофска питања треба подвргнути емпиријској верификацији.³⁹⁾

Док би Хабермас желео да појединцима и групама цивилног друштва пропише на који начин, којим процедурама треба да руководе свој јавни дискурс, он с друге стране не жели да каже ништа о исходу тих процедура. Фуко, међутим, не прејудицира ни процес ни исход, већ предлаже фокусирање на конфликт и на односе моћи као на кључне тачке борбе против доминације. Одбацујући тоталитарне теоретизирајуће приступе слободи, Фуко се оријентише на критику рада институција које су наизглед неутралне и независне, на начин да политичко насиље које се крије иза њих може бити демаскирано. Мислећи на Хабермаса, Фуко истиче: „проблем није у томе да се релације моћи разреше у утопији перфектно транспарентне комуникације, већ да се понуде технике управе, принципи права, као и етике који би омогућили да се доминација као последица „игара моћи“ сведе на минимум“. Отпор и борба насупрот консензусу представљају за Фукоа најчвршћу основу практиковања слободе.⁴⁰⁾

Конфликти као такви, не могу бити виђени само као нешто опасно, деструктивно по социјални мир и ред, нешто што треба ограничити и разрешити, што јесте Хабермасово становиште. Јер, како истиче Бент Флувбјег, постоји мноштво доказа према којима је социјални конфликт заслужан за очување модерних демократских друштава. За Фукова је суспрезање конфликта гушење слободе, јер је право на учешће у сукобу део саме слободе. У стварном

39) Чак и његови најватренији следбеници попут Шиле Бенхабиг и Александра Ферара, оштро су критиковали Хабермасов формализам, идеализам и неосетљивост за контекст. (Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233, стр. 210-212, стр. 216, 218).

40) Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, стр. 224.

друштвеном и политичком животу, лични интереси и сукоби неће устукнути пред неком свеобухватном социјалном идејом, као што Хабермас сматра. Мислити тако значило би поновити Русоову грешку веровања у „Општу Вољу“, која је веома удаљена од стварне воље одређених индивидуа и група. Снажно цивилно друштво гарант је постојања конфликта. Потпуно разумевање демократије и јавне сфере мора се зато засновати на мисли која смешта конфликт и моћ у њено средиште, као што чини Фуко, за разлику од Хабермаса.⁴¹⁾

Други тип постмодернистичког приговора нормативној концепцији јавне сфере такође је фокусиран на идеал консензуса, али из епистемолошке перспективе. Комуникативна рационалност састоји се у растућој потврди принципа валидности коју тврдње могу и треба да испуне само кроз медијум рефлексивног говора. Међутим, реферирање на традиционално постулирање валидности које претпоставља предискурзивну легитимност није више могуће.⁴²⁾

Призивање комуникативне рационалности за легитимсање путем отвореног дијалога и консензуса функционисало би само онда када би Хабермас могао да нас убеди да је та рационалност несупстантивна, универзална и способна да гарантује достизање аутентичне сагласности. У другим случајевима може јој се приговорити са позиција ничеанске/веберијанске примедбе да је сваки неинструменталан концепт разума догматичан. Процедуралистички приступ дискурзивној рационалности омогућава бег из „политеизма вредности“ који карактерише постмодерно доба. Јер, како Хабермас сматра, „док год постоје стандарди аргументативне рационалности као имплицитно садржани у говору, бићемо у стању да разликујемо аутентични, стварни консензус од оног лажног, као и одлуке засноване на разуму од оних базираних на вољи и принуди“.⁴³⁾

Иако је, као и Хабермас увиђао негативни значај „универзализације функционалистичког разума и легитимизације знања путем моћи“, Франсоа Лиотар је оспоравао његов покушај да „пренесе формална правила која конституишу аутентични консензус из научне, теоријске заједнице у сферу политике“. Он најпре сумња у Хабермасову слику легитимације научног дискурса (привилегован модел аргументативне рационалности); затим, указује на то како

41) Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, стр. 228-229, 230.

42) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 715.

43) Villa D., нав. дело, стр. 715.

Хабермас покушава да избегне неповратну фрагментацију јавне сфере, стварајући процедурални механизам који посредује између „зарађених светова“. Спецификовање формалних могућности „бољег аргумента“ у ствари паразитира на просветитељском метанаративу еманципације.⁴⁴⁾

Овај метанаратив еманципације, како Лиотар тврди, био је способан да интегрише језичке игре науке и политике кроз њихову примену за остваривање консензуса у отвореној дебати, као критеријума легитимизације знања и институција. Међутим, дошао је под сумњу, као и идеја да модели аргументативне рационалности и сагласности деривирани из науке, могу створити контекстуално зависне критеријуме валидности. Јер, овај Хабермасов циљ пропорционално зависи од „степенa употребљивости метадискурса који потенцијално може поднети хетероморфне језичке игре друштвеног живота – сваке са својим контекстно зависним правилима легитимације, компетенције и примене“. Као аргумент против претпоставке да дискурс садржи кључ идентификовања контекстно зависних критеријума валидности, Лиотар истиче да „нема разлога мислити да је могуће одредити метаправила заједничка свим тим језичким играма; или да рационални консензус, попут оног на снази у одређеном моменту у оквиру научне заједнице, може обухватити „тоталитет метаправила у регулисању тоталитета исказа који циркулишу“ у јавној сфери. Хабермас не може да појми легитимитет у терминима другачијим од трагања за универзалним консензусом. Зато мора претпостављати могућност остваривања сагласности свих учесника о универзалној валидности метаправила језичких игара.⁴⁵⁾

За Лиотара претпоставка о оваквој сагласности заправо је неутрализовање „диверзитета дискурзивних простора“, сваког окрећутог властитим прагматичким правилима, и она води у редукцију несводљиве хетерогености језичких игара. Још даље, Хабермас претпоставља да је циљ дијалога консензус, за којим човечанство као колективни (универзални) субјект трага као за општом еманципацијом кроз регуларизацију потеза допуштених у свим језичким играма. Претпоставља и да се легитимност било којег исказа садржи у његовом доприносу тој еманципацији. Оваква претпоставка не само да врши насиље над хетерогеношћу језичких игара, већ и над хетерогеношћу њихових учесника – њиховом плуралношћу – подређујући их све режиму дискурзивне праксе дизајниране да

44) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 715.

45) Villa D., нав. дело стр. 716.

превазиђе оно што Лиотар види као „агонистичку димензију језичких игара“. Због оваквог „поравнавајућег“, антиагонистичког карактера консензуалног модела, Лиотар закључује да је „консензус постао застарела и сумњива вредност“ и уместо за њега одлучује се за „паганску“ политику која одлучно раскида са свим покушајима „постулирања акције и практичних одлука на теоријском дискурсу правде и легитимности“. ⁴⁶⁾

Из Лиотарове перспективе, фрагментација јавне сфере – појава неусагласивих језичких игара као последице постмодерне смрти тотализујућих метанаратива – отвара пут формама политичке праксе и просуђивања ослобођеним „тираније науке или епистеме“; за антифундационистичке политике или мишљења, за „суђење без критеријума“ – ослобађа политичко „демаскирањем идеала утемељеног консензуса“. Лиотаров епистемолошки приговор Хабермасовој конструкцији јавне сфере аналоган је Фукоовој примедби везаној за његово подржавање легитимационе проблематике (Лиотар види ову проблематику као нешто што обухвата сваки покушај деривирања политичког из теоријског). Теорија јавне сфере крије дисциплинарно наличје „делања у заједштву“. Јер свако регулисање потеза у било којој језичкој игри собом носи антиагонистичке импликације. Лиотар слави фрагментацију јавне сфере, односно хетерогеност коју она производи. Једини критеријум легитимности он види у локалним, контекстуално специфичним „наративима првог реда“ као супротстављене метанаративима/метадискурсима. ⁴⁷⁾

Трећи тип постмодернистичке примедбе долази из онтолошке перспективе и усмерен је против приписивања специфичне реалности јавној сфери и појавама у њој. То је директније примењиво на теорију Хане Арент, која је понудила оно што би се могло назвати „онтологија јавног домена“. Док је Хабермас одређивао јавну сферу у терминима специфичне форме интеракције и њој приписане рационалности, Арентова је дефинисала феноменолошки као „заједнички простор појавности“, али тако да плуралност добија „конститутивну и консензуалну димензију“. Делиберација и дебата различитих перспектива конституише тај „заједнички свет појавности“, свет „чија је реалност функција сталног, непрекидног говора о ономе што постоји међу нама“. За Арентову, стварно је

46) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No.3. (Sept., 1992), pp. 712-721, стр. 716.

47) Villa D., нав. дело, стр. 716, 718. О значају преласка са проучавање јединствене јавне сфере на опсервирање њене многострукости опширније у Пешић, М., Новаковић., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 204-207.

оно што се појављује у јавности и може да се види и чује од стране сваког.⁴⁸⁾

Бодријарово теоретизирање симулакрума, како истиче Дана Вила, показује нам како „свет појавности у нестајању“ у арендијанском смислу остаје заробљен унутар „логоцентричне/метафизичке логике знака“. Јер, за Хану Арендт је јавна сфера „простор стварне појавности, знакова чије су игре упућивања и аутореференцијалност ограничене тиме да ли су их сви видели и чули“. То примењује и штити опозицију између аутентичног, „стварног“ и његове неаутентичне, изманипулисане копије, при чему је овај први и услов и резултат акције и говора, а други ништа више до умножавање знакова/слика који служе само даљем уништењу нашег осећања за свет. Бодријар сматра да овакво гледање на ствари, (свет као избледео, угашен или прекривен) не раскида потпуно са „репрезентационом епистемом“. „Постмодернизам, с друге стране, оставио је поредак појавног иза: реалност (укључујући ту и реалност појавности коју Арендтова жели да заштити у носталгији за заједничким референтом) је тренутно генерисана као ефекат симулације“. Јер, савремено, постмодерно друштво уопште, Бодријар види као завршетак историјског процеса развоја симулације.⁴⁹⁾

Неокапиталистичко-кибернетски поредак, сматра Бодријар, путем културних кодова и модела управља свим аспектима друштвеног живота. Симулацијски модели конституишу свет који је вођен структуралним законом вредности. Кодови и модели структуришу бинарни систем који нема алтернативе, јер се може одлучивати само између двеју понуђених могућности. ”Читав систем комуникације је са сложене синтаксичке структуре језика прешао на бинарни и синалгетички систем питања/одговора – на непрестани тест. А тест и референдум су, као што нам је познато, савршене форме симулације: одговор је индукован питањем, обликован је унапред”.⁵⁰⁾

Медијска информација нема више ничег заједничког са реалношћу чињеница. И објекти и информације већ проистичу из једног извора, из монтаже, из већ тестиране стварности којој су постављена само одговарајућа питања. Медији својим системом порука, које су у ствари селекционисана питања, креирају обрасце прималаца. Јавно мњење само је најуспешнији од образаца, друштвено и ментално обликованих усмереним дејством медијских

48) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 717.

49) Villa D., нав. дело, стр. 716.

50) Бодријар, Ж., *Симболичка размена и смрт*, Београд, 1991, стр. 74

порука, сматра аутор. Оно “није нестварна, већ хиперреална политичка супстанца, фантастична хиперреалност која живи само од монтаже и тестуалне манипулације.”⁵¹⁾

*

Хана Арент и Јирген Хабермас усмерили су своје теоријске опсервације јавне сфере ка стварању прецизних критеријума за одређивање аутентично „јавног“ подручја. Инсистирајући на посебности јавне сфере као социјалног простора и врсте интеракције која се у њој јавља, они су тежили да установе нужне минималне услове за „неприсилну делиберацију“ и „одлучивање међу различитим а једнаким“. Тако је настао један идеал који иако у великој мери утопијски устројен може послужити у постулирању критике форми асиметрије, принуде, насиља и комуникативних дисторзија који карактеришу садашње стање јавне сфере.

Хабермасов концепт јавне сфере није занемарљив за разумевање проблема слободе, као што не може да се занемари величина самог његовог интелектуалног подухвата по себи, поготово у време кад је већина филозофа одустала од таквих претензија. Изгледа, међутим, да практичне форме јавног живота окренуте конфликту и прожете односима моћи захтевају другачију парадигму од оне која се везује за форме јавног живота које су дискурзивне и зависне од консензуса. Али, уз несумњиви значај који начело плуралности, фрагментације и конфликта има за концепт савремене јавне сфере, питање је да ли то нужно мора значити одбацивање свих нормативних постулата модерног наратива јавности.

Принцип отворености, као опште доступности јавне сфере значи да се у њој могу изражавати, у међусобној конкуренцији, различите идеје, проблеми, интерпретације, аргументације, различита друштвена и политичка искуства, интереси, идентитети, укратко различите друштвене групе и њихови дискурси, што представља основну демократског хабитуса сваког друштва. Али питање, како осигурати стварне претпоставке за једнаке могућности остваривања формално истих права, нема свој одговор, што отвореност као својство јавне сфере сврстава у категорију нормативног идеала. Али, можда следи овај принцип значи и разоткривати механизме који онемогућавају његово реализовање, као што је то на свој начин учинио Мишел Фуко.

Принцип отворености као дистинктивно обележје јавне сфере значи и њено функционисање као медија посредовања јавних делатности; подразумева транспарентност политичког живо-

51) Бодријар, Ж., *Симболичка размена и смрт*, Београд, 1991, стр. 76.

та, утврђеност начина и процедура обављања јавних функција и видљивост њихових последица, што омогућава легитимисање или оспоравање и позивање на одговорност. Тако из отворености делимично проиходи сувереност јавне сфере која се односи на услове за остваривање систематске критичке контроле власти. Одсуство хијерархије, асиметрије и принуде део је, пак, крајње проблематичне, утопијске перспективе гледања на проблем суверености јавног домена.

Када је реч о рационалности јавне сфере, важно је подсети се да дискурс рационалности може, како нас Фуко упозорава, представљати својеврсно средство доминације. Идеја да комуникација претпоставља рационални консензус у погледу универзалних норми неприхватљива је у начелу, јер, како истиче Ф. Лиотар, говор треба посматрати пре као такмичење него као рационалну сарадњу. Без обзира на то што је јасно у којој је мери сваки дискурс, па и рационални представља вид идеолошке интервенције унутар комуникативног поља, рационалност јавне сфере не може се одбацити као нормативна претпоставка. Она пре свега означава захтев да појединцу у медијској комуникацији као примарном облику његовог информисања о друштвеној стварности, буду омогућене комуникативне/сазнајне позиције другачије од оних које га свде на објекат политичког деловања, пропаганде и манипулације. Рационалност јавне сфере односи се и на полемичко-аргументативни карактер јавне дебате као њене тежишнице. Правила јавног дискурса искључују право на неодговорност, некомпетентност и прозволност излагања. У овом контексту постаје значајан Хабермасов појам комуникативног делања, јер “у средиште ставља интерес за језичко споразумевање, као механизам координирања деловања”.⁵²⁾

Нормативна полазишта модерне теорије јавне сфере у колизии су са постмодернистичким увидима важним за разумевање овог друштвеног феномена, што не мора нужно да значи да било коју теоријску позицију треба одбацити. Напротив, ова контроверза представља подстицај даљим проблематизацијама и /или теоријским промишљањима њиховог (не)могућег хармонизовања. Јер, уз несумњиви значај који савремена оспоравања наратива јавности, а посебно критичка пропитивања идеала рационалног, неприсилног консензуса имају за концепт јавне сфере, поставља се питање да ли без нормативног утемељења овај концепт може представљати социјални пројекат релевантан за критику и унапређивање демократских пракси у савременом друштву.

52) Павићевић, Ђ., “Политички дискурс и рационалност”, СПМ, 1996, 1-4, стр. 85.

ЛИТЕРАТУРА

- Бодријар, Ж., *Симболичка размена и смрт*, Горњи Милановац, 1991.
- Фуко, М., *Поредак дискурса*, Карпос, Лозница, 2007.
- Фуко, М., *Треба бранити друштво*, Нови Сад, *Светови*, 1998.
- Павићевић, Ђ., *Јавност*, “Критички појмовник цивилног друштва (I)”, Група 484, Београд, 2003.
- Канингам, Ф., *Теорије демократије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере“, *Заточеници зла: Завештање Хане Арендт*, (прир. Духачек, Д., Савић, О.), Београд, 2002,
- Хабермас, Ј., „Комуникативни појам моћи код Хане Арендт“, *Заточеници зла: Завештање Хане Арендт*, (прир. Духачек, Д., Савић), Београд, 2002.
- Пешић, М., Новаковић, А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008.
- Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, *НСПМ*, VIII, 1-4.
- Ђурковић, М., *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Костан, И., Лебрен, Ф., Шартије Р., „Ликови новог времена“, *Историја приватног живота 3*, (Аријес, Ф., Диби, Ж., прир.), Слио, Београд, 2002.
- Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, Београд, 1969.
- Кант, Е., *Ум и слобода*, издање часописа „Идеје“, Београд, 1974.
- А. Шмит, Г. Е. Рускони, *Франкфуртска школа*, Београд, 1974. стр.154.
- Тадић, Љ., *Оглед о јавности*, Никшић, 1987.
- Villa D., “Postmodernism and the Public Sphere”, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No.3. (Sept., 1992), pp. 712-721.
- Harold Mah, „Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians“, *The Journal of Modern History*, Vol. 72, No.1 (Mar.,2000), pp.153-182.
- Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233.

Milena Pestic

MODERN AND POSTMODERN INTERPRETATIONS
OF THE PUBLIC SPHERE

Summary

Objective of this text is to present basic controversies in understanding of the public sphere on the line of separation of modern and post-modern thinking. Taking this objective into consideration, firstly there are presented basic ideas of Habermasian-Arendt (modern) concept of the public sphere, and then they are compared with the ideas of Michael Foucault, Jean Baudrillard and Francois Liotard that reflect three types of contemporary post-modern objections to this concept:

the type of objections that are in regard to the „power objection“ (M. Foucault), epistemological objection (F. Liotard) and ontological objection (J. Baudrillard). Although the word here is about irreconcilability of the theoretical positions, it does not necessarily imply the necessity for abandoning some of them, but, on the contrary, the encouragement for its further reflections and (im)possible harmonization. Although contemporary objections of the narrative of the public have their own undoubtful relevancy, the question remains as to whether the concept of the public sphere without normative principles might be a social project that is relevant for the critiques and development of democratic practice in contemporary society.

Key Words: public sphere, (civil) public, rationality, general availability/principle of openness, communication, democratic debate, power, consensus, narrative

УДК: 316.774
Примљено: 15. новембра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 105-116.

Јасна Милошевић Ђорђевић

Институт за политичке студије, Београд

ПСИХОЛОШКИ И ДЕМОГРАФСКИ КОРЕЛАТИ КОРИШЋЕЊА РАЗЛИЧИТИХ МЕДИЈА¹⁾

Сажетак

Савремени свет карактерише између осталог развој нових медија, и креирање нове и другачије публике. Нови медији утичу на свакодневни живот, али и на живот заједнице. Уз конвенционалне медије развијају се и алтернативни медији (пре свега интернет). Основна одлика нових медија је конвергенција између различитих медијских платформи и интерактивност. У овом раду испитујемо варијабле које могу утицати на избор медија, који ће се користити као основни извор информисања. Могу ли се дефинисати корелати коришћења различитих медија? Да ли су то демографске карактеристике (пре свега старост, образовање и доходовни статус), или неке психолошке карактеристике људи. Или доминантан медиј који се користи за информисање јесте превасходно одређен културолошким и друштвеним карактеристикама заједнице. У раду се анализирају подаци квантитативног истраживања на репрезентативном узорку од 1050 грађана Србије, старијих од 15 година, реализованог 2008. године.

Кључне речи: Традиционални медији, модерни медији, модеран тип, конзервативан тип

1) Рад у оквиру пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији” који финансира Министарство науке и животне средине Републике Србије.

ТРАДИЦИОНАЛНИ И МОДЕРНИ МЕДИЈИ – ДА ЛИ ЈЕ МОГУЋЕ РАЗГРАНИЧИТИ ИХ?

Данашњи свет карактерише динамичан развој различитих облика медија. Медији утичу на све аспекте живота, не само на ставове грађана, њихово понашање, и културу. Та је веза нераскидива и узајамна, и како се развијају медији и њихови садржаји и нове технологије, тако се развија и публика и друштво у целини. Медији су данас све бројнији, времена је све мање, пажња гледалаца, слушалаца је све слабија, а количина информација је све већа. У једном броју било којих дневних новина, данас има више информација него што су људи раније могли да прикупе у току целог свог живота. Комуникација је у сваком тренутку могућа са најудаљенијим особама на другом крају света, захваљујући модерним медијима. За последњих неколико година створено је толико информација, колико и у протеклих неколико векова. И то није и неће бити крај. Телекомуникације се и даље муњевито развијају, најпре с аспекта брзине и доступности. Стога се степен напретка неког друштва као и степен његове демократичности и слободе, процењује између осталог преко развоја нових технологија, као и преко доступности различитих информација и развијености медија.

Посебно у последњим деценијама, медији се трансформишу, и њих карактерише не само већи број медија унутар класично дефинисаних медија, него се усложњава и број алтернативних медија. Медије условно можемо поделити на модерне и конвенционалне (та је дистинкција само условна, јер у модерне медије спадају сви они медији који могу да се представе преко дигиталне платформе). У конвенционалне би спадали штампа, радио и ТВ, док је најдоминантнији модерни медиј интернет. Традиционални масовни медији као што су ТВ, радио и штампа нису више ефикасни у мери у којој су били, и не могу да задовоље потребу за правовременом и континуираном информацијом, која је неопходна савременом човеку у сваком тренутку. Упркос томе што постоје нове форме у емитовању телевизијског сигнала, форма телевизијског програма је остала релативно непромењена. Стога се отворио простор за развој других, савременијих облика медија пре свега интернета, који могу да обезбеде информацију у сваком тренутку и у свакој ситуацији (преко мобилних телефона, али и других савремених технологија). Развој интернета у највећој мери утиче на смањење конзумације штампе, али и радија и телевизије. Истраживања у свету су показала да особе од 14 до 35 година све више времена проводе испред компјутера користећи интернет.

Веома је тешко у данашње време разликовати медије. Управо због тога што нема јасних граница између медија; радио, штампа и телевизија имају своја интернет издања. Дакле, сваки медиј је у садашњем времену у конкуренцији са другим медијима, управо због губитка јасне границе међу њима. Основна одлика модерних, савремених медија је интерактивност и конвергенција. Конвергенција се управо односи на различите платформе једног истог медија, на губљење граница међу њима. Већ данас већина медија има дигиталну платформу (и штампа и радио и телевизија). Друга важна одлика нових медија је интерактивност, дакле нема пасивног посматрања информација које се пласирају из једног центра, већ публика у великој мери може да креира неки садржај. Дакле, предност интернета у односу на ТВ је најпре у интерактивности, која је у супротности од пасивног седења испред телевизора или спорог читања штампе. Велики успех нових медија управо лежи у интеракцији са публиком, у којој она креативно може да учествује у креирању програма. Сада се нови медији могу користити као претраживачи. Како се мења платформа и изглед медија, тако се указује велика потреба и за законском регулативом нових медија, као и за контролом и селекцијом информација. Док су раније медији (медијски центри) били ти који су чували и одлучивали какве ће се информације пласирати, сада се интернет наметнуо као медиј који селекује информације. Развијају се нови облици комуникације: „social networking“ и „on-line games“, који су посебно популарни код млађе популације. Они представљају својеврсну размену идеја и информација, и веома су привлачни медију младјом популацијом.

Нове технологије такође се разликују по месту конзумирања у односу на конвенционалне медије. Док се конвенционални медији (телевизија и радио) најчешће конзумирају код куће, у породичном окружењу, дотле се модерни медији могу пратити било где (преко мобилног телефона, у интернет кафеима, на послу). Конвенционални медији подразумевају пре свега процес компромиса и усаглашавања са околином, консензуса о томе шта ће се пратити и у ком тренутку. Док су модерни медији искључиво индивидуални чин, дакле зависе од одлуке појединца који их конзумира, и који потпуно сам и у складу са својим потребама и жељама доноси одлуку о томе шта и где ће конзумирати. Можемо рећи да се срха нових медија разликује, као и начин прикупљања и пласирање информација. Генерално, све наведено сугерише неопходност за ревидирањем схватања медија у целини.

Обзиром да је интернет нови медиј, који се тек развија, природно је да постоје велике разлике у његовој присутности и раз-

воју у разним земљама. Према расположивим и јавним подацима Завода за статистику, пенетрација интернета у Србији је 36.7% (то је проценат домаћинства која поседује интернет прикључак у Србији према најновијим подацима Завода за статистику за 2009. годину). У Србији је 38.1% лица користио Интернет у последња 3 месеца, 3.6% испитаника користи Интернет пре више од 3 месеца, а 1.9% пре више од годину дана. То је повећање од 3.5% у односу на 2007. годину. За разумевање и проучавање начина на који особе користе медије потребно је анализирати не само индивидуалне разлике (што се делом приказује у овом раду), већ и читав сплет и контекст друштвених карактеристика и одлика једног друштва. У овом раду проучавамо индивидуалне карактеристике, и начин на који оне утичу на избор доминантног медија за информисање.

Све наведено доноси нове изазове за истраживаче медија. Постојеће методологије не могу у потпуности да одговоре на нове изазове. Тако је класичан истраживачки приступ неадекватан у испитивању начина конзумирања нових медија и нових технологија међу млађом популацијом. У области психологије медија испитује се веза психолошких особина личности на конзумирање одређених медија (Нuh, 2008). Наиме, фреквентност коришћења и перцепција одређених медија се може повезати са карактеристикама личности. Коришћење зависи од тога како се перципирају атрибути медија, пре свега: једноставност медија, корисност и интерес. Дакле, перцепција наведене три групе атрибута може утицати на степен коришћења одређених медија. Откривено је да се за гледање телевизије везују следеће карактеристике: осећање среће, иницијативе, релаксације, близине циља, лакоће (Sjoberg, 2007). Такође, везује се низак ниво концентрације, негативних емоција, активације и присуства других. Постоје неке студије које повезују гледање телевизије са конзумацијом алкохола. Телевизија као извор информација посебно постаје доминанта у кризним ситуацијама. У Америци у кризним ситуацијама 54% популације наводи ТВ као главни извор информисања (Fischhoff, 2004). Можда су ово само неки од разлога доминације телевизије као медија. Дакле, основни мотиви за коришћење медија су: информисање и забава. Ипак судећи по садржају постојећих медија, забава је важнија од информисања.

Шта је основни покретач за коришћење различитих медија? Да ли су то демографске карактеристике особа (старост, место живљења, социјална класа) или психолошке карактеристике? Или су то пре културолошки и друштвени фактори. У овом раду покушали смо да откријемо да ли постоје неке карактеристике људи које би детерминисале њихов однос према одређеним медијима (пре-

васходно демографске и неке психолошке варијабле). Искористили смо једну уобичајену скалу животног стила. То је сет од 24 питања, према којима испитаници исказују степен слагања. Односе се пре-васходно на животни стил, и специфично став према новим техно-логијама. Одговоре на ова питања (која су дата у облику скале) смо довели у везу са доминантним извором информисања (понуђени су били: телевизија, интернет, штампа и радио).

МЕТОД

У овом раду, као што је већ наведено, ћемо покушати да откријемо како се различите врсте медија перципирају међу грађанима Србије, као и да ли постоји разлика између људи који преферирају одређену врсту медија. Истраживање²⁾ спроведено на репрезентативном узорку грађана Србије, старијих од 15 година, величине 1050 испитаника (у просеку има од 120 - 140 узорачких тачака). Величина циљне популације која је овим узорком репрезентована је 6,321,000 и резултати представљају мишљење те популације. Начин прикупљања података је теренска анкета рађена у домаћинству код испитаника, „лицем у лице“. Тип узорка је трое-тапни стратификовани случајни узорак, у више етапа. Прва етапа је избор територија бирачког места (око 200 домаћинстава) бирања са вероватноћом пропорционалном величини. Потом се домаћинства бирају методом случајног корака од задате адресе. Трећи корак је бирање члана домаћинства који ће директно бити испитиван, односно учествовати у истраживању, применом Киш таблица. Стратификација узорка се врши на основу типа насеља (урбан/рурал) и шест гео-економских региона. Истраживање је спроведено августа 2008. године.

Коришћене су следеће статистичке технике за анализу варијабли: факторска анализа, коресподентна анализа, и дескриптивна статистика.

РЕЗУЛТАТИ

Да бисмо открили да ли се особе могу разликовати и како се разликују у свом односу према новим технологијама, користили смо факторску анализу. Како се види у табели 1 издвојила су се два фактора (табела 1). У табели су приказани коефициенти ли-

2) Истраживање реализовао Strategic Makreting, финансирао IREX (уз подршку USAID)

неарних корелација сваке мерене варијабле и главних компоненти (фактора).

Табела 1: Ставови према новим технологијама - факторска анализа (Principal Component Analysis)

	МОДЕ- РАН ТИП	КОНЗЕРВА- ТИВАН ТИП
За себе бих рекао да пратим модерне трендове	0.76	
Спреман сам да за нешто платим више	0.66	
Веома ми важно да имам савремени мобилни телефон	0.71	
Ослањам се на опробане и поуздане марке које купујем	0.52	
Нервирају ме рекламе у медијима		0.32
Медији се код нас превише баве скандалима		0.53
Говорим добро бар један светски језик	0.62	
Често путујем у иностранство	0.50	
Волим да посећујем забаве и клубове	0.75	
Више волим да са пријатељима организујем кућно дружење, него да излазим у град		0.47
Бавим се спортским и рекреативним активностима	0.63	
Највише слободног времена проводим код куће са својом породицом	-0.44	0.46
Редовно се информишем о моди и трендовима	0.72	
Често посећујем биоскоп, позориште, изложбе или нека друга културна дешавања	0.59	
У скоро сваком тренутку сам информисан о стању свог рачуна		0.47
Погледам детаљније медије САМО ако се нешто важно догодило		0.45
Услед развоја савремене технологије људи се све више отуђују		0.57
Битно ми је да будем у току са дешавањима у области савремене технологије	0.70	
Достигнућа савремене технологије за мене су превише компликована	-0.41	
Појава 3Г технологије у области мобилне телефоније за мене пуно значи	0.62	
Склонији сам спонтаном него планираном	0.32	

Extraction Method: Principal Component Analysis

Из табеле су избрисани коефицијенти мањи од 0.30, ради прегледности података. Два добијена фактора описују два различита типа људи. Први може бити назван модеран, а други конзервативан или традиционалан. Дакле издвојила су се два фактора: *модеран* (постоји заинтересованост за нове технологије и спремност да се користе) и *конзервативан* (модерне технологије се доживља-

вају као узрок отуђења међу људима). Модеран тип карактерише не само праћење нових трендова у сфери технологија (мобилни телефони, 3Д технологија) и информисања, већ и познавање светских језика, путовања у иностранство, активног дружења и честог излажења, бављења спорским активностима, отворености за нове идеје и промене на свим пољима. Може се рећи да је то један тип особе који карактерише модерност на свим пољима, па тако и у погледу информисања и нових технологија. С друге стране, конзервативан тип је преваходно окренут ка породици, не информише се благовремено, мисли да нове технологије отуђују људе, не воли промене.

Поред јасних разлика ова два типа личности (по основним параметрима – елементима који су наведени), постоји и разлика у доминантном начину информисања. Да бисмо испитали како се разликују два типа личности по доминантном извору информисања, користили смо коресподентну анализу, јер она даје адекватније одговоре на постављена питања. Будући да свако од два скупа изворних, тј. мерених варијабли репрезентује одређену област истраживања, број варијабли у сваком скупу може у овој статистичкој техници бити велики. У овом истраживању смо користили два скупа варијабли: психолошки ставови према новим технологијама и основни медиј за информисање. Обзиром да је у анализи укључен велики број варијабли не би било могуће закључити било шта из огромног броја појединачних коефицијената корелације, одлучили смо се за коресподентну анализу, да бисмо добили одговор на питање да ли постоји повезаност између ставова према новим технологијама и неким животним навикама, и основним медијем преко кога се прикупљају информације (доминантним, основним каналом информисања). Резултати и разлике су приказане на графику 2 и у табели 3.

Како се види из података, особе које користе Интернет као главни облик информисања склоније су спонтаном, чешће говоре светске језике, путују у иностранство, друже се и излазе, нису оптерећени финансијском ситуацијом. Особе којима је интернет главни извор информисања одликује отвореније и модерније ставовиште према новим технологијама, модним трендовима. Такође њихов животни стил је спонтанији, воле честе промене, чешће путују у иностранство и говоре више страних језика. Једном речју представљају модеран тип личности (онако како је он описан и представљен факторском анализом). Насупрот њима конвенционалне медије користе породични људи, суочени са недостатком слободног времена, које најчешће проводе у кругу породице, одно-

сно конзервативни тип људи. Особе које се информишу преко конвенционалних, традиционалних медија одликује један умеренији животни стил, чешће се друже са пријатељима код куће него што излазе, окренути су породици, немају времена за информисање и информишу се детаљно само уколико се нешто важно догодило. За њих иако је у послећим годинама дошло до наглог развоја нових медија, „стари добри ТВ и даље је незаменљив“. Демографске карактеристике особа које се информишу преко интернета и оних који се информишу преко других медија такође се разликују. Особе којима је интернет основни за информисање у целини су: преважно мушкарци, неожењени/ неударени, запослени, студирају, младја популација (до 39 година старости).

Можемо закључити да се групишу особе које се информишу преко традиционалних медија, по заједничким ставовима и демографским карактеристикама, наспрот млађим особама које се информишу преко интернета. Приказана разлика међу њима указује како на психолошке тако и на социодемографске разлике између ове две групе.

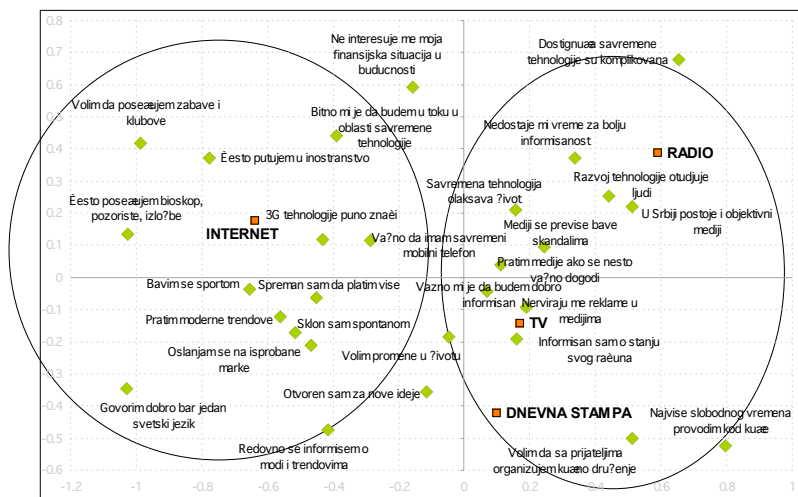


График 2: Психолошки корелати и основни медиј за информисање - коресподентна анализа

Табела 3: Статистичка основа коресподентне анализе из приказаног графика, хоризонталне и вертикалне координатне вредности задатих варијабли

Скор на димензији X		XY scatter 2	XY scatter 3
0.07	Важно ми је да будем добро информисан	-0.04	
-0.56	Пратим модерне трендове	-0.12	
-0.45	Спреман сам да платим више	-0.06	
-0.29	Веома ми је важно да имам савремени мобилни телефон	0.11	
-0.51	Ослањам се на испробане и поуздане марке	-0.17	
-0.16	Не интересује ме каква ће бити моја финансијска ситуација у будућности	0.59	
0.19	Нервирају ме рекламе у медијима	-0.09	
0.34	Када бих имао више времена био би боље информисан о збивањима у друштву	0.37	
0.24	Медији се код нас превише баве скандалима	0.10	
0.51	У Србији постоје и објективни медији	0.22	
-1.03	Говорим добро бар један светски језик	-0.35	
-0.78	Често путујем у иностранство	0.37	
-0.99	Волим да посећујем забаве и клубове	0.42	
0.51	Волим да са пријатељима организујем кућно дружење	-0.50	
-0.65	Бавим се спортским и рекреативним активностима	-0.04	
0.79	Највише слободног времена проводим код куће са породицом	-0.53	
-0.42	Редовно се информишем о моди и трендовима	-0.48	
-1.03	Често посећујем биоскоп, позориште, изложбе	0.13	
0.16	У сваком тренутку сам информисан о стању свог рачуна	-0.19	
0.11	Погледам детаљније медије СА-МО ако се нешто важно догодило	0.04	
0.44	Услед развоја савремене технологије људи се све више отуђују	0.25	
-0.39	Битно ми је да будем у току у области савремене технологије	0.44	
0.65	Достигнућа савремене технологије су превише компликована	0.68	
-0.43	Појава 3Г технологије у области мобилне телефоније за мене пуно значи	0.12	
0.16	Достигнућа савремене технологије олакшавају свакодневни живот	0.21	
-0.47	Склонији сам спонтаном него планираном	-0.21	
-0.11	Увек сам отворен за нове идеје	-0.36	
-0.05	Волим да ми се у животу дешавају неке промене	-0.19	
0.17	ТВ		-0.14
0.10	ШТАМПА		-0.42
0.59	РАДИО		0.39
-0.64	ИНТЕРНЕТ		0.18

ЛИТЕРАТУРА

- Fischhoff, S (2005): Media psychology: A Personal Essay in Definition and Preview, *Journal of Media Psychology*, Volume 10, No. 1
- Fischhoff, S. (2004): Media crisis Coverage: To Serve or to Scare, *Journal of Media Psychology*, Volume 9, No. 1
- Greenacre, M. (1993): *Correspondence Analysis in practice*, Academic Press
- Huh, S. (2008): Perception of and addiction to Online Games as a Function of Personality Traits, *Journal of Media Psychology*, Volume 13, N. 2
- Лемиш, Д. (2008): *Деца и телевизија*, Clio
- Mendez, J. (2007): Message Distortion: The Effects of Media Content, Perceptions of Media Bias, and Partisan Predispositions on Candidate Evaluations, *Journal of Media Psychology*, Volume 12, No. 2
- Murphy, S. (2007): A Social Meaning Framework for Research on Participation in Social Online Games, *Journal of Media Psychology*, Volume 12, No. 3
- Pierce, T. (2006): Talking to strangers on MySpace: Teens Use of Internet Social Networking Sites, *Journal of Media Psychology*, Volume 11, No. 3
- Тењовић, Ј. (2002): *Статистика у психологији*, Центар за примењену психологију друштва психолога Србије

Jasna Milosevic Djordjevic

**PSYCHOLOGICAL AND DEMOGRAPHIC
COLLERATES IN THE USE OF VARIOUS MEDIA**

Summary

Contemporary world has been characterized by development of new media, among other things, and also by creation of a new and different public. The new media have been influencing everyday along with the life of the communities. Along with development of conventional media, there came development of alternative media, too (Internet, before all). One basic characteristic of new media is the convergence between different media agenda and interactivities. In this text author analyzed the variables that could possibly influence the choice of the media to be used as a basic source of information. The question is - could the correlates in the use of different media be defined at all? Is it demographic characteristics (before all, the age, education and income), or certain psychological characteristics of the people in question? Or could it be that the dominant media that is being used for purpose of informing is primarily defined by cultural and social characteristics of the community? In this text the author also analyzed the data

Јасна Милошевић Борђевић *Психолошки и демографски корелати ..*
on quantitative research on a representative sample consisting of 1.050
citizens of Serbia older than the age of fifteen that had been performed
in 2008.

Key Words: traditional media, modern media, modern type, conservative type

УДК: 321.7:329.12
Примљено: 26. новембра 2009.
Прихваћено: 8. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 117-136.

Александар Новаковић

Институт за политичке студије, Београд

ЛИБЕРАЛИЗАМ И ДЕМОКРАТИЈА

**— или о једном недавном покушају
помирења непомирљивог —**

Сажетак

Проучавање односа либерализма и демократије представља сталну преокупацију савремене политичке теорије. У овом раду се том проблему приступа на два начина: анализом историјске компоненте односа либерализма и демократије, као и испитивањем нормативних основа обеју теорија. Циљ оваквог приступа је да се покаже да либерализам и демократија не само да не представљају комплементарне појмове, већ да су у питању међусобно инкомпатибилни концепти, те да њихов међусобни однос може резултовати највише оним што се може оквалификовати као однос *кохабитације*. У том смислу у раду се посебно проблематизује теза Виктора Ванберга по којој су либерализам и демократија *комплементарни* појмови, имајући у виду нормативни план, да полазе од исте вредносне премисе (суверентитет индивидуе), као и од истог модалитета односа (однос добровољне сарадње) учесника хипотетичког друштвеног уговора. У раду се показује да је Ванбергова теза производ погрешног позиционирања теорија либерализма и демократије, а онда и погрешног поистовећивања методолошког нивоа са вредносним, као и превише уског схватања појма „добровољна сарадња“. Тако се не само потврђује погрешност Ванбергове тезе, већ се показује да су, генерално гледано, либерализам и демократија два непомирљива света и две потпуно различите политичке идеологије.

Кључне речи: либерализам, демократија, институције, конституционализам, теорије друштвеног уговора, либерална ограничења.

Данас се често може чути мишљење да „либерална демократија“ представља најпожељнији политички и друштвени систем организовања икад. У школама, у медијима и на универзитетима учили смо да је дуг историјски развитак заслужан за стварање „најбоље могуће мешавине“ друштвено-политичких састојака, такозване „либералне демократије“. Већина развијених земаља западне хемисфере јесу либералне демократије, а велика већина бивших комунистичких земаља се бори да достигне стандарде „консолидованих“ демократија Запада. По оваквом разумевању изгледа да либерална демократија представља производ једног историјски нужног развоја – вођеног напорима „пунолетног“, из „самоскривљене незрелости“ изашлог човечанства, процеса на који је најзад стављена и симболичка тачка теоријском обзнаном Френсиса Фукујаме о „крају историје“. Стога је, имајући у виду овакву, у основи позитивну валоризацију либералне демократије и оптимистичку визију њене будућности, потпуно очекивано да се и о појмовима „либерализма“ и „демократије“ мисли као о веома сродним идејама, да се они доживљавају као комплементарни, те да заједно чине, у једном дубинском смислу, „природну“ симбиозу.

Но, иако савремена политичка стварност многих земаља указује на *фактичку* компатибилност либерализма и демократије далеко од тога да је по среди један непроблематичан или чак идиличан однос између ове две политичке традиције и два веома важна појма политичке теорије. Будући да је реч о сложеним феноменима политичке историје и политичке теорије, неопходно је видети шта они представљају управо на оба нивоа, да би се могао донети суд о њиховој евенуталној компатибилности или чак комплементарности. Као и код многих других ствари, и овде је битан начин приступа материји. Јер то како ће се разумети тематизовани однос зависи од избора приступа у његовој анализи. По схватању израженом у овом раду, постоје најмање два релевантна приступа овом питању. Први, који се тиче *историјског контекста*, тога како су настали и како су се у практичној сфери операционализовали идеали либерализма и демократије – заправо шта они *фактички* представљају, и други, који се тиче тога шта би они *као идеали могли* представљати, односно шта је то што ми освешћено, или (чешће) неосвешћено подразумевамо под речима „либерализам“ и „демократија“, као и то како се ови појмови схватају у филозофским расправама и у делима политичких теоретичара.

Многе тешкоће у разумевању овог односа производ су управо неконзистентне примене једног или другог приступа. Чест је

случај да се, када је реч о нормативној компоненти демократије, заправо има у виду само неки од њених историјских облика. Или пак, обратно, може се говорити о нормативној димензији проблема не уважавајући историјски контекст његове разраде и тако завршити у јаловој апстрактности. У овом раду биће заступљена оба нивоа, начелно, да би се осветлиле неке основне компоненте односа либерализма и демократије, и да би се још једном размислило о важним феноменима на основу којих је наша политичка стварност обликована.

ЛОГИКА ОДНОСА ДЕМОКРАТИЈА – ЛИБЕРАЛИЗАМ

Одређење значења „демократског идеала“ (или опсега садржаја појма „демократија“) представља нарочити проблем када се има у виду овај други приступ, те постоје велике несугласице око тога како би се идеал демократије могао одредити. С друге стране, чини се да око одређивања значења „идеала“ либерализма не постоје кардиналне и суштинске несугласице, те да, у најмањем, постоји један општи, али у теоријском смислу функционалан консензус око његовог значења.¹⁾ За разлику од демократског идеала, чија је историјска операционализација заправо допринела усложњавању и отежавању разумевања основних претпоставки, историјски контекст развоја либералне идеје и њене имплементације од времена „славне револуције“ (Glorious Revolution, 1688), као и њене теоријске интерпретације у делу Џона Лока, па све до данас, указује на један одређен значењски склоп који је у великој мери прихваћен од стране врло шароликих тумачења унутар самог либерализма. Ту се пре свега мисли на неколико основних конотација које се јављају када се користи реч „либерализам“, попут идеја *индивидуалних права, владавине легитимних закона, слободног тржишта и минималне владе*. Оно по чему се либерали међусобно разликују представља само питање опсега државе (али као *минималне државе*), или, изражено речником Џејмса Бјукенена, разматрања функција *заштитничке државе* (Бјукенен, 2002, 96), као и оспоравање идеје државе уопште (анархолиберализам). За разлику од овакве

1) У овом раду се под речју „либерализам“ подразумева заправо читава интелектуална традиција „класичног либерализма“, те реч „либерализам“, бар овде, никако не треба мешати са значењем које је данас одомаћено и подразумева семантички склоп израђен по узору на политичку теорију Џона Ролса (John Rawls), а који мало има везе с оним што „либерализам“ традиционално значи.

идеје, идеја „продуктивне државе“ (Бјукенен, 2002, 96) начелно се одбацује код готово свих релевантних теоретичара либерализма.²⁾

Већина либералних теоретичара разуме демократију као методу или процедуру вршења власти (облик владавине). Хајек сматра да је „демократија само средство“, али не и циљ (Хајек, 1998, 96), Мизес је са симпатијама прихватио демократски метод, као „метод за мирно прилагођавање владавине вољи већине“ (Мисес, 1966, 150) али и са одређеном дозом опреза.³⁾ Чак је и либерални радикал Мареј Родбард, по мишљењу Хопеа, био „слаб на демократију“ (Норре, 2001, XXIII). Када се демократија разуме само у процедуралном смислу, по виђењу ових теоретичара, она може имати позитивне последице и може бити прихватљива, бар у њеном ограниченом, делимичном виду. Наиме – кроз идеју минималне владавине и јасно омеђеног сектора јавног одлучивања.

Делимично позитиван став истакнутих либералних теоретичара спрам идеје демократије може се тумачити како примамљивим конотацијама⁴⁾ и популарношћу коју је „демократија“ нашироко стекла, нарочито у двадесетом веку, тако и због „стратешког одговора на свршен чин“, како то примећује Пол Готфрид (Gottfried, 1991, 4). Наиме, као последицу фактичке доминације и победе демократије у XX веку.

Ипак, историјски ток развоја савремених демократија документује посебну динамику односа либерализам-демократија, и то на уштрб оног првог. Наиме, једном када демократски принцип заживи (што се десило ширењем гласачког права од припадника одређених друштвених група на све пунолетне чланове једног друштва – опште право гласа), он онда сопственом логиком води ка смањивању, ограничавању важења или чак укидању либералних

2) Јасно је стога да је у ову категорију тешко сврстати ауторе попут Дона Стјурта Мила, који је отворено подржавао идеју „продуктивне државе“, у чувеном огледу *О слободи* (Мил, 1990) и на другим местима.

3) То потврђују следеће Мизесове речи: „Увек и свагда либерализам захтева демократију сместа, јер верује да се друштвени задатак који мора обавити не сме одлагати. Без демократије миран државни развој није могућ. Захтев за демократијом не представља резултат компромиса или повлађивање релативизму у питањима светске филозофије – јер либерализам тврди апсолутну исправност сопственог учења, већ пре последицу либералног уверења да моћ почива само на снази духовне превласти те да су у овладавању таквом снагом само духовна средства ефикасна. Либерализам се залаже за демократију чак и да у дугом времену које долази од ње може очекивати само штете. Либерализам сматра да се сам не може одржати против воље већине...” (Mises, 1951, 83)

4) Сет позитивних асоцијација, пре свега у виду једнаког учешића у јавној сфери политике, равноправности, „цивилизацијског“ достигнућа „једнакости“, прогресивности, па чак и просветитељског патоса напретка, итд.

политичких институција.⁵⁾ Јер логика принципа већинског одлучивања заснованог на општем праву гласа, готово извесно резултује у проширивању демократског принципа одлучивања и на оне сегменте друштвеног и приватног живота који су традиционално били заштићени либералним политичким институцијама. Тако се почетни сегмент простора јавног одлучивања заснованог на принципу владавине већине, све више и више шири, захватајући све већи опсег важења и утичући не само на текућу политику одређене владе, већ и на промене у легислативи, па чак и на измене уставних аранжмана.⁶⁾ Основна последица ове „превласти“ демократског принципа огледа се у повећању државне бирократије, заправо повећању државе као такве.⁷⁾ Услед таквог развоја држава све више губи свој „заштитинички“ и поприма „продуктивни“ карактер.

Неколико историјских примера могу да илуструју овај пут слабљења либералних принципа на рачун јачања „демократских институција“. Такође, ови примери (нарочито први), показују да демократија лако може да заврши у „тиранији већине“, уколико ни-су присутна одређена ограничења.

Пре свега ту је неславни „прото“ пример Француске револуције. Иако је овај историјски догађај, бар у својим почетним фазама, и до тренутка доношења „Декларације о правима човека и грађанина“ делимично био мотивисан либералним идејама, каснији ток показује готово изричито изостављање свих идеала који су

- 5) „Изгледа да је то редован случај у развоју демократије да она, после славног првог периода, у којем је схваћена и стварно делује као осигурање личне слободе јер прихвата ограничења вишег рада ствари, пре или касније почиње да полаже право на решење било ког посебног питања, онако како се већина усагласи“. (Хајек, 2002, 272) Такође: „Ако су изгледи индивидуалне слободе бољи у демократији него у другим облицима власти, ово не значи да су осигурани. Изгледи слободе зависе од тога да ли их већина чини свесним циљем или не. Слобода појединца имала би мало изгледа да преживи ако се ослањемо на то да ће је пуко постојање демократије сачувати.“ (Хајек, 1998, 99) Ова два навода, нарочито други, оповргавају Готлибову тезу да је Хајекова визија демократије „оптимистична“ и да је „демократија придодата вредност која побољшава не мењајући суштински оно што дотиче“ (Gottlieb, 1991, 4), иако не оповргавају разлоге које је навео за Хајеково прихватање демократије.
- 6) Пројекат „мултикултурализма“ представља још један покушај прекорачења либералних ограничења у суштинском смислу у виду увођења принципа „групних“ права у уставне аранжмане, који долази од стране либерално-демократски оријентисаних теоретичара. Свакако, један од најистакнутијих теоретичара мултикултурализма је Вил Кимлика, који се у својим радовима залаже за проширивање класичног „језгра“ либералних права на ново, демократским развојем условљено стварање посебног „корпуса“ права (Кимлика, 2002).
- 7) О томе Норберто Бобио каже следеће: „Демократска држава и бирократска држава историјски су много више међусобно везане него што се може помислити с обзиром на њихову супростављеност. Све државе које су постале демократскије у исто време су постале и бирократскије, јер је процес бирократизације великим делом био последица процеса демократизације“ (Бобио, 1990, 33).

имали везе с либерализмом (либерална ограничења, процедурализам и институција приватног власништва и индивидуалних права), на рачун револуционарно схваћене идеје „једнакости“. Француска револуција, нарочито у својој најкрвавијој и најрадикалној фази (фаза Терора (1793-1794)), на најдрастичнији начин је документовала шта се може десити када се идеологија једнакости спроведе до својих крајности и када се укину сва ограничења извршној власти (у овом случају „Комитету јавног спаса“). Доследно спровођена путем „гласања већине“ у Конвенту, политика револуционарне демократије оправдавала је и спроводила политику терора⁸⁾ показујући шта „тиранија већине“ *de facto* значи. Као историјски догађај од великог значаја за потоње догађаје у европској историји, Француска револуција представља само до екстрема доведен пример онога што се (у мањој мери) дешавало свугде у Европи где је демократски принцип доживео експанзију.

Други историјски пример који може помоћи у разумевању последица стања у коме либералне институције нису чврсто обезбеђене, јесте пример *Вајмарске републике*. Млада међуратна немачка демократија није била отпорна на изазове и притиске надлазећег нацизма. Штавише, њене унутрашње слабости, рефлектоване кроз изостанак либералних конституционалних ограничења у виду институција попут владавине права и неприкосновености приватне својине, учиниле су могућим не само да једна радикална група људи освоји власт на демократским изборима, већ и да „успешно“ започне спровођење једног новог тоталитарног пројекта *усред* демократског институционалног окружења. Доласком на власт, Хитлер и његови следбеници лако су погазили индивидуална права људи и укинули постојеће демократске институције. Пример Вајмарске републике јасно показује шта се дешава када институције владавине права, поделе власти и чврстих власничких права (либералне институције) нису развијене и учвршћене. Тада демократија не може бити од користи нити „осигурати“ и „сачувати“ слободу, али може довести до ауторитарне или тоталитарне владавине.

Нешто „блажи“ пример, али пример који указује на исту логику деловања демократског принципа, представља случај доминације концепта „државе благостања“ (*welfare state*) у Европи, Сједињеним Државама и неким другим земљама у периоду после Другог светског рата. Када се упреди са претходним случајевима није у питању свакако толико радикалан пример, али је логика одношења либерализма и демократије готово иста, те је у односу на

8) Јер је револуционарна демократија почивала на Робеспјеровој замисли о „врлини, без које је терор погубан, терору, без кога је врлина немоћна“ (Мелкиор-Боне, 1990, 83)

претходне примере разлика пре свега у степену, не у суштини. У земљама у којима је овај концепт био доминантан држава је проширила своју улогу и домен деловања *употребом демократских средстава и процедура*. Широка примена кејнзијанских принципа условила је прекорачење традиционалног прага државног уплитања у поље индивидуалне слободе и аутоматски смањила нивое економских слобода у овим земљама. Држава се бринула готово о свему, а нарочито о економији у којој је практиковала стратегију „јавних радова“, „општег упошљавања“, „минималних надница“, дакле, свега онога што се у либералној држави тицало искључиво спонтане утакмице и договорних аранжмана актера на тржиштима. Руковођена идејом о потреби постизања што веће „социјалне правде“ и што већег степена „једнакости“ држава благостања је повећавајући свој опсег у виду државног апарата и прекорачења традиционално схваћених делокруга деловања, на крају доживела финансијски банкрот. Из настале кризе се могло изаћи само повратком на старе мудрости, применом мера ограничавања и смањења државног апарата и враћањем идеји „заштитничке“ државе, заправо минималне владе, што се крајем осамдесетих година XX века и десило, захваљући револуцијама које су извршили Маргарет Тачер у Великој Британији и Роналд Реган у Сједињеним Државама.

Из ових неколико историјских примера јасно се види да либерализам и демократија не само да нису компатибилни, већ и да су у великој мери *de facto* супростављени. Све већи развој демократије, односно проширење утицаја „демократских институција“ заснованих на принципу гласања већине (или једногласности) рефлектују се на укидање и премошћавање либералних ограничења јавном одлучивању.⁹⁾ То што опажљива стварност свакодневнице упућује на представу о идиличној спреги два наводно природна савезника само по себи не говори ништа о суштинској повезаности две различите политичке идеологије и вредности, већ је, заправо, резултат победе демократске идеје, која снагом своје привлачности и ауром „умерености“ у односу на радикалне захтеве левице, и „не-примереног“ конзервативног елемента либерализма,¹⁰⁾ представља

9) Са овим се слаже и присталица демократије попут Норберта Бобиа који каже: „Желим да истакнем да либерализам и демократија – за које се већ цео један век сматра да је демократија природни наставак либерализма – показују да нису баш потпуно компатибилни, и то од тренутка када је догурана до крајњих граница масовна демократија или, боље речено, демократија масовних партија, чији је производ држава благостања“ (Бобиа, 1990, 131).

10) Не упуштајући се сада у полемику око односа либерализма и конзервативизма, овде само треба рећи да тај „конзервативни“ елемент либерализма може значити само то да се на основу либералних начела *a priori* не искључује могућност стварања једног облика

леп пример и атрактивну слику којој мало ко данас може рећи „не“. Савремена политичка реалност нам говори о сталној борби ова два принципа и поменути Тачер-Реганова револуција имала је за циљ да се обузда оно што Хајек назива „неограниченом“ демократијом.

ВАНБЕРГОВ ПОКУШАЈ ПОМИРЕЊА НЕПОМИРЉИВОГ

Као што је већ напоменуто, историјско указивање на логику односа либерализам-демократија представља само једну компоненту у размишљању о основном предмету овог рада. Да би се одлучило о компатибилности и (или) комплементарности ових појмова, неопходно је расветлити нормативне компоненте које стоје у основи. Дакле, неопходно је видети у чему су оличени идеали либерализма и демократије. То није нимало лак задатак, а ствар наизглед олакшава постојање готово општег консензуса међу теоретичарима на основу кога произлази да је реч о „две потпуно различите ствари“. Чак се и многи савремени заговорници демократије – који се у великој мери приближавају основном становишту социјализма, слажу да је за њено функционисање неопходан бар један сет политичког завештања либерализма у виду језгра основних грађанских права. Неки истраживачи појма и пракси демократије, попут Френка Кенингама на пример, сматрају да демократију треба разумети као „либерал демократију“ која у зависности од околности и опредељења може прихватити било социјализам било капитализам као „алтернативне економске системе“ (Канингам, 2003, 85).¹¹⁾ Све то указује да присталице демократије (и демократског социјализма) подразумевају да су у начелном смислу та два појма различита и да их није могуће поистоветити. Као што смо видели овакво становиште деле и либерални теоретичари.

Ипак, ову готово идиличну слику „научног“ консензуса недавно је покушао да доведе у питање Виктор Ванберг, следбеник „ордолиберализма“, износећи тезу по којој су либерализам и демократија не само компатибилни већ и „комплементарни“ појмови (Vanberg, 2008, 139). Овде ће се сада нешто детаљније изложити аргументи којим он доказује ову своју тврдњу, а тако ће се уједно

владавине који би по свом карактеру био конзервативан (монархијски тип владавине, на пример), што никако не произлази из демократских начела.

11) Чини се, генерално, да сви они који се радо декларишу као „либерал демократе“ (попут Роналда Дворкина или Роберта Дала) усвајају само сет политичких права и слобода, као једну компоненту либерализма, у потпуности одбацујући идеју „слободног тржишта“, с којом је изворни либерализам нераскидиво повезан.

одговорити и на начелно питање односа и могуће „комплементарности“ ова два појма.

Наиме, као „ордолиберал“, Ванберг упућује на један сегмент либералне традиције и на оне либералне ауторе који јој припадају да би додатно потврдио своју тезу о „комплементарности“, пре свега радове Фридриха фон Хајека и истакнутих представника вирџинијске школе, Гордона Талока и Џејмса Бјукенена (нарочито њихових ставова изражених у знаменитом *The Calculus of Consent*). Указујући на њихов „позитиван“ став према демократији, на основу кога произлази да је демократија неопходан (али свакако не и довољан) услов гаранције очувања индивидуалних слобода, Ванберг покушава да поткрепи своју тезу не само указивањем на карактер везе која представља последицу фактичке кохабитације (на чему, изгледа, Хајек базира своје реазумевање демократије (Хајек, 2002, 272) две „непомирљиве ствари“, већ, идући још даље, упућује на увид по коме се у њиховој основи налази једна те иста ствар. Како каже, „оба идеала у крајњој линији почивају на истој нормативној премиси, принципу *суверенитета индивидуе*“ (Vanberg, 2008, 141).

Да би се утемељила идеја о истоветности „корена“ два феномена који имају различите појавне манифестације, Ванберг упућује на неопходност да се питање односа либерализма и демократије не третира како се то традиционално чини у класично либералним расправама, наиме, указивањем на важност *приватне аутономије* засноване на институцији владавине права, већ да је важно направити „прелаз“ са, како би се то могло рећи „објект нивоа“ – нивоа институција и њиховог функционисања, на поље „мета нивоа“ расправе – нивоа разматрања основних правила игре, *конституционалног* плана. Овим својим потезом Ванберг се приближио савременим контрактаријанским теоретичарима попут аутора вирџинијске школе, али и идеолога „модерног“ либерализма,¹²⁾ Дона Ролса.

Методолошко обраћање плана разматрања Ванбергу омогућава да заједно с поменутиим теоретичарима пође од „суверенитета индивидуе“ као основне методолошке јединице, па да онда уз помоћ свега пар претпоставки, нарочито претпоставке „добровољне сагласности“, контекстуализује на најапстрактнијем плану однос либерализма и демократије. Притом, њему је мање важна имплементација и могућа фактичка операционализација на основу претпостављених критеријума, колико сама првобитна хипотетич-

12) Заправо једног облика *социјализма*.

ка ситуација (*status quo*) и претпоставке које је дефинишу. Управо те претпоставке – индивидуални суверенитет *плус* добровољна сарадња – упућују не само на класично схваћен методолошки примат појединца у теоријама друштвеног уговора (Хобс, Лок, Русо, итд.), већ и на урачунавање додатног елемента. Тај додатни елемент оличен је у “демократској” надоградњи класично либералног контрактаријанизма. Наиме, преко идеје „добровољне сагласности“, Ванберг упућује на исти нормативни корен либерализма и демократије. Јер, ако и либерализам и демократија полазе од суверенитета индивидуе, јасно је да ће легитимитет било каквог договора на *конститутивном* нивоу (мета нивоу) почивати на принципу *добровољне сагласности* равноправних учесника конститутивне игре. То значи да демократски идеал прво, претпоставља суверенитет индивидуе, друго, да сваки легитимитет почива на добровољној сарадњи. То исто се може рећи и за либерализам; и он полази од апсолутизма индивидуе и неприкосновености принципа добровољности сарадње као основе сваке легитимности. Оно где се ово двоје разликују није, по Ванбергу, нормативни ниво, већ сегмент различитог фокуса, као и сегмент институционалне разраде и имплементације идеала. Либерализам се фокусира на очување приватне аутономије кроз институционални аранжман правног поретка и „посебног система приватног права“ (Vanberg, 2008, 152), док се демократија фокусира на неприкосновени *суверенитет грађанина* који тек *a posteriori* омогућује инжињеринг политичких институција демократије.¹³⁾ Овакво схватање либерализма Ванберг назива *конституционални либерализам*, разликујући га од „free market“ или „приватно правног либерализма“ (Vanberg, 2008, 143) и упућујући на Бјукенена, тврди да је такав либерализам природно „демократски“ (Vanberg, 2008, 143).

Без сумње је овај најновији покушај „помирења непомирљивог“ веома атрактиван и амбициозан. Ипак, неколико битних приговора на начелном нивоу доводе у питање читаву Ванбергову стратегију „помирења“, али и указују на важне претпоставке у размишљању о вези либерализма и демократије, што је од кључног значаја за овај рад.

13) “Владавине већине и других институција демократије” (Vanberg, 2008, 152). Тако је, на пример, за Ванберга питање *већинског одлучивања* (правила већине) и питање демократског апсолутног консензуса (правило једногласности), нешто што је тек од посредног значаја, ако се има у виду конститутивни ниво разматрања. Одатле произлази да за њега процедурално одређење демократије по којој се она схвата као облик владања (што је чест случај када се одређује значење демократије) није *prima facie* релевантно, већ је битан апстрактан, конститутиван план на коме се може одлучити шта заправо означава реч “демократија”.

Чини се, прво, да Ванберг искључује неке важне ауторе и правце у оквиру теорије друштвеног уговора, а да то чак и не обрађује. Будући да се његово третирање проблема односа либерализма и демократије креће пре свега на *конституционалном* плану, логично би било очекивати да он бар у неком смислу да своје виђење оних теорија (или праваца у оквиру таквог, *конституционалног* размишљања) са којима се не слаже или које нису релевантне за тезу његовог рада. Уместо тога, од њега добијамо само упућивање на то да су „либерали који се усредсређују на питање „колика држава“ склони да поклањају мало пажње питању каква држава“ (Vanberg, 2008, 141) као и начелно одбацивање анархолиберализма упућивањем на ауторитете Мизеса и Фридмана. На основу овог теоријског остракизма може се извући закључак да по Ванбергу добар део либералних теоретичара није заинтересован како за институционалну проблематику (што се делимично може прихватити), тако и за конституционални ниво разматрања (што не стоји). Ванберг чак ни начелно не узима у разматрање приступ теорији друштвеног уговора *a la* Лок, а о помињању Роберта Нозика и његовог капиталног доприноса савременом контрактаријанизму нема ни говора. Индикативно је и то да се његов рад бави пре свега „читањем Ф. А. Хајека и Џ. М. Бјукенена“, а да током рада видимо да је Ванберг доста читао и Ролса, па чак и Хабермаса! (Vanberg, 2008, 147, 153). Притом, када разматра Хајеков однос према демократији, он мало или готово нимало не узима у разматрање основно полазиште и идеју водилу Хајекове политичке филозофије, наиме његов „еволуционизам“ и идеју „спонтаног поретка“ (каталаксије), одакле би се најпре могло одговорити и на питање односа либерализма и демократије у његовој филозофији, већ се, напротив, позива на оне Хајекове наводе у којима провејава Хајеков недоречен, конфузан и генерално говорећи неосмишљен став према „демократији“, те такав став користи у прилог своје имплицитне тезе да је и Хајек био „демократ“.

У намери да докаже своју основну тезу о нормативном идентитету демократије и либерализма, Ванберг узима само оно што му је потребно од сваке појединачне теорије, не трудећи се да захвати ширу перспективу која свакој од њих стоји у позадини. Због тога ни његово „читање“ Бјукенена не делује примерено мотивима и интенцијама писца *Рачуна сагласности*. Јер без узимања у обзир ових елемената не може се адекватно видети у ком смислу се аутори поменуте књиге користе приступом који називају „демократским“. Ево шта у *Границама слободе* Бјукенен каже о томе: „У овој књизи [*Рачун сагласности*, прим. А. Н.], Гордон Талок и ја

смо дали својој машти на вољу и употребили своје професионалне таленте да бисмо извели логички доследну основу за конституционалну и демократску политичку структуру, ону за коју је изгледало да има много од својстава државног уређења каквог су предочили Очеви Америке. Понудили смо једно схватање институција које су се историјски развиле у Америци, разумевање које се у својим темељним аспектима разликује од оног одраженог у конвенцијама модерне политичке науке“ (Бјукенен, 2002, 18). Да би се разумео овај навод треба имати у виду контекст у коме је писан, а то је време експанзивног раста државне регулације у Америци, која је полако али сигурно мењала традиционални поредак „предочен“ од стране Очева утемељивача.¹⁴⁾ Заправо, намера Бјукенена и Талока била је да се поново промисле претпоставке друштвеног поретка Сједињених Држава, да се изнесу на видело те претпоставке не би ли се зауставио негативни друштвени тренд. Конституционална реформа стога за ове ауторе „представља средство за ограничавање државе“ (Lee, 1987, 334). Када пак Бјукенен помиње речи „демократија“, „демократски“, он има у виду један постојећи поредак и парадигму система какву су замислили Очеви утемељивачи. То што он притом подразумева идентитет либерализма и демократије¹⁵⁾ на основу представе једног фактичког (историјског) модела не значи да је реч о *an general* истим стварима (да деле „исту нормативну премису“). И у овом случају Ванберг замењује два базична приступа (историјски и идејни, нормативни) у објашњењу односа који нас занима, из чега може следити да *фактичка* или *историјска* кохабитација либерализма и демократије имплицира њихову нормативну идентичност!

То „прочишћено“ „читање“ Хајека и Бјукенена Ванбергу омогућава да уведе у причу и теоријске доприносе Цона Ролса, чији контрактаријанизам и методолошки приступ он не само да одобрава и *a priori* прихвата, већ оправдава тако што покушава да Ролсов проблематични *принцип разлике* („*difference principle*“ (Ролс, 1998, 31) представи као нешто што нужно не следи из принципа „правде као правичности“,¹⁶⁾ све у жељи да покаже како су тамо

14) Књига *The Calculus of Consent (Рачун сагласности)* изашла је 1962. године, дакле у време када је у овалној соби седео Ц.Ф. Кенеди, можда један од највећих заговорника идеје „државе благостања“ међу америчким председницима (поред, наравно, Џимија Картера и Барака Обаме).

15) „Па ипак, ја остајем, по својим темељним вредностима, један индивидуалиста, конституционалиста, контрактаријанац, демократа – то су термини који у суштини за мене значе једно те исто“ (Бјукенен, 2002, 19).

16) У нашем преводу *Теорије правде* реч „*fairness*“ се преводи као „непристрасност“, док је нашироко у домаћој стручној литератури одомаћен (оправдано, по мишљењу аутора

негде „на врху сви исти“, наиме Хајек, Бјукенен, Ролс, па и Хабермас.¹⁷⁾ Посматране на овај начин, различите теорије новог контрактаријанизма бивају очишћене од контекста и интенција њихових креатора и представљане као „истоветне“. Оно што омогућава ту истоветност није ништа друго до већ поменуте две премисе – премиса суверенитета појединца и премиса добровољне сагласности. Ванберг стога упућује на своју визију хипотетичког друштвеног уговора у коме првобитна *грађанска кооператива* (Рослов термин „citizens cooperative“) представља (на *мета нивоу*) стециште и симбиозу либерализма и демократије.

Без потребе да се негира нешто око чега се сви слажу, а то је да је принцип добровољне сагласности око различитих ствари нешто што прихватају сви либерални теоретичари, треба истаћи да је овде по среди једна врста замена теза и појмовна редукација коју Ванберг врши не би ли потврдио своју основну замисао. Наиме, идеја “добровољне сагласности” нема изворно везе нити са либерализмом нити са демократијом већ је пре свега у питању један модалитет понашања карактеристичан за људске односе генерално. Дакле, *добровољна сагласност* представља нешто што претходи свакој идеологији и свакој политици. Поистоветити принцип добровољне сагласности *a priori* са демократским принципом значи прихватити једну веома редуковану и иначе погрешну антропологију чије корене имамо у Аристотеловој квалификацији човека као политичке животиње (*zoon politikon*). То, међутим, не значи да се принцип “добровољне сарадње” не може имати “демократски” предзнак, већ само то да је важно имати у виду контекст употребе одређеног појма на основу кога он добија своје посебно обележје. Када се има у виду ова контекстуалност, која једну исту врсту људских односа смешта у различите мисаоне концепте, онда постаје јасно у ком смислу је Ванбергова употреба овог термина (искључиво као синонима за “демократски” однос) нешто што би се могло назвати преуска употреба појма и нелегитимно редуковање целине значења једног појма на само једну његову компоненту. То значи да фактички постоје различите врсте сарадњи које можемо оквалификовати као „добровољне сарадње“. Либерализам локковске оријентације такође прихвата идеју добровољне сарадње, али као нешто што може али и не мора резултовати стварањем овог или оног типа друштвене организације. Тек онда када се оформи нека друштвена заједница она, по оваквом схватању, може добити

овог текста) превод „правичност“.

17) На шта би му се заправо у хегеловском маниру могло одговорити да није у питању никакав „врх“, већ „ноћ у којој су све краве црне“.

облик одређеног политичког система (било да је он “демократски”, “монархијски”, “аристократски”, итд.). Зато када либерализам говори о “добровољној сарадњи” више појединаца то не подразумева да је аутоматски у питању “демократска” сарадња.¹⁸⁾

Даље, чак и када бисмо прихватили да и либерализам и демократија номинално полазе од исте методолошке основе (у овом случају *суверенитета индивидуе*) то никако не би по аутоматизму имплицирало да и једно и друго полазе од исте „нормативне премисе“. Нико, наравно, неће порицати да је *методолошки индивидуализам* основа класично либералног приступа разумевања ствари, као ни то да је *апсолутизам индивидуе* нешто до чега је дошла модерна политичка теорија управо напорима ове мисаоне традиције. (Пешић-Новаковић, 2008, 5) Оно с чим се ипак не можемо сложити јесте поистовећивање једне методе с нормативном димензијом (вредносним склопом) једне теорије. То се може објаснити и следећим примером из класичне политичке теорије. Наиме, иако и Хобс и Лок полазе од исте „нормативне“ премисе, апсолутизма индивидуе, њихове политичке теорије доводе до потпуно различитих закључака. Хобсова држава постаје на крају беспризорни „Левијатан“, суверени „чувалац“ и „одржавалац“ безбедности грађана, док Лок види државу као нешто што је у највећем могућем смислу ограничено индивидуалним правима (право на „живот, слободу и својину“) и што не прејудуцира одређени политички поредак (монархију, олигархију, демократију). Хобс завршава у ауторитаризму „државног разлога“, а Лок у одбрани „слободе појединаца“. Из тога се види да примат методолошког у односу на вредносни план не представља добру стратегију за проналажење сличности (или разлика) између одређених политичких појмова и концепција. Иако је тачно да сваки либерализам подразумева методолошки индивидуализам, свака теорија која се користи методолошким индивидуализмом не подразумева либерализам и не завршава у њему.

Све ове погрешне претумбације (замена методолошког плана нормативним) и стављање „у исти кош“ врло различитих теорија (очишћених теорија друштвеног уговора) имају корен у Ванберговом погрешном теоријском позиционирању либерализма и демократије. Да би се ова тврдња објаснила упутиће се на Ванбергово разликовање „три нивоа“ на којима се могу упоредити либерализам и демократија. Ево Ванбергове табеле:

18) Такође, добровољна сарадња учесника на тржишној утакмици. Да ли се и таква врста сарадње може назвати „демократском“?

	Нормативна премиса	Основни фокус	Институционална разрада
Демократија	Сувереност индивидуе	Суверенитет грађанина	Владавина већине и друге институције демократије
Либерализам	Суверенитет индивидуе	Приватна аутономија [Суверенитет конзумента]	Посебан систем приватног права [тржишних институција]

(Vanberg, 2008, 152)

Као што је већ речено, и као што се види у овој табели, Ванберг идентификује либерализам и демократију у смислу нормативних премиса које се налазе у њиховим основама, али их и разликује у смислу основног фокуса, тј. усмерења од којег полазе. Ова табела би се могла прихватити када би се исправио један њен недостатак који представља производ круцијалног нераздевања генералних позиција либерализма и демократије. Наиме, иако се либерализам тиче политике, он се као учење не исцрпљује само на политичком плану. Штавише, либерализам као идеја настаје из потреба ограничавања сегмента политике као такве, док демократија као идеја настаје примарно у сектору политике и за политички сегмент, наиме као идеал општег учешћа у политици. Када би се ова Ванбергова табела донекле променила тако што бисмо уместо нормативне премисе „суверенитета индивидуе“ у пољу демократије, ставили „суверенитет грађанина“ онда би ствари изгледале много јасније и конзистентније. Ево како би могла изгледати измењена Ванбергова табела:

	Методолошко полазиште	Нормативна премиса	Основни фокус	Институционална разрада
Демократија	Појединац	Суверенитет грађанина	Опште учешће	Владавина већине и друге институције демократије
Либерализам	Појединац	Суверенитет индивидуе	Приватна аутономија [Суверенитет конзумента]	Посебан систем приватног права [тржишних институција]

Из ове табеле се јасно види да се демократија тиче пре свега „партиципације у власти“, било посредне било непосредне (у сваком случају што веће), и да је њен примарни фокус идеја „општег

учешћа“. Идеал демократије би по оваквом моделу био да сваки грађанин, сваки појединац у једном друштву буде и грађанин који одлучује. У том смислу је идеја демократије блиска идеји „тоталног грађанина“ (Дарендорф), али и русоовској представи непосредне демократије), бића које је у потпуности и у свему укључено у политику, које јесте *zoon politikon*. С друге стране, либерализам нити жели нити полази од тоталног грађанина, већ од *индивидуе као индивидуе*, дакле од бића које унапред није одређено као *политичко* биће. То значи да је примаран фокус, који је правилно запазио Ванберг, очување неповредивости приватне аутономије појединаца, или, како би то Лок рекао, права на „живот, слободу и својину“ (Лок, 1978, 37). Стога, по овој нашој модификованој табели произлази да би обједињавање нормативних премиса либерализма и демократије представљало логичку грешку. То би значило редукацију нормативног опсега либерализма, јер би се једна антропологија (либерална антропологија) заменила другом, политичком антропологијом (демократском антропологијом). Од либералне индивидуе, каква год она била, остала би само политичка индивидуа (“грађанин”), и то би била цена Ванберговог покушаја помирења.

Такође, види се да се у овој другој табели налази и још једна, придодата, основна колона, наиме колона „методолошког полазишта“. И либерализам и демократија могу поћи од исте методолошке стартне позиције, или исте методске јединице, али то мало има везе с њиховим нормативним полазиштима. У том смислу ова табела јасно показује да је Ванберг направио двоструку забуну тако што је, прво, помешао нормативна полазишта двеју теорија и, друго, тако што је побркао нормативни план с методолошким.¹⁹⁾

Наравно, Ванбергова табела као ни њена измењена варијанта не представљају ни прву ни последњу реч о односу либерализма и демократије. У овом раду је примаран аспект био критика Ванбергове позиције па је стога коришћен појмовни и теоријски инструментаријум који је и он користио. На пример, могли бисмо заједно са Бобијом (и то са доста основа) да констатујемо да је идеал демократије ништа друго до то да „сви могу о свему да одлучују“ (Бобио, 1990, 32), па да одатле изводимо остале закључке. У том случају би постало јасно колико је демократски идеал сам по себи проблематичан, заправо логички немогућ. То јест, *уколико* се не уведу додатна ограничења (посредна уместо непосредна демокра-

19) Овде Ванберг плаћа цену и за своје изостављање разматрања локовски оријентисаних теорија друштвеног уговора. Јер, било која од таквих теорија, попут, на пример, теорије Роберта Нозика, каже да договорни савези аутономних појединаца нужно не воде ка институционалним аранжманима демократског типа.

тија) и додатне претпоставке (подела власти, приватна аутономија, итд.). Јер, ако би „сви могли о свему да одлучују“, то би значило „да нико не одлучује ни о чему“, што је парадоксална тврдња. Ванберово третирање питања идеала демократије и његове нормативне премисе на елегантан начин је избегло овакве последице. Оно је то могла постићи само тако што је разматрајући ствари на потпуно апстрактном нивоу (мета нивоу) преузела нешто од конкретног нивоа („суверенитет грађанина“ као историјску тековину либерално демократских друштва), а запостављајући истински идеал демократије који каже „да сви могу о свему да одлучују“.

Но, овај Ванбергов покушај “помирења непомирљивог” има своју вредност управо у упућивању на размишљање о основним интенцијама које стоје у позадини идеја либерализма и демократије и које одређују њихов смисао. На основу критике Ванберговог решења, чини се да је постало јасно да теорије које користе исту методологију не морају бити истоветне теорије, или међусобно блиске теорије, већ да се увек мора имати у виду основна интенција и контекст у коме настаје одређена идеја. Стога ни крајње апстрактна разматрања на конституционалном плану, која предлаже Ванберг, не могу имати пуну вредност уколико се не укључи пун семантички опсег речи које користимо. У супротном би таква висока апстракција резултовала теоријски неплодним идентификацијама које могу само допринети појмовној конфузији. У крајњој линији, чак и да прихватимо овакво једно изједначавање на највишем нивоу, резултати таквог подухвата били би више него ирелевантни за конкретно размишљање о идејама либерализма и демократије, те би њихова “употребна” вредност, како у сегменту теорије тако и у сегменту политичке стварности, била равна нули. Такође, Ванбергов напор да се на најапстрактнијем нивоу покаже истоветност две манифестно различите ствари, посредно је указао и на значај истраживања на плану значења речи, семиотичког приступа у теорији политике. Јер то коју теорију значења одаберемо битно ће утицати на то како ћемо разумети значења речи и односе појмова који представљају главно поље нашег интересовања.

Из свега досада реченог види се да се однос либерализма и демократије, како у својој историјској реализацији, тако и у идејној сфери, може разумети, пре свега, као однос *кохабитације* две прилично различите ствари. Наравно, многи ће рећи да није у питању само однос кохабитације већ и однос компатибилности, нарочито ако се осврнемо на чињеницу фактичког стања доминације модела либералне демократије у свету. Међутим, таква теза има поткрепу само у једној вредносној оцени насталој површној опсервацијом

“онога што јесте”. Историјска слика односа, како је представљена у првом делу овог рада, јасно указује на то да се фактичка динамика односа либерализма и демократије заправо може описати помоћу идеје борбе за превласт једног над другим. С друге стране, ова чињеница доминације одређеног модела либералне демократије не подразумева ни идејну комплементарност (Ванбергова интенција) нити идејну компатибилност. Јер идеали демократије и либерализма, као идеали, представљају идеале два различита света, једног који се примарно тиче политике и другог који покушава да нас спасе од политике. Стога је сваки покушај њиховог помирења осуђен на неуспех, јер се непомирљиво не може помирити.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјукенен, Ц. (2002), *Границе слободе – између анархије и Левијатана*, Београд: Дерета.
- Бобио, Н. (1990), *Будућност демократије – одбрана правила игре*, Београд: Филип Вишњић.
- Vanberg, V. (2008), “On the complementarity of liberalism and democracy – a reading of F.A. Hayek and J.M. Buchanan”, *Journal of Institutional Economics*, 4: 2, 139-161.
- Von Mises, L. (1966), *Human Action*, Chicago: Yale Univeristy Press.
- Von Mises, L. (1962), *Socialism – An Economic and Sociological Analysis*, New Haven: Yale Univeristy Press.
- Gottfried, P.(1991), “On Liberal and Democratic Nationhood”, *The Journal of Libertarian Studies*, Vol. X No. 1 (Fall 1991), 1-10.
- Кенингам, Ф. (2003), *Теорије демократије*, Београд: Филип Вишњић.
- Кимлика, В. (2002), *Мултикултурално грађанство – либерална теорија мањинских права*, Нови Сад: Центар за мултикултуралност.
- Lee, Dwight R. (1987), „The Calculus of Consent and the Constitution of Capitalism“, *Cato Journal*, Vol. 7, No.2 (Fall 1987), 331-336.
- Lok, Dž, (1978), *Dve rasprave o vladi – kojima prethodi Patriarchia ser R. Filera, a sledi Lockeovo Pismo o toleranciji*, II, Београд: Mladost.
- Мелкиор-Боне, Б. (1990), *Француска револуција 1789-1799*, Београд: Вајат.
- Мил, Џон С. (1990), *О слободи*, Београд: Црвени ибис.
- Nozick, R. (2003), *Anarhija, država i utopija*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Пешић, М, Новаковић, А. (2008), *Слобода и јавност – одређење, проблематизација, значај*, Београд: Институт за политичке студије.
- Прокопијевић, М. (1998), “Јавни избор”, *Економска мисао*, XXXI Бр. 3/98.
- Ролс, Ц. (1998), *Теорија правде*, Подгорица: CID.
- Фукујама, Ф. (1997), *Крај историје и последњи човек*, Подгорица: CID.
- Хајек, Ф.А.(1998), *Поредак слободе*, Нови Сад: Global Book.
- Хајек, Ф.А. (2002), *Право, законодавство, слобода – нови поглед на либералне принципе правде и политичке економије*, Подгорица: CID.

Aleksandar Novaković

**LIBERALISM AND DEMOCRACY
– On one recent attempt to reconcile irreconcilable –**

Summary

An enquiry into the relationship between liberalism and democracy represents the major preoccupation for modern political theory. In this article, two approaches are being used in order to understand the nature of this relationship: analysis historical components of this relationship and analysis of normative foundations of both liberalism and democracy. The aim of these approaches is to show that liberalism and democracy are neither compatible nor complementary concepts. Moreover, the highest point of their mutual relationship is the relationship of what can be called „cohabitation“. In that sense, the thesis of Victor J. Vanberg by which liberalism and democracy are in some kind of natural symbiosis, owing to the same normative premise (individual sovereignty) and the same mode of relation (voluntary agreement) present among members of hypothetical social contract, is being examined. This Vanberg’s thesis is shown to be incorrect due to the several reasons: generally problematic positioning of liberalism and democracy, inappropriate mixing of normative level with methodological one, using the term „voluntary agreement“ in too narrow sense. The intentions of the critique of Vanberg’s attempt to “reconcile irreconcilable” is not just to present misguided arguments of this author, but also to show that, generally speaking, liberalism and democracy are two irreconcilable worlds and two more than different political philosophies.

Key words: liberalism, democracy, institutions, constitutionalism, social contract theories, liberal restrictions

УДК: 929(474.11):316.75
Примљено: 26. октобра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 137-158.

Дијана Вукомановић

Институт за политичке студије

ИДЕОЛОШКО ПРОФИЛИСАЊЕ РЕЛЕВАНТНИХ ПАРТИЈА У СРБИЈИ

Сажетак

На основу сумарне анализе партијских програма може се закључити да се шест релевантних партија у Србији могу разврстати, условно речено, у четири дистинктивне идеолошке фамилије: једну групу чине ортодоксни левичари (СПС) и социјал-демократе (ДС), другу национал-популисти (СПО) и илиберални популисти (СРС), посебну групу чине “народњаци” (ДСС), и напослетку, (нео)либерали (Г17 Плус). ДСС је била најдоследнија у очувању своје изворне идеолошке матрице. СПС и СПО у идеолошком смислу нису значајније напредовале у посматраном периоду од протекле две деценије. ДС и СРС су биле најодлучније од свих осталих релевантних партија у прављењу идеолошких прескока, нарочито у домену економско-социјалних позиција на релацији левица-десница. Идеолошка матрица Г17 Плус је у највећој мери нормативно конзистентна. Може се уочити груписање већине релевантних партија у десном политичком пољу – неоспорно се ту сврставају и СРС и СПО и ДСС и Г17 Плус. Две преостале партије, СПС и ДС дугорочно се опредељују за конкуренцију унутар левог спектра политичког поља Србије.

Кључне речи: идеологија, политичке партије, СПС, СПО, ДС, ДСС, СРС, Г17 Плус, левица, центар, десница, социјалисти, социјал-демократе, „народњаци“, популисти, (нео)либерали.

Паралелно са процесом настанка и консолидације партијског система у Централно-Источној Европи аналитичари су у протекле две деценије константно вршили идеолошку реинтерпретацију политичког пејзажа сваке земље понаособ. Проблем са којим су се

при том суочавали јесте у томе што су традиционални концепти левице и деснице, односно њихове идеолошке нијансе, били исувише софистицирани да би били примењиви на анализу партијског система који је био *in statu nascendi*. Још већи проблем је био у томе, како је то указао Вермерш, што је концепт левице и деснице био первертиран у току четрдесет година комунистичке диктатуре. Посткомунистичка друштва наследила су изобличене концепте „левице“ и „деснице“. Наиме, комунистички режим је користио левичарске идеје у функцији легитимизирања најарбитрарнијих форми власти. За време комунизма се одвијао процес „уништења језика левице“, тако да су најплеменитији концепти постали повезани са најодбојнијим карактеристикама комунизма. Речи као „социјализам“ или „социјално“ биле су безнадежно контаминирани. С друге стране, схеме западне политике нису могле да обезбеде јасан увид у политички и партијски систем у Централно-Источној Европи. У Западној Европи концепти левице и деснице су задобили релативно фиксирана значења, која омогућавају адекватну политичку анализу и редукују могућност неспоразума. На Западу Европе, указује Вермерш, левица је идентификована са демократским, плуралистичким, сувереним друштвом одговорних грађана у којима регулативна улога јавних власти (државе) доприноси идеји социјалне и економске једнакости и еколошки одговорног друштва. Ако се ова дефиниција узме у обзир, већина источноевропских партија се морала класификовати у десницу. Дакле, политичка ситуација је била заиста сасвим нова. Илустративно је ову потешкоћу класификовања изразио један од лидера социјалдемократске партије у Пољској, рекавши, у покушају да опише идеолошку позицију своје партије: она се налази „Западно од центра“. У стварности су се унутар једне партије могла наћи становишта која су била и левичарска и десничарска, будући да су их партијска руководства често мењала, од избора до избора. Тако је једна партија могла да има (нео)либералне економске погледе по питањима приватне својине и приватизације, а да истовремено исказује веома сличне погледе западној социјалдемократији у погледу питања солидарности, социјалне сигурности, независних синдиката, итд. Стога је Вермерш указао да у анализи посткомунистичких партија треба превазићи етикете левице и деснице, и трагати за *идејама* и *вредностима* (Vermeersch, 1992: 2, 4, 5, 6 *passim*). Сва ова запажања морају се имати на уму када се доносе закључци о идеологији политичких партија у Србији.

Симптоматично је да су најрелевантније партије у Србији покушале, у тренутку свог оснивања, да се идеолошки позицио-

нирају тако што су се декларисале као легитимне “наследнице” историјских партија које су престале да делују након Другог светског рата, будући да су комунисти успели да ефикасно затру сваку њихову делатност, успостављајући једнопартијски монопол власти (цф. Коштуница, Чавошки, 1990). Од свог оснивања, почетком 90-их до данас, партије одржавају овај свој „оснивачки мит“ у настојању да успоставе непостојећу везу историјског континуитета са предратним вишестраначким „златним добом српске демократије.“¹⁾ Декларишући идеолошки и организациони континуитет са појединим од историјских партија, посткомунистичке партије су настојале да декларишу њихово ексклузивно право на заступање одређених идеја. Најпре ће се ДС декларисати као легитимни настављач деловања Демократске странке коју је 1919. године основао Љубомир Давидовић, премда је деловање ове странке фактички замрло у периоду 1945-1948. године. Четрдесет година касније (11. децембра 1989) у Београду, група угледних интелектуалаца саопштили су на конференцији за новинаре да предратна Демократска странка обнавља свој рад²⁾ и позвали грађане да приступе „првој опозиционој странци у Србији.“ Да би парадокс био већи, три године касније, након расцепа унутар ДС, и новонастала ДСС такође ће јавно декларисати своје „корене“ у предратној Демократској странци. Слично чине и трансформисани комунисти: СПС у програму из 1992. декларише да „чува и наставља социјалистичке идеје, а посебно идеју народне самоуправе и задругарства, коју је у другој половини деветнаестог века заступао Светозар Марковић“. СПС се надаље позива на „социјалистичке идеје Марковића, Мите Ценића, Васе Пелагића и Српске социјалдемократске партије под руководством Димитрија Туцовића“ које су биле „прожете духом демократизма и слободарства“. Напослетку ће се и СРС на оснивачкој скупштини 1991. декларисати као следбеница „српских радикала и нашег великог идејног родоначелника Николе Пашића“, тачније Српске народне радикалне странке основане 1881. која је, како истичу савремени радикали, остала код Срба упамћена као „најјача политичка снага нашег народа у XIX веку, а њен вођа, Никола Пашић, као највећи српски државник још од цара Душана Силног.“ Ова „измишљена традиција“ представљала је ништа више него историјски фалсификат једнострано декларисаног континуитета.

- 1) Реч је о још једном српском миту који је демистификовала историчарка Дубравка Стојановић у својој студији посвећеној „Србији и демократији у периоду 1903-1914.“
- 2) Фактички, изузев књижевника Борислава Пекића и дисидента у егзилу Десимира Тошића, нити један од челника “нове” Демократске странке никада није био члан предратне Демократске странке.

Склоност партијских елита да на овај начин инаугуришу свој политички легитимитет може се приписати чињеници да су оне током прве деценије успостављања посткомунистичког плурализма још увек биле у свом инфантном добу, док ни партијски нити социо-економски систем није био формиран, тако да је било тешко говорити о овим политичких групацијама у западном смислу - као о партијама које организују и репрезентују интересе различитих социјалних сталежа. Партије су, како надаље запажа Вермерш, првенствено рефлектовале идеолошке, социолошке и културолошке преференције нових политичких елита у Централно-Источној Европи – тако да су поједини аналитичари политичке партије окарактерисали као својеврсне „интелектуалне клубове“ (György Markus). Наиме, партије су настајале као политичке организације људи који су имали сличне ставове, укусе, искуства и погледе (или предрасуде) о нацији, држави, комунизму, цркви, итд. Истовремено, ове су елите имале веома слабе, ако икакве везе са синдикатима или радницима, односно другим не-интелектуалним слојевима друштва. Изузев бивших комуниста, професионална политичка класа тек је требало да буде формирана у целој Централно-Источној Европи – опозициони лидери су почетком 90-их били тек политичари-аматери (Vermeersch, *op. cit.*: 10).

Било како било, потешкоће око идентификовања нормативних узора партија су остале. Наиме, немогуће је само на основу оног што су партије саме декларисале извршити разврставање партија у идеолошке фамилије - *families spirituelles*, по узору, на пример, на класификациону схему коју је развио Клаус фон Бојме (Klaus von Beume, 1985) на примеру партија Западне Европе. Други проблем који отежава идеолошку класификацију је чињеница да су партије склоне комбиновању елемената различитих политичких идеологија и економских теорија и трендова, који су често несукладни, чак и контрадикторни. Као треће, за партијске програме је симптоматично приметити да “речи неће да стоје мирно”, тј. да оно што је данас написано на један начин, кроз извесно време може да се протумачи на други, који може у великој мери да одудара од изворног значења. Поред ових општих околности, у политичком пољу појединих земаља, а нарочито Србије, ситуација се могла описати као *sui generis*. Плурални партијски и политички систем Србије се формирао услед ескалације оружаних етничких сукоба на тлу Југославије, међународне изолације и санкција, свеопште економско-политичке, једном речју - цивилизацијске кризе, која је кулминирала у кампањи бомбардовања Србије од стране НАТО

алијансе. Ови мултиплицирани кризни инпути у великој су мери отежавали консолидацију политичких партија и парламентаризма у Србији. Ипак, протекле су две деценије откако је успостављен вишестраначки систем у Србији и могуће је, с већом мером поузданости, идентификовати идеолошке позиције најрелевантнијих политичких партија. У протеклих готово двадесет година (1990-2009), као најзначајније, у складу са Сарторијевим критеријумима релевантности³⁾ су се потврдиле следећих шест партија: Социјалистичка партија Србије (СПС), Српски покрет обнове (СПО), Демократска странка (ДС), Српска радикална странка (СРС), Демократска странка Србије (ДСС) и Г17 Плус.

ЛЕВИЦА: ОРТОДОКСНА ЛЕВИЦА (СПС) И СОЦИЈАЛ-ДЕМОКРАТЕ (ДС)

Трансформисана комунистичка партија – *Социјалистичка партија Србије (СПС)* постојано одржава своје стожерно упориште у левом идеолошком пољу. Дистинктивно у односу на остале странке у Србији, СПС се декларише као „чувар“ легитимацијског мита комунизма. У програму из 1990. речено је да СПС „чува и развија антифашистичке и слободарске вредности Народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, јер ... представљају наставак дугогодишње борбе радничког покрета, социјалиста и комуниста.“ Антифашизам и социјализам остаће две темељне идеолошке тековине ове партије, којих се неће одрећи ни након пада с власти, 2000. године. У програму СПС из 1992. ова, тада владајућа партија сучељава свој програм с противницима. Између осталог, СПС тврди да „*партије деснице нуде стара, у Србији већ испробана и неуспела решења: монархију, клерикализам, брутални анархични капитализам деветнаестог века, парламентаризам без одвајања законодавне и извршне власти и без облика непосредне демократије, у неким случајевима екстремни национализам без икаквих обзира према националним мањинама.*“ Чињеница јесте да је СПС у својим програмима успешно скривала национализам и експанзионистичке циљеве своје политике, декларативно изражавајући толерантне ставове према националним мањинама. Њен левичарски идентитет био је нарочито изражен у залагању за тврдокорни етатизам у економији, покушај очувања „друштвене“ као

3) Сартори наглашава два критеријума релевантности: постизање изборног цензуса од 5 посто или поседовање коалиционог, „уцењивачког“ потенцијала, проистеклог на основу резултата на неколико узастопних избора на централном (у случају Србије – републичком, прим. Д.В.) нивоу (цф. Сартори, 1976: 121-125).

државне својине, и њено противљење приватизацији и законима тржишта. Ова је партија дистинктивно у односу на остале релевантне партије остала заговорник државног социјализма. Наиме, реторика још увек важећег програма СПС из 1992. сврстава српске социјалисте у “ретро”, “ортодоксне левичаре”, који чак нису ни покушали да формулишу аутохтону платформу “нове левице”, по узору на неке друге посткомунистичке, или западноевропске социјалдемократске партије.

Премда је још у програму из 1992. године речено да је циљ СПС улазак у чланство Социјалистичке интернационале (СИ), СПС све до данашњих дана није успела да оствари овај свој циљ. Тачније, почетком 90-их СПС је тврдила да је кључни услов за улазак у СИ “*уколико заједно с црногорским социјалистима (ДПСЦГ, прим. Д.В.) оствари Социјалистичку партију Југославије или Савез социјалиста Југославије*”, до чега није дошло. Но, и да јесте, то не би помогло да две владајуће партије које су током 90-их знатно допринеле ескалацији ратних сукоба у Југославији буду примљене у Интернационалну. Премда су се (ратне) околности промениле, ставови СПС, по свему судећи, нису - индикативно је да СПС још увек важећим декларише њен програм из 1992. године. На 7. Конгресу СПС, одржаном 2006. ова је партија усвојила Програмску декларацију у којој констатује: “*наша доследност није догматизам*”, већ “*доказ да су уверења и циљеви које смо препознали те историјске 1990. године са нашом партијом и нашим председником Слободаном Милошевићем, издржали пробу времена и сва искушења која је пред нас поставила историја и реалност*”. Социјалисти Србије, речено је “*остају то што су: партија демократске левице ослоњена на свет рада и окренута будућности*.” У овој програмској декларацији такође је речено да је СПС “*лева и патриотска партија која има трајно и чврсто упориште у народу, која има идејну снагу и која има политику и историјску борбу на својој страни*.” Надаље је речено да СПС “*неће да буде партија која ће поправљати дивљи капитализам, као што чине неке наводно социјалдемократске странке*”, већ да су они “*партија која има свој пројекат друштва и он се зове демократски социјализам, никако ублажени капитализам*.” Позиција СПС је, у идеолошком смислу парадоксална: будући да је поновно успела да као коалициони партнер дође на позиције власти, од ње се очекује да начини одлучнији реформски прескок са позиције ортодоксне левице на позицију ближу левом, социјалдемократском центру. С друге стране, управо њена доследност у одржању изворне крајње леве позиције кључни је разлог зашто за ову партију гласа релевантни број тврдокорних присталица-бирача. Дакле, уколико се одлучи

на идеолошку реформу, СПС ризикује да изгуби идеолошку лојалност бирача и њихову изборну подршку.

Надаље, постоји још једно парадоксално објашњење зашто СПС, и док је била партија на власти, и након тога, када је силом прилика прешла у опозицију, ипак није начинила одлучнији искорак, који већина аналитичара од ње очекује – да се профилира као социјалдемократска партија. Наиме, пут социјалдемократије је био „пут којим се ређе иде“, не само на овим просторима, већ и у региону целе Централно-Источне Европе. Истраживачи су, наиме, запазили да је у време настанка плуралног партијског система, много лакше било одабрати „социјалистичку“ него „социјалдемократску“ идеолошку етикету. Идеолошки имиџ социјалдемократије морао се градити из почетка – „од нуле“, будући да су комунисти успели да наметну негативну перцепцију према „опортунистичкој“ социјалдемократији, јер је она сматрана за најгорег идеолошког непријатеља комунизма.⁴⁾ Како је запазио Вермерш, у појединим земљама Централно-Источне Европе где је, поред комунистичке, било након Другог светског рата дозвољено и деловање неких других партија, демохришћани и либерали су могли да установе „сателитске партије“, али комунисти то никада нису дозволили и социјалдемократима. Тако да су социјалдемократске партије имале велике потешкоће да се наметну као супериорније од партија „демократског социјализма“ – што је била идеолошка формула коју су преузеле бивше комунистичке партије. Вермерш констатује – социјалдемократским партијама је било суђено да их се не разуме, чак и када су се декларисале као леви центар (Vermeresch, 1992: 12).

На трагу овог резоновања, индикативна је и чињеница да једина од српских партија која је успела да уђе у чланство међународне асоцијације левих партија – Социјалистичку интернационалу, није потекла из табора левице. Наиме, реч је о чињеници да је у чланство Интернационале, 2003. године успела неочекивано да уђе странка оригинерно либерално-демократске, а не социјалистичке, односно социјалдемократске провенијенције. Реч је о Демократској странци. Значајно је, надаље, истаћи да је ДС примљена у чланство СИ у статусу партије на власти. Интересантно је, стога, поближе осмотрити у чему се састоји „леви“, или „социјал-демократски“ идентитет ове партије.

У протеклом периоду од готово две деценије, егземплярно је позиционирање *Демократске странке (ДС)*. Потекла из, услов-

4) Илустративна је опаска Мише Ђурковића који указује да су Еуард Бернштајн и Ото Бауер скоро непознати аутори у нашој култури (Ђурковић, 2007: 175, фт. 5).

но речено, “десног” - либерално-демократског поља ова ће партија испољити велику дозу реал-политичке прагматичности у еволуцији своје идеолошке матрице. Настала као странка интелектуалаца, ДС је била у могућности да у свом првом програму из 1990. изложи убедљиву нормативну матрицу либерализма у економији и демократије у политици. У тренутку њеног оснивања није било никаквих назнака да би ова странка једног дана могла, или желела, да уђе у чланство Социјалистичке интернационале. Ипак, у програму ДС из 1995. изложени су и показатељи на основу којих је могуће (ре)конструисати и „леву“ инклинацију ове странке. Наиме, 1995. године ДС се декларише као *„модерна грађанска народна партија либералне оријентације”*. Потом је детаљније објашњено да је ДС *“либерална партија”* јер верује у *“иницијативу појединца, у његову моралну аутономију, његов разум и његову креативност.”* Надаље, ДС се декларише као *“странка центра”* - због тога што својим деловањем *“обезбеђује равнотежу оправданих програмских циљева десне и леве политичке традиције.”* Од политичке деснице ДС преузима *“уважавање националне историје, бригу за породицу као основу грађанског система вредности, програм економског развоја и тржишне конкуренције.”* Из леве политичке традиције ДС преузима *“бригу за сиромашне и слабе, социјалну солидарност као израз политичке воље да цену модернизације и друштвеног развоја не смеју плаћати само најсиромашнији, нити да плодове могу да убиру само социјално најјачи или најсналажљивији.”* Била је ово свеобухватна дефиниција легитимацијске матрице, као и сведочанство о изузетно важној способности ове партије да пажљиво промисли и декларише своје идеолошке позиције, у чему остале странке нису биле тако успешне.

Међутим, како се накнадно испоставило, ДС је, у односу на друге релевантне странке, била највише склона да врши идеолошке и концептуалне прескоке из изворно “десног” - либералног, у “лево” - социјалдемократско, а потом опет у (нео)либерално идеолошко поље (што је њена позиција у програму из 2001). У програму ДС из 2001. (не)очекивано се констатује да политика ове странке *„није догматска, она је прагматична, усмерена на решавање проблема, а не на спровођење догми.”* ДС утврђује: *„ми смо странка принципа, а не идеологије“* – *„интересују нас резултати, а не идеолошка правоверност“* – *„зато смо толерантни и флексибилни.”* Будући да је освојила позиције власти, сада се ДС с пуним правом легитимизира као *“снага реформи”* у процесу транзиције ка демократском уређењу. Међутим, проблем са овим новим прагматичним “преобраћењем” ДС јесте у томе што је он само

декларативно дезидеологизиран, док се у одредницама програма ДС из 2001. могу препознати поставке “источноевропског таче-ризма”. Нарочито је то изражено у њеним ставовима према “социјалној правди.” Док је у програму из 1995. наглашавала начело “социјалне одговорности и солидарности” успротививши се транзиционом капитализму налик на “сурови *laissez-faire* капитализам XIX века,” у програму из 2001. ДС помирљиво констатује да би “хендикепиране појединце који су испали из трке” (тржишне, прим. Д.В.) требало “опремити и вратити у игру, а не да остану пасивни посматрачи и примаоци социјалне помоћи”. Парадоксално је да ДС изражава овакав минимални степен социјалне сензибилности у тренутку када облачи своје ново социјалдемократско рухо и улази у чланство Социјалистичке интернационале (2003. године). Дакле, и за ову странку остаје отворен, још увек неискоришћен широк маневарски простор да профилира идеологију по узору на западноевропску социјалдемократију. Ипак, након убиства лидера странке Зорана Ђинђића, и доласка на чело странке политичара млађе генерације, предвођених Борисом Тадићем, ова странка није начинила одважнији корак у том смеру. Лидери ове странке су много успешнији на интернационалном умрежавању странке – ДС је 2006. успела да добије и статус посматрача у Партији европских социјалиста (ПЕС). На домаћем терену, време ће показати да ли је ДС у стању да конципира програм „нове левице“ на политичкој сцени Србије.

Претходна сумарна анализа је показала да су се две владајуће партије у Србији за време свог мандата на власти определиле за политички курс левице: СПС у последњој деценији XX века и ДС у првој деценији XXI века. Интересантан је овај идеолошки куриозитет, с обзиром на дијаметралну супротност њихове идеолошке провенијенције. Наравно, ове две партије се никако не могу сврстати у „исти (идеолошки) кош“ – напротив, али свака од њих исказује, у већој или мањој мери, „левичарску“ инклинацију. Што указује на потребу да се као најважнији истакну следећи заједнички проблеми, који су запажени у „левом“ политичком пољу и у другим земљама посткомунистичке Европе. Вермерш указује на „историјске слабости демократске левице“ у региону Централно-Источне Европе и на чињеницу да се левичарска партија која истиче каталог класичних социјално-демократских захтева и која успева да се чврсто повеже са синдикатима – у пракси тешко формира. Јер, свако ко претендује да се декларише као социјалистичка или социјалдемократска партија, мора да прихвати у задатак изузетно тешку историјску мисију: да организује радничку класу политички

и да економски брани њене социјалне интересе. Проблем је што је комунистички систем оставио иза себе дезоријентисану, и у многим случајевима апатичну радничку класу, која понегде наликује духу радништва из 20-их година XX века. Менталитете многих источноевропских радника карактерише запањујућа политичка наивност, прекора вредан етос (не)рада и дубоко неповерење према колегама радницима и социјалним организацијама, за шта велики део кривице припада бившем комунистичком систему. Спремност за колективну акцију и солидарност је потиснута, а недостатак демократске свести очигледан, истиче Вермерш (Vermeersch, *op. cit.*: 12, 13). Партије „левичарске“ инклинације ипак избегавају да се обраћају и да организују ту и такву радничку „класу“ *per se*, већ говоре о правима „запослених“, или сужавају фокус на друге социјалне слојеве и класе: приватне предузетнике, сељаке, или, пак, средњу класу – којој се нарочито обраћа и коју преферира управо ДС. Наиме, први пут дошавши на власт (у оквиру коалиције Демократске опозиције Србије – ДОС), ДС ће у свом новом програму из 2001. године изложити визију Србије XXI века као земље „*претежно средње класе, а то значи активних и предузетних грађана, који имају добре квалификације, квалитетна радна места, довољне приходе да обезбеде пристојан живот, добру школу за своју децу и финансијски безбрижну старост*“.

Но, више и није нужно да савремена левица инсистира на класичном расцепу између капитала и рада, и да се декларише као предводник и заступник интереса „света рада“, да би потврдила класичну дистинкцију између левице и деснице. Но су се наметнуле као нужне „нове“ левичарске теме, као што су: контролисана приватизација, економска и социјална права за запослене, синдикална права и права незапослених, права на социјалне услуге и питања драстично редуциране улоге државе. Односно, нарочито се од левих партија очекују одговори на питања како да се приватизује, како да се дерегулише, демонополизује и денационализује. Партије у Србији, свака на свој начин, настоје, али не успевају да у достатном обиму тематизирају ове проблеме, односно доследно су неке избегавале да се њима баве, или још увек нису успеле да елаборирају реалне програме. Партије су имале великих потешкоћа у формулисању кохерентних економских и социјалних политика – у недостатку правих одговора оне су истицале демагошке захтеве.

Други начин „бегства“ од проблема, такође је уочљив у политичком пољу Србије – реч је о тенденцији да левичарске партије инклинаирају, или би требало рећи: „беже“ ка центру. Аналитичари су, пак, уочили слабости струја левог центра. Наиме, ексклузивна пажња је посвећена економским димензијама транзиције ка тржи-

шној економији, док су социјалне димензије занемарене. Ставови левог центра су изгубили тло под ногама, док су нео-либералне економске идеје много спремније инкорпорирани у програме, чак и код ових партија леве оријентације. Но, барем теоретски, још увек има довољно „празног“ простора да се развије убедљиви социјал-демократски (пре)окрет. Како је запазио Вермерш, успон снажне социјалдемократске партије могуће је очекивати и од социјалдемократског, али и од социјал-либералног изданка (огранка) политичког центра (Vermeersch, *ibid*: 8). Међутим, постоји проблем и са самим центром, барем је то нарочито изражено у политичком пољу Србије – индикативно је да се у овој идеолошки „неутралној“ позицији јављају партије са снажним националистичким и социјал-популистичким тенденцијама, како ће показати примери две политичке партије у Србији – СПО и ДСС.

ЦЕНТАР: “НАРОДЊАЦИ” - ДСС (MITTELSTANDSPARTEI) И НАЦИОНАЛ-ПОПУЛИСТИ (СПО)

Иницијално, ДСС истиче у први план национални идентитет: декларише се као „*странка демократског опредељења и одговорне националне политике*“. Међутим, када се занемаре њени програмски ставови у погледу решавања српског националног интереса, најупечатљивије су одреднице које легитимацијску матрицу и ове партије утемељују у конзервативно-органицистичком идеолошком пољу, у којему такође доминирају држава-нација, вера, црква, породица. У програму ДСС немогуће је пронаћи индивидуу-појединца који изражава своју “појединачну вољу” (*volonté particulière*) – ДСС наглашава концепт или „воље свих“ (*volonté de tous*) – Срба, или општу вољу (*volonté générale*) - свих грађана. У том смислу, за ову се партију с пуним правом може рећи да настоји да се легитимизира као „народна партија“ (*Volkspartei*)⁵. Дакле, премда је демократска, ова странка није класично либерална, јер се не обраћа појединцу-грађанину. Додатни проблем је што њена национално-политичка и социјално-економска програмска опре-

5) Овај тренд поистовећивања партије са народом није само декларативне природе. Истраживачи су установили и квантитативни критеријум који је опредељујући да би се нека партија дефинисала као “народна”, тј. доминантна, “велика” партија – потребно је да на изборима добија чак 30% од укупног броја гласова. Смит сматра да је овако висок проценат неопходан јер тако партија доказује своју способност да одржи лојалност супстантивног дела бирачког тела, што јој даје водеће, доминантно место у партијском систему (Смитх, 1990: 158). ДСС тешко да може да одржи оволики проценат подршке бирача на изборима у континуитету.

дељења нису у идеолошком еквилибријуму: док политички део програма претеже на десну страну, други вуче улево – ка западно-европској социјалдемократији. Наиме, ДСС заговара начело „социјалне правде“, и уважава неопходност да држава штити слабе у друштву и да води економију. Истовремено ДСС фаворизује модел интересног корпоративизма – тј. поделе одговорности и сарадње између владе, индустрије, синдиката и других интересних група. Дакле, ДСС је отишла и корак даље од социјалдемократске формуле *Социалпартнерсцхафт*-а. Ипак, ДСС се не може сврстати у леву идеолошку фамилију партија, будући да је она тврдокорна антилевичарска, антикомунистичка странка. Због амбивалентних тенденција, најадекватније је ДСС позиционирати у центру идеолошког континуума – као *Миттелстандспартеи*, будући да јој се често приписују супротстављене идеолошке етикете: „демократе“ / “(клеро)националисти, “легалисти” / “конзервативци”, итд. О идеолошкој крхкости линије на којој ДСС еквилибрира говори и чињеница да је ДСС учлањена у Европску народну партију (ЕПП) – групацију која у оквиру Парламентарне скупштине Савета Европе окупља конзервативне, демохришћанске и народњачке партије Европе.

У овом се контексту могу призвати аналитичке опсервације упућене партијама које теже да заузму позицију центра, не би ли тако постале стожери коалиционих влада. Наиме, позиција центра је амбивалентна, на онај начин на који је упозорио Диверже. Диверже тврди: може постојати партија центра, али не постоји тенденција центра нити доктрина центра. Мишљења центра су или умерена гледања базично опозиционих погледа или укрштених расцепа. У основи, Диверже сматра да центар не постоји као самостална и изворна посебна политичка снага, већ је производ преклапајућих расцепа (*overlapping cleavages*) или комбинације леводесне димензије и умерено-екстремистичке димензије. “Сањати о центру, значи постићи равнотежу контрадикторних аспирација; али синтеза је моћ само мисли. Акција укључује избор (*choice*), а политика одлучује акцију... Нема истинских центара, само супернаметнутих (*superimposed*) дуализама” (Duverger, 1964: 215). То практично значи да је мултипартизам аранжман у коме умерењаци и са леве и са десне стране праве савез да би држали екстремисте са оба крила ван власти. Резултат је стални центризам имобилних и парализирајућих коалиција који је у случају Треће и Четврте Републике Диверже звао “демократија без народа.” У том смислу би аналитички савет који се може упутити ДСС ишао у смеру њеног конзистентнијег, прецизнијег идеолошког профилирања, и полити-

ке јасне дистанце од амбивалентне “народњачке” позиције центра. Наиме, ДСС тренутно означавају као “народну” странку (*Volkspartei*), већма због претходно наведене чињенице њеног међународног умрежавања. Што може да представља изненађење за оне који су иницијално учествовали у оснивању ове странке, исто као што је за многе изненађење чланство ДС у Социјалистичкој интернационали. Ипак је класична либерално-демократска матрица заједничко родно место обе ове странке. Дакле, ако је ДС, као главни идеолошки ривал ДСС, одлучила да окрене улево - пут социјалдемократије, ДСС-у преостаје да се дистинктивно идеолошки позиционира више удесно – ка позицији социјал-либерализма, односно класичног либерализма, тј. да се врати својим изворним идеолошко-нормативним узорима, или да, пак, направи одлучан искорак у другом идеолошком смеру - ка конзервативизму.

Програмску тенденцију смештања у централној тачки политичког поља Србије одражава још једна партија која је при крају друге деценије свог деловања незадрживо губила статус релевантне странке, будући да на последњим одржаним изборима није успела да пређе цензус од 5 посто и да уђе у републички парламент. Реч је о *Српском покрету обнове (СПО)* чија је оснивачка легитимацијска матрица екстремно десничарска: матрица ове партије утемељена је на анти-комунизму, историјском ревизионизму, националистичком реваншизму, ксенофобији и ортодоксном клерикализму – што је све скупа кулминирало у експлозивној мешавини експанзионистичког национализма, са ексцесима неофашизма. Наиме, СПО је у свом оснивачком програму из 1990. предложила мере “етничког чишћења” албанске националне мањине. Но, ратне околности и новостечено политичко искуство нагнало је и ову националистичку странку да у потпуности ревидира своје изворне идеолошке позиције. Деценију касније, у програму СПО из 2001. ова се странка неодредиво декларисала као „*национална странка либералних, грађанских и демократских опредељења*“. Ипак, СПО је и даље задржала неке традиционалне елементе своје изворне матрице. И даље се тврди да СПО верује да је „*породица темељ на коме почивају друштво, нација и држава – уколико је породица угрожена, угрожени су и друштво и нација и држава.*“ СПО такође верује у „*хришћанско виђење човека и друштва*“ које „*нуди моралну основу за одговорну политику*“. Напослетку СПО се дистинктивно од осталих партија и даље залаже за обнову „*модерне уставне парламентарне монархије*“. Дакле, чланови СПО покушавају да се истовремено легитимишу као националисти, либерали, демократе, конзервативци, демохришћани, и монархисти.

Што оправдава закључак да ова странка континуирано инклинира ка „десном“ идеолошком пољу. Међутим, најадекватнија идеолошка етикета која би се могла приписати СПО није декларисана у њеном програму – реч је, наиме, о њеном органицистичком популизму. Наиме, СПО континуирано у свим програмима наглашава крилатицу да „*домаћинска сеоска кућа мора опет постати биолошки и економски ослонац нације и државе.*“ Ипак, иако је имала програмских предиспозиција, ова странка није ни покушала да се профилира као аграрна. Што је био тежи, али на дужи временски рок одрживији пут њеног опстанка међу релевантним странкама. За разлику од осталих релевантних странака, СПО никада није исправила почетну слабост свог програма - економски делови програма СПО, од оснивачког из 1990. године па надаље, у великој су мери остали недоречени, тј. у њима се налазе само фрагментарне, (ин)директне рефлексije о економским питањима. Губитак статуса СПО као парламентарне, релевантне странке сведочи о чињеници да партија која нема формулисан конзистентан социјално-економски програм не може да рачуна на мобилизацију и подршку бирача у епохи посткомунистичке транзиције.

ДЕСНИЦА: РАДИКАЛСКИ ИЛИБЕРАЛНИ ПОПУЛИЗАМ (СРС) И (НЕО) ЛИБЕРАЛИЗАМ (Г17 ПЛУС)

Премда је *de facto* остала без непосредног руководства свог неприкосновеног лидера (против којег се процесуира оптужница у Међународном трибуналу за ратне злочине у Хагу), *Српска радикална странка (СРС)* није усвојила нови пост-шешелјевски конгресни програм. СРС је од свог оснивања до данас пролазила кроз континуирану редефиницију економског дела свог програма, док, с друге стране, није извршила потпуну дерадикализацију свог политичког дела програма. “На снази” је још увек програм усвојен 1996. године у којему се каже да је циљ СРС исти: „*Велика Србија,*“ под којом се подразумева теритоцентрични-експанзионистички националистички пројекат српског *Лебенсраума*. Када се упореде програми СРС у временској вертикали могу се запазити значајни идеолошки помаци, односно трансформације економско-социјалне матрице, од иницијалног економског популизма (у програму 1991) ка конзистентном (нео)либералном програму (1996). Наиме, СРС је отишла највише удесно од осталих релевантних странака у заговарању једног (нео)либералног предузетничког *la-issez-faire-a*, отворености према страним инвестицијама, заговара-

њу свеобухватне приватизације, и пребацивања одговорности за “социјалну сигурност” на појединца. Такође, у политичком делу програма радикали прихватају демократска правила *fair-play-a*. Ипак, пажљивије читање програма СРС показује да радикали врло вешто врше нормативну дисторзију и демократских и либералних постулата, интерпретирајући их на један демагошко-популистички начин. Сами радикали, тумачећи своје историјске корене, које, како је већ речено, везују за Пашићеву Српску народну радикалну странку, тврде да је “због свог национално, социјалног и демократског карактера, идеја радикализма одувек била и остала најоригиналнија на овим просторима”, будући да су “поруке која је ова идеја носила биле разумљиве свим сталежима, свим грађанима”. Управо због тога, истиче СРС, “радикали су често, и некада и данас, оптуживани да су популистички покрет, у најгорем смислу те речи.”⁶⁾ Аутор ове анализе такође се слаже с овом констатацијом, али додајући: у савременом смислу те речи.

Наиме, програмске одреднице СРС одражавају тенденције преобразбе популизма у свету, које је луцидно анализирао Иван Крастев.⁷⁾ Овај аутор запажа да нови популистички покрети широм света уопште немају за циљ укидање демократије: напротив, они се ослањају на широку демократску подршку. Крастев уочава да управо појам популизма омогућава да се спозна и опише радикални преображај политике – успон “демократског илиберализма” који је тренутно на делу у многим крајевима света. Не само да је повећан број антидемократских и ауторитарних алтернатива, већ је и чињеница да је дошло до опасних мутација унутар самих либералних демократија, сматра Крастев. За разлику од екстремистичких партија из 30-их година, нови популисти не планирају да укину изборе, нити да уведу диктатуре. У суштини, новим популистима се избори допадају и они, на жалост, често побеђују на њима, констатује Крастев. Уосталом, то је случај и са СРС која на скоријим изборима успева да освоји чак милионску подршку бирача у Србији, но због свог непостојећег коалиционог потенцијала не успева да дође на власт. Крастев сматра да би била велика грешка ако бисмо на успон популистичких странака гледали као на победу антидемократских установа. Управо због тога што садашњи популисти користе демократске изборе да би дошли на власт, они се не могу описати као антидемократе - либерали су збуњени, и делују беспомоћно у суочењу са популистичким изазовом, констатује

6) Цф. www.cpc.org.yu.

7) Изводи из анализе пост-комунистичког популизма бугарског политиколога либералне оријентације, Ивана Крастева објављени су у часопису „Дритиџе & Хуманизм“ (превод је објављен у београдском недељнику „НИН“, бр. 2976, 10.1.2008. стр. 62-63).

Крастев. Садашње поколење европских либерала образовано је у политичкој традицији која погрешно претпоставља (погрешно и у историјском и у теоријском смислу) да су антилибералне странке истовремено и антидемократске. Више није тако. Теже је, међутим, објаснити због чега популисти и полуфашисти представљају једину расположиву алтернативу? Значи ли то да нешто није у реду са Централно-Источном Европом, или се, пак, можда ради о томе да нешто није у реду са демократијом, поставља питање Крастев. Стратегија доласка на власт коју користе савремени популисти усмерена је на продубљивање јаза између “елита” и “народа”, тако што пласирањем тезе о корумпираним елитама популисти настоје да каналишу антиелитистичка осећања и претворе их у подршку за своју партију, уместо за демократију и економски либерализам. Крастев закључује да је либерална демократија у опасности онда када се структурални сукоб између “елита” и “народа” више не тумачи као бреме, већ као једна од кључних тековина демократије. Стога, стварни изазов са којим се либерална демократија данас суочава јесте успон “демократског илиберализма,” и ко год жели да сачува демократију дужан је да се бори на два фронта: против популиста који тврде да подржавају демократију и против оних либерала који презиру демократију каква је она данас, закључује Крастев.

Вештина СРС у комбиновању либерално-демократских и популистичких тема илустративно се може објаснити на следећем примеру: СРС у програму из 1996. посебну одредницу посвећује „сузбијању самовоље државне бирократије“ и говори о потреби „ригорозне контроле државне администрације од стране законодавне, извршне и судске власти,“ како би се „у великој мери избегла бирократизација државног апарата и администрација натерала да стриктно служи држави и народу, без прекорачења законских овлашћења.“ Радикали користе демократску премису коју су научили из традиције Америчке демократске револуције – медионовску формулу међусобних кочница и равнотежа (*checks and balances*), коју онда на демагошко-популистички начин интерпретирају као тезу која наилази на масовно одобравање грађана: да јавни службеници морају континуирано да буду надзирани - да је у току једна континуирана “анти-бирократска револуција” против однорођених, паразитских политичких елита. Ову је формулу, уосталом, већ успешно искористио Милошевић, који је такође на таласу “антибирократског” етничког популизма учврстио своју ауторитарну власт. Тако сада српски радикали настоје да истовремено мобилизирају и да деполитизују масовне слојеве бирача, од-

носно да их науче и навикну на анти-политички стил размишљања и одлучивања. У последњих неколико година СРС се стратешки усмерава ка масовним губитницима и незадовољницима пост-комунистичком транзицијом, и као кључно питање на новијим изборима у Србији радикали такође намећу “борбу” против корупције и криминала: “*корупција је опака болест која спречава економски напредак Србије и разара морал целокупног друштва*”, констатује се у предизборним програмима радикала. При том, циљ радикалне странке није реформа, већ социјална револуција и морални преображај Србије: “*Наш циљ и обавеза је да борбом против корупције променимо свест и оних грађана који мисле да је формула успеха у проналажењу веза, подмићивању властодржаца. Да бисмо то постигли бескомпромисно ћемо се обрачунати са корумпираним и криминализованим делом режима,*” тврде српски радикали.

Тисманеану такође запажа да се “радикални популизам” претвара да трансцендира традиционалне форме идеолошке афилијације, политичке подршке и припадништва. Уопштено говорећи, популизам користи радикалне дискурсе апсолутне обнове: чишћење политичке куће, елиминацију корумпираних и медиокритетских политичара, анти-бирокаратску револуцију и наступање истинског популарног реда, а све то захваљујући напорима једног алтруистичког, херојског, “патриотског” лидерства. То је прецизно стога што је популизам еластичан и хировит (непостојан) што може да си приушти да одржава и своје премисе и обећања која су промишљено (намерно) небулозна. Политички филозоф Г. М. Тамас учача једну посебну форму етноцентричног популизма којег дефинише као “етнархију” (*ethnarchy* – сложеница од етно-анархизма) који такође одражава велику способност да помути семантичке дискурсе. Популистички дискурс креира лажну стварност, засновану на миту, претенциозности, и прекомерно надувеној егалитарној реторици. Другим речима, док већина источноевропских земаља изгледају као установљене, институционализоване демократске политичке заједнице, које одржавају регуларне, слободне и фер изборе, унутар њих постоје дубока подструјања које прете постојећем поретку и могу напоследку завршити у доласку на власт (преко изборних средстава) илибералних формација. Укратко, електрократије нису нужно и либералне демократске, закључује Тисманеану (Tismaneanu, 2000: 10, 11, 13, 14, *passim*).

Управо СРС у својим програмима, нарочито оним из деценије 90-их, константно врши дисторзију семантичких дискурса неочекиваним комбинацијама час демократских формула (на пример, залагањем за парламентарну демократију), час неонацистичких ме-

ра (“етничког чишћења”), час (нео)либералних слобода (*laissez-faire* предузетништва), час лево-популистичких обећања (“*Deutsch-Mark*” егалитаризма), идеја и мотива. Најекстремнији “ексцес” у њеним програмима (из 1991. и 1994. године) је био дискриминаторан концепт изгона националних мањина, који је потпуно избрисан из садржаја програма из 1996. Премда је користила (нео)нацистичку реторику, СРС, ипак, у свом деловању није применила стратегију нацистичких и фашистичких партија које су себе сматрале “покретима”, и који су путем перманентне мобилизације и непрекидних притисака на демократске институције државе сазревале за “преузимање власти”. Парадоксално, то је чинила про-демократска позиција у Србији, али применом стратегије “грађанске непослушности” и студентског покрета отпора. Када је реч о СРС, могуће је устврдити да ова странка никада неће успети да се еманципује од свог изворног радикалног екстремизма – још увек одзвања, и још ће дуго одзвањати претећи ехо екстремистичке и популистичко-демагошке реторике оснивачког програма СРС из 1991. године. Уосталом, ни лидери српских радикала, као ни њени чланови и симпатизери, не одустају од екстремистичких и популистичко-демагошких иступања у јавности, тако да одреднице програма СРС, па биле оне и најлибералније, остају “мртво слово на папиру”.

Г17 Плус је дистинктивна у односу на остале релевантне странке и по времену настанка – настаје у другом таласу демократизације, 2003. године, и по организационом принципу – настала је трансформацијом истоимене невладине тзв. *think-tank* организације, и по чињеници да су њени лидери дошли на високе позиције власти унутар коалиције ДОС-а и пре формалног регистравања ове политичке партије и тестирања њеног рејтинга на изборима. Заједничко, пак, овој странци, са два опозиционим - ДС и ДСС, јесте, пак, то да су лидери-експерти Г17 Плус такође инспирисани идеологијом либералне демократије, као што су то били интелектуалци који су основали две демократске странке. Надаље, упореди ли се оснивачки програм Г17 Плус са оснивачким програмима осталих релевантних странака, већ на први поглед се може уочити квалитативна разлика међу њима. Наиме, у идеолошком смислу, програм Г17 Плус представља, како је у једној ранијој анализи већ истакнуто, нормативно конзистентну комбинацију „дизајнираних идеологија“: кејнезијанску „неокласичну синтезу“, неолиберализам аустријске и чикашке школе (Хауека и Фриедмана) и америчких нео-конзервативаца (Вукомановић, 2007: 103). Наиме, у оснивачком програму Г17 Плус из 2003. године речено је да се ова партија залаже за „отворено друштво засновано на демокра-

тији, приватној својини и тржишној економији, у коме слободни појединци и њихова индивидуална права представљају темељ свеукупне друштвене организације“. Г17 Плус истиче (нео)класично либерално смитовско-хајековско гесло: „тржишта што више, државе колико мора“. При том, улога државе „није да управља људима, него да послужи као друштвени сервис, да делује као креатор и гарант амбијента у коме ће права појединца бити максимално афирмисана и заштићена.“ Г17 Плус се противи протективно-туторској улози државе: „није функција државе да непосредно брине о добробити појединца, да буде одговорна за обезбеђење неког њиховог унапред утврђеног нивоа потрошње и дохотка или чак да брине о њиховој личној срећи“. Напротив, сматра Г17, „право је појединца, а и његово животно послање, да сам брине о свом благостању и срећи, а задатак је државе да му створи услове у којима ће то моћи да оствари на продуктиван, морално утемељен и достојанствен начин.“ У том смислу Г17 Плус инсистира на „ширењу подручја личних слобода, али и подручја личне одговорности.“ Ипак, области у којима је потребна јака држава, наглашава Г17 Плус, јесу унутрашња и спољна безбедност, заштита права и обезбеђење примене и испуњавања уговора и закона. Вујачић у овим програмским одредницама Г17 Плус такође препознаје „хумболтијански класично-либерални став“ (Вујачић, 2007: 167). У односу на остале релевантне странке, Г17 Плус највише акцентира реформску економску агенду, која следи смернице неолибералног концепта диктираног од стране ММФ-а, који нарочито инсистира на макроекономској стабилности и антиинфлаторној политици. Концепт развоја националне привреде Г17 Плус заснива на: стабилном динару и ниској инфлацији, стимулативним порезима и одговорним јавним финансијама; снажном банкарском систему и јаком приватном сектору; слободној конкуренцији без монопола, уз ограничену државну интервенцију ради отклањања дефеката тржишта и остваривања бржег привредног раста. С друге стране, у програму ове странке садржани су и показатељи одступања од њеног неолибералног става, будући да ова партија изражава своју веру у “слободно тржиште са јаком социјалном компонентном” обећавајући да ће “од Србије направити земљу пуне запослености, друштвене правде и егзистенцијалне сигурности за све њене грађане”. Надаље, Г17 Плус сматра нужним постизање “националног консензуса о путевима транзиције”, и “јасан државни програм социјалне заштите сиромашних слојева и становништва.” Што су типично левичарске, чак и ултра-левичарске прокламације. Потоњи примери индикативно указују на чињеницу да партија на власти у посткомунистичкој транзицији тешко да може да оста-

не доследна у својој идеолошкој ортодоксији, нарочито ако је она (нео)либерална. Поврх тога, Г17 Плус је доктринарну недоследност очитовала и када се, неочекивано, исто као и ДСС, учланила, 2005. године у статусу придруженог члана, у Европску народну партију – Демохришћани (ЕПП–ЦД) - федерацију конзервативних, хришћанско-демократских и народних партија у Европи, што је дистинктивно одступање од њених програмских начела. Чак и у већој мери него што је то случај са ступањем ДС у Социјалистичку интернационалу.

При крају друге деценије партијског плурализма у Србији могуће је поузданије мапирати идеолошки хабитус сваке од релевантних партија. На основу сумарне анализе партијских програма, може се закључити да се шест релевантних партија у Србији могу разврстати, условно речено, у четири дистинктивне идеолошке фамилије: једну групу чине ортодоксни левичари (СПС) и социјал-демократе (ДС), другу национал-популисти (СПО) и илиберални популисти (СРС), посебну групу чине “народњаци” (ДСС), коначно и (нео)либерали (Г17 Плус). На основу изложене анализе релевантних партија у Србији може се закључити да је у њиховом идеолошком позиционирању, након готово две деценије од оснивања, још увек транспарентан ресидуум изворних, фундаменталних идеолошких матрица изложених у оснивачким програмима. При том је потребно истаћи да је ДСС била најдоследнија у очувању своје изворне легитимационе матрице. СПС и СПО у идеолошком смислу нису значајније напредовале у периоду од протекле две деценије – СПС се није одмакла са својих ортодоксних позиција крајње левице, док је СПО једини, али значајан помак направио у томе што је из својих програма избрисао трагове оригинерне екстремне националистичке матрице. ДС и СРС су биле најодлучније од свих осталих релевантних партија у прављењу идеолошких прескока, нарочито у домену економско-социјалних позиција на релацији левица-десница. Г17 Плус је формиран као странка тек у другој деценији вишестраначја, када се закорачило у извеснију фазу посткомунистичке транзиције у Србији, и лидери ове партије су имали свакако више слободе и знања да начине промишљенији избор свог идеолошког профилирања – у том смислу идеолошка матрица ове партије је у већој мери нормативно конзистентна. На основу изложеног, може се уочити груписање већине релевантних партија у десном политичком пољу – неоспорно се ту сврставају и СРС и СПО и ДСС и Г17 Плус. Унутар ове групације постоји значајна разлика: док се код СПО, СРС и ДСС изворна легитимациона матрица креће у у снажном гравитационом пољу десничарског

принципа националитета, Г17 Плус се опредељује удесно искључиво у економско-социјалном смислу, и она је дистинктивно антинационалистичка странка. Ипак, мора се истаћи да у политичком пољу Србије ниједна партија, па ни Г17 Плус, не заузима нормативно доследну позицију крајње социо-економске (нео)либералне деснице, барем не у оном степену у којему се *СПС* позиционира на супротној позицији крајње левице.

Напоследку, може се закључити да је могуће очекивати да ће готово све релевантне партије наставити, у већој или мањој мери да очитују склоност ка идеолошком конвертитству – да ће у току своје будуће легитимацијске еволуције и даље правити веће или мање помаке и прескоке на идеолошком континууму лево - десно. Хетеродокса и прагматичност је било и остаће правило понашања српских политичких елита. Оправдање за идеолошко, или реалпрагматичко политичко конвертитство могуће је наћи у чињеници да легитимацијске теме које су партије инкорпорирале у своје програме нису контингентне, већ су биле историјски условљене – партије су у великој мери биле принуђене да рефлектују мултиплициране политичке, економске и социјалне кризне инпуте који су обележили турбулентне 90-е, и који, додуше с много мањим интензитетом, настављају да дестабилизују политичко поље Србије и током прве деценије XXI века.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђурковић Миша (2007), „Народњаштво у политичким странкама Србије“, у: *Идеологија и политичке странке у Србији*, Лутовац Зоран (ур.), Београд: Фридрих Еберт Стифтунг, Факултет политичких наука, Институт друштвених наука
- Коштуница Војислав, Чавошки Коста, (1990), *Страначки плурализам или монизам: Обнова и затирање послератне опозиције*, Београд: Привредно-правни приручник
- Sartori Giovanni (1976), *Parties and Party Systems*, Cambridge: Cambridge University Press
- Sartori Giovanni (1976), *Parties and Party Systems*, Cambridge: Cambridge University Press
- Smith Gordon, (1990), “Core Persistence: System Change and the “People’s Party””, in: *Understanding Party System Change in Western Europe*, Mair Peter, Smith Gordon (eds.), London: Frank Cass & Co. Ltd.
- Tismaneanu Vladimir, (2000), “Hypotheses on Populism: The Politics of Charismatic Protest”, *East European Politics and Societies*, Vol. 14, No. 2.
- Von Beyme Klaus, (1985), *Political Parties in Western Democracies*, Aldershot: Gower
- Vermeersch Jan, (1992), „The Left in Eastern Europe“, *TOD (Transitions to Democracy Project) – The working paper series*, No. 1, December

Вујачић Илија (2007), „Либерализам и политичке странке у Србији“, у: *Идеологија и политичке странке у Србији*, Лутовац Зоран (ур.), Београд: Фридрих Еберт Стифунг, Факултет политичких наука, Институт друштвених наука

Вукомановић Дијана (2007), „Идеолошке матрице политичких партија у Србији (1990-2007)“, у: *Идеологија и политичке странке у Србији*, Лутовац Зоран (ур.), Београд: Фридрих Еберт Стифунг, Факултет политичких наука, Институт друштвених наука

Dijana Vukomanovic

IDEOLOGICAL PROFILING OF RELEVANT PARTIES IN SERBIA

Summary

Based upon a condensed analysis of political parties programs the conclusion can be drawn that six the most relevant political parties of Serbia can be, more or less approximately, classified into four distinctive ideological families: one group is consisting of leftists (Socialist Party of Serbia – SPS) and social-democrats (Democratic Party – DP), another group is made of national-populists (Serbian Renewal Movement – SRM) and illiberal populists (Serbian Radical Party - SRP), whilst in a separate branch is “people`s party” or “Volkspartei” (i.e. Democratic Party of Serbia – DPS), and in the last division is (neo) liberal G17 Plus. DPS has been the most persistent in keeping of its original ideological matrix. SPS and SRM have not made significant improvement in ideological sense in the last two decades. DP and SRP have been the most decisive ones, in comparison to the rest of the relevant political parties, in making of ideological swings, especially in the realm of socio-economic positions on the left-right axis. Ideological matrix of G17 Plus has been normatively the most consistent one. Grouping of the majority of the most relevant political parties can be observed within the right wing of political field – with no doubt there can be placed SRP and SRM, as well as DPS and G17 Plus. Two remaining parties, SPS and DP have been determined, on a long run, to compete mutually within the left spectrum of the political field of Serbia.

Key words: ideology, political parties, SPS, SRM, DP, DPS, SRP, G17 Plus, left, center, right, socialists, social-democrats, „people`s party“, populists, (neo)liberals.

МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

УДК: 321.01

Примљено: 2. новембра 2009.

Прихваћено: 18. децембра 2009.

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 4/2009.

год. 16. vol. 26.

стр. 159-180.

Зоран Петровић Пироћанац

Институт за политичке студије, Београд

АМЕРИЧКА СТРАТЕГИЈА УКЛИЊАВАЊА НА ЈУГОИСТОКУ ЕВРОПЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТскоГ РАТА (1)*

Сажетак

У овом чланку аутор прати вишедеценијске геостратегијске напоре Сједињених држава у обезбеђивању своје кључне улоге на овом простору. Од Тршћанске кризе и Хладног рата, преко доба интензивног помагања Титовој држави угроженој од Совјетског савеза, па до Осамдесетих, када почињу америчке активности за разарање социјализма у Европи, Сједињене државе су на простору Југоистока Европе увек биле *prime mover*. И данас кључно утичу на геополитичке перспективе Србије и околних малих народа, као што су и главни кривац за разарање југословенске федерације.

Кључне речи: глобално управљање, Доктрина Реган, безбедносна архитектура, тржишна демократија, демократски плурализам, НАТО, природни ресурси, геостратегијска равнотежа.

* Необјављени део докторске дисертације.

I „ХЛАДНИ РАТ“- СИСТЕМ ГЛОБАЛНОГ УПРАВЉАЊА

У 1945, пре но што ће изгубити изборе у Великој Британији, Премијер Винстон Черчил шаље писмо новоизабраном америчком председнику Харију Труману. Черчил изражава забринутост због тенденција Стаљинове политике после Хитлеровог пораза. То се догађа годину дана пре говора који ће ући у историју, а који је Черчил одржао у америчкој држави Мисури, у градићу Фултон. Тада ће се по први пут чути јавно за израз *гвоздена завеса* (*Iron Curtain*). Поред осталог, тада ће Черчил изговорити: „Једна гвоздена завеса је повучена преко њиховог фронта. Ми не знамо шта лежи иза ње. Стога је витално да ми постигнемо разумевање са Русијом сада, пре но што будемо смртоносно смањили наше армије и пре но што се повучемо у наше окупационе зоне“.¹⁾ Но, марта 1946 Черчил звучи превише авангардно америчком председнику Труману, и овај игнорише драматичност упозорења искусног британског државника. Међутим, један од америчких архитеката и инспиратора доктрине суздржавања („containment“), Џорџ Кенан (*Kenan*), упозориће, у патронском маниру колонијалиста, такође 1946: „Није довољно да се народи притискају да развијају политичке процесе сличне начима. Многи други народи, у Европи барем, уморни су. Они очекују да им се укаже на пут, а не да им се поверавају одговорности. Ми би требало да будемо боље у стању да им покажемо то, него Руси. И ако то ми не чинимо, Руси ће свакако учинити.“²⁾ И одмах можемо односе Исток - Запад да дефинишемо, на основу неколиких интелектуалних антиципација, попут цитираних Черчилове и Кенанове, као *концепт Хладног рата*, од 1946 - 1947.

Хладни рат био је у самој клици великог савезништва. Етапе узлазне линије тензија између два савезничка табора, совјетског и англо - америчког, видљиве су већ у периоду завршнице обрачуна са Хитлером, између 1944 и 1947. године. СССР не часи часа у примени совјетизације окупационих зона у Немачкој, већ крајем 1945. Истовремено подстрекавају заузимање власти на Западу, уз помоћ про - совјетских левичарских партија, комуниста пре свега. То је у једном моменту лаконски објаснио Стаљин Титу, Ђиласу и другим члановима југословенског комунистичког „чврстог идеолошког језгра“, 1945 у Москви, током прве посете Југословена, који су били

1) Winston Churchill, "Iron Curtain Speech", *Westminster College, in Fulton, Missouri*, March 5, 1946.

2) Видети у: *L'Alliance atlantique*, presente par Pierre Mmelandri, *Archives*, Julliard, 1979.

једна од првих индикатора поменуте совјетске политике у Европи. „Свака армија доноси са собом сопствене идеје“, рекао је Стаљин.

Први важни успеси западне политике, наспрам ове совјетске, датирају из 1946, када Вашингтон и Лондон помажу избацивању Совјета из иранских Курдистана и Азербејџана. Стаљин и његов шеф тајних служби, Берија, одговориће Гордом Албиону својим акцијама у Грчкој и Палестини, где се распалмсава грађански рат. Тако ће поступати и свуда другде где постоје незасити интереси британске круне.³⁾

Према совјетском идеологу Жданову у 1947. години, Хладни рат се дефинише као непомирљива биполаризација два главна светска табора. Међутим, Совјети се одричу светског рата и светске револуције. Очито је да је Стаљин много мање револуционаран но што је то био Лењин. *Мирна коегзистенција* је интелектуални пример за то, и то је била совјетска иницијатива. Тај концепт саздао је тим са Хрушчовим на челу, Педесетих, а реч је о појму који никада на Западу није прихваћен у потпуности. Совјетски руководиоци су изумели овај појам како би ублажили деградирање совјетске економске ситуације, али и унутрашње политике после завршетка рата.⁴⁾ Суштина је у минирању западног табора изнутра, уз технике демобилисања становништва. Међутим, десило се на крају да је принцип *мирне коегзистенције* заправо минирао социјалистички табор. Тај принцип је главни узрочник сецесије Кине, па Албаније, из велике социјалистичке породице.⁵⁾

Наспрам ових потенцијално опасних тенденција, Американци концептуализују своје одговоре и идеолошке амортизере. Они узвраћају Совјетима сопственим појмовним кованицама: *доктрина Труман* и *Маршалов план*. Свет тако улази у период хлађења међународних односа.

Током једног заседања Уједињених нација, 1948. године, сусрећу се белгијска и совјетска делегација, предвођене министрима спољних послова, Спаком и Вишинским. Спак се обраћа Вишинском речима: „Без жеље да расправљамо о било ком режиму, ми желимо д апотврдимо да после борбе против фашизма и против хитлеризма, ми не намеравамо да се потчинимо било којој ауторитарној, или тоталитарној, доктрини. Совјетска делегација не

3) Видети: Alexandre Adler, *La volte-face des grandes puissances*, L'Express, 27. 11. 1997.

4) Концепт ће sazревати током времена и за окончање његовог политичког одрастања узима се тренутак потписивања споразума САЛТ 1972. године, као и сусретима Никсон - Брежњев.

5) То је и јасно речено у теоријском тексту КП Кине из 1964, „Битка између социјалистичког пута, и капиталистичког пута“.

треба да тражи компликована објашњења за нашу политику. Знате ли који је њен основ? То је страх, страх од вас, страх од ваше владе, страх од ваше политике“.⁶⁾

За Ноама Чомског је очигледно да је план Запада био да трансформише већи део Источне Европе у Трећи свет- „лаку ловину“ за експлоатацију. „Постојала је нека врста колонијалног односа између запада и Источне Европе. У ствари, блокирање ових односа од стране Руси био је једна од разлога за Хладни рат. Сада је он поново успостављен и ту постоји озбиљан сукоб око тога ко ће да победи у трци за пљачком и експлоатацијом. Има пуно ресурса који треба да се одузму, и много јефитне радне снаге за фабрике које склапају делове. Али, најпре ми треба да наметнемо њима капиталистички модел. Ми то не прихватамо за себе саме - али за Трећи свет, ми инсистирамо на томе. То је систем ММФ-а. Ако успемо да их задобијемо да то прихвате, они ће бити веома лаки за експлоатисање и кренуће ка својој новој улози попут Бразила или Мексика. На много начина Источна Европа је атрактивнија за инвеститоре него Латинска Америка. Једна разлог је што је становништво плавооко и светлооко, и тако лакши за пословање са инвеститорима, који долазе из дубоко расистичких друштава, попут Западне Европе и САД... Према америчким обавештајцима, Совјетски Савез је улио око 80 милијарди долара у Источну Европу Седамдесетих година.“⁷⁾

Чомски нас подсећа и на позицију америчког дипломате и теоретичара међународних односа из 1947: „Нама не прети руска војна моћ, већ руска политичка моћ“. С друге стране, председник Ајзенхауер је био чврстог уверења да Совјети немају намеру да војно освоје западну Европу. Мак Џорџ Банди (Bundy), амерички експерт за нуклеарно наоружање, писао је да балистичке ракете никада нису биле предмет забране пре свог развијања, иако су биле једина потенцијална војна претња за Сједињене државе. „Комунистичка политичка претња“ увек је била првенствена брига Американаца. Џон Фостер Далс, који се једном приликом приватно жалио свом брату Алену, директору ЦИА, има своју дефиницију претње: „Комунизам укључује све ово уз способност да задобије контролу над масовним покретима... што је нешто за чије дуплицирање ми немамо способност. Сиромашни људи су они којима се они обраћају, и одувек су желели да похарају богате.“⁸⁾

6) Цитирано у: Regis Debray, *Les Empires contre l'Europe*, p. 45-46.

7) Noam Chomsky, *What Uncle Sam Rally Wants*, p. 71-72.

8) Noam Chomsky, *What Uncle Sam Rally Wants*, p. 78.

Пословично жестоки критичар америчке доктрине, геополитичких начела и начина комуницирања Америке са остатком света, процењује да Сједињене државе и Совјетски савез у периоду Хладног рата „*преферирају пуко ишчезавање оног другог*“. То би значило обострано уништавање, и због тога је „*систем глобалног управљања, назван Хладни рат, и био успостављен*.“ Чомски каже: „*Према конвенционалном погледу, Хладни рат је био сукоб између две супер - силе, изазван совјетском агресијом, у коме смо ми покушали да обуздамо Совјетски савез и заштитимо свет од њега... На совјетској страни, догађаји Хладног рата биле су понављајуће интервенције у Источној Европи, тенкови у Источном Берлину и Прагу... На америчкој страни, интервенција је била широм света, и одсликавала је статус који су Сједињене државе постигле као прва истински глобална моћ у историји*“.⁹⁾

За Хелмута Шмита (Schmidt), немачког канцелара, прва фаза Хладног рата карактерише управо систем који је успоставио Џон Фостер Далс. Тај систем састоји се „*од савезништава које окружују Совјетски савез, и која користе претњу масовним нуклеарним репресалијама*“. Ова велика стратегија потрајаће тек једну деценију. Но, у другој половини Педесетих, она је доведена у питање.

Највећи критичар те стратегије је био Максвел Тејлор, који је, 1959, написао књигу која је доживела велики успех, „*Неизвесна труба*“ (*The uncertain trumpet*). Роберт МакНамара, државни секретар одбране, и председник Џон Кенеди, извукли су свакако поуке из тога. О томе је Хелмут Шмит писао 1983 у француском часопису: „*Тек је 1967 НАТО официјелно прихватио стратегију, увек на снази као 'постепен противударац', практично успостављен још у добу Кенедија. То значи да је једна стратегија која се заснива на процени технологије, стратегије и стања снага таквих какве су биле у свету почетком Шездесетих, сада важећа већ више од двадесет година. А ми смо на почетку Осамдесетих, и требало би да преиспитамо нашу војну стратегију*“.¹⁰⁾ Сматрам значајним индикативним цитирањем бившег америчког амбасадора у Југославији, у време успона Милошевића у Србији, Ворена Зимермана (Zimmerman), који у свом политичком есеју „*Југославија: 1989-1996*“, о америчко-југословенским односима у време Хладног рата, пише: „*Америчка југословенска политика током Хладног рата може да се резимира у четири речи: независност, јединство, територијални интегритет. Ова мантра била је шифра да се каже како ми*

9) Noam Chomsky, *Ibid.*, p. 78-79.

10) Видети: Helmut Schmidt, *Une strategie pour l'Alliance*, „Politique etrangere“, 1983, p.293.

желимо да видимо Југославију која остаје слободна од совјетске контроле, или од њеног утицаја, и да је очување њеног јединства најбољи начин да се то обезбеди“.¹¹⁾

II ТРШЋАНСКА КРИЗА

Ако нешто може да се тврди о америчкој политици према нашем простору после окончања Другог светског рата, онда је то да је одликује упадљива конзистентност у време Хладног рата. Лондон и Вашингтон су одлучно подржавали Титов партизански покрет још од Техеранске конференције, до тријумфалног Титовог преузимања власти у Југославији, без обзира на његову тврду комунистичку концепцију нове државе. И на конкретном плану хитне солидарне помоћи са девастираном Југославијом, САД и Уједињено краљевство исказују безрезервну подршку Титу. Тако, одмах по окончању ратних операција, Уједињене нације дистрибуирају хуманитарну помоћ Југославији у вредности од 415 милиона тадашњих долара. Од тога, чак 300 милиона долара помоћи су амерички, што представља 72% свеукупне помоћи. На простору бивше Југославије још живе очевици и примаоци хуманитарних испорука, чувене УНРА, Агенције за избеглице и помоћ, која је нашем народу дотурала цакове хране, одеће и возила. Ко се од њих не сећа чувених „Труманових јаја“? И податак да су Американци на нашем терену у ове сврхе распоредили 300 људи такође говори о огромном значају који је Вашингтон придавао мировним операцијама у Југославији.¹²⁾ Но, испод ових манифестација пријатељства Вашингтона, тиња током три пост-ратне године (1945-1948) све интензивнији сукоб Вашингтона и Београда, а неки аутори оцењују тај период и као „необјављени рат“. Чак долази и до размене (ни мало пријатељске) ватре војника двеју армија. Тако је забележен у августу 1946. ваздушни двобој у коме су југословенски авиони погодили, у југословенском ваздушном простору, два америчка транспортера типа *US C 47*, приморавајући их да атерирају. Један амерички пилот слеће крај Љубљане, а Титова војска хапси путнике и посаду авиона. Други авион није био те среће - непознати број путника и посаде срушили су се на земљу, и није било преживелих.¹³⁾ Титове аспирације да игра улогу важног фактора, не само на Балкану, већ

11) Waren Zimmerman, *Yugoslavia: 1989 - 1996*, Foreign Affairs, 1996.

12) Видети: Louis Sell, *Slobodan Milošević and the destruction of Yugoslavia*, p. 13.

13) Видети: Carl K. Savich, *Nationalism and the Cold War: Yugoslavia, Germany, and the Cold War*.

и на европском континенту у целини, манифестовале су се веома рано, још у време завршних операција Савезника против Немачке. Преко Барија у Рим стиже инкогнито, 16. и 17. октобра 1944, Титов емисар, број 2 његовог покрета, словеначки учитељ Едвард Кардељ - Бевц. Операција је изведена тако да је Титов тим добио озбиљне комплименте у каснијим анализама западних стручњака, који су већ извесно време помно пратили еволуцију Титових операција и настојали да проникну у личност и методологију Јосипа Броза Тита. Оцењена је висока професионалност и лукавост организатора Кардељевог тајног сусрета са секретаром италијанске КП, Палмиром Тољатијем. Нико од западних служби није успео да сазна да се тај сусрет догодио усред Рима.

Кардељ је Тољатију поднео извештај са југословенског војшта, а требало је да Титу пренесе ставове италијанских комуниста о даљем развоју политичке ситуације на Балкану и у Европи. Важан сегмент разговора био је Титов предлог да Тољати покрене италијанске партизанске снаге на Северу Италије, уз границу са Словенијом, како би се привукла пажња западних савезника такозваним „аутохтоним италијанским притиском.“ Био је то покушај Тита да сугерише Тољатију идеју о снажној војној акцији којом би италијански комунисти чак могли да се домогну државне власти на Апенинском полуострву, или барем да освоје Парламент као најснажнија политичка опција земље. Те ставове Тито је изнео охрабрен Коминтерном, чији је истакнути функционер био, и која га је и изабрала за вођу југословенског партизанског покрета.¹⁴⁾

Но, такве предлоге Тољати није могао да прими са симпатијама, јер је КПИ процењивала да би то значило пропаст партизанских снага, и крај Тољатијеве партије. Италијански комунисти нису то заборавили, кажу неки истраживачи, попут геополитолога Живојина Ракочевића, који сматра да ће се италијански комунисти за ово жестоко осветити КПЈ после отцепљења Југославије од Коминформа.¹⁵⁾ Сукоб Запада и Југославије избија првенствено због стратегијске важности тршћанске луке. Титови партизани заузимају Трст са околином марта 1945. Тиме је Американцима постало јасно да ће доћи до сукоба са Титовим газдом, Стаљином, а њихови експерти за Балкан „миришу“ и могући рат са Југославијом. Тито се не задовољава уласком у Трст, већ у мају 1945. наређује свом Четвртом корпусу да окупира још једну италијанску област - Вене-

14) На првој сесији Коминформа, Кардељ је овај задатак примио од Москвиног представника Жданова.

15) Видети: Живојин Ракочевић, *Геополитичко-финансијски лавиринти. Прилог критичи англосаксонске геополитике, „Samizdat“*, Београд, 2001, стр. 258.

цију Ђулију. Разлог за операцију је војно очигледан - ова северна област Италије спушта се ка важној луци Трст, најважнијој на италијанској страни Јадрана. Проблем који настаје је такође очигледан - ову зону претходно је био окупирао Фелдмаршал Сер Харолд Александер. Стога се и сукоб чинио иминентним.¹⁶⁾

Америчка стратегија циља на спречавање совјетског утицаја у овом делу Европе, у појасу Источног Медитерана и Јадрана, и на конторлисање стратегијске луке. Аутор Рабел сматра да је велика разлика у мотивима конфликта двеју страна. Тито за заузимање Трста има првенствено националистичке разлоге, док Американци и Британци ту виде јасне геополитичке циљеве. Слоган „Живот дамо, Трст не дамо!“ као и ратнички дух Југословена (прецизније - пре свега далеко најбројнијих у тој армији - Срба) од кога лично зазире Запад, спречавају њихову намеру да узму Зону Б, то јест Трст и залеђе.

Ову зону, тако, у периоду непосредно после завршетка Другог светског рата, карактерише одсуство власти и моћи, празнина суверенитета. Ту празнину коју контролишу Британци, намерава да попуни совјетски блок. Због тога амерички председник Труман сазива државни врх крајем фебруара 1946, ради расправе о овој кризи. Секретар одбране, Џејмс Форестел (Forrestal) предлаже слање јаким поморских снага које ће засигурно, убеђен је, натерати Тита да устукне.¹⁷⁾ Државни секретар Роберт Патерсон (Patterson) изражава на састанку бојазан да англо - америчке снаге нису кадре да зауздају Титов јуриш на тај италијански регион. У једном сусрету са совјетским министром спољних послова, Вјачеславом Молотовим, Американци му одлучно саопштавају: „Сједињене државе неће никад попустити Титу“. Молотов потом одлучује да предложи стварање слободне луке Трст, под покровитељством администрације ОУН. Тито, наводно, не прихвата совјетски план, кажу западни извори.¹⁸⁾ Заменик америчког секретара, Џозеф Гру (Grew) изнеће пред Трумана став, на новом састанку о овој теми, маја 1946, како је Совјетски савез заправо оркестрирао Титову ак-

16) Видети: Roberto Rabel, *Between East and West: Trieste, the United States and the Cold War, 1941-1954*.

17) На унутарњем плану, да ли коинциденцијом, или због осећања да би нова комунистичка власт могла да буде уздрмана евентуалним сукобом са Западом, неколико месеци пре ескалације Тршћанске кризе, сељачке задруге се изненада распуштају, и зауставља се насилна колкетиализација села.

18) Познајући односе у Коминтерни, и чињеницу да Тито још увек потпуно зависи од Стаљина у то време, тешко је поверовати у овакав западни став. Пре ће бити да је Стаљин допустио Титу да игра ту улогу узнемиравања Запада, пошто му је било јасно да ће се брзо покварити односи са Американцима и саветницима, после ратних година сарадње.

цију. Гру саветује свом председнику да се јасно супротстави југословенским намерама. „Русија је без сваке сумње била иза Тита, са планом да користи Трст као руску луку у будућности“.¹⁹⁾ Труман потом издаје наређење генералу Двајту Ајзенхауеру (Eisenhower) да демонстрира војну силу како би се застрашио Тито. Истовремено, Американци упућују дипломатске ноте и Стаљину, и Титу. Стаљин очито глуми како нема никакве везе са Титовим акцијама и јавно каже да га не подржава око Тршћанске кризе. У таквој ситуацији, Маршал Тито ће и начинити корак уназад, прихвативши привремене демаркационе линије које спречавају тоталну совјетску контролу. Криза ће тињати све до 1953, када је разрешена поделом: Италија задобија Зону А са Трстом, а Југославија се задовољава Зоном Б и економском компензацијом.²⁰⁾

III ПОСЛЕ КОМИНФОРМА, АМЕРИЧКА „БРАТСКА ПОМОЋ“

После раздора Стаљин -Тито 1948, америчка политика примењује такозвану *wedge strategy* (стратегију уклињавања). Реч је о покушају да се створе и проузрокују разни амбиси између СССР - а и земаља комунистичког блока. Оваква стратегијска новина успева са намером да „Тита држе на површини“.²¹⁾

Помажући Титовој Југославији, Америка успева да ослаби утицај Москве на Југоистоку Европе. Оваква стратегија заправо је интегрални део америчке политике обуздавања Совјета (*containment*). Амерички државни секретар, Џон Фостер Далс, изјављује да Југославија служи да „непрестано подсећа сателитске режиме, и да служи као тачка притиска и на лидере тих режима, и на лидере Совјетског савеза“.

Вашингтон је у овом историјском тренутку изумео и подстрекивање, манипулисање и политичко експлоатисање национализма, са циљем слабљења совјетског утицаја и јачања моћи НАТО пакта и Сједињених држава. Вашингтон има чак аспирација да оствари постепено елиминисање сфере совјетског утицаја, као и

19) У: Roberto Rabel, *Op. Cit.*

20) Знатно доцније, 1988, италијански премијер Ђулио Андреоти ће изјавити: „Да је у то време на власт дошао Демократски народни фронт, који би предводили Тољати, или Нени, који су у том периоду двоструко везани за Стаљина, било би тешко за Тита, стиснутог са обе стране, да се покрене и прогласи независност од Москве.“ Цитирано у: Živojin Rakočević, *Geopolitičko-finansijski lavirinti*, str. 258 - 9.

21) Видети: Lorraine M. Lees, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia and the Cold War*.

стварање тампон зоне у Југоисточној Европи. Секретар Далс ће у једном моменту чак изјавити: „Сједињене државе желе да елиминирају Гвоздену завесу и да ослободе заробљене народе у Источној Европи“.²²⁾ Ову реченицу чак можемо да сматрамо истинском антиципацијом вишедеценијске америчке политике, све до Обаме - *наметање демократије (imposing democracy)* широм планете. Ову доктрину, коју је најавио још Далс Педесетих, тај неоколонијалистички манир и поимање међународних односа САД, аутор види као суштинско тумачење свих пораза Вашингтона и свих несрећа које је доносио свету до данас.

Modus operandi америчке спољне политике током Хладног рата је, пре свега, поменуто отворено злоупотребавање национализма у Источној Европи, међу Пољацима, Мађарима, Бугарима, Чесима, Естонцима, Литванцима. У свим тим земљама америчка администрација подстрекава национализме, помажући из посебних фондова све те иницијативе које су суштински разједале изнутра совјетски блок. У полу - шали, у Вашингтону се могло чути тих година како је то био „најбољи изум за слабљење Совјета, да су ти активисти најбоља јенкијевска армија ван Америке“. Те делатности проширивале су се и на Југославију, и у њој су можда и најснажније охрабриване од домаћих националистичких лидера у повоју, и поред добрих економских, војних и политичких односа Вашингтона и Београда. Посебно треба у овом периоду истакнути Џорџа Кенана, члана чврстог језгра планирања при америчком министарству спољних послова, која има званично име: *US State Department Policy Planning Staff*. Реч је о изузетно искусном дипломати и врлом познаваоцу Совјетског савеза, у коме је живео тридесетих година. Овај далекопознати експерт за Русију предложиће такозвани *bandwagon concept*, као и европску варијанту *теорије домина*. Кенан је и концептуализовао анти - комунистичку политику зауздавања (*containment*). Ту формулацију је и инаугурисао у свом чувеном чланку у часопису „Спољни послови“, „*Извори совјетског понашања*“, потписаног словом „Х.“²³⁾ Кенан је сматрао да комунистичку и совјетску експанзију треба зауставити свуда у свету, јер би евентуално успостављање комунистичке власти свуда, омогућило Совјетима да инфилтрирају и попуне празнину у овом региону.

Зауздавање је заправо концепт ратовања другим средствима и суштински манихејски и поједностављени светоназор, у коме

22) Видети: Carl K. Savich, *Nationalism and the Cold War: Yugoslavia, Germany, and the Cold War*.

23) George Kennan, *The Sources of Soviet Conduct*, in: «Foreign Affairs», 1947.

постоји сукоб два монолитна блока, совјетског спрам „слободног света“.

Поменимо још један мало познати детаљ Кенанове биографије. Осим што је познати политиколог, као прави амерички патриота он пружа несребичне услуге официра за везу између Стејт депртманта и *ЦИА Канцеларије за координацију политике (CIA Office of Policy Coordination)*, скривене руке ЦИА. Мада је у неколиким српским представљањима Кенана било чак и нескривених симпатија према човеку који је веома волео Југославију, истина је да је реч о знатно тврђем човеку, ноторном антикомунисти и врло важном државном човеку, који је био овлашћен да потписује овлашћење за ЦИА за коришћење тајних средстава, како би постигли дезинтеграцију Источне Европе. Американци користе такође један неологизам како би означили нове социјалистичке земље после Другог светског рата: заробљене земље (*captured countries*).

Амерички амбасадор у Југославији, Ричард Патерсон (Paterson), кога је тамо одаслао Франклин Рузвелт, у једном свом извештају из 1945. закључује да је Тито већ успоставио потпуну диктатуру у земљи. У Југославији, тврди он, нема ни слободе речи, ни говора. Патерсоновом аналитичком оку не измиче да су Совјети већ успоставили потпуну и свеprisутну контролу југословенског новог друштва. Он председнику Труману каже у разговору да је Тито непатворени комуниста и да је његово поимање политичке филозофије и економије потпуно другачије од америчког. Труман ипак налаже Патерсону да води обазриву политику са Титом. Американци свакако знају многе непознате детаље о Титовој прошлости и не потцењују га, већ га оцењују као најуспешнијег совјетског ђака ван СССР - а.²⁴⁾

Харлод Шенц (Shantz), Патерсонов саветник и отправник послова у Београду непосредно после Другог светског рата, извештава да је комунистичка Југославија полицијски тоталитарни режим без милости. Шенц саветује Стејт департменту да југословенске изборе из новембра 1945. прогласи нерегуларним, због бројних ограничавања слобода.²⁵⁾ А Семјуел Ребер (Reber), шеф Одељења

24) В. Дедијер у својој биографији о Јосипу Брозу даје импресивну листу од седамдесетак Титових тајних имена током илегалне комунистичке каријере., партијских, књижевних, герилских, али и обавештајних псеудонима: *Металац, Броданор, Радник, Георгијевић, Загорац, Вања, Јиречек, Валтер, Титус, Пебић, Ђаћа, Ивица, Ото, Виктор, инг. Бркић, Титерман, Вастер, Спиридон, Вилим, Стари, Ваниј, Петар, Исаковић, Новак, Тито...* Цитирано у: М. Лопушина, *Убиј ближњег свога*, стр. 23.

25) Успутно подсећање на то време је да тадашњи још увек тврди комуниста Милован Билас изјављује, у маниру чистог стаљинизма, да је функција избора готово „*наставак националне борбе за ослобођење*“.

за послове у Југоисточној Европи Стејт департамента током 1945 и 1946, сматра да су поменути избори организовани „у условима који теешко могу да убеди да су одржани слободном вољом народа“.

Стога је 1948 разлаз Стаљина и Тита одјекнуо као бомба у Стејт департменту, али и као интелектуални изазов за Кенана и друге архитекте америчке спољне политике. И још једном се показало да аналитичке службе Американаца и Запада генерално нису на висини задатка у најважнијим тренуцима, јер буквално нико није антиципирао ни овај историјски догађај. Да подсетимо опет, Кенан је имао обичај да говори како се Титова комунистичка земља на западу сматра као „један од скоро придобијених региона за СССР“. Аварел Хариман (Hariman) и заменик секретара одбране САД, Вилијам Дрејпер (Draper), долазе у контакт са Титом. Њихов дипломатски задатак је да покушају да ослабе, тим директним каналом ка Титу, совјетски утицај на Балкану.²⁶⁾ Струја око Кенана не види америчку политику у том смеру, па Кенан поставља питање креаторима спољне политике САД: „Да ли капиталистичка Америка, као лидер слободног анти - комунистичког света, треба да подржава једну тоталитарну комунистичку земљу?“

IV ЕКОНОМСКА ПОМОЋ ЈУГОСЛАВИЈИ, И ТИТОВО ЗАДУЖИВАЊЕ

Тито се на Западу, а пре свега у Америци, претежно сматра лидером који спречава капиталистичке земље да пенетрирају Југославију. Маршал се жестоко противи тржишној привреди, капитализму, и свим силама онемогућава продор капитализма преко Дунава, витално угрожава трговинске интересе Запада у Подунављу. Џорџ Маршал, кога многи сматрају архитектом економске обнове Европе после Другог светског рата, само наставља већ успостављену политику *обазривости* и омогућава Југославији везе са Западом. Он, међутим, условљава помоћ Америке Титовим пристајањем да се и усклади са интересима америчке политике.

Још један конкретни тест за Тита била је ситуација у Грчкој, то јест југословенска војна помоћ грчкој герили генерала Маркоса. Када је Тито изневерио грчке партизане, дошло је и до конкретних гестова захвалности Запада. Винстон Черчил, смртни непријатељ грчке левичарске и комунистичке гериле, не скрива своју радост, новембра 1949, што је Југославија изборила место у Савету без-

26) Хариман у том периоду обавља дужност у служби Стејт департамента, *Економско кооперативној администрацији у Европи, Economic Cooperative Administration, ECA.*

бедности ОУН, заменивши Чехословачку. Тако су САД наградиле Тита што се извукао из грчке драме. Активности на подривању комунистичког блока обављају се и на овакав начин „куповине“, баш како је то био случај са Југославијом. Линија британских торијеваца по том питању је јасна: „*Рад наше дипломатије требало би да се састоји у ширењу ове пукотине, која се појавила у комунистичком царству, на све начине*“.²⁷⁾

Почетком септембра 1949, Министарство трговине САД саопштава да су „*дозволе о слању добара у правцу Југославије знатно повећане током последњих десет месеци, истовремено са развијањем отпора маршала Тита Русији*“.²⁸⁾

Међународне процене кредита и зајмова Титовој Југославији из овог периода су веома различите. Неки просек процена говори ипак да је Тито примио, између 1948. и 1959, око 2,4 милијарде долара помоћи кроз зајмове и кредите. Тај новац био је намењен куповини индустријске опреме, семена, гнојива, пољопривредне опреме, америчких вишкова жита и брашна, медицинског намештаја, војне опреме, транспортних авиона, ратних и трговачких бродова.²⁹⁾

Професор Смиља Аврамов у својим истраживањима овог периода долази, у својим упорним трагањима за документима, по западним архивама, до занимљивих детаља из 1949. године, па у разговору са Милошем Кнежевићем каже и следеће: „*Али је далекосежно важније ово друго: када је Тито, 1949. године, први пут затражио помоћ, Америка је условила давање те помоћи оснажењем важећег уговора из 1942 године, који је закључила Југословенска краљевска влада у емиграцији у Лондону. Тај амерички услов и тај догађај до сада су били потпуно непознати, не само јавности, него и научницима.*“³⁰⁾

Ова помоћ попримила је нови облик: почело се са позивањем у САД, Велику Британију и друге западне земље југословенских стручњака на усавршавање. Истраживач Питер Прет детаљно је проучио статистике тог периода и закључио: „*Моје цифре су засноване на статистикама које су ми дали званични амерички и британски извори. Највећи део предвиђене помоћи пао је на Сједињене државе, али су подједнако допринос дале и Велика Британи-*

27) “Manchester Guardian“, 19 october 1949.

28) “The New York Herald Tribune“, 2. september 1949.

29) Peter Praet, *La revue Etudes marxistes*, no 4, 1992.

30) Видети: М. Кнежевић, *Балканска пометња*, стр. 181-182. Из текста „Парадокси распада“, стр. 135, у: М. Кнежевић, *Творци и тумачи: 10 разговора са савременицима*, ДКСГ, Београд, 1994. Ову чињеницу је професор Смиља Аврамов по први пут саопштила јавно у разговору са М. Кнежевићем.

ја и Француска. Западњаци су процењивали да је то био најмање скуп поступак који је омогућавао да се одржава једна дефанзиван снага спремна да делује у случају совјетске агресије. Током више година, Југославија је одржавала више од 300. 000 мобилисаних људи и трошила је за своју одбрану 23% свог националног дохотка.³¹⁾

После почетка Корејског рата 1950. године, Труман је успоставио војне и сарадничке односе са Титом. Вашингтон се прибојава совјетског напада на Немачку и на Југославију, и војни експерти развијају опције или директним нападом, или преко суседних земаља: Бугарске, Румуније, Мађарске.³²⁾

Овој новој ситуацији треба придодати видну разореност пост-ратне Југославије, која не може баш лако и брзо да се опорави од четири и по године немачке окупације и ратовања. Председник Хари Труман неће скривати стратегијску важност Југославије за САД: „Непрекинута независност Југославије је од великог значаја за безбедност Сједињених држава“.³³⁾

Да Сједињене државе имају намеру да Титову Југославију стварно оставе у совјетској зони, и без икаквог америчког утицаја, Труману не би пало на памет да јавно изговори овакву реченицу. САД стога настављају са слањем значајне економске помоћи и такво понашање је, процењују многи амерички аналитичари тада, Стаљину било главни оријентир да коначно, 1951. године, стави *ad acta* совјетске озбиљне планове инвазије на Титову Југославију. Овај податак је први открио мађарски генерал Бела К. Кираљи, који је био пребег из Мађарске народне армије и добро је познавао совјетске инвазионе планове.³⁴⁾

Труман се добрано ослањао на процене америчких експерата и креатора политике, попут Дина Ачисона (Acheson) и Џорџа Маршала (Marshall), који су инсистирали на очувању Југославије и то директно саветовали америчком државном врху. У америчкој штампи преовладавао је сличан тон, попут коментара у недељнику „Бизнис вик“: „За Сједињене државе, ово охрабривање Тита по-

31) Peter Praet, *La revue Etudes marxistes*, no 4, 1992, p. 13.

32) Тито шаље генерал-лајтнанта Кочу Поповића у Вашингтон, а амерички генерали посећују Београд у том периоду.

33) Цитирано у: Dennison Russinov, *The Yugoslav experiment, 1948-74*, Royal institute of international affairs, London, 1977, p. 44.

34) Видети: „*The Aborted Military Plans Against Tito's Yugoslavia*“, in: Wayne S. Vucinich, ed., *At the Brink of War and Peace: The Tito-Stalin Split in a Historic Perspective*, Social Science Monographs, Brooklyn College Press/Columbia University Press, New York, 1982, Chapter 12.

казало се као један од најмање скуних метода за суспрезање руског комунизма“.³⁵⁾

У децембру 1950, амерички Конгрес потврђује фондове ургентне помоћи Југославији, управо следивши препоруке Ачисона и Маршала. Међутим, треба притом увек имати на уму многима бизарну америчку стратегију рада „на више разбоја“. Вашингтон с једне стране не штеди на помоћи, а с друге паралелно потпирује националистичке побуне у оквиру комунистичког покрета. А опет, Вашингтон прилично страхује да би Титов пад с власти у Југославији подстакао страхове Италије и Грчке, који би могли да резултирају тешњом сарадњом са Совјетским Савезом.

Рат није ишчилео из мисли људи, нови митови су живи у јавности, па тако и Вашингтон има на уму да би фамозних Титових 30 дивизија могли итекако да помогну у евентуалном судару са Совјетима, ако би се ови одлучили за напад на Европу.³⁶⁾

И после обзнањивања раскида Москве и Београда, 28. јуна 1948, биле су потребне године да дође до дубљих промена у економским тенденцијама. До 1953, америчка помоћ је досегла стопу од чак 31% југословенског увоза. Међутим, са помоћи стижу и главобоље како попунити огромну рупу дефицита у билансу плаћања Југославије земљама Запада. Тито је био прилично вешт у дијалогу са крупним западним капиталистима и њиховим финансијским институцијама, и није био гадљив на мултинационалке и транснационалке, што је мало познато широј јавности. Сналазио се одлично у комуницирању са индустријским и финансијским корпорацијама, пословним банкарским гигантима, као и са великим берзама. Сам није био економиста, али је непогрешиво одређивао оквири преговора и односа са светом новца и бизниса.

Најбоља илустрација за то је четворочасовни Титов сусрет са Јуцином Блеком (Black), председником моћне ИБРД банке, септембра 1950 у Београду. Забележено је да су, поред осталог, теме разговора били „најважнији критеријуми праксе зајмова и кредита земљама Трећег света, као и Југославији“. За Блека се знало да је као искусни банкар са стажом на Вол Стриту, био познат као немилосрдан и тврд преговарач, и да обично није давао пет пара на геополитичке ситуације, тумачења и оправдања. Шта се заиста де-

35) Видети: *«The Business Week»*, април 1950.

36) О Титовој Армији је имао врло јасан став први српски министар иностраних послова поасле Првог светског рата (1990 - 1991), инжениери Бранко Микашиновић. У свом личном сведочењу аутору, Микашиновић каже, 1995. у Београду: „Југословенска армија никада није била нека српска идеја. Иван Гошњак, Бранко Мамула, Вељко Кадијевић, то је једна преторијанска итова гарда. Највише користи су имале друге нације. Срби у итровој близини били су васитани да не буду Срби.“

сило када је Тито успео да таквог банкара потпуно „омекша“, није до данас потпуно објашњено, тек, Тито је својим талентом убеђивања, вероватно и својом каризмом, деловао и на Блека.

По питању државног новца, Тито је карактерисан „конзервативним деголистом“ и такав курс задржао је до Седамдесетих година. Мада су му многи историчари и публицисти неретко приписивали склоност ка луксузу и раскоши, има и тврдњи да је сваки долар који је Југославија позајмљивала у свету, Тито премерио више пута. Можда је истина ипак више на страни неумољиве економске статистике, јер је у поменутом периоду од Педесетих до Седамдесетих југословенски дуг непрестано растао. Све самосталније републичке номенклатуре у Југославији прибегавале су све неопрезније и незајажљивије страним кредитима. О томе у својим „Успоменама“, Едвард Кардељ пише: „Запад је био подељен у својим ставовима. Једни су сматрали да је дошао крај Титове Југославије и да је апсолутно немогуће да она издржи Стаљинов притисак, а други, рекао бих мањина, веровали су да Југославија може издржати у свом отпору и победити и почели су да нам дају прву економску и материјалну помоћ у облику поспешивања трговинске размене, итд. А било је и трећих који су до те мере били антикомунисти да су сматрали да је све то аранжирано међу комунистима и да би се лакше утицало на Запад. Процес отварања на Западу ишао је релативно споро, али је ипак ишао. У почетку га је ометала и наша прелазна политика. Наиме, ми нисмо хтели одмах ићи, да тако кажем, ‘свим топовима’ против Совјетског Савеза, да не бисмо дали повода за војну интервенцију против Југославије.“³⁷⁾

Економска реформа је започета 1961. Те године Тито узима реч на седници ЦК СКЈ и први пут помиње „хаотично стање“ у Југославији. Он упозорава да озбиљно треба нешто предузети у том смислу. На тој седници критикују се „аутономистичке клице“ као и притајени конфедерализам. Тито каже: „Човек се пита да ли је наша земља збиља кадра да се још држи, да се не распадне. Нећу да бацим копље у трње. Решио сам да се борим. Наступила је велика, тешка и неизвесна друштвена прекретница на којој из кола револуције испадају они који не схватају друштвену ситуацију и њене заонитости. Ја се већ годинама, а нарочито у посљедње двије године, орим сам са собом. Шта да радим? Видим да неке ствари не иду. Добро, ја сам генерални секретар СКЈ. Имам огромну одговорност. А кад имаш одговорност онда се поставља питање:

37) Видети: Edvard Kardelj, „Sećanja-Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije,” pp.131 -32.

можеш ли тако даље радити? Одговорност имаш, а не спроводи се оно што сугеришиш ли тражиш, него се иде другим правцем."³⁸⁾

Председник Тито тестира чланове Партије и својим изненађујућим потезом: питањем његове функције на челу Партије и Државе. Неће се либити и да помене шта се све чује у њиховим редовима: „да је остарио“, „да су му концепти застарели“, „да можда не одговара садашњој фази друштвеног развоја“, итд.

Америчка помоћ је тек делимично олакшавала целокупни привредни проблем Југославије.

У 1962. је ескалирао проблем са дефицитом плаћања Западу. То је била и централна тема састанка извршног комитета ЦКСКЈ у Београду, од 14. до 16. марта 1962. Основни дуг земље на западу је већ досегао тадашњих 1,1 милијарди долара. Био је то огроман терет за земљу таквог степена економског развоја и такве кредитбилности у свету. Тито отворено замера што нередовно плаћање спољних дугова компромитује земљу, крњи њен постигнути углед у финансијским и пословним круговима Запада. А последице ће се одмах и осетити, јер управо у том периоду, 1962, ММФ први пут не одобрава позајмицу Титовој Југославији од 35 милиона долара.³⁹⁾

Геополитолог Ж. Ракочевић означава овај тренутак као „падање Југославије у мрежу светског финансијског капитала“. Велике банке позајмљују новаца колико год зажеле Југословени. Ракочевић такође означава моменат када до тога долази: на састанцима Трилатерале, после иступања Кисинџера, Бжежинског и МакНамаре (шефа Светске банке - тада ИБРД). Нарочито се бивши министар одбране САД, Макнамара залагао за финансијске ињекције као ефикасном методу економског развоја земаља у развоју, којима је припадала и Југославија. То је, по заједничком концепту ове истакнуте тројице Американаца, био пут стварања услова за берзански преображај Трећег света, како би он досегао вредности и потрошачке формуле Запада. Ракочевић нам обраћа пажњу на управо моменат финансијских ињекција и тиме убрзавања придруживања потрошачком друштву Запада, у коме обитава геополитичка димензија америчких тадашњих, а и данашњих, претензија да владају „светом нација“.⁴⁰⁾

38) Видети: „Политика“, 17,18. 19 новембар 1988.

39) Видети: Љ. Адамовић, П. Р. Лемпи, Р. О. Пикет, „Америчко-југословенски економски односи после другог светског рата“, стр. 51.

40) Видети: Живојин Ракочевић, *Геополитичко-финансијски лавиринти. Прилог критици англосаксонске геополитике. Самиздат, Београд, 2001*, стр. 266.

ЛИТЕРАТУРА

- ADAMOVIĆ Lj., LEMPI Dž.R., PIKET R.O., *Američko-jugoslavenski ekonomski odnosi posle drugog Svetskog rata*, Beograd, Radnička štampa, 1990.
- A'ANAN Gavriel D., *Yugoslavia After Tito: Scenarios and Implications*, Boulder, Westview Press, 1977.
- AVRAMOV Smilja, *Postherojski rat zapada protiv Jugoslavije*, Veternik, Idij - Veternik, 1997.
- AVRAMOV Smilja, *Trilateralna komisija: svetska vlada ili svetska tiranija*, Veternik, 1998.
- BEAUFRE André, *Introduction à la stratégie*, Paris, IFRI/Economica, 1985.
- BELLOF Nora, *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia & the West: 1939-84*, Londres, Victor Gollancz, 1985.
- BENNET Cristopher, *Yugoslavia's Bloody Collapse*, New York, New York University Press, 1995.
- BERNSTEIN Carl, POLITI Marco, *His Holiness, John Paul II and the Hidden History of Our Time*, New York, Doubleday, 1996.
- BILANDŽIĆ Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi, 1918-1985*, Zagreb, Školska knjiga, 1985.
- BISENIĆ Dragan, *Od baklje do lomače*, Beograd, BaG, 2002.
- BOTIĆ Selvan, *US Policy Towards Yugoslavia: Illusions and Reality*, New York, Croatian National Congress, 1979.
- BRZEZINSKI Zbigniew, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty First Century*, New York, Scribner, 1993.
- CAMPBELL John C., *Tito's Separate Road: America and Yugoslavia in World Politics*, New York, Harper & Row, 1967.
- CARRERE D'ENCAUSSE Hélène, *L'Empire éclaté*, Paris, Flammarion, 1978.
- CASTORIADIS Cornelius, *Devant la guerre. Les réalités*, Paris, Fayard, 1981.
- CILIGA Ante, *Crise d'Etat dans la Yougoslavie de Tito*, Paris, Denoël, 1972.
- CHOMSKY Noam, *What Uncle Sam Really Wants*, Berkeley, Odonian Press, 1989.
- CHOSSOUDOVSKY Michel, *The Globalization of Poverty: Impacts of IMF and World Bank Reforms*, Penang, Third World Network, 1997, et Londres, Yed, 1997.
- CHRISTITCH Kosta, *Les faux frères. Mirages et réalités yougoslaves*, Paris, Flammarion, 1996.
- CRNOBRNJA Mihailo, *The Yugoslav Drama*, London, New York, I. B. Tauris Publishers, 1994; Montréal, Mc Gill-Queen's University Press, 1994.
- COHEN Lenard J., *Broken Bonds. The Disintegration of Yugoslavia*, Boulder, San Francisco, Oxford Westview Press, 1993.
- COLLON Michel, *Poker Menteur*, Bruxelles, EPO et Michel Collon, 1998.
- CVETKOVIĆ Srdjan, *Velike sile i male države u Hladnom ratu*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2005.
- ĆOSIĆ Dobrica, *Piščevi zapisi. 1969-1980*, Beograd, Filip Višnjić, 2001.
- ĆOSIĆ Dobrica, *Piščevi zapisi. 1981-1991*, Beograd, Filip Višnjić, 2002.
- DALMAS Louis, *Le communisme yougoslave depuis la rupture avec Moscou*, Paris, Terre des Hommes, 1950.
- DEBRAY Régis, *Les Empires contre l'Europe*, Paris, Gallimard, 1985.

- DIMIĆ Ljubodrag, *Srbi i Jugoslavija, prostor, društvo, politika*, Beograd, Stubovi kulture, 1998.
- DIMITRIJEVIĆ Bojan B., *Jugoslavija i NATO, 1951-1957*, Beograd, NIC Vojska & Tricontinental, 2003.
- DJILAS Aleksa, *The Contested Country*, Londres, Harvard University Press, 1991.
- DOBRYNIN Anatolij, *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents (1962-1986)*, New York, New York Times Books, 1995.
- FERRO Marc, *Naissance et effondrement du régime communiste en Russie*, Paris, Poche, 1997.
- GADDIS John Lewis, *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations*, New York, Oxford University Press, 1992.
- GARTHOFF Raymond, *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*, Washington, D.C., Brookings Institution, 1994.
- GERVEREAU Laurent, *De l'unification à l'éclatement*, Paris, BDIC, 1998.
- HACKETT Sir John, *The Third World War. The Untold Story*, Londres, Macmillan, 1985.
- JOVIĆ Dejan, *Jugoslavija, država koja je odumrla, Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije, 1974-1990*, Zagreb - Beograd, Prometej- B - 92, 2003.
- KOŠTUNICA Vojislav & ČAVOŠKI Kosta, *Stranački pluralizam ili monizam: društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949*, Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983.
- KRULIĆ Joseph, *Histoire de la Yougoslavie de 1945 à nos jours*, Bruxelles, Complexe, 1993.
- LAMPE John R., *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Londres, Cambridge University Press, 1996.
- LEES Lorraine M., *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia and the Cold War*. Pensylvanie, University Park, PA, The Pennsylvania State University Press, 1997.
- LOPUŠINA Marko, *Ubij bližnjeg svog, Jugoslovenska tajna policija 1945 / 2002*, Beograd, Narodna knjiga Alfa, 2002.
- LYDALL Harold, *Yugoslavia in crisis*, Londres, Oxford Clarendon Houser, 1989.
- MATES Leo, *Kriza socijalizma kojeg nije bilo*, Beograd, Jugoslovenski institut za novinarstvo, 1991.
- MEIER Victor, *Yugoslavia, a History of its Demise*, Londres&New York, Rotledge, 1999.
- MILIVOJEVIĆ Marko, *The Debt Escheduling Proces*, Londres, Frances Pinter, 1985.
- MILIVOJEVIĆ Marko, *Descent into Chaos: Yugoslavia's Worseing Crisis*, Londres, Institute for European Defence& Strategic Studies, European Security Studies no 7, 1989.
- MILIVOJEVIĆ Marko, ALLOCK John B. & MAURER Pierre, eds, *Yugoslavia's Security Dilemmas: Armed Forces. National Defence and Foreign Policy*, Oxford, Berg, 1988, Chapter 1.
- MLYNAR Zdenek, *Nightfrost in Prague: The End of Humane Socialism*, New York, Karz Publishers, 1980.
- PAVLOVIC Stevan, *The improbable survivor; Yugoslavia and its problems*, Londres, Hurst and company, 1988.

- PETROVIĆ-Piroćanac Zoran, *Mali pojmovnik geopolitike* Beograd, Jugoistok, Institut za političke studije, 2004.
- POULTON Hugh, *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, Great Britain, 1991.
- RAKOČEVIĆ Živojin, *Geopolitičko-finansijski lavirinti. Prilog kritici anglosaksonske geopolitike*, Beograd,, Samizdat, 2001.
- RUSSINOV Dennison, *The Yugoslav experiment, 1948-74*, Londres, Royal institute of international affairs, 1977.
- SAMARY Catherine, *Le Marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*, Paris, Publisud/ La Breche, 1988.
- SCHREIBER Thomas, *La Yougoslavie de Tito*, Paris, Presses de la Cité, 1977.
- SEKELJ Laslo, *Jugoslavija, struktura raspadanja: ogleđ o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Beograd, Rad, 1990.
- SCHWEIZER Peter, *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy That Hastened the Collapse of the Soviet Union*, New York, The Atlanta Monthly Press, 1994.
- STANKOVIĆ Slobodan, *The End of the Tito Era: Yugoslavia's Dilemmas*, Stanford, Hoover Institution Press, 1981.
- STOJANOVIĆ Svetozar, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd, Fronesis, 2000.
- STOKES Gale, *From Stalinism to Pluralism. A Documentary History of Eastern Europe*, Londres, Oxford University Press, Second ed. 1995.
- TODD Emmanuel, *La chute finale, essai sur la décomposition de la sphère soviétique*, Paris, Robert Laffont, 1976.
- WEIBEL Ernest, *Histoire et géopolitique des Balkans de 1800 à nos jours*, Paris, Ellipses, 2002.
- WEST Richard, *Tito and the Fall of Yugoslavia*, London, Sinclair-Stevenson, 1993.
- WOODWARD Susan J., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, Washington, D.C., The Brookings Institution, 1995.
- YERGIN Daniel & GUSTAFSON Thane, *Russia 2010, The CERA Report*, New York, Random House, 1993.
- ZIMERMAN William, *Open Borders: Non-alignment and the Political Evolution of Yugoslavia*, Princeton, Princeton University Press, 1987.

Чланци:

- BELLOF Nora, Self-Mismanagement in Yugoslavia, *Survey*, Automne, 1984, vol. 28, No. 3 (122), pp. 63-5.
- BOJOVIĆ Boško, I., Deux représentations géopolitiques. *Hérodote*, 1992, no. 67.
- BOJOVIĆ Boško, I., Le drame yougoslave: Une épreuve manquée de l'Europe, *Confluences Méditerranée* 6, Paris 1993, pp.119-130.
- BOJOVIĆ Boško, Les Balkans entre convergences et disparités (XIX-XXème s.), Genève-Gex, 1997, Symposium international «Structures fédérales et coopération interrégionale dans l'espace balkanique» (12 au 14 septembre 1996), p.: 63-77.
- BOJOVIĆ Boško, Politique et culture dans l'histoire du Sud-Est européen: facteurs d'association, facteurs de dissociation. Les Balkans occidentaux-entre globalisation et balkanisation, Paris, janvier 2005.

- BRETON (Le) Jean-Marie, Après Tito la Yougoslavie se disloque, *Historia*, Paris, octobre 1995, no. 586.
- BRZEZINSKI Zbigniew, The Great Transformation, *The National Interest*, Washington D.C., fall 1993.
- CHURCHILL, Winston, "Iron Curtain Speech," *Westminster College*, in *Fulton, Missouri*, March 5, 1946.
- CVIIC Christopher, A Pro-Soviet Plot in Yugoslavia, *The World Today*, octobre 1974.
- FEJTO F., PAVLOWITCH S.K., CHRISTICH KL., KRULIĆ J., MEIER V., Yugoslavia, our dangerous Backyard, *The European Journal of International Affairs*, automne 1988, Vol. 1, n. 2, pp.64-114.
- GERVASI Sean, The Destabilization of the Soviet Union, *Covert Action Quarterly*, Hiver 1991-92, No. 39.
- GERVASI Sean, Germany, US and the Yugoslav Crisis, *Covert Action, Quarterly*, Hiver 1992-93, No. 43.
- GUILLOU André, Autodétermination et inviolabilité des frontières: Les trois Yougoslavies, L'Assemblée de l'AIESSE, Tirana, 2004.
- KRULIĆ Joseph, La crise du système politique dans la Yougoslavie des années 1980, *Revue française de sciences politiques*, juin 1989, No 3, pp. 245-258.
- MARCOU Lilly, L'Effritement du mouvement communiste international, *Le Monde*, 6 11 1983.
- MILIVOJEVIĆ Marko, The Uneven Impact of Economic Adjustment in Yugoslavia, *The South Slav Journal*, Londres, Automne/Hiver 1984, Vol. 7, Nos 3-4, (25-26).
- NITZE Paul H., *Strategy in the Decade of the 1980's*, *Foreign Affairs*, New York, Automne 1980.
- SILBERMAN Laurence, Yugoslavia's 'Old' Communism: Europe's Fiddler on the Roof, *Foreign Policy*, Spring 1977.
- VUKADINOVIĆ Radovan, La fin de la Yougoslavie et l'instabilité balkanique, *Cahiers du CERA*, Paris, 1992, No 4.

Zoran Petrovic Pirocanac

AMERICAN STRATEGY OF ENTRENCHING THEMSELVES INSIDE THE SOUTHEAST OF EUROPE AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

In this paper author analyzed decades long geo-strategic efforts of the United States of America to secure their key-role in this region. From the Trieste Crisis and the Cold War, to the age of intensive help to Tito's state when it was imperiled by the Soviet Union, to the 1980's, when American activities for destroying of socialism in Europe began, the United States of America have always been Prime mover on the territory of the South East of Europe. Nowadays they keep influencing

geo-political perspective of Serbia and surrounding small nations, just like in the period when they were the main culprit in destruction of Yugoslav federation.

Key Words: global management, Reagan doctrine, security architecture, market democracy, democratic pluralism, NATO, natural resources, geo-strategic balance

УДК: 355.02:316.752
Примљено: 15. новембра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 181-200.

Зоран Драгишић

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

БЕЗБЕДНОСТ И ВРЕДНОСТИ

Сажетак

У раду се анализира аксиолошка димензија безбедности, односно улога коју вредности имају у дефинисању појма безбедности и изградњи различитих безбедносних концепата. Вредности представљају и главни критеријум на основу кога се конституишу национална, социјетална и људска безбедност, не само као различити нивои безбедности, већ и као концепти безбедности који се базирају на различитим системима вредности. Посебна пажња посвећује се проблему секуритизације и десекуритизације вредности, као процесу који одређене друштвене вредности ставља у фокус студија безбедности, а следствено томе и у безбедносне стратегије, или их из тог фокуса искључује, што има значајне импликације на свеукупно стање безбедности. Национална безбедност истиче државни суверенитет и територијални интегритет у први план, као главне вредности које треба да буду предмет безбедносне заштите. Државни суверенитет и територијални интегритет су безбедносни појмови првог реда, тако да не може бити говора о њиховој секуритизацији, већ би у вулгарно схваћеном концепту људске безбедности ти појмови могли бити десекуритизовани, а у бољем случају, могао би се умањити њихов значај као безбедносних појава. Социјетална безбедност у први план ставља вредности друштвених група које нису држава. Теоретичари који заступају концепт социјеталне безбедности секуритизују идентитет као вредност која треба да представља предмет безбедносне заштите. Људска безбедност секуритизује вредности човека – појединца, као вредности које представљају предмет безбедносне заштите. Међутим, у оквиру студија безбедности постоје различита разумевања које су то вредности везане уз појединца које треба секуритизовати. Ставови о вредностима које треба секуритизовати у оквиру људске безбед-

ности крећу се од људских права, преко криминала и корупције, па све до глобалне економије и проблема везаних уз глобализам.

Кључне речи: Безбедност, вредности, секуритизација, десекуритизација, национална безбедност, социјетална безбедност, људска безбедност.

Питања шта је то безбедност?; на шта се она односи?; које су јој границе?; ко и шта су објекти безбедности, а ко су субјекти безбедности?; и помоћу којих легитимних средстава можемо доћи до постизања и очувања безбедности (у смислу одсуства претње или одржања постигнутих вредности), представљају централне дилеме око којих постојеће школе студија безбедности покушавају да конституишу савремени појам безбедности.

Појам безбедности је уско везан за вредности, и поред бројних покушаја дефинисања безбедности, дефиниција Арнолда Волферса, коју многи сматрају „стандардом” у овој области, безбедност дефинише управо преко вредности: *“Безбедност, у објективном смислу, одмерава одсуство претњи за стечене вредности, док у субјективном смислу она представља одсуство страха да те вредности могу бити нападнуте”*⁽¹⁾.

У српској науци безбедности она се такође дефинише као вредност и то “инструментална вредност”, па тако Љубомир Стајић безбедност дефинише на следећи начин *“Тиме долазимо до новог приступа безбедности (наспрот одређењу безбедности као одсуства угрожавања прим. аут.), тј. до одређивања садржаја безбедности која полази од тога да је безбедност у ствари вредност (државна, национална, политичка, морална, економска, лична, итд.) и то инструментална вредност која објашњава начин да се нешто постигне, а не само појава (стање) сама за себе.”*⁽²⁾

Дакле, вредности у науци безбедности представљају „оно што се штити“, насупрот „онога од чега се штити“. И предмет заштите, за који смо установили да представља вредности, и извори угрожавања, који се у савременој науци безбедности дефинишу као изазови, ризици и претње, пресудно утичу на концептуализацију безбедности, која се у институционалном смислу изражава као систем националне безбедности, са свим својим структурним елементима, нормативним апаратом и акционим могућностима. Као што смо видели, и сама безбедност, схваћена као стање одсу-

1) Wolfers Arnold: “National Security as an Ambiguous Symbol” John Hopkins UP, Baltimor 1962.

2) Љубомир Стајић : „Основи безбедности“, ФЦО, Драганић, Београд, 2005, стр 23

ства угрожавања других вредности и страха да може доћи до њиховог угрожавања, представља посебну вредност.

Појам вредности је у филозофском смислу веома сложен, а у политичком споран, углавном парцијалан и вишезначан, што га проблематизује као предмет безбедносне заштите. При томе треба имати у виду да се управо око питања „секуритизације“ вредности данас конституишу различити концепти и школе безбедности.

За ову врсту анализе неопходно је бар назначити шта су то вредности, да ли су све вредности угрожене и на који начин се које вредности могу заштитити.

ВРЕДНОСТИ

Реч вредности потиче од латинске речи *valeo*, што значи здрав, јак, ваљан. У свакодневном говору под вредностима се подразумева оно што је добро, пожељно, ваљано и истинито. Вредности у себе укључују и опште садржаје морала, права, обичаја политике, културе и других облика друштвене свести.

Основне теоријске контроверзе око појма вредности кретале су се око проблема да ли су вредности изводљиве из социјалних и психолошких карактеристика људског бивствовања, из њихових потреба, мотива, интереса, осећања друштвене корисности и других емпиријских садржаја људске реалности, или су оне израз, од ових садржаја независне, аутономне реалности.³⁾

Једна група представника прве школе мишљења сматра да су вредности израз појединачне свести, док други сматрају да вредности потичу из целине мотивационих система који се формирају у друштву. Друштво вредностима даје снагу која је релативно независна од појединачног мотива, оно усмерава појединачне мотиве тако да их чини функцијом целокупног мотивационог система.

Кант сматра да су вредности неизводиве и социјалних и психолошких чињеница, већ да оне постоје као вредносни свет стварности *sui generis* који извире из услова који постоје пре, и независни су од било каквих услова процењивања.⁴⁾

Нема сумње да у пракси постоје две врсте вредности, једне које делују као друштвени регулативи пожељног понашања који проистичу из општеприхваћених, или наметнутих, интереса, ду-

3) Преузето од: Миладин Животић : „Аксиологија“, Напријед, Загреб, 1986., стр. 47.

4) *Ибид.* стр 51.

жности и обавеза, и друге које су израз аутономије и људске слободе, независне од општеприхваћених друштвених вредности.

Ова подела је веома важна са аспекта секуритизације вредности, јер се прва група вредности, која је углавном правно санкционисана, препознаје као угрожена од стране класичних безбедносних изазова, ризика и претњи и ужива заштиту институционализованог система националне безбедности, док друга група вредности која остаје у пољу људске аутономије, углавном се и не доживљава као објекат угрожавања, па сходно томе и не постоји институционализован систем заштите ових вредности од безбедносног угрожавања.

Међутим, вредности се могу појавити и као важеће позитивне норме и као пројекат измене постојећег стања, односно као пројекција, која такође представља вредност за одређене друштвене групе. Сукоб између ова два система вредности - позитивистичког и пројектованог, у пракси се појављује као друштвени конфликт на нивоу безбедносног изазова, ризика или претње.

Вредности су људско дело, било да је настала као тзв. „хумана” вредност, она која се односи на могућности човека да аутономно делује у свету, пре свега друштвеном, који га окружује, или „идеолошка“ вредност, која служи одржању постојећег стања и пристајању човека да се покорава друштвеним силама које одређују системе вредности.

Поред парцијалних вредности, које се углавном појављују као идеолошке, позитивне вредности које за циљ имају постизање неке друге вредности, постоје и универзалне вредности које су вредности за себе. Ове вредности Животић дели на вредности којима се омогућава развој људске личности и оне вредности које су резултат тога развоја.

Секуритизацијом овако различито схваћених вредности, односно вредности које су постављене у две наизглед одвојене равни, долази до конституисања људске насупрот националној, односно државној безбедности. У извештају о људском развоју из UNDP из 1993. године се каже: *„Концепт безбедности мора да се промени од искључивог нагласка на националној безбедности ка много већем значају безбедности људи, од безбедности која се постиже уз помоћ наоружања до безбедности која се постиже путем људског развоја, од безбедности територије до безбедности хране, запослења и животне околине.“*

Очигледно је да ова два концепта безбедности почивају на различито схваћеним вредностима које треба да представљају објекат заштите.

МИР И БЕЗБЕДНОСТ

Мир као универзална вредност, која омогућује несметан развој међународне заједнице, појединачних држава и сваког људског бића, свакако је централна тема у проучавању студија безбедности. Обезбеђивање и очување мира представља један од главних циљева коме теже различити системи безбедности, и независно од безбедносног концепта који заступају, сви теоретичари који се баве овим питањима истичу мир као главну инструменталну вредност, али и вредност по себи, коју треба достићи ваљаним уређењем система безбедности.

Питањем мира бавили су се теоретичари који су припадали различитим научним дисциплинама, тако су теоретичари из области међународних односа, у чијем крилу су се и развиле студије безбедности, безбедност су скоро поистовећивали са појмом војне моћи.⁵⁾ Осигуравање безбедности преко војне моћи полази од логике, да што је већа војна моћ и боље успостављена равнотежа војне моћи то ће мир бити стабилнији и безбедност већа.

За разлику од теоретичара међународних односа, истраживачи из области мировних студија, покушавали су да пронађу другачије, „позитивне” концепте мира и ненасиља и на њима заснован концепт безбедности. Теоријска размимоилажења међу овим различитим школама безбедности управо су се темељила на различитом разумевању садржаја вредности око којих се успостављају главни безбедносни концепти.

Концепт тзв. “позитивног мира”, чији је творац Јохан Галтунг⁶⁾ и „стабилног мира” о коме је говорио Кенет Боулдинг,⁷⁾ значајно проширују појам безбедности, као инструмента за постизање мира. Према тумачењу Галтунга и Боулдинга, безбедност мора да почива на стабилном и дуготрајном миру. Овакво разумевање мира иде много даље од пуког „негативног мира”, схваћеног као одсуство рата, који представља само једну од врста „директног наси-

5) Бјерн Мелер: „Национална, социјетална и људска безбедност“, у Зборник текстова: „Људска безбедност“, ур. Проф. др Драгана Дулић, Фонд за отворено друштво, Београд 2006. године, стр 56-57.

6) Johan Galtung: “Violence, Peace and Peace Research”, Vol. I, C.E.F., Copenhagen 1988.

7) Kenneth Boulding: “Stabile Peace”, University of Texas Press, Austin, 1990.

ља⁸⁾ Мир као инструментална вредност, може да почива искључиво на одсуству онога што Галтунг назива “структурним насиљем“, односно лишености већине светског становништва нормалних услова за живот, што подразумева, поред одсуства социјалног благостања, и систематско кршење људских права и немогућност великог дела популације да развија своје појединачне и колективне капацитете.

Концепт “позитивног мира“, представља теоријску претечу концепту људске безбедности, који је развијан у оквиру UNDP, средином деведесетих година прошлога века.

“Концепт безбедности већ предуго обликују претпоставке о могућим међудржавним сукобима. Већ предуго се безбедност изједначава са опасностима по границе једне земље. Већ предуго државе сматрају оружје чиниоцем своје безбедности. Осећање несигурности већине људи данас знатно више потиче од свакодневних животних брига него од страха од катаклизмичног светског догађаја. Сигурност посла и прихода, здравствена сигурност, безбедност животне средине, заштићеност од насиља - то су теме које се појављују као теме људске безбедности широм света. Људска безбедност представља релевантно питање за људе из било ког дела света, без обзира на то да ли живе у богатим или сиромашним државама. Претње њиховој безбедности могу се разликовати – глад и болест у сиромашним, а дрога и криминал у богатим државама – али су те претње стварне и стално се повећавају. Већина људи инстинктивно разуме шта значи безбедност. То значи заштићеност од сталних опасности које прете од глади, болести, криминала и репресије. То такође значи и заштиту од изненадних и штетних промена образаца нашег свакодневног живота које би се могле десити – како у нашим домовима или на послу, тако и у нашој заједници или животној средини.“⁹⁾

Наведени извештај UNDP је био увод у развијање концепта људске безбедности, који су преузеле и неке државе, на првом месту Канада и Јапан, као опредељење у својој спољној политици. Концепту људске безбедности пуну подршку је дала и Комисија за глобално управљање у свом извештају “Наше глобално суседство“. Међутим, ова Комисија је и поред наглашавања значаја људске безбедности, остала при традиционалном ставу да и даље треба подржавати право држава на сопствену безбедност. Право државе да се штити од спољашњих опасности и да штити свој суверенитет

8) Johan Galtung, *Ibid*, pp. 67.

9) Human Development Report 1994, www.undp.org/hdro/c94over.htm.

и територијалну целовитост не искључује и бригу за појединце и њихове потребе, које су углавном комплементарне са стабилношћу државе у којој живе.¹⁰⁾

Међутим, проширење појма безбедности и секуритизација готово целокупне људске праксе, наишла је на отпоре у једном делу стручне јавности, коју је посебно представља копенхагенска школа безбедности. Бари Бузан, као истакнути представник ове школе, прихвата померање фокуса студија безбедности са глобалног сукоба исток – запад (који више и не постоји) и крупних геостратешких питања, на питања људске безбедности, он ипак сматра да би се неограниченим ширењем појма безбедности, студије безбедности у потпуности изједначиле са општом социологијом.¹¹⁾

Припадници копенхагенске школе безбедности се ипак слажу да су одређена проширења појма безбедности, управо са аксиолошког становишта, неопходна. Остаје, међутим, несагласје око границе до које је то проширење могуће и потребно. Превелико проширење садржаја појма безбедности довело би и до практичних проблема јер би било неопходно увођење појма “традиционална безбедност“, да би се означило поље проучавања студија безбедности које се односи на заштиту државних и друштвених вредности, које се са становишта модерних безбедносних концепата сматрају „класичним“.¹²⁾ Са друге стране, уколико се појам безбедности не прошири, студије безбедности би као научна дисциплина озбиљно изгубиле на значају јер би у фокусу свог проучавања задржале проблеме заштите вредности које све више губе на значају, бар у развијеном свету.

Поред тога „секуритизација“ и „десекуритизација“, одређених појава, односно давање одређеним појавама значење безбедносног проблема, има своје далекосежне политичке импликације.

Прва примедба која се из академских кругова упућује секуритизацији одређених вредности је могућност да се од те вредности направи табу и да се политички и идеолошки неистомишљеници искључе из дискусија о секуритизованим вредностима. Вредности које се штите системом националне безбедности и које имају значај за безбедност заједнице, у правили, нису погодан терен за расправе, јер се очекује да питања од значаја за националну

10) Our Global Neighbourhood. The Report of the Commission on Global Governance, Oxford University Press, Oxford, 1995.

11) Barry Buzan: “People, States and Fear. An Agenda for Interantional Security Studies in Post-Cold War Era”, Second Edition, BDP, London 1991. pp. 35.-37.

12) Morten Kelstrup, Pirre Lemaitre: “Identity, Migration, and the New Security Agenda in Europe”, Pinter Press, London 1993.

безбедност буду простор око кога ће се заједница обједињавати, а да штићене вредности добију карактер општеприхваћених вредности.

Друга примедба тиче се могућности да одређене друштвене групе (пре свега оне које су задужене за остваривање безбедности у једном друштву), стекну монопол над секуритизованим ресурсима друштва. Дискусије о безбедности могу, на тај начин постати идеално поље за различите врсте манипулације.¹³⁾

Критичка школа безбедности посебно упозорава да би претерано проширење појма безбедности могло довести до инструментализације система националне безбедности од стране одређених политичких група, што би се, у крајњој линији, могло појавити као наметање партикуларног система вредности целокупној заједници и његова заштита апаратом државне силе који би треба да служи заштити општих вредности.

Проширење појма безбедности у савременим условима је неопходно, али се поставља питање у којим правцима и до којих граница је тај појам могуће и потребно ширити. Питање правца и обима проширења садржаја појма безбедности нема само методолошки значај, већ и озбиљне политичке импликације. Проширење појма безбедности веома блиско је повезано уз вредности које су предмет заштите, субјекта коме те вредности припадају, субјекта који те вредности угрожава и систем вредности који носиоци угрожавања желе да промовишу и поставе на место вредности које припадају угроженом субјекту.

Бари Бузан¹⁴⁾ говори о различитим „осама“ дуж којих се може проширивати појам безбедности. Проширење може имати облик одговора на различита питања. Питања која поставља Бузан су:

Чија је безбедност у питању?, односно ко је референтни „објект“ безбедности, мада ми сматрамо да је израз „субјект“ много погоднији пошто је у крајњој линији, реч о носиоцу одређених вредности које могу бити угрожене. У односу на носиоца вредности које су предмет угрожавања, можемо говорити о држави, људским групацијама и појединцу.

Безбедност од чега? У зависности од тога ко је субјект безбедности вредности које су предмет заштите могу бити изложене веома различитим претњама.

13) Овим питањима посебно се баве „критичке студије безбедности“. Види шире: Michel C. Williams: “Critical Security Studies. Concepts and Cases”, UCL, Press, London 1997.

14) Бари Бузан, Ibid, стр. 61-63.

Безбедност од кога? Ово питање се односи на носиоца угрожавања, односно субјект који жели да угрози вредности које су предмет заштите. У зависности од правца у коме се врши проширење појма безбедности, могу постојати и претње које Бузан назива „структурним“, иза којих не стоји неки одређени извор угрожавања, као што су различите природне катастрофе, глобално загревање и други извори угрожавања вредности који долазе из природног окружења.

Поред ових сматрамо да је умесно поставити питања провајдера безбедности, односно од кога се очекује да „пружи“ безбедност. У зависности од вредности које се штите могу се појавити различити провајдери од међународне заједнице, до локалних субјеката.

Поред провајдера безбедности, веома важно је и питање средстава којима се постиже безбедност. Питање средстава којима се постиже безбедност односи се, пре свега, на стратегије безбедности, али и на конкретне планове и мере које се предузимају ради заштите вредности за које је процењено да могу бити угрожене, или су већ угрожене деловањем субјеката угрожавања безбедности.

У зависности од одговора на ова питања конституишу се различити концепти безбедности од којих ћемо анализирати националну, социјеталну и људску безбедност, као три основна концепта безбедности која произилазе из односа према врсти вредности које представљају предмет безбедносне заштите.

НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ И ВРЕДНОСТИ

Теорија националне безбедности у центар проучавања студија безбедности поставља државу и њене вредности које су угрожене деловањем различитих фактора. Традиционални приступ проучавању безбедности је студије безбедности смештао у дисциплинарни корпус међународних односа, а безбедност, односно вредности државе које се штите, посматране су искључиво кроз призму реализма и неореализма, као доминантних теоријских праваца у студијама безбедности.

Држава, њени интереси и вредности, се у доктрини реализма и неореализма издижу изнад пуког збира вредности и интереса грађана те државе, јер се држава посматра као ентитет *sui generis*.¹⁵⁾

15) О појму државног интереса види шире: Friedrich Meinecke: “Machiavellism. The Doctrine of Ration d Etat and Its Pleace in Modern History”, Westevew Press, London, 1984.

Овако посматране вредности које представљају предмет безбедносне заштите могу се у крајњој линији свести на суверенитет и територијални интегритет, а безбедност државе се са безбедности нације помера на безбедност територије. Овакво поимање безбедности, односно вредности које се штите, кореспондирало је са вестфалским поретком у чијем центру је стајала држава и коју су неки теоретичари сматрали вечном и непроменљивом, што наравно није било истина, јер је држава настала релативно скоро и то само у развијенијим деловима света, док континенти изван Европе и Америке такву врсту државе скоро да нису ни познавали.

Следствено вестфалском разумевању међународног поретка, анархија представља главно обележје међународне заједнице, пошто не постоји ни један наддржавни субјект који би своју вољу могао да наметне националним државама. Свака национална држава тежи заштити својих виталних вредности као што су национални интереси, територијални интегритет, независност, суверенитет и друге вредности, које дата држава промовише у зависности од своје величине, моћи, утицаја и геополитичких околности. « Такав свет одликују вечна неслога и раздор, пошто се национални интереси неизбежно налазе у колизији, те отуда свеопшта прожетост света надметањем, сукобима и ратом»¹⁶⁾ Такве државе су се суочавале са сталним осећајем небезбедности, који су могле да ублажавају развијањем војних капацитета за које су сматрале да им могу осигурати територијалну целовитост и суверенитет, као врхунске вредности националне безбедности. У таквом систему најбољи чувар мира је «равнотежа моћи», коју је веома тешко дефинисати, а нарочито постићи или одржати.¹⁷⁾ Такав систем је, сам по себи, био склон тркама у наоружању, сукобима и ратовима.

Већина реалиста је наглашавала војне претње као доминантан изазов националној безбедности, односно као основни извор угрожавања вредностима које су тим системом билештићене. Само неколицина реалиста¹⁸⁾ истицала је шири поглед на безбедност који је у себе укључивао и економске факторе. Економска моћ, овако посматрана, може бити схваћена двојако, или ко економски темељ војне моћи, или као засебан фактор, односно посебан сегмент

Поред Макијавелија и друге претече модерног реализма склоне су персонификацији државе, тако на пример Томас Хобс у Левијатану описује опште добро као „многоструку обједињену у једном“.

16) Кенет Н. Волц: “Теорија међународне политике”, ЦЦВО, Београд, 2008. стр 118.

17) Arnold Wolfers: “The Balance of Power in Theory and Practice”, WW Norton, New York, 1997.

18) Као пример може послужити чланак: Henry Bienen: “Power, Economics and Security, in “The United States and Japan in Focus”, ed. Boulder. J. Westview, 1992.

свеукупне моћи једне државе¹⁹⁾. Економска моћ се може посматрати и као веома ефикасна замена за војну моћ. Економски рат се може водити да би се уништила привреда противника и на тај начин, посредно, онеспособила и његова војна моћ. Економске санкције и блокаде су најчешћи вид оваквог рата.²⁰⁾ И обрнуто, економска моћ може постати средство којим ће држава осигуравати своју безбедност путем онога што је Галтунг називао „економском самодовољношћу“.

У крилу реализма осамдесетих година прошлога века, појавили су се захтеви за промену безбедносне стратегије под називом „општа безбедност“. Овај термин појавио се у извештају Палмеове комисије 1982. године. Главна порука овог извештаја била је да безбедност у словима анархије и високог степена наоружања захтева међусобно ограничавање и уважавање реалности нуклеарног доба, другим речима, наглашава се да се безбедност може постићи само заједничком акцијом.²¹⁾

Међутим, позивање на општу безбедност није изродило значајније теоријске радове којима би се овакав концепт објаснио, теоријски утемељио и којима би се предвиделе политичке импликације опште безбедности.

Концепт опште безбедности није у фокус проучавања студија безбедности поставио никакве нове вредности, и у том смислу није се померио од реалистичких теорија безбедности. Овај концепт је само покушао да пронађе нове механизме за очување вредности које су реалисти већ нагласили као основне вредности које треба штитити системом националне безбедности. Тако осмишљена општа безбедност се, у принципу, може свести на успостављање механизма за сарадњу међу супротстављеним странама, што је у складу са концепцијским поставкама „меког реализма“.²²⁾

Припадници друге групе поборника опште безбедности отишли су корак даље јер су у нове стратегије безбедности покушали да уврсте и нове вредности, ако што су питања развоје, еколошке безбедности и сл. Иако су ова питања дошла на дневни ред многих

19) Кенет Волц је укључио економске факторе у свој појам „укупних могућности“, којим је желео да нагласи сложеност моћи једне државе да очува своје вредности или да их наметне другима. К. Волц, *op.cit.* стр 129-131.

20) О санкцијама види шире: Donald Boudreau: “Economic Sanctions and Military Force in Twenty-First Century”, *European Security*, vol. 6 no. 2 Summer 1997, pp. 28-46.

21) Види шире: Бјор Мелер: *op.cit.* стр 67-68.

22) О концепту сарадње ради постизања безбедности видети у Зборнику: “Cooperation as Self-Help” ed. Arthur Steinhilber, CUP, Itaca, 1982.

политичких конференција, то није изазвало озбиљније теоријске рефлексије.

Колективна безбедност, као један од видова опште безбедности, такође нема већи аксиолошки значај пошто је и она усмерена на очување суверенитета и територијалног интегритета суверених држава, што заправо чини вредносни темељ националне безбедности.

СОЦИЈЕТАЛНА БЕЗБЕДНОСТ И ВРЕДНОСТИ

Припадници класичног реализма одбацивали су безбедност појединца, односно систем вредности који се везује за појединца или недржавне људске групације, као субјект безбедности, сматрајући такав приступ редуccionистичким. Међутим, већина ових аутора је након слома биполарног света и међународних односа који се заснивају на сувереним државама, ипак уочила аксиолошке недостатке „тврде“ националне безбедности. Копенхагенска школа безбедности прихвата да недржавне људске групације могу бити легитиман субјект безбедности, односно да њихове вредности треба секуритизовати. Посебан облик безбедности који би био применљив на такве, недржавне колективитете, назван је „социјетална безбедност“.

Социјеталну безбедност Бјорн Мелер дефинише као „могућност друштва да опстане и задржи свој суштински карактер под променљивим условима и могућим или постојећим претњама. Тачније, реч је о одрживости традиционалних видова језика, култура, облика удруживања, верских и националних идентитета и обичаја, а све то у оквиру прихватљивих услова за развој“²³⁾

Социјетална безбедност се примарно односи на идентитет, као кључну вредност која се штити. Питање идентитета је постало веома модерна тема у оквиру теорије међународних односа. Теоретичари безбедности и међународних односа се све више интересују за културне аспекте односа у међународној заједници. Тим поводом покренуте су велике дебате у научним круговима о „сукобу цивилизација“²⁴⁾, а феномени као што су миграције и „културни

23) Бјорн Мелер, *op.cit.*, стр 73.-74.

24) Погледај Самјуел Хантингтон: „Сукоб цивилизација“, ЦОД, Подгорица, 2000. Хантингтонова теза о сукобу цивилизација, као главном узроку сукоба у савременом свету у центар проучавања студија безбедности поставља културне и верске идентитете, који представљају главну вредност која се штити, а покушај њиховог ширења и наметања другима, главни узрок сукоба у савременом свету, изазвала је веома оштре полемике у стручној јавности.

империјализам“ су до краја секуритизовани и представљају предмет проучавања студија безбедности. Дискусије о сукобу цивилизација и безбедносним изазовима које носе миграције, поготово миграције између различитих „цивилизација“, односно миграције из исламског у хришћански „свет“, постале су веома актуелне након терористичких напада на Њујорк и Вашингтон 11. септембра 2001. године.

На теоријама завере о угрожености националног, религијског и културног идентитета нарастају бројни екстремно десни покрети широм света и такве теорије завере представљају основну идеолошку потку савременог тероризма. Овакве теорије удружене са постмодерним моралним релативизмом, могу довести до олаког проглашавања свих тврдњи о угрожености нације, вере и културе једне групе прихватљивим. Уколико не постоје објективизирани критеријуми за проверу оваквих тврдњи, позивање на националну или верску угроженост даје се као алат у руке различитим политичким манипулаторима.²⁵⁾

Сматрамо сасвим оправданом тврдњу Агнеш Хелер да „уколико би тотални морални релативизам, који је без сумње једна од опција постмодернитета, придобио гласове, тада би чак и процена масовне депортације и геноцида постала питање укуса“²⁶⁾.

Морални релативизам, када се говори о угрожености вредности везаних уз национални, културни и верски идентитет, представља главну тачку критике копенхагенске школе. Друга тачка на којој је критикован копенхагенска школа односи се на њену усредсређеност на државу, али не као главни субјект безбедносне заштите, већ на државу као механизам преко кога морају да се одвијају сви покушаји секуритизације. На крају, овој школи се замера што је привилеговала национални и верски у односу на друге могуће облике идентитета. Уместо привилеговања одређених врста идентитета, озбиљан научни приступ студијама безбедности би подразумевао социолошка истраживања којима би се утврдило којој врсти идентитета људи дају предност у којој ситуацији, тек тако дефинисани идентитети представљају погодан предмет секуритизације.²⁷⁾

25) Пример манипулације националним и верским осећањима Албанаца на Косову и Метохији, и медијска манипулација планетарних размера, која је довела до агресије на тадашњу СР Југославију прави је пример како секуритизација идентитета повезана са моралним релативизмом може представљати оружје манипулације која може довести до катастрофалних последица.

26) Agnes Heller: “The Postmodern Political Condition”, Polity Press, Oxford, 1988, pp 67.

27) О критици копенхагенске школе види у : Lynne Rienner “The return of Culture and Identity in IR Theory”, IC Press, Budapest, 1995. and Yosef Lapid: Revisiting “National”: Toward an Identity Agenda in Neorealism”, Clarendon Press, Oxford, 1997.

И поред свих изнетих примедби, теорија социјеталне безбедности несумњиво има велику вредност. Њена вредност огледа се, пре свега, што пружа могућности за боље разумевање неких савремених безбедносних проблема у односу на традиционалне концепте безбедности. Нови безбедносни ризици и претње, поготово они који долазе од исламског радикализма, могу веома успешно бити анализирани употребом „алата“ које нам на располагање ставља концепт социјеталне безбедности.

Теоретичари који прихватају концепт социјеталне безбедности секуритизују неке проблеме као што су: пораст становништва, масовне миграције, националистички покрети и екстремистичке групе које су се отргле контроли након промена у источној Европи и друге проблеме који се могу појавити у социјеталној сфери.

Проблеми које теоретичари социјеталне безбедности секуритизују, могу имати и своје импликације на „традиционалне“, државноцентричне, безбедносне проблеме. Проблем сукоба унутар једне заједнице, у правилу се интернационализује, поготово ако нека од заједница има своју матичну државу, која по логици ствари, стаје у заштиту своје етничке групе. Такође, пораст национализма може довести до поновног отварања неких нерешених територијалних спорова међу сувереним државама. Када се то догоди у периодима политичких криза и нестабилности, веома лако проблеми социјеталне безбедности попримају облик класичног рата међу државама. То значи да је појам социјеталне безбедности изведен из националне безбедности, те једноставно служи за илустрацију могућности за међусобно повезивање свих нивоа безбедности у једну целину.

ЉУДСКА БЕЗБЕДНОСТ И ВРЕДНОСТИ

Концепт људске безбедности, о коме смо већ говорили у првом поглављу овога рада, доста је узбуркао духове и изазвао различите реакције стручне, политичке али и шире јавности. Од када је овај концепт промовисан у оквиру Уједињених нација средином деведесетих година прошлога века било је много покушаја да се он дефинише и да му се одреде (мање или више) рационалне границе и оквири.

Покушаје дефинисања људске безбедности можемо груписати на академске и оне који се налазе у програмима влада разли-

читих држава.²⁸⁾ Академске дефиниције крећу се од оних које се усредсређују на уско одређење безбедности, свдећи је на заштиту телесног интегритета, и укључују мањи број безбедносних ризика, па до сложенијих дефиниција који обухватају и психолошке и емоционалне аспекте безбедности. У овој групи дефиниција издвајају се три приступа: Први, који се ослања на природна права и владавину права засновану на људским правима. Други, хуманитарни приступ, који људску безбедност види као инструмент за превладавање проблема везаних за ратне злочине и геноцид, односно као оруђе за припрему хуманитарних интервенција, и трећи приступ који људску безбедност везује уз економију, односно за стање глобалне економије и глобализацију уопште. У дефинисању људске безбедности користи се и негативни и позитивни приступ, односно набрајање безбедносних ризика и претњи људској безбедности, на супрот дефинисању вредности које се концептом људске безбедности штите. Владици програми, с друге стране, главни нагласак стављају на политичке и операционалне аспекте људске безбедности.²⁹⁾

У аксиолошком смислу људска безбедност у центар поставља човека-појединца и његово свеукупно благостање. Међутим питање односа човека и државе, односно вредности националне безбедности и вредности људске безбедности изазива доста контроверзи међу теоретичарима.

Доследни заступници људске безбедности наглашавају да државни суверенитет, територијални интегритет и независност државе у вези са нечијом личном срећом, али је веома ретко неопходан услов за њу.³⁰⁾ Заступници овог става сматрају да државна безбедност може бити релевантан циљ само док држава заступа интересе својих грађана, уколико државна безбедност у опасност доведе људску безбедност, ова друга мора добити предност. Иако је држава настала да би пружила безбедност својим грађанима, она може постати и извор угрожавања њихове безбедности.

Сасвим је сигурно да од Хитлерове Немачке грађани нису могли да очекују безбедност, али данас се у великом делу света као кључни проблем људској безбедности не поставља вишак, већ

28) Поређење различитих дефиниција људске безбедности погледај у часопису «Људска безбедност» бр. II/1, стр. 129-137, приредио Александар Пашко.

29) Пре свега треба погледати сајтове канадског и јапанског министарства спољних послова, као и линкове ка министарствима спољних послова држава укључених у Мрежу за људску безбедност.

30) Види шире: Chris Brown: "Interantional Relations Theory. New Normative Approaches", Harvester, London 1992.

мањак државне моћи. Велики број савремених држава су „слабе државе” у којима постоји раскорак између седишта власти и моћи и где држава нема довољно снаге да својим грађанима осигура основне услове за живот, што често доводи до потпуног колапса државе. У неразвијеним деловима света, пре свега Африци, прети опасност да доминантан тип рата (уколико то већ није), постане рат у Хобсовом значењу (*bellum omnium contra omnes*) уместо рата у Клаузевицевом разумевању тога феномена, који подразумева рат између две суверене државе који се води у складу са одређеним правилима.

Вредности људске безбедности се значајније угрожавају ако је држава слаба и ако није у стању да успостави ред. Поред ратова, као најекстремнијег облика насиља, у slabим државама развијају се различити облици насиља и људи много чешће прибегавају самопомоћи, наоружавају се ради заштите свог живота, својих породица и имовине. Нагомилавање личног наоружања доводи до успостављања “спирале насиља”, појачава се улога приватне безбедности, а држава губи “монопол на примену физичког насиља”. Излазак из ове ситуације је јачање државе и успостављање кредибилних државних институција способних да грађанима гарантују барем физичку безбедност.

Претње људској безбедности, односно вредностима човека појединца не долазе само од директног насиља, већ и онога што Јохан Галтунг назива “структурним насиљем”.³¹⁾ Појам структурног насиља може се расчланити на неколико категорија. Према Галтунгу, прва категорија односи се на кршење људских права од стране државе. То је веома често не насилна, али ипак намерна повреда вредности које се у овом концепту секуритизују. Другу категорију чине повреде права једне друштвене групе од стране друге. Пример за такво насиље је оно које Албанци систематски спроводе над Србима и другим грађанима на Косову и Метохији ради њиховог исељавања са тог простора или насиље које се спроводи над одређеним маргинализованим групама. Трећи облик структуралног насиља је оно које се врши кроз различите облике империјализма од стране глобалног поретка, где се успоставља однос “центар-периферија” на штету сиромашних народа трећег света. И Четврти облик овог насиља су претње које долазе из природе, као што су епидемије и пандемије, глобално загревање и сл., али које посебно погађају сиромашније делове света због слабих државних и осталих капацитета да се грађанима обезбедни адекватна заштита од овог угрожавања.

31) Johan Galtung, *ibid.* pp. 56/67

Критичари људске безбедности истичу њену концептуалну слабост и теоријску некохерентност, и тврде да секуритизација не помаже жртвама, већ само буди лажне наде и ствара лажне приоритете.³²⁾ Тврди се такође, да ни једна иницијатива у оквиру програма људске безбедности не представља новост. На ширем нивоу овом концепту се замера да је противан остварењу националних интереса и да доводи до лошег избора приоритета у спољној политици, тако што ствара пут за оправдање “хуманитарних интервенција”.

И поред свих замерки који се упућују овом концепту, неспорно је да људска безбедност представља нови аксиолошки приступ целокупним студијама безбедности. Секуритизација вредности човека-појединца и стављање нових безбедносних приоритета свакако је пут ка превредновању неких старих безбедносних парадигми. Операционализација овог концепта се намеће као приоритет свима који се баве студијама безбедности, јер је очигледно да стари концепти и стратегије не налазе решења за асиметричне претње, које су доминантан облик савремених безбедносних претњи, док Галтунгово “структурно насиље” прети да угрози опстанак људског друштва.

Концепт људске безбедности, осим у својим вулгарним тумачењима, није ни на који начин супротстављен националним интересима и националној безбедности. Постојање јаке државе као кључног провајдера безбедности основни је услов за достизање људске безбедности и заштиту вредности које овај концепт секуритизује. Примена концепта људске безбедности озбиљно мења и однос између грађана и државе у корист грађана, односно спречава се да држава постане апарат за остваривање партикуларних интереса, који се покушавају наметнути као општедруштвене вредности. Можемо закључити да са аксиолошког аспекта овај концепт укључује заштиту најширих вредности, које представљају универзални оквир одрживог развоја и опстанка људских заједница.

ЛИТЕРАТУРА

- Arnold Wolfers: “The Balance of Power in Theory and Practice”, WW Norton, New York, 1997.
- Agnes Heller: “The Postmodern Political Condition”, Polity Press, Oxford, 1988.
- Barry Buzan: “People, States and Fear. An Agenda for Interantional Security Studies in Post-Cold War Era”, Second Edition, BDP, London 1991.

32) Yuen Foong Khong : “Human Security: A Shotgun Approach to Alleviating Human Misery?”, Global Governance 7, 2001, pp. 231/236.

- Бјерн Мелер: "Национална, социјетална и људска безбедност" у Зборник текстова: „Људска безбедност“, ур. Проф. др Драгана Дулић, Фонд за отворено друштво, Београд 2006.
- Chris Brown: "Interantional Relations Theory, New Normative Approaches", Harvester, London 1992.
- Часопис „Људска безбедност“, бр. II/1, стр. 129-137, приредио Александар Пашко.
- Donald Boudreau: "Economic Sanctions and Military Force in Twenty-First Century", European Security, vol. 6 no. 2 Summer 1997.
- Friedrich Meinecke: "Macchiavellism. The Doctrine of Rasion d Etat and Its Pleace in Modern History", Westevew Press, London, 1984.
- Henry Bienen: "Power, Economics and Security", in "The United States and Japan in Focus", ed. Boulder. J. Westview, 1992.
- Human Development Report 1994, www.undp.org/hdro/c94over.htm.
- Johan Galtung: "Violence, Peace and Peace Research" Vol. I, C.E.F., Copenhagen 1988.
- Kenneth Boulding: "Stabile Peace", University of Texas Press, Austin, 1990.
- Кенет Н. Волц: "Теорија међународне политике", ЦЦВО, Београд, 2008.
- Lynne Rienner: "The return of Culture and Identity in IR Theory", IC Press, Budapest, 1995. and Yosef Lapid: Revisiting "National": Toward an Identity Agenda in Neorealism", Claredon Press, Oxford, 1997.
- Љубомир Стајић: „Основи безбедности“, ФЦО, Драганић, Београд, 2005.
- Michel C. Williams: "Critical Security Studies. Concepts and Cases", UCL, Press, London 1997.
- Миладин Животић: „Аксиологија“, Напријед, Загреб, 1986.
- Morten Kelstrup, Pirre Lemaitre: "Identity, Migration, and the New Security Agenda in Europe", Pinter Press, London 1993.
- Our Global Neighbourhood. The Report of the Commission on Global Govenance, Oxford University Press, Oxford, 1995.
- О концепту сарадње ради постизања безбедности видети у сборнику: "Cooperation as Self-Help" ed. Arthur Sthein, CUP, Itaca, 1982.
- Самјуел Хантингтон: „Сукоб цивилизација“, ЦИД, Подгорица, 2000.
- Yuen Foong Khong: "Human Security: A Shotgun Approach to Alleviating Human Misery?", Global Governance 7, 2001.
- Wolfers Anrold: "National Securirty as an Ambiguous Symbol" John Hopkins UP, Baltimor 1962.

Zoran Dragisic

THE SECURITY AND VALUES

Summary

In this work there is analyzed an axiological dimension of security, or the role that the values have had in defining the notion of security and establishment of different security concepts. The values represent also the main criteria as the basis for constitution of national, social and human individual security, not only as different levels of security, but

also the concepts of security that have been based in different value systems. Author of the text underlined the problems of securitization and de-securitization of the values as a process putting certain social values into the focus of the security studies, and accordingly putting them into the focus of security strategy, or, on the other side, such process might exclude the values from the focus and thus, as a consequence, has significant implications on the whole system of security. National security emphasizes the state sovereignty and territorial integrity as its priority, as the main values that need to be the object of safety security. The state sovereignty and territorial integrity are the security notions of main significance, therefore here it is not the word about their securitization, but instead of it, these same notion, taking into consideration a concept of human individual security comprehended in a banal way, could be comprehended as de-secularized ones, or, in other words, their significance as a security phenomenon could be lessened to some extent. Social security underlines the values of social groups that are not (do not represent) the state. Theoreticians supporting the concept of social security securitize the identity as the value that is supposed to represent the notion of safety security. Human individual security implies the security of the values of a human individual, as the values representing the notion of safety security. However, within the field of the security studies, there have been different understandings of the values relating to individual, that need to be secularized. The standpoints on the values in need of securitization within the field of human individual security range from the human rights to the crime and corruption, all the way to the global economy and the problems related to globalization.

Key Words: security, values, securitization, de-securitization, national security, social security, human individual security

УДК: 355.01+351.74(100)
Примљено: 2. новембра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 201-226.

Ђорђе Стојановић

*Факултет за европске правно-политичке
студије Универзитета Сингидунум, Нови Сад*

Катарина Штрбац, пуковник

*Институт за стратегијска истраживања,
Министарство одбране Србије, Београд*

ГЛОБАЛНЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ: ЕКСПЛАНАТОРНИ ПОТЕНЦИЈАЛ САВРЕМЕНИХ ПРИСТУПА МЕЂУНАРОДНОЈ БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак

Анализа концептуалне еволуције и главних одлика актуелних приступа феномену међународне безбедности, са свом интерпретативном разноликошћу теоретског „пејзажа“ у периоду од II светског рата до сада, дозвољава адекватније начелно сагледавање имплицитних и експлицитних димензија односа између безбедносне теорије и безбедносне праксе. Критичко идентификовање проблематичних зона те релације би, са једне стране, указало на потенцијалне смернице новог поимања безбедности у ери глобализације (концептуално удаљавање од државе као јединог референтног објекта студија безбедности) и, са друге стране, омогућило прецизније профилисање стратешких оријентира српске безбедносне агенде на домаћем, регионалном и светском нивоу.

Кључне речи: безбедност, теорије међународне безбедности, држава, глобализација.

УВОДНО РАЗМАТРАЊЕ

Сукоби изазвани распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и НАТО бомбардовање Савезне Републике Југославије (иницирано конфронтацијом на Косову), међународне несугласице са потенцијално апокалиптичним последицама (какве су непремостиве и дуготрајне кризе пакистанско-индијских и севернокорејско-јужнокорејских односа), застрашујући геноцид у Руанди, напад на зграде Светског трговинског центра 11. септембра 2001. године (који се често означава као почетак времена пост-модерних сукоба), па на њему формално произашли ратови у Авганистану и Ираку, те недавна руска војна интервенција у Грузији, сугеришу да немирна времена која живимо захтевају што прецизније елаборирање савремене природе међународне безбедности. Наравно, преломницу тако постављеног истраживачког ангажмана представља напад на зграде Светског трговинског центра, догађај који је значајно потакао релевантне промене у безбедносном контексту глобализације, будућих грађанских конфликта, те неприкосновене центрипеталне позиције државе као носећег актера безбедности. Наиме, показало се да нема неке супстанцијалне базичне логике светске политике и једног свемогућег решења за проблеме људске безбедности, па су пале у воду претпоставке заговорника глобализације изједначене са „добрим духом“ економског развоја, либералне демократије и модернизације као потпуно универзалним, те, по позитивним ефектима, незаменљивим процесима. Показало се, такође, да терористичке организације не одговарају стереотипу „полуписмених сиромашних очајника“, то јест да њихов третман не може остати заробљен у анахроном разумевању међународне безбедности, разумевању које је историјски и културолошки превазиђено.

Поред тога, у читавом низу 11-септембарских последица на светску политику могу се издвојити неке са најдалекосежнијим и најиндикативнијим ефектима. Као прво, „испровоцирано“ је снажно унилатерално реафирмисање моћи САД. Постоје многобројни показатељи за такву тврдњу: (1) сигнификантно повећање војног буџета; (2) поред Кине и Русије, листа потенцијалних нуклеарних мета је проширена на Либију, Сирију, Ирак, Иран и Северну Кореју; (3) покушаји опструкције договора о ограничавању нуклеарног наоружавања; (4) обзнањивање постојања „осовине зла“ сачињене од Ирака, Ирана и Северне Кореје; (5) објављивање „рата тероризму“ и војне интервенције у Авганистану и Ираку; (6) упркос се-

лективном одређењу тероризма и агресије, увођење права САД да једнострано објави рат свакој држави која подржава тероризам; (7) ригидна унификација јавног мњења у САД, што је резултовало још већим нивоом спољно-политичке искључивости; (8) форсирање моралног ауторитета САД као једине жртве, не доводећи у питање несагледиву трагедију самог напада, произвело је „аналитички аутизам“ за мотиве друге стране и етичку непримереност критиковања „рата против тероризма“; (9) мање или више јасно дистанцирање држава ЕУ од тако прокламоване политике после првог таласа „неограничене солидарности“ итд.

Као друго, утицај (1) јасно уочљивог економског дисбаланса и неједнакости унутар и између држава (кулминиралих актуелном глобалном економском кризом), (2) њима компатибилног пораста ксенофобичних осећања и насиља као реакције на миграционе притиске, (3) етно-политичких сукоба, те (4) нових терористичких претњи и самог ратовања против тероризма недвосмислено указује на то да се држава више не може третирати као кључни актер светске политике, то јест да се међународна безбедност више не може апсолвирати преко ексклузивног војног односа међу државним актерима. Како глобализација, сет повезаних политичких, економских, технолошких и друштвених процеса који повећавају интеракционе капацитете у међународном систему, реструктурира политички простор у смислу да се део активности одвија између недржавних актера, тако ни политичко насиље више није искључиво ствар државе. Симултано, иако је глобализација ослабила саму државу, она је такође, помало парадоксално, исфорсирала и њену моћ чинећи је својим релевантним преносником. При томе, глобализација продукује државну структуру која, преко више или мање транспарентног нарушавања приватности и форсирања државне арбитрарности, може представљати извор великих непријатности и опасности за аутохтоно становништво односних („глобализованих“) држава.

Као треће, поставља се питање практичне и етичко-моралне природе конструкције и развоја функционалне безбедносне структуре која треба да управља са безбедношћу у глобализованом постхладноратовском свету: ако држава (са својом војном силом) више није круцијални актер, како ће се идентификовати ко јесте и како ће се процењивати етичко-морални аспекти и легитимитет тих нових недржавних актера? Поред тога што оваква запитаност намеће фундаменталну важност сагледавања односа политике и моралности, она сугерише и да ништа што се тиче промишљања садржаја и испољавања безбедности није вредносно неутрално, већ да је у ко-

релацији са социјалном и културном позицијом онога који је про-суђује. Безбедност је концепт који није значењски имобилан, он је предмет перманентног идејног спорења, јер „пресија“ вредносних елементима на његово коначно формулисање не дозвољава да било какав аргумент или доказ продукују теоретски консензус око једне верзије коректне или стандардизоване употребе.¹⁾ Додајмо овоме и да безбедност указује на две различите могућности: (1) као ситуација репрезентује политички идеал, услове стања ослобођеног од опасности, неизвесности и бриге (у том смислу, безбедност обележава идеју поретка као квалитета безбедносне фиксираности или сталности); и (2) као процес, безбедност илуструје инструменте за стање које се може окарактерисати као безбедно (политичку идеју која штити, гарантује и дефинише политички идеал- поредак). За безбедност је, дакле, важна одређеност у смеру ситуационо применљивих одлука, она се треба схватити као политички пројект: не постоји историја безбедности без историје међународне политике.²⁾

Вредносни контекст није мимоишао ни овај есеј. Чињеница је да се у њему, зарад што уочљивије диференцијације, представљање и критичко пропитивање одређених приступа безбедности, класификованих као традиционални модел од краја II светског рата до краја Хладног рата и као пост-хладноратовски сет концепција условно подељених на главну струју преиначења традиционалног предлошка и „алтернативне школе“ промишљења безбедности, више ослања на апострофирање базичних разлика међу њима него на потенцирање тангентних идејних зона, а све у директној зависности од ауторски профилисаног погледа не само на безбедносне проблеме него и на природу друштвеног поретка *in genere*. У том смислу, пропитивање одрживости концептуалног проширења и продубљивања појма безбедности у разумевању међународне политике, дистанцирања од државе и њене војне компоненте као кључних безбедносних локуса, те антиципација опасности од нео-реалистички фузионисаног и задатог примата државе, као генератора света одређеног хегемонистичком логиком мета-ситуације „ми против њих (или, чак, ми против свих осталих)“, представљају главно „аналитичко-вредносно“ поље аутора. Оваква поставка на нивоу безбедносног статуса Србије може бити корисна како на плану потпунијег сагледавања његовог општег међународно-безбедносног контекста (у процесуалним условима сукцесивне тран-

1) Baldwin, D. „The Concept of Security”, *Review of International Studies*, 23(1), 1997, p. 10.

2) Dillon, M. *Politics of Security: Towards a Political Philosophy of Continental Thought*. Routledge, London, 1996, p. 16.

сформације схватања безбедности и нестабилне светске безбедносне праксе), тако и на плану детерминисања конкретних смерница актуелне српске безбедносне политике (у условима симултане егзистенције нео-реалистичких и „алтернативних“ пројекција безбедносне стварности).

ТРАДИЦИОНАЛНИ ПОГЛЕД НА ГЛОБАЛНИ БЕЗБЕДНОСНИ ПОРЕДАК И ЊЕГОВЕ НОСЕЋЕ МОДИФИКАЦИЈЕ

Нуклеус традиционалног и дуго времена превалентног погледа на безбедност, означеног општеприхваћеним термином - реализам, суштински је изједначаван са војном димензијом интеракција међу државама. При томе, мора се водити рачуна да је реализам генерални приступ међународној политици, а не појединачна теорија. Његова позамашна концептуална историја се најбоље може изразити ставом да јаки (моћни) раде оно што хоће, јер им њихова моћ (или сила) допушта да то чине, а слаби (немоћни) прихватају (услед недостатка моћи или силе) оно што морају да прихвате (јер: „Јачи тлачи!“).³⁾ Под „ортодоксним“ („класичним“) реализмом можемо, дакле, супсумирати мишљење политичког живота фокусирано на конзервативно (и помало „депресивно-песимистичко“) позиционирање људске природе, која све појединце третира као себичне и похлепне индивидууме потенцијално агресивне и неморалне када су суочени са ограниченим ресурсима овог или оног ранга (стање у коме је „човек човеку вук“). Најбитнији квалитет ове дискурзивне матрице се манифестују одређењем општег (универзалног) исходишта људских поступака, које је самостално у односу на партикуларне културе или специфичне историје. Реаговање држава је, апстрахујући диференциране режимске идеологије или засебне државне разлоге, увек иницирано идентичном људским мотивацијом, те се све налазе у „мета-ситуацији“ перманентне и неизбежне борбе за моћ.⁴⁾

Нео-реализам, рецентна варијанта реалистичке поставке, напушта ослањање на људску природу и, уместо тога, своје поимање темељи на главним карактеристикама међународне политике у

3) Тукидид, *Пелопонески рат*, Просвета, Београд, 2000, Макијавели, Н. *Владалац*, Рад, Београд, 1999. и Хобс, Т. *Левијатан*, Градина, Ниш, 1991.

4) „Али да и никад није било времена у коме би поједини људи били у стању рата један против другог, ипак су у сва времена краљеви и друге личности којима припада највиша власт, због своје назаивности, у сталној суревњивости и у положају и ставу гледијатора.“, Хобс, Т. *Левијатан*, *op. cit.*, стр. 138.

односу на структуру међународног политичког система (стање у коме је „држава држави вук“).⁵⁾ Може се евидентирати дванаест важних претпоставки на којима се базира нео-реализам: (1) државе су главни актери у међународној политици; (2) државе опстају у структуралној ситуацији међународне анархије, која креира систем самоиспомоћи различит од политике карактеристичне за функционисање унутрашњег простора државе; (3) међународна анархија је главна фактор обликовања понашања држава; (4) аутохтони фактори ретко кад утичу на спољно понашање држава; (5) недржавни (или суб-државни) актери располажу са лимитираном важношћу у светској политици, па чак и тамо где могу да делују - то чине по правилима потпуно програмираним од стране држава; (6) стање међународне анархије кажњава државе које се не брину о својим виталним интересима; (7) државе располажу са војном силом зарад заштите својих виталних интереса; (8) државе гравитирају ка томе да се понашају као инструментално рационални и ексклузивно јединствени актери; (9) државе су преокупиране са опстанком, моћи и безбедношћу; (10) државе коезистирају у становитој „безбедносној дилеми“, па је доста проблематично пронаћи прави баланс између дефанзивних способности и анулирања офанзивних претњи супарника; (11) државе, будући да су несигурне по питању аспирација других држава, инклинарају резервисаности у међународној сарадњи - чак и онда када постоји заједнички интереси; (12) међународне институције утичу на кооперацију сасвим маргинално, њихов статус није аутономан и устројене су за потенцијалне конфликте, јер их државе формирају саобразно властитим хтењима и интересима.

За државу можемо рећи да је безбедна под следећим условима: (1) ако је опасност насилног нарушавања суштинских вредности државе присутна, држава је безбедна у оној мери у којој је способна да одбрани те вредности уз прихватљиве жртве (по разумној цени); (2) у одсуству непријатељских претњи употребе насиља зарад нарушавања кључних вредности државе. Докле год је међународни систем анархичан, дотле су нео-реалисти скептични по питању могућности да једна држава у дужем временском периоду не буде суочена са претњама. Због сталног присуства већег или мањег нивоа претњи, безбедност државе почива на могућности да на њих благовремено и ефикасно реагује. Будући да није могуће предвидети намере друге државе и да се те намере, уколико су и познате, могу јако брзо и радикално променити, нео-реалисти верују

5) Волц, К. Н. *Теорија међународне политике*, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2008.

како је било какво планирање безбедности доста компликовано и скопчано са многобројним потешкоћама. Покушати утицати или манипулисати са интенцијама моћног противника је крајње непоуздан циљ, који може рђаво завршити и непотребно интензивирати конфликте. Услед тога, процена намера потенцијалних ривала увек мора бити утемељена на анализи најгорег исхода, а виши степен аналитичког поверења мора бити усмерен ка идентификовању материјалних капацитета (које се не могу променити лако и „преко ноћи“). Ерго, по нео-реалистима, кључни моменат у систему самоиспомоћи је одмеравање и/или уравнотежење способности (моћи). Та мера и/или еквилибријум обликују интенције, па констелација дисбаланса моћи резултује отварањем простора за агресију.

Моћна држава која има слабог противника ће своју супериорност и злоупотребити: уцењиваће га, а можда и покорити. Симултано, једнаке или инфериорне државне способности условљавају умереност проистеклу на очекивању великих жртава (или цене) агресије. Једном речи, способности (моћ) продукују интенције. Тако конципирани модел међународне политике условио је ригидно перципирање међународне безбедности у оквиру кога положај државе у међународном систему дефинише фундаментална начела спољне и одбрамбене политике. Круцијална детерминанта тога положаја бива дистрибуција моћи унутар самог система, који се најшире може поделити на униполарну (хегемонистичку), биполарну или мултиполарну системску варијанту. Критика тако постављеног и структурираног нео-реалистичког становишта обухвата следеће факте: (1) горе изнети ефекти не следе методолошки нужно из стања анархије - могућ и је алтернативни модел државног реаговања; (2) нео-реализам не располаже са адекватним објашњењем промена - једном дата међународна „хијерархија“ стиче статус „мета-размештаја“; (3) пренебрегавају се веома делотворни „редукционистички“ фактори у модерној политици, попут веровања и намера државних лидера; и (4) потпуно се игнорише либерални идеолошки утицај на светску политику у последњих пола века.⁶⁾

Иако идентификују исте безбедносне проблеме, начин реаговања офанзивних и дефанзивних нео-реалиста је сасвим различит. Офанзивни нео-реалисти директно повезују моћ и безбедност. Они верују да зарад јачања стабилности, држава мора да максимализује своју релативну снагу и постане супериорна у односу на своје противнике. Што држава располаже са више моћи, то стату-

6) Morgan, P. „Liberalist and Realist Security Studies at 2000: Two Decades of Progress?“ у Croft, S. и Terriff, T. (eds.) *Critical Reflections on Security and Change*, Frank Cass, London, 2000, pp. 39-71.

сно ужива већу безбедност. Идеална безбедносна ситуација је она у којој се једна држава налази на пиједесталу потпуно развијене хегемоније у оквиру међународног система или, барем, региона у коме је географски лоцирана. Таква конјункција омогућава супериорној држави да застраши потенцијалне ривале и принуди друге на дипломатске, економске и стратешке уступке зарад максимализовања властите позиције хегемона. Ако држава не постигне такву форму надмоћи, ривалске државе ће ојачати на њен рачун и постати претња њеној безбедности, ако држава-изазивач нарасте толико да прети детронизацијом државе-хегемона, може очекивати да ће ова прибећи превентивном рату против ње. Поред тога што су офанзивни нео-реалисти скептични по питању државне кооперације, они је не одбацују у потпуности. Наиме, баланс моћи често продукује кооперацију у облику привремених алијанси. Услед тога што је кооперација условљена доминантном логиком безбедносне компетитивности, она ће увек бити проблематична и компликована. Државе нису награђене за међусобно поверење у систему самоиспомоћи, па ниједан степен кооперације неће анулирати присуство међународног супарништва. Све државе имају агресивне интенције, али немају све државе капацитете да се понашају у складу са таквим интенцијама.⁷⁾

Дефанзивни нео-реализам не успоставља директно пропорционалну везу између максимализовања моћи и безбедности (максимализовање моћи под извесним околностима може чак и да значајно штети државама). Док офанзивни нео-реалисти виде велике силе као ревизионисте и експанзионисте, дефанзивни нео-реалисти их виде као актере оријентисане ка status-quo-у са примарним циљем дефинисаним преко категорија опстанка и/или безбедности. Наиме, државе се бране против претњи и теже минимализовању потенцијалних губитака и заостајања, па су експанзионистички покушаји потпуно излишни из угла државне безбедности (а могу се и завршити са врло неповољним консеквенцијама). У складу са тим, за безбедносне сврхе, држава треба да се селекује најрационалније понашање и да избегава претње другима. Дефанзивна поставка третира акумулацију моћи изнад количине потребне за одржавање status-quo-а, посебно офанзивних способности, као фактор који може да учини државе мање безбедним преко функционисања стандардне „безбедносне дилеме“. Прецизније, наоружавање једне државе, чак и кад је обележено само одбрамбеним аспирацијама,

7) Mearsheimer, J. „The false promise of international institution“ у Brown, M., Lynn-Jones, S. M. и Miller, S. E. (eds.) *The Perils of Anarchy: Contemporary Realism and International Security*. MIT Press, Cambridge, 1995, pp. 332-376.; и Mearsheimer, J. J. *The Tragedy of Great Power Politics*, Norton, New York, 2001.

може заплашити друге државе, које то могу доживети као претњу по властиту безбедност и предузети реципрочне мере у третману властите војне силе. Офанзивно-дефанзивни баланс је, дакле, критични фактор у детерминисању „безбедносне дилеме“, која је посебно интензивна када офанзивни елемент има еклатантну предност или када је немогуће направити јасну дистанцу између офанзивног и дефанзивног сегмента у војном испољавању једне државе (типичан пример је евалуација програма повезаних са биолошким наоружавањем).

Такав амбијент може да доведе до оснаживања скупе и опасне трке у наоружавању, па чак и до оружане колизије. Дефанзивни нео-реалисти пре верују да постоји државна међузависност у реализацији безбедности, него да се она може остварити унилатерарно. Ниједна држава не може бити сигурна ако је нека друга рањива (инфериорна), зато што таква позиција под одређеним условима, нарочито када су у питању кризне ситуације, може генерисати конфронтацију. Ерго, државе теже ка томе: (1) да кроз мутуалне безбедносне аранжмане и контролу наоружавања створе такав баланс моћи који ће елиминисати разлоге да неко нападне први; (2) да одбрана буде предност; и (3) да постоји што јаснија граница између офанзивног и дефанзивног војног комплекса државног функционисања. За дефанзивне нео-реалисте, агресивно понашање у међународном систему резултује контра коалицијама које спречавају хегемонистичке циљеве (резон баланса претњи), па офанзивне стратегије, због нагомилавања негативног искуства у дужем временском периоду, гравитирају ка томе да постану концептуални раритети.⁸⁾

Време после завршетка Хладног рата резултовало је бројним покушајима усмереним ка модификовању нео-реалистичке матрице међународне политике. На тој линији, теоретска дистингвираност нео-класичне реалистичке поставке почива на схватању спољне политике као последице унутрашњих фактора као што су: политичка и економска идеологија, социо-економска структура и национални политички етос.⁹⁾ За нео-класичне реалисте корпус домаћих политичких процеса се испољава као трансмисиони механизам који каналише, преноси и усмерава политичке учинке одговарајући на спољне силе.¹⁰⁾ И поред тога што нео-класични реали-

8) Walt, S. *The Origins of Alliances*, Cornell University Press, Ithaca, 1987.

9) Rose, G. „Neo-classical Realism and Theories of Foreign Policy“, *World Politics*, 51(1), 1998., pp. 144-172.

10) Schweller, R. L. „Unanswered Threats: A Neo-classical Realist Theory of Underbalancing“, *International Security*, 29(2), 2004., pp. 159-201.

зам признаје важност и приоритет релативне материјалне моћи као основног параметра спољне и безбедносне политике државе, он потенцира и историјску контингенцију и релевантност актуелног спровођења спољне политике.¹¹⁾ Са офанзивним нео-реализмом нео-класични реализам дели претпоставку да државе на међународну неизвесност реагују потрагом за што већом количином моћи и утицаја. Међутим, он се разликује од офанзивног нео-реализма наглашавањем важности начина на који државе интерпретирају ту неизвесност и начина транспоновања системског притиска у специфично детерминисане поступке доношења одлука.¹²⁾

Нео-класични реализам уводи две интервенишуће варијабле: (1) перцепцију опасности доносиоца одлука и (2) капацитете државе за мобилисање националних ресурса. Дефанзивни нео-реализам, такође, покушава да ангажује једну од ових варијабли (перцепцију опасности) експлоатишући је и на ширем системском и на ужем државном нивоу. У дефанзивном нео-реализму додатни домаћи фактори су понекад инкорпорирани тако да додају и неке помоћне претпоставке (на пример офанзивно-дефанзивни баланс или офанзивно-дефанзивну диференцијацију, те степен регистрованих ривалских претензија и степен познавања супарничких државних мотива).¹³⁾ Било како било, дефанзивни нео-реализам често превиђа факторе који указују на обликовање перцепције опасности под стриктним утицајем релативне материјалне моћи државе (међународна анархичност је манифестована далеко бенигнијим карактером).

Напоменимо на овоме месту, да, док офанзивни и дефанзивни нео-реализам не нуде објашњење зашто државе у сличној структуралној позицији не реагују на исти начин, демократска теорија мира, о којој ће више бити речи на крају поглавља, не нуди адекватну експликацију зашто се државе са сличним унутрашњим системом често понашају дивергентно и зашто државе са различитим унутрашњим системом имају идентично реаговање у сличним ситуацијама.¹⁴⁾ Насупрот томе, као што је већ апострофирано, нео-класични реализам види државну политику као резултат системских фактора „преломљених“ кроз призму посредујућих ва-

11) Rose, G. „Neo-classical Realism and Theories of Foreign Policy“, op. cit., p. 171.

12) Ibidem, p. 151.

13) Jervis, R. *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton University Press, Princeton, 1976; и Glaser, C. L. „The Security Dilemma Revisited“, *World Politics*, 50(1), 1997, pp. 171-201.

14) Rose, G. „Neo-classical Realism and Theories of Foreign Policy“, op. cit., p. 148-149.

ријабли на партикуларном (државном) нивоу.¹⁵⁾ Дакле, оно што се рачуна је и релативна моћ државе, али и њена перцепција од стране аутентичне политичке номенклатуре (доносиоца одлука). Безбедносна политика се објашњава преко односа између променљиве релативне моћи државе, те унутрашње перцепције и дефинисања исте. Међутим, *in puse*, ова верзија нео-реализма ипак највише кореспондира са нео-реалистичким концептуалним екстрактом: централни актер је држава са екстерном војном димензијом као „суп-станцијалном“ области највише безбедности.

Друга група аутора је почела интензивно и доследно пропитивање ваљаности потпуне усредсређености на војну безбедност, јер такав приступ пружа погрешну представу о параметрима реалности, перцепцију искључиво оријентисану ка војним претњама, рестриктивну према другим још штетнијим опасностима, које се, пре свега, могу лоцирати као питања проистекла из одређеног животног и социјалног миљеа.¹⁶⁾ Ерго, област проучавања безбедности није располагала са адекватним категоријалним инструментаријом за концептуалну апсорпцију пост-хладноратовског света, с обзиром на чињеницу да је била фундирана на уском и лимитирајућем војном третману националне безбедности. Њена заокупљеност војном вештином ограничила је њену способност да луцидно одреди домаће и стране проблеме који нису били повезани са милитарном поставком безбедности.¹⁷⁾

Нова концептуална позиција, проширење појма безбедности са не-војним елементима, је изазвала читав низ бурних и резолутних опонентских мишљења. У том смислу, постојао је отклон према изједначавању свих сила које прете животу, имовини и благостању са претњама које се тичу националне безбедности, јер би то довело до тога да тај појам више нема никакав смисао.¹⁸⁾ Садржинска екстензија студија безбедности на не-војна питања, каква су животно окружење, сиромаштво и економија, уништило би њихову концептуално-интелектуалну конзистентност и довело до спречавања решавања релевантних проблема: језгро студија безбедности,

15) *Ibidem*, p. 146.

16) Ullman, R. „Redefining Security”, *International Security*, 8(1), 1983, pp. 129-153; и Matthews, J. T. „Redefining Security”, *Foreign Affairs*, 68(2), 1989, pp. 162-177.

17) Baldwin, D. „Security Studies and the end of the Cold War”, *World Politics*, 48(1), 1995, pp. 117-141.

18) Deudney, D. „The Case Against Linking Environmental Degradation and National Security”, *Millennium*, 19(3), 1990, pp. 461-476.

дакле, треба да представља проучавање рата.¹⁹⁾ Редифинисање појма безбедности би довело до губитка теоретског нуклеуса целог феноменолошког подручја. Уместо тога, предлагао се поновни повратак на реалистичка начела, повратак који би резултовао осветљивањем негативних („тамних“) димензија међународних релација на корист њиховог решавања и/или превазилажења.²⁰⁾

Трећа група аутора је покушала да концептуално надопуни схватање безбедности преко потенцирања безбедносне агенде светских актера који нису „велике силе“. Тако се нестабилност и несигурност земаља трећег света објашњавала не само преко војних фактора, већ преко транспарентне слабости и рањивости, недостатака аутономије и немогућности маневрисања у сферама економије и политике.²¹⁾ Критика нео-реалистичног становишта се заснивала на за трећи свет неадекватном безбедносном обраци у оквиру кога доминира традиционално конструисани положај државе. Наиме, док су за Западне државе карактеристике опасности по безбедност углавном спољне провенијенције, за трећи свет су углавном унутрашње природе. Статус држава трећег света пре свега треба посматрати као процес формирања релативно нових држава, па се безбедност може одредити кроз положај државних структура и институција, то јест преко степена довршености државног уобличавања.²²⁾ Међутим, овај правац и даље као тежишно место свога аналитичког хоризонта лоцира државу, а и занемарује чињеницу да се главна опасност за безбедност држава трећег света креће од ауторитарних влада ка недемократском третману појединаца и група.

Четврта група аутора апсолвира проблем безбедности преко теорије рационалног избора као релевантног методолошког инструмента у друштвеним наукама. Овај приступ полази од посматрања понашања актера (држава, појединаца итд.) претпостављајући њихову рационалност, окренутост партикуларним личним интересима и максимализовању користи. Теорија рационалног избора је доживела велики успех у друштвеним наукама, посебно у економији, где је омогућила развој снажних предикционих теорија. Главна снага и, симултано, главна слабост овога присту-

19) Walt, S. „The Renaissance of Security Studies”, *International Studies Quarterly*, 35(2), 1991, pp. 211-239.

20) Freedman, L. „International Security: Changing Targets”, *Foreign Policy*, 110, 1998, pp. 48-63.

21) Thomas, C. *In Search of Security: The Third World in International Relations*. Harvester Wheatsheaf, Brighton, 1987, p. 4.

22) Ayoob, M. *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict and the International System*, Lynne Rienner, Boulder-London, 1995.

па је пренебрегавање разматрања целине интересне структуре и идентитета свих заинтересованих и/или ангажованих актера, што је отворило простор за критику у смеру укалупљивања стварности у мере властитих претпоставки и перспектива. Евалуација његове апликације на безбедносне студије се може изразити кроз три момента: (1) овако високо формализована теорија је најкориснија за интерно појачавање њене прецизности, те за верификацију и рафинирање њене дедукције; (2) формализација не води ка снажнијим новим објашњењима стварних светских феномена; и (3) формални радови тендирају ка преузимању аргумента од других и њиховом смештању у одређене математичке формуле без чврсте емпиријске подршке.²³⁾

Рецимо, на крају овога поглавља, да у супротности са нео-реалистима „свих боја“, који постојање одређеног нивоа претњи безбедности узимају као константу, што резултује закупањем са способностима за суочење са њима, нео-либерали се баве државним намерама као главним фактором међународне безбедности. Они чврсто верују у независне ефекте државних интенција: доброхотне намере неће довести државу до повећања офанзивних капацитета, па, сходно томе, интенције генеришу способности. Најважнији елемент нео-либералне концепције безбедности представља чињеница да аутохтони (домаћи или унутрашњи) карактер и намере актера дефинишу њихово међународно понашање, док нео-реалисти држе да је понашање актера дефинисано анархичним међународним системом и, посебно, преко баланса материјалних способности. У сагласју са либералном (демократском) теоријом мира, либералне демократије не ратују међусобно, нео-либерали верују у могућност повећања мира и безбедности преко процеса демократизације.

Са тим повезани либерални механизам мира је и креирање економске повезаности или међузависности држава, тако да више преферирају трговину него конфронтацију преко изградње инвазионих армија. Егзистенција слободног тржишта повлачи за собом већи степен пацифизма и гравитирање ка економском просперитету на уштрб војних улагања и ратова, који манифестују непотребно расипање ресурса. Међутим, упркос општој усмерености на државне намере, нео-либерали се слажу да је моћ тежишно место безбедности, јер избегавање конфликта није довољно дотле док постоје односи међу државама од којих неке нису демократске, или нису економски повезане, или нису чланице међународних институција.

23) Walt, S. „Rigor or Rigor Mortis? Rational Choice and Security Studies”, *International Security*, 23(4), 1999, pp. 5-48.

In summa, релација демократских и нелибералних држава, које као по правилу интензивно развијају офанзивне моћи, намеће као императив да прве развију способности које могу парирати потоњим (недемократским) државама.²⁴⁾

АЛТЕРНАТИВНИ ПОГЛЕДИ НА ГЛОБАЛНИ БЕЗБЕДНОСНИ ПОРЕДАК

Конструктивистичке студије безбедности промишљају безбедност као нешто што није дато „од споља“, независно у „чекању“ да га политички аналитичари разоткрију, већ као нешто што је обликовано и/или преобликовано путем међусобног људског разумевања. Можемо говорити о два приступа у оквиру конструктивистичког проучавања безбедности. Као прво, то је претпоставка да државни актери виде безбедност као нешто што се пре може достићи преко заједнице него преко моћи. По конструктивистима, заједница претходи претњи, она не може бити створена истом. Стога, безбедност је нешто што може бити конструисано, па небезбедност није напросто дати (затечени) услов међународног система. Због тога што је безбедност оно што државе стварају, конструктивистичке идејне премисе, опредмећене као теоретско верификовање значаја знања за мењање међународних структура и безбедносне политике, су *optima forma* за озбиљно разматрање начина на основу кога међународна заједница може обликовати безбедносну политику и креирати услове за стабилан мир.²⁵⁾ Као друго, то је претпоставка да су национални безбедносни интереси дефинисани од стране актера који респондирају аутентичним културним факторима. Ово, наравно, не значи да моћ, конвенционално одређена као укупност материјалних капацитета, представља нешто маргинално за анализу националне безбедности, већ да повезаност државе и других актери са моћи и безбедности помаже да схватимо и објаснимо њихово понашање.²⁶⁾ У позитивном смислу, безбедност је идентификована са културним и цивилизацијским принципима, док је претња (или опасност) дефинисана као одсуство тих начела. Тај нови концепт безбедности није више ексклузивно окренут др-

24) Nye, J. „Neo-realism and neo-liberalism”, *World Politics* 40(2), 1988, pp. 235-251.

25) Adler, E. i Barnett, M. „A framework for the study of security communities”, у Adler, E., Barnett, M. (eds.) *Security Communities*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998, pp. 29-65.

26) Katzenstein, P. „Introduction: Alternative Perspectives on National Security”, у Katzenstein, P. (ed.) *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Columbia University Press, New York, 1996, pp. 1-32.

жави као своме тежишном локусу (постоји, рецимо, јасно уочљив отклон према вестфалијским принципима неинтервенционизма), већ је повезан и са схватањем индивидуалних права (која су куди-камо више преферирана у односу на она државна). Конструктивистичко пропитивање не оповргава релевантност утицаја моћи и интереса на акције и реакције држава, већ констатује и да се значајна политичка моћ може експлоатисати из извора који нису војне природе. Међутим, и поред свега, тежишну позицију и даље има држава, што имплицира да се културолошко теоретско исходиште конструктивистичке безбедности често користи само као надопуна реалистичким теоријама.²⁷⁾

Концептуално средиште феминистичког разматрања међународних односа представља тврдња да су по консеквенцама, те по идентитетима и субјектима које конституишу, међународни односи ултимативно полно профилисани и структурирани. Можемо регистровати четири главна правца у феминистичким студијама безбедности: (1) проучавање маскуларне природе језика који се користи у стратешком дискурсу; (2) критика мита „мушкарца-борца“ и „жене-мајке“ на којима су засноване петрификоване позиције мушкарца као ратника и жене као не-ратника; (3) анализу стварног статуса жене у међународној безбедности (проституција око војних база, принципи маскуларне конструкције војске, третман жена војника итд.), која индицира како моћ заиста функционише у систему међународних односа; (4) констатовање веза између милитаризма и сексизма у друштву на линији мушке агресивне супериорности и женске ненасилне инфериорности.²⁸⁾ Проблематичност феминистичког приступа безбедности огледа се у методолошки неоснованом позивању на неку општу женску перспективу априорно применљиву на све жене и у периферности теоретске селекције аспеката међународне безбедности којим се бави.

Поборници пост-структурализма негирају могућност заснивања било каквог чврстог знања које би преовлађивало у расправама о безбедности, па се њихова пропитивања као по правилу нападају због одсуства емпиријски проверљивих хипотеза и тврдњи, те због одсуства било каквог „чврстог“ концептуализовања „истине“ (њено релативизовање). Генерална критичност карактеристична за пост-структуралистичку концептуалну поставку представља заправо евалутивни значај пропитивања статуса идентитета, дис-

27) Desch, M. „Culture Clash: Assessing the Importance of Ideas in Security Studies”, *International Security*, 23(1), 1998, pp. 141-170.

28) Elshstain, J. *Women and War*; Basic Books, New York, 1987; Brock-Utne, B. *Educating for Peace: A Feminist Perspective*, Pergamon Press, Oxford, 1985.

курса и наратива. За традиционални приступ безбедности, стране које се налазе у сукобу нису актери са различитом вредносном структуром и преференцијалним функцијама, већ располажу са суштински различитим идентитетима, што резултује диспаратним погледима на свет са веома удаљеним наративним склоповима. Ерго, традиционални дискурс безбедности је конституисао схватање „нас“ и „њих“, „интерно“ и „екстерно“ на начин да је представио природним оно што је контингентно и профилисано специфичним културолошко-историјским детерминантама партиципаната и партикуларних агенди које се разматрају. Уместо да се претерује са претпоставкама њихове петрификоване „про-онтолошке“ егзистенције и значаја, треба их релативизовати и историзовати као сетове пракси са различитим генеалошким путањама. Питање није да ли је нешто истинито или лажно, већ како је стигло до свога значења.²⁹⁾ Може се, дакле, понудити не-есенцијалистичко схватање претњи преко осветљавања конституисања домена: изнутра-споља, ми-други и домаће-страно путем аутентичног лингвистичко-симболичког елаборирања опасности специфичне националне заједнице (ове моралне зоне су условљене како етичким границама идентитета тако и територијалним границама држава). Из овога угла, безбедност је први и најважнији перформативни дискурс за успостављање одређеног политичког поретка.³⁰⁾

Концепт људске безбедности се развио из Програма за развој Уједињених Нација (United Nations Development Program, скраћено UNDP) донетог 1994. године.³¹⁾ UNDP је предложио измештање фокуса са нуклеарне безбедности на људску безбедност. Завршетак Хладног рата је указао да су многи конфликти лоцирани унутар држава (а не на нивоу конфронтације међу државама), питања о апокалиптичној пропасти света замењена су питањима о небезбедности произашлој на свакодневном, обичном животу (на пример: да ли ће породице имати шта да једу, да ли ће се сачувати посао, да ли су градови безбедни по питању криминала, да ли ће доћи до тортуре од стране репресивне државе, да ли ће се избећи насиље по религијској, етничкој или полној основи). Људска безбедност је престала бити усредсређена на наоружање, њена базична брига су постали људски живот и достојанство. Указано је на

29) Klein, B. S. *Strategic Studies and World Order: The Global Politics of Deterrence*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 10.

30) Campbell, D. *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, Manchester University Press, Manchester, 1992, p. 253.

31) United Nations Development Program (UNDP), *Human Development Report 1994*, Oxford University Press, New York, 1994.

седам области људске безбедности: (1) економску безбедност; (2) прехранбenu безбедност; (3) здравствену безбедност; (4) еколошку безбедност; (5) личну безбедност; (6) безбедност заједнице; и (7) политичку безбедност. Одређено је и шест главних претњи људској безбедности: (1) неконтролисани раст популације; (2) диспропорција у економским могућностима; (3) миграциони притисци; (4) еколошко уназађавање; (5) трговина дрогом; и (6) међународни тероризам. UNDP је 1997. редефинисао концепт људске безбедности са дистинкцијом између доходовног сиромаштва и људског сиромаштва: доходовно сиромаштво подразумева дневни приход од 1 амерички долар или мање, док људско сиромаштво указује на факторе какви су животни век и неписменост.³²⁾ Схватање људске безбедности су усвојиле и неке међународне организације, попут Светске банке и Међународног монетарног фонда, а и неке владе, попут Канаде и Јапана. Академски третман људске безбедности повезао је изучавање конфликта и безбедности са економским развојем. То је резултовало схватањем по коме људска безбедност није само донела преусмеравање концентрисаности са државе на индивидуално, већ и преусмеравање са индивидуалног на индивидуалне потребе. Људска безбедност обухвата, са једне стране, базичне материјалне потребе (храну, образовање, здравствену заштиту итд.) и, са друге стране, постигнућа људског дигнитета, која инкорпорирају личну аутономију, контролу на властитим животом и неометану партиципацију у животу заједнице.³³⁾

Безбедносна агенда Копенхашке школе, за разлику од ексклузивне традиционалне оријентисаности на војну безбедност, поред државе као референтног објекта њених анализа, обухвата још четири сектора: (1) политички ; (2) економски; (3) друштвени; и (4) енвайронменталистички.³⁴⁾ Идеја друштвене (социјеталне) безбедности је послужила као најефикаснији начин за целовито разумевање безбедносних задатака у пост-хладноратовској Европи.³⁵⁾ За следбенике ове школе ултимативни критеријум државне безбедности је сувереност, док за друштвену безбедност то пред-

32) United Nations Development Program (UNDP), *Human Development Report 1997*, Oxford University Press, New York, 1997.

33) Thomas, C. *Global Governance, Development and Human Security: The Challenge of Poverty and Inequality*, Pluto Press, London, 2000.

34) Buzan, B. *People, States and Fear*, Harvester Wheatsheaf, Brighton, 1983.

35) Barry, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P., Tromer, E., Waever, O. *The European Security Order Recast: Scenarios for the Post-Cold War Era*, Pinter, London, 1990; Waever, O., Buzan, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P. *Identity, Migration and the New Security Order in Europe*, Pinter, London, 1993.; и Buzan, B., Waever O., Wilde, J. *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner, Boulder-London, 1998.

ставља идентитет. Да би се потпуно разумела таква терминологија конјункција уведен је и појам секуритизације.³⁶⁾ Безбедност је схваћена као дискурзивни акт, као говорни чин. Ово значи да промовисање нечега као безбедносног питања аутоматски снабдева исто са осећајем важности и ургентности који легитимизује употребу специјалних (ванредних) мера за његово решавање, мера лоцираних ван стандардног (редовног) политичког процеса. Тачна дефиниција и мерила секуритизације се изражавају преко интерсубјективног установљења неке егзистенцијалне претње са потенцираношћу (релевантношћу) довољном да има супстанцијалне политичке ефекте. Студије секуритизације циљају на то да се са повећаном прецизношћу разуме: (1) ко секуритизује; (2) по ком питању (претњи); (3) кога (референтни објекти); (4) зашто; (5) са којим резултатима; и (6) под којим условима (што објашњава када је секуритизација успешна).³⁷⁾

Припадници Копенхашке школе искористили су овај образац секуритизације за секторски и више регионални (а мање државни) фокус на безбедност. Под појмом де-секуритизације, више преферираним од стране ове струје, се не подразумева одговор на пласирана безбедносна питања типа: „опасности против које смо предузели контрамере“, већ њихово премештањем из релације претња-одбрана у стандардну (редовну) јавну (политичку) сферу (процедуру) и демократску регулацију. Овде треба напоменути да се сматра како присуство безбедности не значи одсуство небезбедности: небезбедност је ситуација где постоји претња али нема одбране против ње, а безбедност је ситуација са претњом где постоји одбрана од исте. Сходно томе, безбедност и небезбедност јесу упућени на каузални нексус претња-одбрана, али повећање безбедности не значи увек смањивање небезбедности. Једини начин да се избегне такав однос јесте прелазак на ниво а-безбедности (ситуације која није де-секуритизована или секуритизована), где нешто уопште није разматрано преко питања о безбедном или небезбедном и где перцепција егзистенцијалне претње уопште није присутна.³⁸⁾ Најважнија критика овога приступа се заснива на чињеници да се друштво и идентитет третирају као објективне реалности које се налазе пре споља ради откривања и анализирања, него у стању обликовања и преобликовања од стране променљивих друштвених

36) Waever, O. „Securitization and Desecuritization“, у Lipschutz, R. (ed.) *On Security*, Columbia University Press, New York, 1995, pp. 46-86.

37) Buzan, B., Waever O., Wilde, J. *Security: A New Framework for Analysis*, op. cit., p. 32.

38) Waever, O. *Concepts of Security*, Copenhagen Institute for Political Science, Copenhagen, 1997, p. 227.

сила.³⁹⁾ Идентитет се посматра као нешто „реално“ што егзистира за било које друштво, као нешто што се открива у својој несумњивој датости, а не као нешто о чему се преговара. Оно што јесмо није ствар чињенице наметнуте појединцима који „припадају“ друштву. Уместо да будемо оно што желимо да будемо, подређени ограничењима историје, идеја колективног идентитета као социјалног факта пројектује слику колективног нас коју треба открити (оно смо што заправо јесмо).⁴⁰⁾

Критичко проучавање безбедности, оличено у такозваној Велшкој школи безбедности, своје рефлексивно утемељење налази у ономе што се одређује као критичка теорија. Следбеници овог теоретског усмерења траже еманципацију или одобравају самоеманципацију људи од онога што они виде као разнолику (и често опасну) изобличену лажну свест ортодоксних концепата и категорија, која условљава да људи погрешно објективизују своје активности.⁴¹⁾ На линији тих идеја, Велшка школа види ортодоксно ишчитавање безбедности, оно које је повезано са државном и војном безбедношћу, као дисторзичну свест у проучавању безбедности и безбедносној пракси. На основу тога, предлаже се померање са војне димензије државног понашања (у оквирима анархичног амбијента) ка индивидуама, заједници и идентитету, преко промовисања интелектуалног плурализма и охрабривања различитих приступа у изучавању безбедности, а на уштрб оданости некој партикуларној концепцији.⁴²⁾ Разумевање безбедности које је повезано са појмовима моћи и поретка не успева да било кога учини сигурним: стално оснаживање „безбедносне дилеме“ чини да сигурност једног актера аутоматски значи несигурност другог. Пропоненти овога становишта мисле како ће реконцептуализоване студије безбедности напустити такоређи ексклузивни реалистички контекст моћи и поретка, те заћи у подручје еманципације дефинисане као ослобађање људи, како појединаца тако и група, од физичког и људског ограничавања (то јест присиљавања) које их спречава да буду оно што су слободно изабрали. Рат и претња ратом се могу сматрати једном формом те принуде (поред сиромаштва, политич-

39) McSweeney, B. „Identity and Security: Buzan and the Copenhagen School”, *Review of International Studies*, 22(1), 1996, pp. 81-93.

40) Ibidem, p. 90.

41) Geuss, R. *Idea of a Critical Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, p. 14.; Стојановић, Ђ. *Грађанско друштво: историјски развој концепта*, Медијска књижара Круг, Београд. 2006, стр. 159-160.

42) Krause, K., Michael, W. „From Strategy to Security: Foundations of Critical Security Studies”, у Krause, K., Michael, W. (eds.) *Critical Security Studies*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997, pp. 33-59.

ке репресије, слабог образовања итд.). Еманципација и безбедност су лице и наличје једног истог проблема, еманципација, а не ред и поредак, генерише истинску безбедност: теоретски посматрано, еманципација је безбедност.⁴³⁾

Критика овога становишта је двоструко оријентисана. Први смер је фокусиран на саму еманципацију. Већи део традиционалиста у области безбедности мисли да појам еманципације доводи до конфузије у анализама јер у њих уводи моралност, замењујући објективну анализу догађаја са нормативном посвећеношћу људској безбедности. На крају се више не расправља о правом стању ствари, већ њиховој пројекцији, о томе како би ствари требало да изгледају.⁴⁴⁾ Други смер је фокусиран на еманципацију индивидуа, јер представља наметање модела који је карактеристичан за савремену западну политику (која, рецимо, занемарује реалност Трећег света).⁴⁵⁾ Следствено, усредсређеност на безбедност државе, што је класификује као чисто реалистичку перспективу, представља изузетно аналитичко оруђе од непроцењиве вредности, које не сме бити жртвовано мање или више „утопијском“ мишљењу.⁴⁶⁾

На крају, споменимо и Париску школу безбедности. Ова школа разматра безбедност и њену праксу секуритизације као хотимичну инсекуритизацију „других“ преко чинилаца безбедности (полиција, војска итд.), упражњавајући детаљна, емпиријска истраживања њихове актуелне праксе, која открива обрасце и процесе другачије од оних до којих се стиже оријентисаношћу на изучавање званичног дискурса.⁴⁷⁾ Показује се како се унутрашња и спољна безбедност стапају док се њени спроводиоци надмећу за суцесивно детериторијализоване задатке полиције, војске и царине (небезбедност по себи постаје метод преко кога се управља популацијом као појму супростављеном територији). Симултано, ствара се и нова представа о претњама кроз стално потенцирање проблема са имиграцијом, организованим криминалом и терором. Овај приступ, дакле, полази од формулисања области безбедности, идентификовања актера и дефинисања њихових активности. Без обзира

43) Booth, K. „Security and Emancipation”, *Review of International Studies*, 17 (4), 1991, pp. 313-326.

44) Eriksson, J. „Observers or Advocates? On the Political Role of Security Analysis”, *Cooperation and Conflict*, 34(3), 1999, pp. 311-330.

45) Ayoob, M. „Defining Security: A Subaltern Realist Perspective”, у Krause, K., Michael, W. (eds.) *Critical Security Studies*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997, pp. 121-146.

46) Ibidem, p. 128.

47) Bigo, D. „The Möbius Ribbon of Internal and External Security(ies).” у Mathias, A., Jacobson, D., Lapid, Y. (eds.) *Identities, Borders, Orders: Rethinking International Relations Theory*. University of Minneapolis Press, Minneapolis, 2001, pp. 91-116.

на чињеницу да је то изузетно захтеван задатак, ипак се успело како у екстензивном мапирању генералне безбедносне праксе, тако и анализи на микро нивоу различитих чинилаца инволвираних у безбедносно подручје (од традиционалних бирократских структура до приватних безбедносних структура). Све то је омогућило да се одржи корак са савременим друштвом које карактерише све већи степен професионализације и техничке рационалности, где је специфична социјална позиција привилегована функционисањем у сфери безбедности. Додајмо и то да су се због негативног виђења секуритизације као инсекуритизације припадници ове школе окренули ка појму де-секуритизације. Међутим, за разлику од Копенхашке школе где де-секуритизација представља више преферирану опцију у односу на секуритизацију, она је овде дефинисана као критичка стратегија која смера на то да измести политичко из дихотомије пријатељ-непријатељ у етичко-политички домен, одузимајући јој тако квалитет политичке ургентности и посебности.⁴⁸⁾

Summa summarum, алтернативни погледи на безбедност деле две главне одлике: (1) они проширују концепт безбедности тако да укључује већи број питања у односу на традиционалну шему преваходне фокусираности на војну димензију феномена; и (2) они продубљују концепт тако да се више односе на референтни објект него на саму државу. Све дискусије повезане са екстензијом феномена безбедности могу се класификовати у четири групе: (1) проширење надоле указује на кретање од нација, преко група, ка појединцима; (2) проширење нагоре указује на кретање од нације ка биосфери; (3) хоризонтално проширење обухвата проблеме који се крећу од војске и преносе на политичку, економску, друштвену, еколошку и људску безбедност; и (4) политичка одговорност за одржавање безбедности је постала потпуно дифузна и подразумева: (а) државе, (б) међународне организације, (в) регионалну или локалну управу, (г) невладине организације, (д) јавно мњење и медије масовне комуникације (интернет, новине, радио и телевизија), те (ђ) апстрактне природне или тржишне силе.⁴⁹⁾ Оваква констелација у први план избацује запитаност о корисности концепта безбедности. Са једне стране, постоје мишљења која тврде како је појму ускраћена било каква аналитичка вредност, с обзиром на то да више нема подручје суштинског значења, те да је кохерентност у изучавању безбедности екстремно еродирала.⁵⁰⁾ Са друге стране,

48) Huysmans, J. *The Politics of Insecurity: fear, migration and asylum in the EU*, Routledge, London, 2006.

49) Rothschild, E. „What is Security?“, *Daedalus*, 124(3), 1995, pp. 53-98.

50) Baldwin, D. „The Concept of Security“, *Review of International Studies*, 23(1), 1997, pp. 5-26.; Morgan, P. „Liberalist and Realist Security Studies at 2000: Two Decades of Progress?“, *op. cit.*, p. 40.

постоје и мишљења која таква теоретска и методолошка проширења у изучавању безбедности држе за нужност, зато што симултано омогућују сужавања у ономе што се заиста тиче безбедности. Наиме, вишеслојније разумевање социјалних фактора, оних сила које креирају политичку лојалност, пораст претњи и одговарајуће колективне одговоре на њих, отвара и простор за де-секуритизацију: прогресивно измештање безбедносних питања у зону институција и праксе која је удаљена од „голе снаге“, насиља и класичне „безбедносне дилеме“.⁵¹⁾

ЗАКЉУЧАК

Сасвим је јасно да безбедност, као и други концепти у друштвеним наукама, нема неко изоловано, социјално стерилно, одређење. Све перспективе о самом садржају појма безбедности и питања на шта се појам односи (државу, друштво или појединце) манифестују становишта која инкорпорирају скуп претпоставки о специфичнијем подручју међународне политике и отворенијем подручју друштвеног битисања ин генере. Појам безбедности, дакле, никада не може бити дефинисан на један научно неутралан начин, у вредносном вакууму, зато што мора бити детектован у ширем, често антагонизованом, приступу друштвеној стварности и круцијалним елементима који је конституишу. Саобразно томе, концепт безбедности је, помало драматично, постао право мало теоретско ратиште. За оне који га промишљају користећи традиционалну дискурзивну матрицу, преко посвећености војној безбедности државе, његово усложњавање, продубљивање и проширивање је директно пропорционално његовом идејном „разводњавању“, практичном обезвређивању и аналитичкој неупотребљивости. За опоненте таквом становишту, традиционални предлогак је и по садржају и по референтном објекту једнодимензионалан или једностран (парцијалне природе), јер рефлектује поглед на свет чија је константа више или мање дестиловано стање по моћи. Ерго, традиционално поимање безбедности је део шире превалентности западног модела светске политике, која пер се почива на имплицитној дистинкцији између: (1) државе и друштва; (2) јавног и приватног; (3) унутрашњег и спољног; (4) безбедности и развоја; и (5) економије и политике.

Без икакве аналитичке задршке се може рећи да нео-реалистички теоретски корпус безбедности (за разлику од Европе, крајње превалентан у САД) не одговара комплексности и софистици-

51) Krause, K., Michael, W. „Broadening the Agenda of Security Studies: Politics and Methods”, *Mershon International Studies Review*, 40(2), 1996, pp. 229-254.

раности савремене безбедносне слике света у свој својој теоретски „комотној“ једноставности „једном за свагда датог решења“, те методолошком и епистемолошком инструментарију који је ближи природним него друштвеним наукама и који пренебрегава значај и утицај различитих теорија међународне безбедности чији категоријални апарат директно одређују област политички могућег или немогућег. Имајући то на уму, реал-хегемонистички менталитет „ми против њих“ или „ми против свих“, безбедност искључиво повезана са војним питањима, упућеност на државу као референтни објекат безбедности, те апострофирање сталности и регуларности међународне политике води у хазард репродуковања света конституисаног на таквим претпоставкама. Из тога угла, формулисање синтагме „осовина зла“, пласиране од САД, сведочи о неадекватној перцепцији сложености генералне светске политике и међународног безбедносног комплекса, те указује на „теоретско-логистичке“ претпоставке (о природи безбедности и њеном референтном објекту) које рефлектују супрематију САД на глобалном нивоу.

Уколико су нео-реалистички детерминисане „школе“ (са својом центрипеталном, државно центристичком безбедносном логиком) и биле довољне за објашњење хладноратовског света, оне такорећи ништа не говоре о најважнијим безбедносним проблемима данашњице. Њихове концептуалне поставке јако су мало употребљиве за објашњење грађанских конфликта, зато што свој референтни објекат дефинишу као државу (држава представља простор који треба учинити безбедним). Насупрот томе, грађански конфликти јасно указују на то да предмет безбедности треба да буду становништво, друштвене групе и/или етничке групе, те појединци. Декларишући „рат против тероризма“ као главну нео-реалистичку компоненту свога безбедносног испољавања, већи део Западног света је одузео себи могућност да региструје проблеме који су инхерентни оснаживању државе као главног безбедносног актера, чак и по цену појачаног надгледања (или присмотре) властитог становништва са озбиљним негативним реперкусијама на нивоу безбедности група и појединаца. Глобализација је коренито променила свет у коме јесмо, створила је нове проблеме, актере и процесе, па су традиционалне теорије недовољне за њихово објашњење и разумевање. Њихово некритичко, догматско прихватање би отворило врата за ретроградно форсирање ре-хегемонизације (или империјализације) света на линији доминације ове или оне светске силе. Свако теоретско оснаживање моћи би било крајње једнодимензионално, на корист њеног постојећег међународног размештаја и некомпатибилно са трансформисаном безбедносним амбијентом глобализованог света. Формулисања нове теорије без-

бедности у таквим условима не само да захтева проширење самог концепта безбедности и продубљење њеног референтног објекта, већ и освешћеност чињенице да она никако не може бити вредносно изолована или једна (то јест: неоспорива).

Имајући то на уму, српска безбедносна мисао се, дакле, као и целокупна светска, налази пред великим изазовом. Са једне стране, на исходишној равни, она би свакако требало да освети потребу активног укључења у студијску „потрагу“ за концептуалним разрешењем светске безбедносне композиције, јер би такав теоретски ангажман, поред свега другог, имао и значајне консеквенце у смеру стабилизовања и побољшања актуелне регионална и домаће безбедносне ситуације. С обзиром на „више него аутентично“ искуство Србије, бомбардовање НАТО-а и нарушена територијална целовитост (перпетуирање косовске кризе), не треба сумњати у аналитичку фокусираност на „генотипске“ теоретске квалитете или „концептуално порекло“ тог новог проширења и продубљивања феномена безбедности као првог „онтолошког“ корака у његовом што ваљанијем формулисању. Са друге стране, један део истраживачких капацитета нужно треба искористити за „наменске“ анализе базиране на миксу постојећих теоретских предлога, у смислу комбиновања са још увек изузетно утицајном нео-реалистичком парадигмом, а у равни демократских претпоставки актуелне српске државности. На том плану уже спецификованих истраживања може се издвојити: (1) пропитивање српске стратегијске културе (што ће довести до „позитивне деконструкције“ српске ратничке митологије и правог нормативног сагледавања српског „безбедносног бића“); (2) пропитивања оријентисана ка радикалном осавремењивању српске војске и очувању њених аутентичних вредности без обзира на потенцијална војна савезништва (са посебним акцентом на њене специфичне научно-образовне капацитете и оснивање елитног центра за стратегијске студије из области безбедности); и (3) пропитивање регионалне балканске сарадње кроз призму „десекуритизације“ суседа и форсирања регионалног демократског лидерства на нивоу безбедносне кооперативности и проевропских интегративних процеса.

ЛИТЕРАТУРА

- Adler, E., Barnett, M. (eds.), *Security Communities*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Baldwin, D. „Security Studies and the end of the Cold War”, *World Politics*, 48(1), 1995, pp. 117-141.

- Barry, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P., Tromer, E., Waever, O. *The European Security Order Recast: Scenarios for the Post-Cold War Era*, Pinter, London, 1990.
- Booth, K. (ed.) *Critical Security Studies and World Politics*, Lynne Rienner, Boulder-London, 2004.
- Brown, M., Lynn-Jones, S. M., Miller, S. E. (eds.) *The Perils of Anarchy: Contemporary Realism and International Security*, MIT Press, Cambridge, 1995.
- Buzan, B., Waever O., Wilde, J. *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner, Boulder-London, 1998.
- Croft, S., Terriff, T. (eds.) *Critical Reflections on Security and Change*, Frank Cass, London, 2000.
- Katzenstein, P. (ed.) *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, Columbia University Press, New York, 1996.
- Krause, K., Michael, W. (eds.) *Critical Security Studies*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997.
- Lipschutz, R. (ed.), *On Security*, Columbia University Press, New York, 1995.
- Mathews, J. T. „Redefining Security”, *Foreign Affairs*, 68(2), 1989, pp. 162-177.
- Mathias, A., Jacobson, D., Lapid, Y. (eds.) *Identities, Borders, Orders: Rethinking International Relations Theory*, University of Mineapolis Press, Mineapolis, 2001.
- Rose, G. „Neo-classical Realism and Theories of Foreign Policy”, *World Politics*, 51(1), 1998, pp. 144-172.
- Smith, S. „The Increasing Insecurity of Security Studies: Conceptualizing Security in the Last Twenty Years“, *Contemporary Security Policy*, 20(3), 1999, pp. 72-101.
- Walt, S. „The Renaissance of Security Studies”, *International Studies Quarterly*, 35(2), 1991, pp. 211-239.

Djordje Stojanovic and Katarina Strbac

GLOBAL SECURITY TRANSFORMATION: EXPLANATORY POTENTIAL OF MODERN APPROACHES TO THE INTERNATIONAL SECURITY

Summary

Analysis of the conceptual evolution and main characteristics of contemporary approaches to the international security phenomenon, with all interpretative diversity of theoretical “landscape” from World War II till present, allowing more adequate assessment of principle implicit and explicit dimensions of relationship between security theory and security practice. Critical identifying of the problematic zone of the aforementioned relationship will, on the one hand, show the potential guidelines for a new understanding of security in the era of globalization (conceptual departure from the state as only referent object of security studies), and, on the other hand, allow more precise strategic

landmarks definition of Serbian security agenda on the domestic, regional and international level.

Key words: Security, Theories of International Security, State, Globalization.

УДК: 321.01
Примљено: 26. октобра 2009.
Прихваћено: 8. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 227-242.

Александар Саша Гајић
Институт за европске студије

КРИТИКЕ ИДЕЈЕ СВЕТСКЕ ДРЖАВЕ¹⁾

Сажетак

Идеје и покушаји реализације формирања Светске државе уз помоћ универзалистичких идеала, заговарања мира и поретка током људске историје доживљавале су многобројне критике и сучавале се са отпорима и замеркама. Иако због преовлађујућег става у политичкој филозофији и практичној политици да су цивилизована друштва која настајују планету организована у одвојене политичке заједнице које се међусобно односе на различите начине, а који је деловао очигледан и лако уочљив у стварности, одбацивање идеје о Светској држави, у највећем броју случајева, није било ни образлагано аргументима, у историјској перспективи могуће је уочити развијање критике идеје о Светској држави. Овај рад проучава уобличавање критике од времена античких стоика, преко ранохришћанских и средњовековних црквених отаца, све до савремених теоретичара друштвених наука, и класификује три групе аргумената против Светске државе. Прву групу представљају «географски аргументи», доминантни од времена Августина до Пуфендорфа, који сматрају да је становиште Светске државе супротно физичко-географским датостима, односно социогеографским и културним разликама међу људима и народима. Друга група аргумената тиче се „скептичних аргумената”, који збирно стоје у закључку како су предвиђене добити изградње Светске државе заправо или мање од губитака, или потпуно бесплодне, пре свега што се тиче институционалног спречавања избијања ратова и одржавање мира у свету. Трећа група аргумената концентрише се око бојазни од прерастања политичког, космополитиског идеализма, услед утицаја реалних околности, у застрашујући вид глобалне ти-

1) Овај рад је урађен у оквиру пројекта 149026 кога финансира Министарство за науку и технолошки развој.

раније, која би се обрушила на слободе појединаца и друштвених колективитета.

Кључне речи: Светска држава, космополитизам, критика и аргументи.

Чињеница је да Светска држава, као ефективна наднационална власт на глобалном нивоу са свим атрибутима политичке моћи, никада до сада није постојала. Током људске историје само су постојале идеје како до ње доћи, уз бројне покушаје политичких пројеката да се коришћењем универзалистичких идеала, заговарањем мира и поретка прошири власт и прокламује као трајна и врховна. Ни светско грађанство као правно-статусна категорија никада до сада није заживела. Зато је идеја о Светској држави током целе људске историје доживљавала многобројне критике и сучавала се са снажним отпором и замеркама. Штавише, из корпуса идеја о Светској држави није потекло пуно значајних дела теоријског, политичко-филозофског домета, дела утицајних и заокружених, као што је, рецимо, била Дантеова *Монархија*. Све то нас наводи на закључак да је, упркос виталности и историјском утицају идеје о Светској држави, нарочито у модерној епохи, њен домашај био ограничен и у теоријском и у практичном смислу, нарочито у погледу проширивања круга поборника ове идеје.

Даље, идеја о Светској држави наилазила је у свакој историјској фази њеног заговарања на бројне приговоре, који су се јављали на много различитих начина, понајпре због преовлађујућег става у политичкој филозофији и практичној политици, која је за аксиом узимала чињеницу да су цивилизована друштва која настањују планету, организована у одвојене политичке заједнице које се међусобно односе на различите начине, од савезништва и сарадње до супротстављања и рата. Због овог аксиоматског става, који је деловао очигледан и лако уочљив у стварности, одбацивање идеје о Светској држави, у највећем броју случајева, није било ни образлагано аргументима. Политичка реалност је „опипљивошћу“ подела и постојањем политичког мноштва, за многе опоненте идеје Светске државе, била довољна да рационалну аргументацију сматрају излишном. Ипак, политички космополитизам и идеја Светске државе нису оскудевали интелектуалним опонирањима – поједини аутори су заузимали ставове у прилог непопустљиве одбране политичког система, заснованог на индивидуалним државама, а против онога што су они видели као реалну или измишљену „опасност“ у виду планирања и остваривања Светске државе, односно Космополиса, или у блажем виду, сматрали је за нереалну алтернативу постојећем политичком уређењу друштва. Њихови аргументи су се претежно усмеравали на тврдње да је формирање Светске државе

или неоствариви подухват или да, ако је тај подухват ипак изводљив, он неумитно води у правцу бројних нових проблема, крајње непожељних последица и опасних перспектива.

Први теоријски опоненти идеје Светске државе у историји јављају се још за време Римског царства, у доба када је било теоријски веома тешко (а практично сасвим немогуће) опонирати универзалној доминацији римске политичке моћи, која се, као што смо видели, у идеолошкој сфери поистоветила са филозофским идеалима античког космополитизма и Космополиса. У то време је било сасвим неразумно заговарати повратак на преживеле облике политичког устројства у оквирима полиса, града-државе, док су још многи векови раздвајали римске критичаре светске власти од могућности да уопште антиципирају будућу алтернативу империјалном поретку, у виду националне, територијалне суверене државе, која ће настати тек по распаду феудалног поретка. Практична увиђања превелике „растегнутости” империје која је захватала највећи део познатог света, пренапрегнутости војних потенцијала и тешкоћа у пореском систему, нису дотицала филозофско-идеолошке темеље римског империјалног универсализма. Зато су приговори империјалном здању, које се одевало узвишеним идеалима Светске државе, били усмерени изнутра, на указивање недоследности и противречности између стоичких филозофских схватања о Космополису и постојећег империјалног поретка, огрезлог у корупцију и владавину силе. Стога су поједини од стоичких критичара Римског царства предлагали поделу грађанског живота на приватни и јавни, и чврсто заговарали становиште о надмоћи урођеног, природног закона, над присилним, коруптивним механизмима римског политичког живота и неправдама које се чине не само кршењем закона, већ које постоје и унутар самог римског правног система. Историјске епизоде из доба раног принципата, као она када је император Нерон 65. године н.е. ликвидирао већи број стоика (укључујући свог бившег учитеља Сенеку и његовог синовца Лукана), под оптужбом да су ковали заверу да га свргну са власти, говоре нам о сукобу космополитских идеала и немоћи њихових заговорника да се супроставе реалној, огољеној политичкој власти онога доба.

Суштински ново супротстављање античком поимању Светске државе, отелотворене у Римском царству, и то у оба вида, и оном филозофском, стоичком и оном реалполитичком, донело је тек хришћанско откровење. Хришћани су крвљу својих првих мученика, пострадалих у прогонима по катакомбама или римским аренама, сведочили о новом, универзалном поимању „царства које није од овога света”, а које се исчекује. Теоријски концепт хришћанског

поимања Светске државе кроз ставове о „два града”, а у контексту пропасти римске универзалне државе под налетима варварских племена који су објашњавани неправдом, неприродношћу, суровошћу и несавршеношћу земаљског царства, римског Космополиса, уобличио је свети Агустин у делу *О држави божијој*. Оно на шта је указивао Августин као основу неприродности римског поретка је то да, осим што је почивао на тростепеној градацији људског друштва, након града и државе (*orbis terrae-tertium gradum-societas humanae*), Рим није превазишао последице „мешања језика” из старозаветне приче о Вавилонској кули. Језички проблем је делом превазиђен коришћењем латинског језика као *linguae francae*, али је цена наметања политичког јединства била страшна и само привремена, пошто је била постигнута насиљем, освајањем и крвопролићима. Зато се као последица свега тога, универзални римски поредак постепено претворио у универзални хаос, у коме је ратовање са спољним непријатељима само замењено још погубнијим и крвавијим унутрашњим сукобима, у виду учесталих друштвених нереда и грађанских ратова²⁾. Поменути Августинови аргументи су веома значајни не само у контексту његове религиозне историјске концепције, већ и због њиховог каснијег утицаја на средњовековне мислиоце, критичаре идеје о Светској држави, који су се на њих често позивали, као што је био Никола од Орезме. Августинова аргументација представљала је током већег дела средњег века и званичан став римских папа према идеји универзалне, светске монархије и њеним мањкавостима, нарочито у време спорова о примату између световних и духовних власти, који су у једном историјском периоду ескалирали у политичке сукобе између фракција гвелфа и гибелина.

Значај критичких ставова спрам универзалних претензија световних власти у зрелом средњем веку, представљао је предмет интересовања многих релевантних мислилаца. Марсилије Падовански, аутор класичног дела *Бранилац мира (Defensor Pacis)*, сматрао је да је питање да ли је предност за цивилизовано човечанство постојање једне врховне власти, или је пак разложније постојање више различитих власти у различитим светским регијама, које су просторно удаљене, са различитим народима који имају различите обичаје, моралне вредности и говоре различите језике, веома сложено и да захтева студиозно промишљање.³⁾ Иако се Марсилије експлицитно није опредељивао ни за идеју о Светској држави, ни **против ње**, ставови којима нагиње несумњиво су ближи критичком

2) Августин Аурелије, *О божијој држави*, Кршћанска садашњост, Загреб, 1982, стр. 7

3) Marsilius of Padua, *Defensor Pacis*, vol II, New York, 1976, str. 85-86

односу према Светској држави, пре свега по питању културних и географских фактора, заузимајући становиште по коме је Аристотеловски идеал града-државе најподеснији, најприроднији и најпожељнији облик организовања људског друштва.

Период јачања француске монархије, постепена диференцијација њеног становништва, која ће на крају довести до формирања самосталне француске нације, током борби за политичку самосталност и од папске власти и од номиналне врховне власти Светог римског царства, побудио је нова критичка промишљања према универзалним претензијама власти. Доминиканац Јован Паришки, пропагандиста француског монарха Филипа Лепог, у књизи *О краљевској и папској власти (De Potestate Regia et Papali)*, која је издата неколико година пре рада Пјера Дибое, саставља списак разлога зашто треба као непожељно одбацили становиште „о једној владајућој глави”. Он је сматрао да су правници који заступају ово становиште у заблуди, јер идеја да сви треба да буду потчињени једној врховној монархији није утемељена ни у природном ни у божанском праву, већ је напротив, сасвим неприкладна. Јован Паришки надаље наводи следеће разлоге у прилог тези коју заступа: различитост климатских прилика и у вези са њима различити људски темпераменти на удаљеним просторима; немогућност световних власти (за разлику од духовних) да ефективно принесу свој „мач до удаљених људи” јер им мањка дисциплина; непостојање потребе за једним титуларом „пролазних добара”, пошто су она у приватном власништву; различитост људи (услед различитих услова живота) и онога што они сматрају врлином захтева, као и различити облици владавине.⁴⁾

Цео век касније, на самом крају XIV века, Никола од Орезме је у коментарима на Аристотелову *Политику*, којима је тежио да теоријски брани сувереност француских монарха (конкретно, његовог савременика Шарла V) од претензија универзалних власти, на трагу Марсилја Падованског и Јована Паришког, пружио до тада најдетаљнију и најозбиљнију аргументацију против универзалне, Светске државе. Основни став у прилог одбацивања идеје Светске државе за Николу од Орезме је да је она „супротна природи и божијој вољи”, позивајући се на библијске цитате и становишта светог Августина. Први аргумент на кога се позива су културне разлике због различитости регија, темперамената, обичаја и навика, што узрокује да и власти и позитивни закони буду различи-

4) *Medieval Political Ideas*, vol 2 (ed. E.Lewis), London, str. 471-472

ти.⁵⁾ Надаље, народи широм света су природно раздвојени географским баријерама, што је условило њихово развијање у различитим правцима, пре свега развијање различитих језика, што је за њега такође показатељ да се потребе политичког организовања морају задовољити у различитим облицима. За следећи разлог Никола од Орезме узима временску ограниченост и пролазност свих секуларних творевина, која је сасвим у складу са њиховом просторном ограниченошћу, јер је само Христово царство бекрајно.⁶⁾ Све претензије политичких творевина да трају вечно и обухвате цео свет, сматра „поетским фикцијама”, узимајући за пример римског песника Виргилија. Коначно, Никола од Орезме сматра да је чињеница ширења територија појединих световних власти покоравањем других народа, лоше оправдање за Светску државу, закључујући да „монархија тако велике распрострањености није природна краљевина, већ творевина насиља која не може да потраје”⁷⁾.

Наведени аргументи против Светске државе константно се понављају током XVI и XVII века код читавог низа мислилаца који су обележили прелаз у модерну епоху. Семјуел Пуфендорф, истакнути правник из овог периода, такође се позивао на разлоге класичне средњовековне резервисаности према универзалним облицима политичке власти, пре свега оне који се тичу хетерогености и подељености човечанства, сматрајући да се природно право не да сместити у један универзални друштвени уговор. Поред тога, Пуфендорф је сматрао да би стварање Светске државе неумитно претворило настајуће међународно право у унутрашње и довело до грађанског рата, додајући да „бројност људске расе и неограничено мноштво трансакција не дозвољавају да се људи уједине у једно тело, јер би то једно тело, у таквим димензијама, било угрожено унутрашњим поремећајима од стране истих непогода које се стално надвијају над људском расом, само знатно већим.”⁸⁾

Мада и сам један од главних заговорника светског мира кроз формирање федералног политичког удруживања у светским размерама, и Кант је имао неколико примедби према прижељкиваној Светској држави, које се према Кенету Волцу, могу сврстати у две групе: једну, која се тиче саме природе универзалне државе и другу, која се тиче практичних примедби. Што се тиче прве групе при-

5) *Maistre Nicole Oresme*, Transactions of American Philosophical Society, vol 60, Philadelphia, 1970, str. 250a

6) Исто, 250 б

7) Исто, 250 д

8) Linkater A, *Man and Citizens in International Relations*, London, 1982, str. 66

медби, Кант закључује како нема довољно сличности између пори-ва индивидуа да напусте природно стање и формирају политичку структуру и држава створених друштвеним уговором, на основу којих би оне биле приморане да напусте своју „природу” и удруже се, пошто су односи између држава знатно комплекснији од односа између појединаца. Волц парафразира Кантов закључак како би, пошто државе већ имају легалне конституције, било илегално да се оне подвргавају другим уставима.⁹⁾ Међу практичним примедбама Кант пре свега види лингвистичке и религиозне разлике. Кант заступа становиште да, ако до формирања Светске државе дође, она ће се остварити пре освајањем него мирним споразумевањем кога ометају и обесмишљавају политичари и државници. Жалећи над таквим начином остварења политичког уједињавања човечанства, Кант је сматрао да ће тако бити створен „бездушни” деспотизам који ће уништити све „клице доброте”, исцрпети „све људске енергије”, завршити на „гробљу слободе”, све док се на крају не претвори у анархију.¹⁰⁾ Управо из овога разлога Кант је трагао за другим, рационалним, космополитским решењем међународне сарадње, које би довело до мира међу државама.

Деветнаестовековна критика идеје о Светској држави претежно је потекла из Хегелове филозофије, која је у дијалектичком развоју идеје слободе кроз историју, за њен коначни циљ сматрала плуралитет грађанских држава, а не јединствену универзалну политичку творевину. Најдоследнију аргументацију произашлу из овог схватања, дао је Карл фон Штенгел, професор правних наука у Минхену, у књизи *Светска држава и проблем мира (Weltstaat und Friedensproblem)* из 1909. године, у којој тврди да је за формирање глобалне политичке творевине потребан алтруизам, који у стварности постоји само између припадника мањих заједница: породица, племена, комуна или држава. Одбацујући априори космополитски концепт братства свих људи као неподесан и непожељан, Штенгел подцртава значај међународног права између мноштва суверених држава, истичући да цивилизовани народи морају да поштују његове фундаменталне принципе не само међу собом, већ и у одношењима према примитивним људским заједницама, које немају чак ни најприближнију представу шта је то међународно право. Његов земљак и савременик, историчар Фридрих Мајнке у књизи *Космополитизам и национални осећај (Weltburgertum und Nationalstaat)* из 1907. године сучељава ова два становишта, за-

9) Waltz Kenneth, *Kant, Liberalism, War*, American Political Science Review, vol. LVI, str.337

10) *The Metaphysic of Morals* (ured. H. Reiss), *Kant: Political Writings*, Cambridge, 1991, str. 165

кључујући ипак, да су ово „два облика мишљења која не искључују једно друго...и који се надопуњују”, као и да је „најбољи немачки национални осећај онај који укључује и космополитске идеале о човечанству изнад националности”¹¹⁾, посматрајући израстање космополитизма из национализма као несумњиву тековину прогреса.

Након драстичних промена у међународној политици у епохи светских ратова, уз пораст литературе која је заговарала идеју Светске државе, приметан је и пораст броја оних књига које су се супротстављале овој идеји. Прва, и једна од најзначајнијих међу овим књигама је *Менаџерска револуција* (1941), америчког социолога и филозофа Џемса Бурнама, који се у њој позабавио идејом централизоване, бирократски организоване Светске државе и нашао три главна разлога због којих остварење ове идеје сматра непожељном. Прво, Бурнам сматра да је подухват изградње глобалног бирократског апарата изнад техничких могућности било које људске групације, па је цео подухват крајње узалудан. Друго, он предвиђа да се оваква држава може почети стварати тек након што једна од великих сила успостави своју глобалну политичку превласт, али сматра да је њен императивни посао „улоге светског полицајца” изван моћи сваке од најјачих држава, да би оне врло брзо одустале од намера да било шта у том правцу предузму на планетарном нивоу и да би, све осим контроле стратешких локација, препустиле анархији и сплету будућих околности. И као треће, Бурнам указује да су етничке, културне, социјалне и климатске разлике толике да их чине немогућим и неподобним за усмеравање и свођење на жељено политичко јединство, према томе, тако нешто није оствариво у догледној будућности.¹²⁾

Изузетно утицајан у јавности, где је препознат као вид критике настајућег светског федерализма, био је чланак познатог америчког теолога Рајнхолда Нибура, *Илузија о Светској влади* из 1949. године. Нибуров „лајтмотив” о немогућности стварања Светске државе садржан је у две пропозиције. „Као прво је да се владе не стварају сагласношћу (мада се некада намећу насилним путем). Као друго је да владе имају само ограничене домете у интегрисању друштва.”¹³⁾ Контекст поменутих пропозиција које наводи Нибур везан је пре свега за време када је овај рад написан, то јест за хладноратовско надметање, па се прва тврдња односи понајвише на немогућност да се државе са другим друштвено-

11) Meincke Friedrich, *Cosmopolitanism and National State*, Princeton, 1970, str. 21

12) Burnham James, *Managerial Revolution*, Penguin, 1945, str. 149

13) Niebhur Reinhold, *The Illusion of World Government*, u kwizi *Christian Realism and Political Problem*, London, 1974, str. 26

економским уређењем, попут Совјетског Савеза или Кине, мирним путем придруже пројекту федералне Светске државе, устројене на западним либералним темељима. У разрађивању овог става Нибур објашњава да у целокупној дотадашњој историји не постоји случај добровољног препуштања државног суверенитета коју нужно захтева пројект изградње Светске државе, показујући да су примери Хобсовог државног уговора или историјски уговори о стварању САД непримерени за било какве аналогije. Први пример је по његовом мишљењу, теоријска фикција, док је други продукт политичке борбе која је трајала деценијама. Што се тиче друге пропозиције, коју сматра озбиљнијом и битнијом, Нибур сматра за наивне напоре заговорника Светске државе да се створи светски политички субјект и његов правни поредак доношењем некакве одлуке или политичког декрета. Заступајући становиште да „ауторитет власти није првенствено ауторитет права, већ ауторитет саме заједнице”, Рајнхолд Нибур сматра да осећај заједнице потиче из хомогености друштвеног ткива. Како је половином XX века ова хомогеност била веома слаба, он истиче да не постоје основи за изградњу ауторитета заједнице на светском нивоу, мада би се она у перспективи могла изграђивати, али само као опирање претњама од рата и тираније, што би могло да приближи и хомогенизује светске заједнице једне са другима. Чак и у овом случају, Нибур нема пуно оптимизма за пројект Светске државе, сматрајући га неостварљивим, па чак и промашеним, пошто сматра да као што претње и опасности неке људе воде у правцу морала и одговорности, исто тако друге воде у неодговорност и пуки критицизам.¹⁴⁾ Нибур се позива на историјат светских мировних организација, потребе да њихове структуре и делатности у односу на изазове бар мало надрасту минималне оквири и чињеницу да оне у томе нису имале успеха, нити су нашле за то разумевање код својих држава-чланица, а ни код становништва широм планете.

Знатно конзистентнија критика идеје Светске државе стигла је од стране Иниса Клода, једног од главних америчких теоретичара међународних односа реалистичког правца. Он је у свом делу *Мачеви у раоницама* (*Swords in Plowshares*) из 1957. године, на свега неколико страница разградио и оповргао главне напоре и залагања тадашњих светских федералиста у прилог овој идеји. Клодову мисао иначе карактерише темељно залагање за проверена, прагматична решења свих постојећих светских проблема, а не за заступање ставова спекулативно-идеалистичке садржине. Његово становиште је да Светска држава уопште није оно што је по-

14) Исто, стр. 25

требно свету, пошто су тадашњим политичким приликама у свету била потребна функционална, а не само институционална решења; односно, да Светска држава није оно што треба да буде створено, нити је њена институционализација метод који се може користити да формира друштво које је реално остварљиво, са прихватљивом управом и одржавањем мирног сапостојања, пошто су сви ови циљеви на другачији начин остварљивији и већ су у процесу операционализације.¹⁵⁾ Клод надаље сматра да је интернационализам пожељнији од супранационализма у реалним околностима, па зато етикетира светске федералисте као заблуделе, наивне, па чак и непоштене особе. Његово реторско питање: „Да ли Светска држава... заснива своје перспективе на основу пружања познатих решења оних проблема које би требало да реши?“¹⁶⁾ управо указује на његово сумњичење светског федерализма као наивног и неискреног, јер до сада позната решења не предвиђају идеју формирања Светске државе као неопходне. Ако би се ова решења, по Клодовом мишљењу, показала неадекватним, тек онда је немогуће залагати се за нешто нефункционално и непроверено. Клод означава ову наивност као „претпоставку да је светски федерализам могућ зато што се верује да је неминован“, указујући на њену логичку парадоксалност типа „човек може да уради оно што мора“¹⁷⁾.

Поред тога, Клод детаљно развија аргументе за своје приговоре, а у односу на ставове које су светски федералисти разрадили у прилог сопственом становишту. Први се тиче непобитности демократског уређења Светске државе, кога светски федералисти узимају као претпоставку која се подразумева, а која је по Клоду проблематична услед различитости државних уређења, пре свега због тога што су на великом делу светске површине преовлађивали ауторитарни режими, који су са неповерењем гледали у све либералне пројекте, па тако и либерално и демократско устројство предложене Светске федералне државе. Такође, Клод указује на контрадикторност коју заговарање демократског облика уређења Светске државе ствара у самом демократском делу света. Наиме, тако би се створило супротстављање између потребе за мобилизацијом широке народне подршке за демократску Светску државу и демократски изабраних државних власти у парламентарним, западним државама. Други Клодов приговор се односи на, како он сматра, тотално промашену теоријску поставку, која заступа гледиште да је седамнаестовековна теорија друштвеног уговора подесна

15) Claude Inis, *Swords into Plowshares*, London, 1965, стр. 394

16) Исто, стр. 391

17) Исто, стр. 374

као модел глобалне политичке интеграције, поготово када се она покуша применити механички. Надаље, у трећем приговору, Клод полемише са ставом Емери Ривса који је сматрао да ће формирање светског мира аутоматски довести до светског правног поретка и Светске државе. Клод сматра да за стварање права и државе није есенцијалан мир, већ пре свега постојање повољних друштвених услова, то јест осећаја заједништва који мора да претходи сваком покушају изградње државе, а чега по Клодовом мишљењу, нема. Он зато саветује да се: „Свету може боље служити искреним досезањима граница и тешкоћа постојећих влада на глобалној скали, него убеђивачким залагањем које презентује преувеличану слику владе”.¹⁸⁾ Четврти Клодов приговор је усмерен на федералну структуру иделизоване Светске државе, у коме износи мишљење да би за стварање тако компликованог, глобалног конституционалног поретка и управљање њиме, било потребно време и стварање односа који би морали да сазревају и да се адаптирају спрам постојећег стања ствари, што су све околности спрам којих се светски федералисти односе као крајње политичке незналице. Коначно, у петом приговору, који се бави централним проблемом концентрације моћи, Клод сматра да је у анархичном међународном животу, а у циљу остварења идеала политичког јединства у глобалној државној творевини, нужно концентрисати довољну моћ да би се обуздале и натерале на послушност „најсвојеглавије” националне државе. Концентрација моћи, са друге стране, неминовно ствара бојазан од настанка глобалне тираније, коју Клод сматра „смртном опасношћу”, што све нужно отвара низ питања: ко би употребљавао, а ко контролисао ову моћ, у складу са којим концептом правде, у оквиру каквих уставних ограничења, које су гаранције да ће ове границе бити поштоване?¹⁹⁾ Инис Клод је уверења да на сва ова питања светски федерализам даје незадовољавајуће одговоре.

На европском континенту, истакнути француски социолог и теоретичар међународних односа, Рејмонд Арон, такође се критички бавио идејом Светске државе и светским федералистичким покретом. У књизи *Прогрес и илузије* Арон износи четири главна става којима опонира идеји светских федералиста. Прва два става односе се на доказивање неподобности коришћења историјских аналогја између модерног пројекта Светске државе и некадашњих мултикултурних империја, као што је био антички Рим. Ове паралеле су неадекватне из два главна разлога: постигнута кохезија у древним империјама историјски је реално постигана добрим

18) Исто, стр. 383

19) Исто, стр. 389

делом и због одређеног степена спољашњих претњи, што је доприносило унутрашњој, макар делимичној хомогенизацији друштва. Светска држава, по дефиницији, не може да има такве непријатеље и претње. Са друге стране, у савременом свету још увек постоји дубока заинтересованост за одржавање система који почива на независним државама, пре свега зато што постоји свест њених „историјских протагониста” - политички организованих колектива, и управљачких мањина и самих народа којима се управља, која је по Ароновом мишљењу, национална, а не универзална.²⁰⁾

Трећи Аронов став представља вешто „окретање наглавачке” уобичајене тезе светских федералиста како постојање претње употребе нуклеарног оружја изискује светски ауторитет, односно постојање Светске државе. Насупрот томе, Арон категорично тврди како нуклеарни арсенал не представља повод нити је степеница ка светском уједињавању, већ „представља препреку установљавању светског јединства”, јер је управо он један од главних стубова националног суверенитета у процесима пораста међународне међузависности. Пошто се ни једној држави која поседује нуклеарно оружје, са спремношћу да га у неком моменту употреби, не може веровати, ниједан међународни режим њихове контроле не може да буде успешан. Док Арон своје тезе за трећи став поткрепљује аргументима везаним за хладноратовску блоковску поделу на Исток и Запад, његов четврти став се односи пре свега на уочавање реалних економских диспропорција између развијеног Севера и неразвијеног, трећесветског Југа. Уочена неједнакост и различитост интереса, како пише Арон, „и надаље ствара баријеру за политичко уједињавање које представља традиционални сан пацифиста... Ми смо суочени са контрадикцијама између немогућности потчињавања тих група (мисли се на трећесветске групе) истим законима (друштвеним законима, на пример) и немогућности (пре моралне него материјалне) кршења индивидуалистичког принципа недискриминације. *A fortiori*, богате ће нације одбити да прихвате владавину већине, а сиромашна већина ће одбити да се потчини било ком другом принципу владавине.”²¹⁾

На линији Клодове и Аронове критике светског федерализма и идеје о Светској држави је и Хедли Бул, британско-аустралијски теоретичар међународних односа. Његово уверење у немогућност консензуалног формирања светске власти и евентуалност да је створи нека велика сила је у великој мери под Клодовим утица-

20) Aron Raumont, *Progress and Disillusion: The Dialectic of Modern Society*, Harmondsworth, 1972, стр. 210-211

21) Исто, стр. 238

јем, док су ставови о неадекватности универзалних државних суперструктура да спрече избијање ратних сукоба настале на основу теза Бурнама и Арона. Становиште аутора *Анархичног друштва* да савремени, национално-суверени међународни систем, својим очувањем и поступним развојем пре може послужити решавању међународних проблема и израстању светског друштва него политички пројект Светске државе, по свом критичком полазишту и појединим аргументима дугује понешто чак и функционалистима, премда у свом заокруженом исходишту представља Булов оригиналан научни допринос.

Након што смо хронолошки приказали развој критичке мисли у односу на идеју Светске државе, као и основне тезе њених главних протагониста, поставља се следеће питање: да ли је на основу овако дефинисаних карактеристика досадашњег развоја критицизма политичког космополитизма, могуће утврдити његове збирне, основне и непромењиве ставове, који прате целу историју развоја идеје о Светској држави?

Све основне аргументе у прилог критици идеје Светске државе могуће је груписати у три скупине. Прву групу представљају географски аргументи, који су били посебно наглашени у ранијим историјским епохама, од времена Августина до Пуфендорфа. Ови аргументи су садржавали неколико главних компоненти. Физичко-географска димензија планете, по њима, спречава успешно настајање заиста универзалне политичке творевине из разлога што је сматрана превеликом, са мноштвом физичких баријера које раздвајају људе и народе, са мноштвом различитих климатских услова који у значајној мери утичу на разлике између различитих људских заједница, њихових темперамената и обичаја живота. Консеквентно томе, човечанство је социогеографски и културно сувише подељено да би било способно да се уједини у јединствену политичку заједницу. Другачије речено, космополитско становиште је супротно физичко-географским датостима и стога у највећој мери неприродно. Овакво становиште присутно је у мањем обиму чак и код Канта, и тек су технолошке револуције модерног доба у последња два века оповргле кредибилност ових ставова, премошћујући растојања, разлике и приближавајући разноврсне регије једне другој. И поред тога, ови аргументи су опстали у делимично измењеном облику. Део њих се тиче уверења о тешкоћама инкорпорисања различитих политичких култура и степена социоекономског развоја у јединствени светски политички систем, то јест одоношења и прилагођавања живљења малобројнијег дела богатијих и политички софистициранијих система, према многобројнијим, сиромашним и

политички неискусним државама и народима. Друга врста савремених аргумената из ове групе тиче се представа да је хетерогеност човечанства перпрека свим политичким покушајима уједињавања, па да је стога неопходно, да барем до извесног степена, дође до хомогенизујућег приближавања, ради успостављања осећаја друштвеног заједништва, без кога је немогуће успешно изграђивати темеље Светске државе.

Другу групу аргумената можемо дефинисати као „скептичне аргументе”, који збирно стоје у закључку како су предвиђене добити изградње Светске државе заправо или мање од губитака, или потпуно бесплодне. Најраспрострањенији „разлог” за формирање Светске државе - институционално спречавање избијања ратова и одржавање мира у свету, према „скептичној аргументацији” потпуно је погрешан и илузоран. Од Августина до Клода присутно је становиште да се на овај начин не може решити спречавање избијања политичких сукоба и ратова, нити се могу уживати благодати мира, пошто ће се, чак и да се глобална политичка државна структура успостави, ратова и сукоби наставити, па чак и интезивирати у свом неспутаном ширењу, као унутрашњи, грађански ратови. Овакав песимистички сценарио предвиђају мислиоци од Канта до Хедли Була, док неки од њих сматрају да би глобално миротворачко државно решење, компромитацијом ефективних националних суверенитета и реалне, функционалне међународне сарадње, у самом старту поспешило деструктивне процесе и сукобе, за сада потиснуте постојањем суверених државних власти, што би неповратно одвело у правцу ланчаног ширења немира, које више ниједна, а нарочито не гломазна, удаљена и неефикасна глобална власт, не би била у стању да умири.

Трећа група аргумената концентрише се око већ поменуте бојазни од прерастања политичког космополитског идеализма, услед утицаја реалних околности, у застрашујући вид глобалне тираније, која би се обрушила на слободе појединаца и друштвених колективитета. Модерне конституционалистичке теорије и њихов покушај транспонована на универзални ниво (нарочито залагања светских федералиста да се Светска држава устроји по америчком уставном моделу), донеле су многобројне аргументоване примедбе, које су се надовезале на бојазан да би се племенита идеја политичког уједињавања човечанства, врло лако могла изродити у своју супротност, у свеобухватно губљење постојећих слобода. Најчешћа аргументација из овог дела корпуса критичке мисли спрам идеје Светске федералне државе пориче могућност аналогичне седамнаестовековних теорија друштвеног уговора са добровољ-

ним уговорним придруживањем држава универзалној политичкој структури, као и наспрам подобности федерализма као конституционалног метода стварања Светске државе.

ЛИТЕРАТУРА

- Aron Raymond, *Progress and Disillusion: The Dialectic of Modern Society*, Harmondsworth, 1972.
- Avgustin Aurelije, *O božijoj državi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982.
- Claude Inis, *Swords into Plowshores*, Random House, London, 1965.
- Kant Immanuel, *The Metaphysics of Morals* (ured. H. Reiss), *Kant: Political Writings*, Cambridge, 1991.
- Linkater A, *Man and Citizens in International Relations*, Macmillan, London, 1982.
- Maistre Nicole Oresme, *Transactions of American Philosophical Society*, vol 60, Philadelphia, 1970.
- Marsilius of Padua, *Defensor Pacis*, vol II, Columbia University Press, New York, 1976.
- *Medieval Political Ideas*, vol 2 (ed. E.Lewis), Routledge & Kegan Paul, London
- Meincke Friedrich, *Cosmopolitanism and National State*, Princeton University Press, Princeton, 1970.
- Niebhuur Reinhold, *The Illusion of World Government, Christian Realism and Political Problem*, London, 1974.
- Waltz Kenneth, *Kant, Liberalism, War*, *American Political Science Review*, vol. LVI

Aleksandar Sasa Gajic

THE CRITIQUES OF THE IDEA OF THE WORLD STATE

Summary

Throughout history there have been various critiques, objections and resistance toward ideas and attempts for realization of establishment of the World State with the help of universalistic ideals and support for the peace and order. A prevailing standpoint in political philosophy and practical politics has been the one regarding civilized societies on the planet that have been organized in separate political communities that are inter-related in different ways. Although in most of the cases there has not been argumentation to it, the standpoint seemed to be an obvious one and also easily visible in the light of abandoning the idea on the World State and in historical perspective it has been possible to point out development of the critique on the idea on the World State. In this paper there is analyzed a transformation of the critique from

the age of antic stoics, through early Christian and medieval church leaders, to contemporary critics of social sciences, and it presents three groups of argumentation against the World State. First group consists of “geographic argumentation” that has been dominant since the age of Augustine to the age of Pufendorf, who argued that the idea on the World State is opposed to physical-geographical characteristics, or socio-geographical and cultural differences between the people and nations. Second group of argumentation is regarded to “sceptic argumentation” that jointly stand for the conclusion that predicted benefits from the establishment of the World State either are fewer than the losses, or completely fruitless ones, primarily in regard to institutional prevention of emergence of the wars and preservation of the peace in the world. Third group of argumentation is focused on the fear of transformation of political cosmopolitan idealism to a frightening way of global tyranny destroying the freedoms of individuals and social collectivities due to influence of realistic circumstances.

Key Words: World State, cosmopolitan, critique and argumentation

УДК: 355.1(4-672EU):336.12
Примљено: 15. новембра 2009.
Прихваћено: 8. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 243-254.

Дејана Вукчевић

Институт за политичке студије, Београд

ФИНАНСИРАЊЕ БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сажетак

Сврха овог чланка је да укаже на основне изазове који прате финансирање безбедносне и одбрамбене политике ЕУ (ЕБОП). Будући да европска безбедносна и одбрамбена политика представља саставни део заједничке спољне и безбедносне политике (ЗСБП), анализа је најпре усмерена на уговорне одредбе које се односе на финансирање заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ (1), затим на финансирање војних и цивилних операција ЕУ (2), као и на проблеме који се јављају у финансирању ових операција (3).

Кључне речи: европска безбедносна и одбрамбена политика ЕУ, заједничка спољна и безбедносна политика ЕУ, финансирање.

1. ФИНАНСИРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ СПОЉНЕ И БЕЗБЕДНОСНЕ ПОЛИТИКЕ ЕУ

Прошло је деветнаест година од када су француски председник Митеран (Mitterand) и немачки канцелар Кол (Kohl) предложили одржавање међувладине конференције о образовању Политичке уније. Овај предлог, значајне симболичне вредности, указивао је на неопходност да државе чланице образују Европску унију и да јој дају одговарајућа средства за ефикасно деловање¹⁾. То је подразумевало и образовање заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ, која је требала да ојача политичку «тежину» Европе у периоду после хладног рата. Уговором из Мастрихта ова политика добила

1) Agence Europe, n° 5238, 20 avril 1990.

је институционалну основу, и требала је да приближи ставове држава чланица у области спољне политике, безбедности и одбране. Дакле, Европска унија замишљена је и као значајан политички (а не само економски) актер, који има одређене циљеве које треба остварити, нарочито преко заједничке спољне и безбедносне политике (ЗСБП), која треба да допринесе афирмацији идентитета ЕУ на међународној сцени. Уговорне одредбе предвиђају неколико циљева ЗСБП-а. То су, пре свега, очување заједничких вредности, основних интереса, независности и интегритета Уније, јачање безбедности Уније и њених чланица, одржавање мира и међународне безбедности, јачање међународне сарадње, развој и јачање демократије и правне државе, као и поштовање људских права и основних слобода. Остварење ових циљева подразумева, између осталог, и издвајање значајних финансијских средстава.

Финансирање ЗСБП-а утврђено је уговорним одредбама које су се мењале у складу са праксом. Правне основе везане за ову област могу се наћи у члану J.11 Уговора из Маастрихта, који је разликовао тзв. административне и оперативне трошкове. Предвиђено је да административни трошкови институција, који настају на основу одлука које се односе на ЗСБП, падају на терет буџета Европских заједница. Што се тиче оперативних трошкова, разликовале су се две могућности: или је Савет министара могао једногласно да донесе одлуку да ови трошкови падају на терет буџета Европских заједница, или, пак, на терет буџета држава чланица, према одређеном кључу поделе који је требао да се одреди. Анализа ових одредби указује на неколико примедби. Прво, одредбе уговора не утврђују буџетску процедуру, већ остављају Савету бригу да установи начин финансирања ЗСБП-а (оперативни трошкови). Друго, одредбе члана J.11 не прецизирају модалитете које треба применити при финансирању које иде на терет држава чланица. Треће, уговор не даје прецизан одговор на то шта су административни и оперативни трошкови. Исто тако, члан J.11 не одбацује могућност мешовитог решења, које би подразумевало финансирање путем националних и комунитарног буџета. То је уосталом и потврђено у пракси, приликом финансирања цивилне администрације Мостара 1994. године. Ова операција имала је буџет од 32 милиона екија за 1994. годину, од чега је 17 милиона падало на терет држава чланица. Ипак, овај мешовити систем финансирања није био без проблема, који су се, пре свега, односили на кашњење финансирања држава чланица, те је одлучено да трошкови за период 1995-96 буду финансирани из комунитарног буџета.

Будући да су оперативни трошкови у пракси често стављани на терет буџета Европских заједница²⁾, било је неопходно да се измене правила финансирања ЗСБП-а, у складу са институционалном праксом. Тако је 16. јула 1997. године закључен уговор о финансирању ЗСБП-а између Парламента, Савета и Комисије³⁾, којим је предвиђено да оперативни трошкови буду финансирани из буџета Европских заједница, осим ако Савет не утврди другачије. Тиме је у потпуности измењена пракса установљена уговором из Мадрихта. Уговор такође предвиђа да су оперативни трошкови они трошкови које не проистичу искључиво из уговорних одредби, и да Парламент има право надгледања износа ових трошкова и њихову поделу. У том смислу, предвиђена је споразумна процедура између Парламента и Савета, са циљем да се постигне договор између ове две институције о висини оперативних трошкова и њиховој подели. У случају да не дође до договора између Парламента и Савета, последњу реч у процедури има Парламент⁴⁾. Уговор из Амстердама преузео је одредбе овог уговора и унео их у члан 28 Уговора о ЕУ. Према овом члану, оперативни трошкови биће покривени из буџета Европских заједница, осим ако Савет другачије не одлучи. Трошкови који се односе на активности повезане са војним питањима или доменом одбране се покривају из националних буџета. Такође, Парламент, Савет и Комисија су 6. маја 1999. године потписали нови споразум о побољшању буџетске процедуре⁵⁾, који предвиђа да институције сваке године постигну договор око висине оперативних трошкова и њихове поделе. У случају да се договор не постигне, Парламент и Савет ће прихватити висину буџета за претходну годину. Овај споразум ступио је на снагу 1. јануара 2000. године. Међутим, убрзо се показало да Савет није био вољан да Парламенту шаље финансијске предлоге и извештаје, што је довело до новог компромиса између две институције у новембру 2002. године, ко-

2) Philippe Willaert, Carmen Marquez-Ruiz, « Vers une politique étrangère et de sécurité commune : état des lieux », *Revue du Marché unique européen*, n° 3, 1995, p. 80.

3) Accord interinstitutionnel du 16 juillet 1997 entre le Parlement européen, le Conseil et la Commission européenne relatif à des dispositions concernant le financement de la politique étrangère et de sécurité commune, *Journal Officiel des Communautés européennes*, n° C 286, du 22 septembre 1997, p. 80.

4) Georges Berthu, Dominique Souchet, *Le traité d'Amsterdam, contre la démocratie. Texte intégral comparé et commenté*, François-Xavier de Guibert, Paris, 1998, p. 253.

5) Accord interinstitutionnel du 6 mai 1999 entre le Parlement européen, le Conseil et la Commission européenne sur la discipline budgétaire et l'amélioration de la procédure budgétaire, *Journal Officiel des Communautés européennes*, n° C 172, du 18 juin 1999, p. 1.

јим је Савет пристао да шаље Парламенту «процену разматраних трошкова» у оквиру ЗСБП-а⁶⁾.

2. ФИНАНСИРАЊЕ БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ ЕУ

Финансирање трошкова у оквиру другог стуба Уније постало је комплексније са развојем безбедносне и одбрамбене политике ЕУ (ЕБОП), као саставног дела заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ. Иако је ова политика званично проглашена оперативном још на састанку Европског савета у Лакену, проблем финансирања војних и цивилних операција ЕУ остао је нерешен. Требало је превазићи финансирања на *ad hoc* основи када се радило о војним операцијама, док је у области цивилног управљања кризама било неопходно учинити што ефикаснијим и кохерентнијим процес финансирања цивилних операција.

Када је реч о војним операцијама ЕУ, потребно је осврнути се на члан 28 Уговора о ЕУ, који регулише питање финансирања заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ. Овај члан се односи и на безбедносну и одбрамбену политику ЕУ, будући да је ова политика замишљена као део ЗСБП-а. То је значило да административни трошкови у оквиру ове политике, који се односе на финансирање њених органа, потпадају под буџет ЕЗ. Дакле, деловање Комитета за политичка и безбедносна питања, Војног комитета и Штаба ЕУ финансирају се из комунитарног буџета. Што се тиче специјализованих агенција ЕУ, као што су Институт за безбедносне студије ЕУ, Сателитски центар ЕУ, Европска агенција за одбрану, они се финансирају од националних контрибуција. Оперативни трошкови безбедносне и одбрамбене политике ЕУ, тј. финансирање војних операција, падају на терет држава чланица, према одређеном кључу националног бруто производа. Међутим, било је неопходно да се установи посебан механизам финансирања, који би избегао преговоре између држава о свакој појединачној операцији. Први корак у том правцу учињен је на састанку Европског савета у Севиљи 21. и 22. јуна 2002. године, када је одлучено да финансирање војних операција треба да буде засновано на комбинацији три елемента: заједничких трошкова, индивидуалних трошкова и могућности да Савет одлучи, приликом отпочињања операције, да

6) Antonio Missiroli, « Money Matters : Financing EU Crisis Management », in Anne Deighton, Victor Mauer (eds.), *Securing Europe? Implementing the European Security Strategy*, Center for Security Studies, Zurich, 2006, p. 46.

ли ће трошкови транспорта и смештаја бити предмет заједничког финансирања⁷⁾. Заједничко финансирање не би покривало финансирање средстава и капацитета које су државе чланице понудиле на добровољној основи, док би финансијски аранжмани о заједничким трошковима требали да буду установљени од случаја до случаја, на основу једногласне одлуке Савета.

Коначно, Савет министара ЕУ је 23. фебруара 2004. године донео одлуку којом је образован механизам назван «*Athena*»⁸⁾, задужен за управљање заједничких трошкова војних операција ЕУ. Циљ успостављања овог механизма је, са једне стране, да се обезбеди финансирање листе заједничких трошкова путем националних контрибуција утврђеним по одређеном «кључу» националног бруто производа, и са друге стране, да се управља префинансирањем одређених индивидуалних трошкова. У одлуци Савета се, међутим, не даје дефиниција заједничких трошкова, већ су ти трошкови набројани у анексу придодатом одлуци. Разликују се три врсте заједничких трошкова. Прво, то су оперативни заједнички трошкови у припремној фази⁹⁾ једне операције. Друго, ради се о трошковима који се односе на активну фазу операције¹⁰⁾. Ове две врсте трошкова могу бити део овог новог механизма, ако тако одлучи Савет. Трећа врста трошкова су оперативни трошкови који се односе на ликвидацију операције и који су увек преузети од стране овог механизма. Они трошкови који не спадају у заједничке, иду на терет државе која учествује у операцији.

Механизам *Athena* почива на једној лабавој институционалној структури, смештеној у оквиру Генералног секретаријата ЕУ. Ради се о «техничком секретаријату» који спроводи одлуке Савета министара ЕУ, и који нема сопствено особље, осим администратора кога на три године именује Високи представник ЕУ за

7) Conseil européen de Séville, 21-22 juin 2002, Rapport de la présidence sur la PESD, Annexe II, Financement des opérations de gestion de crises conduites par l'Union européenne ayant des implications militaires ou dans le domaine de la défense, in Jean-Yves Haine, *De Laeken à Copenhague. Les textes fondamentaux de la défense européenne*, Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris, 2004, pp. 86-90.

8) Décision 2004/197/PESC du Conseil du 23 février 2004 créant un mécanisme de gestion du financement des coûts communs des opérations de l'Union européenne ayant des implications militaires ou dans le domaine de la défense, *Journal Officiel de l'Union européenne*, n° L 63, du 28 février 2004, p. 68.

9) Припремна фаза операције почиње од тренутка када Савет одлучи да ће Унија водити војну операцију.

10) Активна фаза операције подразумева период од избора команданта операције до датума када Штаб престаје да делује.

ЗСБП, као и једног књиговођу¹¹⁾. Међутим, додатно особље може обезбедити Генерални секретаријат ЕУ или држава чланица која учествује у операцији. Особље које управља овим механизмом је у надлежности специјалног комитета састављеног од представника држава чланица (њих 26, пошто је Данска изузета) и Комисије (без права гласа). Када специјални комитет разматра финансирање једне војне операције, онда се састоји од представника држава учесница, трећих држава учесница (без права гласа), и команданта операције. *Athena* располаже годишњим буџетом састављеним од контрибуција држава чланица, и евентуално, трећих држава.

У току 2005. године, Савет ЕУ усвојио је нову одлуку којом је измењена претходна одлука о механизму *Athena*¹²⁾. Наиме, претходна одлука Савета предвиђала је да заједнички трошкови треба да буду плаћени пре него што *Athena* прими контрибуције држава чланица, и да Савет може да одреди државе које ће ове трошкове финансирати, или пронаћи друго решење да ови трошкови буду унапред плаћени. Нова одлука Савета мења ове одредбе, и предвиђа да државе учеснице унапред пренесу контрибуције на нови механизам.

Што се тиче финансирања цивилног управљања кризама, Европски савет у Хелсинкију је предложио усвајање акционог плана за цивилно управљање кризама, у циљу јачања повезаности постојећих инструмената на националном плану, али и на плану европских институција. У складу са овим предлогом, Европска комисија је 11. априла 2000. године представила Савету предлог уредбе о образовању механизма за брзо реаговање¹³⁾, који би се одликовао ефикасношћу и флексибилношћу за разлику од постојећих комунитарних инструмената који су комплексни и недовољно прилагођени ургентним ситуацијама. Овај механизам би био коришћен «у случају реалне или нарастајуће кризе», као што је насиље које дестабилизује јавни поредак, кршење мира, отпочињање оружаних сукоба, масивни покрети становништва или природне катастрофе. Поједини аутори истичу да овај предлог Комисије представља њен одговор на образовање нових органа и структура за

11) Fabien Terpan, « Les bases de financement des opérations militaires de l'Union européenne », *Arès*, vol. XXIII, n° 60, 2008, p. 73.

12) Décision 2005/68/PESC du Conseil du 24 janvier 2005 modifiant la décision 2004/197/PESC créant un mécanisme de gestion du financement des coûts communs des opérations de l'Union européenne ayant des implications militaires ou dans le domaine de la défense (Athena), *Journal Officiel de l'Union européenne*, n° L 27, du 29 janvier 2005, p. 59.

13) Proposition de règlement du Conseil portant la création du dispositif de réaction rapide, COM (2000) 119 final-2000/0081 (CNS), présentée par la Commission le 18 mai 2000, *Journal Officiel des Communautés européennes*, n° C 311, du 31 octobre 2000, p. 213.

управљање кризама у оквиру другог стуба Уније, и на немогућност да брзо и ефикасно употреби комунитарни фонд за цивилно управљање кризама, иако је за то Комисија била одговорна¹⁴⁾.

На основу овог предлога, Савет министара ЕУ је 26. фебруара 2001. године усвојио уредбу којом је основан тзв. механизам за брзо реаговање¹⁵⁾, који је требало да омогући ЕЗ да одговори, на један брзи и ефикасни начин, на ургентне ситуације или кризе. Акције које буду спроведене у оквиру овог механизма доносе се од стране Комисије, као и њихово спровођење. Комисија је имала задатак да обезбеди координацију, на терену, акција које буду вођене у оквиру овог механизма са акцијама држава чланица, у циљу јачања кохерентности деловања, комплементарности и ефикасности¹⁶⁾. Овај механизам могао је бити употребљен када су задовољена два услова: када је неопходно веома брзо реаговати и када је акција ограничена на шест месеци.

Као инструмент побољшања комунитарних инструмената, механизам за брзо реаговање омогућава брзи приступ неопходним буџетским средствима. Ипак, овај механизам није решио питање цивилног управљања кризама. Исто тако, његово прилагођавање цивилним операцијама се показало као тешко, будући да је ограничен на период од шест месеци, док постконфликтна ситуација не може бити завршена у тако кратком периоду.

3. ПРОБЛЕМИ ФИНАНСИРАЊА БЕЗБЕДНОСНЕ ПОЛИТИКЕ ЕУ

Механизам *Athena* допринео је оперативној ефикасности безбедносне политике ЕУ, јер више није било потребно да се за сваку операцију спроводи *ad hoc* финансирање. Од самог усвајања концепта управљања кризом, на располагању је одређени буџет, што доприноси бржем реаговању и реализацији операције. Једна од великих предности овог механизма је и што је отворен за треће државе, што умањује финансијски терет 26 држава чланица (без

14) Claire Piana, « The EU's Decision-Making Process in the Common Foreign and Security Policy : The Case of the Former Yugoslav Republic of Macedonia », *European Foreign Affairs Review*, vol. 7, n° 2, 2002, p. 215.

15) Règlement (CE) N° 381/2001 du Conseil du 26 février 2001 portant création d'un mécanisme de réaction rapide, *Journal Officiel des Communautés européennes*, n° L 57, du 27 février 2001, p. 5.

16) За 2001. годину, предвиђен је буџет од 20 милиона еура за овај механизам, а за 2002. годину 25 милиона еура.

Данске). Такође, овај механизам нема лимитирани буџет, што омогућава његову корекцију у току извршења операције ЕУ.

Међутим, ово решење није без недостатака, јер овај вид финансирања смешта војне операције у колективни буџет, који је ипак заснован на међувладиној сарадњи, што умањује значај и улогу Комисије и Парламента, јер Високи представник за ЗСБП и командант операције представљају у овом случају «заједнички интерес». Исто тако, чињеница да овај механизам представља израз међувладине сарадње, и да поседује буџетску аутономију, додатно компликује финансирање војних операција ЕУ. Јер, како истичу поједини аутори, постојање три начина финансирања – комунитарни буџет, «Athena» и национални буџети – чини војне операције ЕУ поприштем значајних политичких изазова¹⁷⁾.

Принципи финансирања замишљени су превасходно како би се фаворизовало учешће држава чланица у оквиру једне војне операције, и на тај начин превазишле политичке тешкоће у осетљивим ситуацијама. Како истичу поједини аутори, финансирање војних операција је јединствено, јер што је држава чланица више ангажована у оквиру једне операције, и њени издаци су већи¹⁸⁾. Наиме, финансијски терет који пада на одређене државе чланице резултат је комбинације два принципа финансирања. С једне стране, ради се о заједничком финансирању, и у том случају, допринос *Atheni* је пропорционалан бруто националном производу сваке државе. С друге стране, осим утврђених заједничких трошкова, учешће држава се финансира индивидуално. Дакле, војни капацитети који се стављају на располагање Европској унији припадају само малом броју држава, које имају средства за развој националних капацитета, и прихватају да поднесу трошкове заједничког коришћења капацитета.

Заједнички трошкови који су установљени са механизмом *Athena* чине само 10% од укупних трошкова мисије. Као што је раније истакнуто, заједнички трошкови нису дефинисани, већ се о њима одлучује од случаја до случаја. Нови механизам финансирања операција додатно оптерећује државе које дају свој допринос у мисијама, јер осим што инвестирају у неопходне капацитете, ове државе сnose и трошкове њиховог коришћења у мисијама ЕУ. Такође, овакав начин финансирања може да наведе државе које не учествују у мисији да блокирају неке операције из страха да ће

17) Josiane Auvret-Finck, « Les moyens de la force armée », in Loïc Azoulai, Laurence Burgogue-Larsen (dir.), *L'autorité de l'Union européenne*, Bruylant, Bruxelles, 2006, p. 203.

18) Anne-Claire Marangoni, « Le financement des opérations militaires de l'UE : des choix nationaux pour une politique européenne de sécurité et de défense ? », *EU Diplomacy Papers*, n° 6, 2008, p. 5.

учествовати у финансирању операције за коју их не веже посебан интерес. Исто тако, деловање тзв. *тактичких група* захтева веће учествовање у заједничким трошковима него што је то случај са механизмом *Athena*, јер у овом случају заједнички трошкови укључују и транспортне трошкове, који нису покривени механизмом *Athena*. Тактичке групе су борбене јединице које могу бити национални контингент или део мултинационалних снага, располажу инфраструктуром за подршку, укључујући транспорт и логистику, а способне су да предузму, у року од 5 до 30 дана, Петерсбершке мисије, али и да одговоре на захтеве Уједињених нација. Неки аутори наводе да је управо финансијски моменат био одлучујући за Немачку када је реч о мисији у Чаду, јер је ова држава одбила да одобри слање тактичких група у ову земљу због великих трошкова¹⁹⁾.

Биланс војних операција указује на чињеницу да само мали број држава сноси највећи финансијски терет. Примера ради, државе које сnose највећи терет у мисији *Althea* у Босни и Херцеговини су Велика Британија, Немачка и Италија, док су у операцији *Eufor RD Congo* највећи финансијски допринос дали Француска, Шпанија, Пољска, Белгија, Италија, Шведска и Португалија. Полазећи од ове чињенице, Скупштина Западноевропске уније предложила је да се изврши реформа механизма *Athena*, како би све државе чланице учествовале у финансирању војних операција ЕУ. Истакнуто је да *Athena* покрива само четвртину трошкова мисија, те да три четвртине иду на терет држава које војно доприносе мисији ЕУ. До сада је овај механизам коришћен у три војне мисије ЕУ: *Althea* у Босни и Херцеговини, *Eufor RD Congo* и *EUFOR Tchad/RCA*. Примера ради, за операцију у Чаду, издвојено је само 120 милиона еура за операцију у којој је учествовало 10 000 војника из 20 држава, и која је коштала преко 500 милиона еура²⁰⁾.

Такође, није загарантована демократска контрола овог механизма, будући да Европски парламент нема никакву улогу у погледу финансирања војних операција, с обзиром да се ради било о националним контрибуцијама, било о заједничким трошковима држава чланица. Што се тиче цивилних операција ЕУ, модели финансирања зависе од врсте средстава које се употребљавају за дату операцију. Уколико се ради о инструменту ЕЗ, трошкови се финансирају из комунитарног буџета, и у том случају Парламент има

19) Anand Menon, « Empowering paradise ? The ESDP at ten », *International Affairs*, vol. 85, n° 2, 2009, p. 239.

20) <http://www.assembleeueo.org/fr/presse/cp/2009/302009.php?PHPSESSID=490e47a6da8ea13a5f0bc15d8aafd267>.

значајна овлашћења. Ипак, не може се порећи ни значајна улога Парламента у погледу административних трошкова везаних за нове политичко-војне органе у оквиру безбедносне и одбрамбене политике ЕУ. То је и једини начин да Парламент контролише безбедносну политику ЕУ. Такође, Парламент је у више наврата истицао неопходност да заједнички трошкови у оквиру војних операција буду финансирани из комунитарног буџета, а не из колективног буџета држава чланица²¹⁾.

У области цивилног управљања кризама, операције које је ЕУ предузела у овој области указују на настојање да се комбинују средства која припадају првом и другом стубу ЕУ. Ипак, финансирање цивилних операција указало је и на институционалну тензију између Савета и Комисије, јер је комбиновање средстава из првог и другог стуба ЕУ било праћено настојањем ове две институције да задрже и у некој мери прошире овлашћења која поседују у тој области. На то указују и предлози две институције о решавању проблема финансирања цивилних операција. Тако је Савет предложио оснивање једног *ad hoc* фонда, који би био директно финансиран од стране држава чланица. Овај предлог указује на тежњу Савета да искључи Комисију из процеса цивилног управљања кризама, иако је до сада већина цивилних операција вођена преко комунитарних инструмената. Комисија је, са своје стране, изнела нови предлог о финансирању цивилних операција²²⁾, сматрајући да предлог Савета ризикује да се образује орган који би био паралелан са постојећим буџетским системом, што би продубило «јаз» између првог и другог стуба Уније и ризиковало да угрози кохерентност спољне акције ЕУ. Насупрот томе, она је предложила образовање тзв. «резерве за управљање кризама», у комбинацији са коришћењем тзв. «резерве за ургентне ситуације» која је предвиђена за област ЗСБП-а. Међутим, ово питање остало је нерешено и *ad hoc* финансирање цивилних операција је наставило да се примењује, што утиче на способност брзог реаговања ЕУ у будућим цивилним операцијама. Ова тензија између институција одраз је целокупне политичке климе која је настала услед француског и холандског одбијања ратификације Уговора о Уставу за Европу, што је довело у питање могућност стављања средстава Савета и Комисије «у руке» министра спољних послова ЕУ.

21) André Dumoulin, « Le Parlement européen et la PESD », *Les Cahiers du RMES*, vol. IV, n° 2, 2008, p. 48.

22) Communication de la Commission au Conseil et au Parlement européen, Financement des opérations de gestion civile des crises, COM (2001) 647 final, 28 novembre 2001.

ЛИТЕРАТУРА

- Auvret-Finck, Josiane, «Les moyens de la force armée», in Loïc AZOULAI, Laurence BURGORGUE-LARSEN (dir.), *L'autorité de l'Union européenne*, Bruylant, Bruxelles, 2006.
- Berthu, Georges, Souchet, Dominique, *Le traité d'Amsterdam, contre la démocratie. Texte intégral comparé et commenté*, François-Xavier de Guibert, Paris, 1998.
- Dumoulin, André, « Le Parlement européen et la PESD », *Les Cahiers du RMES*, vol. IV, n° 2, 2008.
- Loisel, Sébastien, « Les leçons d'Artemis : vers une approche européenne de la gestion militaire des crises ? », *Les Champs de Mars*, n° 16, 2004.
- Marangoni, Anne-Claire, « Le financement des opérations militaires de l'UE : des choix nationaux pour une politique européenne de sécurité et de défense ? », *EU Diplomacy Papers*, n° 6, 2008.
- Menon, Anand, «Empowering paradise? The ESDP at ten», *International Affairs*, vol. 85, n° 2, 2009.
- Missiroli, Antonio, «Ploughshares into Swords ? Euros for European Defence», *European Foreign Affairs Review*, vol. 8, n° 1, 2003.
- Missiroli, Antonio, «Euros for ESDP: financing EU operations», *Occasional Papers*, n° 45, 2003.
- Missiroli, Antonio, « Money Matters : Financing EU Crisis Management », in Anne Deighton, Victor Mauer (eds.), *Securing Europe? Implementing the European Security Strategy*, Center for Security Studies, Zurich, 2006.
- Piana, Claire, « The EU's Decision-Making Process in the Common Foreign and Security Policy: The Case of the Former Yugoslav Republic of Macedonia », *European Foreign Affairs Review*, vol. 7, n° 2, 2002.
- Scannell, David, «Financing ESDP Military Operations», *European Foreign Affairs Review*, vol. 9, n° 4, 2004.
- Terpan, Fabien, «Les bases de financement des opérations militaires de l'Union européenne», *Arès*, vol. XXIII, n° 60, 2008.
- Willaert, Philippe, MARQUEZ-RUIZ Carmen, «Vers une politique étrangère et de sécurité commune: état des lieux», *Revue du Marché unique européen*, n° 3, 1995.
- Вукчевић, Дејана, *Безбедност и Европска унија. Безбедносна политика Европске уније – институционалне основе*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.

Dejana Vukcevic

LE FINANCEMENT DE LA POLITIQUE EUROPÉENNE DE SÉCURITÉ ET DE DÉFENSE DE L'UNION EUROPÉENNE

Resume

Le présent article tend à examiner les défis actuels du financement de la politique européenne de sécurité et de défense de l'Union

européenne. Etant donné que cette politique représente l'élément de la politique étrangère et de sécurité commune de l'Union, l'analyse est d'abord orientée vers les dispositions du traité sur l'UE relatives au financement de cette politique (1), puis vers le financement des opérations militaires et civiles de l'Union européenne (2). Enfin, les problèmes qui existent dans le financement de ces opérations de l'UE seront également examinés (3).

Mots-clefs: politique européenne de sécurité et de défense, politique étrangère et de sécurité commune de l'Union européenne, financement.

RESUME

Le financement de la politique de sécurité et de défense de l'Union européenne est un des sujets insuffisamment exploré, malgré son importance et l'influence évidente sur l'efficacité de la réalisation de cette politique. Car, la réalisation de cette politique nécessite des moyens financiers importants. Ce problème repose sur la tentative de trouver une solution satisfaisante qui faciliterait la réalisation des tous les objectifs de la politique de sécurité et de défense de l'UE. Pourtant, la complexité de cette question repose sur le fait qu'il est difficile de faire harmoniser le budget communautaire et les budgets nationaux, et de créer un mécanisme efficace rendant cohérent le processus de financement de cette politique. Concrètement, il fallait dépasser le financement *ad hoc* et rendre plus efficace et plus cohérent le processus de financement des opérations militaires et civiles de l'UE. Le mécanisme *Athena* a contribué à l'efficacité opérationnelle de la politique de sécurité et de défense de l'UE, car depuis l'adoption du concept de gestion de crise, un budget collectif est disponible, ce qui contribue à une réaction et à la réalisation rapides de l'opération. Pourtant, cette solution n'est pas sans limites, car le financement repose sur un budget collectif qui est le résultat de la coopération intergouvernementale. Le fait que ce mécanisme est l'expression de la coopération étatique complique davantage le financement des opérations militaires de l'UE. Car, la coexistence de trois modes de financement – budget communautaire, *Athena* et budgets nationaux – rend les opérations militaires les tributaires des enjeux politiques importants. De même, le contrôle démocratique de ce mécanisme n'est pas garanti, puisque le Parlement européen n'a aucun rôle dans le processus de financement des opérations militaires, étant donné qu'il s'agit soit des contributions nationales soit des coûts communs des Etats membres.

УДК: 323.28
Примљено: 15. новембра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 255-268.

Ивана Којадиновић

Академија за дипломатију и безбедност

САВРЕМЕНИ ТЕРОРИЗАМ

Сажетак

Рад је посвећен појмовном одређењу савременог тероризма и проблемима науке на путу ка општеприхватљивој дефиницији тероризма. Критички су анализирани дефиниције тероризма најпознатијих аутора, а посебно се проблематизују академске и административне дефиниције тероризма, посебно административне или дефиниције "по наређењу". Међународни систем безбедности је пред великим изазовима: како очувати интегралну безбедност становништва и како заштитити грађане од све теже контролисаног политичког насиља - тероризма. Против терористичких активности и других облика угрожавања мора се, најпре, борити отклањањем узрока и самим системом државе и друштва, његовом снагом, квалитетом, виталношћу, правном државом и даљим развојем слобода и права грађана, те учвршћивањем тих односа у свим областима друштвеног живота. У периодима великих економских криза, промена демократска друштва су на својеврсном тесту. Међународни систем безбедности у наредном периоду је пред великим изазовима, како очувати колективну безбедност становништва и заштити грађане од ове тешко контролисане пошаста. То се између осталог може постићи кроз организовање; врхунску обуку и савремено опремање јединица за противтерористичка дејства; сталним праћењем научних достигнућа из области војних, друштвених и техничких наука; анализом досадашњих искустава у антитерористичкој делатности; унапређењем система мера за одвраћање терористичких активности и тиме јачати унутрашњу снагу и способност друштва за наставак демократских процеса. Поред ових предуслова, основни услов за успех је одлучна опредељеност јавног мњења за супротстављање савременом тероризму јер Двоструки стандарди пружају моћним државама слободу да препознају одређене акте

насиља као тероризам, а остале, уколико се уклапају у њихову визију расподеле моћи, као борбу за слободу. Стављање савременог тероризма под контролу, био би велики успех Организације УН, јер искорењивање тероризма у свету је засад само жеља већине човечанства.

Кључне речи: Тероризам, Терористичке активности, Антитероризам, Терор, Међународна заједница,

Савремени тероризам постао је највећи изазов за државу, њене органе заштите, али и за саму организацију УН. Сваки помак у идентификацији метода и садржаја тероризма значајан је у борби и превенцији против те појаве која кроз историју мења своје облике па и само значење речи, па тако изазови које поставља пред човчанство стално мењају и основе дефиниције. Међународно право има задатак да уравнотежи схватање тероризма и дефинише га изнад појединачних интереса моћних земаља праведно према сваком човеку. До сада пракса је показала да су претње постале глобалне, али не и правда. Узроци тероризма се налазе у слабости правних држава и нефункционалности великих система, отуђености, немаштини, националним сукобима, тензијама, злоупотреби власти. Развијао се прелазећи границе заједно са напредујућом науком, технологијом и глобалном економијом. Према идеолошкој основи тероризам се најчешће јављао у прошлости као ултрадесни ("црни" односно фашисоидни) и ултралеви ("црвени"), тј. квазиреволуционарни, као циљни тероризам. Терористичке активности су веома сложене и још увек недовољно разјашњене, нарочито када је реч о њиховим носиоцима и уопште разлозима њиховог постојања, сем тога објекти напада и методи који се примењују подлежу сталним променама. Успешно супротстављање терористичким активностима и рад у континуитету условљен је бројним околностима и захтева одмереност, стрпљење, озбиљан научноистраживачки рад, озбиљну организацију заштите и контроле ради правовременог уочавања циљева и метода деловања савременог тероризма.

ДЕФИНИСАЊЕ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА

Контроверзан појам какав јесте, тероризам није добио ниједну опште прихваћену дефиницију у међународном праву. Давне 1934. године у оквиру Друштва народа учињен је први напор у изради преднацрта конвенције за сузбијање тероризма оснивањем

комитета стручњака.¹⁾Потом, Женевска конвенција 16. 11. 1937. за превенцију и сузбијање тероризма у свом првом члану, у другом параграфу уређује: - *У овој конвенцији, израз „терористички акт“ подразумева криминална дела организована против једне државе са циљем да изазове страх (терор) код одређене особе, одређених група или јавности. У другом члану исте конвенције не говори се о прецизним детерминантима таутолошке дефиниције употребљене у првом члану, тај недостатак не дозвољава да се ова дефиниција користи као база дефиниције тероризма.*²⁾На генералној скупштини УН-а 1972, у „Њујорку, формиран је „Специјални комитет међународног тероризма“. На дневни ред 27. заседања скупштине ставио га је генерални секретар лично у континуитету са резолуцијом 3034 (18. 12. 1972) који је додатно нагласио дубоку конфузију и неслагање око формулације проблема, главне тачке дневног реда, „*Видљиве мере превенције међународног тероризма који угрожава или одузима невинне људске животе, или основне људске слободе, истраживање скривених узрока, форми тероризма и актова насиља који су се изродили из мизерије(несреће), обмана, заблуда, као последњи потез очајника који “гура“ одређене особе да жртвују свој живот у корист радикалних промена.*“³⁾

Изражени ставови делегација на 27. седници као и представљена виђења држава која су у складу са резолуцијом 3034 нису довели до генерално прихваћеног појма тероризма.⁴⁾Савремена наука улаже бројне напоре да понуди опште прихватљиву дефиницију тероризма. Тероризам представља праву пошаст савремене цивилизације, иако је претња глобална политика многих моћних држава одлаже дефинисање савременог тероризма. Двоструки стандарди пружају моћним државама слободу да препознају одређене акте насиља као тероризам, а остале, уколико се уклапају у њихову визију расподеле моћи, као борбу за слободу. Добрих и лоших терориста нема, праведног или неправедног тероризма, такође, без обзира што некада велике силе својим непринципијелним тумачењем ових појава доводе у заблуду јавно мњење приликом препознавања савременог тероризма. У појмовном одређењу савременог терори-

- 1) Агенат на краља Александра Карађорђевића у Марсеју 1934, када је и убијен француски министар иностраних послова Луј Барту био је непосредан узрок покретања питања међународног тероризма у Друштву народа, Међународни тероризам, Др Ђорђевић, Ненад, Београд 1980, Југоштампа, стр. 98
- 2) *International cooperation in counter-terrorism: the United Nations and regional organizations in fight against teroris*, Giuseppe Nesi, 2006, Burlington SAD, str. 3.
- 3) 3034 (XXVII) 18 .12.1972. <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/270/64/IMG/NR027064.pdf?OpenElement>, 12.10.2009.
- 4) Др Ђорђевић, *Међународни тероризам*, Ненад, Београд 1980, Југоштампа, стр. 99.

зма присутне су академске и административне дефиниције. Међународно право још увек нема јединствену дефиницију. У речнику француског језика, тероризам се тумачи као "скуп аката насиља које нека политичка организација врши да би утицала на становништво и створила неку климу несигурности."⁵⁾ У речнику енглеског језика тероризам се прецизира као "метод владавине или супростављања некој влади покушавајући да проузрокује страх."⁶⁾ У речнику италијанског језика тероризам се представља као "средство екстремног и илегалног насиља у политичкој борби."⁷⁾ На пример, Р. Лемкин (Raphael Lemkin)⁸⁾ одређује тероризам као умишљену употребу било каквог средства којим може да се створи општа опасност (*danger commun*). Та општа опасност је уствари опасност која прети интересима више држава или њиховим грађанима. Овај аутор сматра да се тероризам у најширем смислу састоји од застрашивања људи извођењем насилних радњи. А. Сотиле⁹⁾ под тероризмом подразумева метод криминалне активности коју карактеришу терор и насиље ради постизања одређеног циља. То је, дакле, криминални акт који је изведен уз застрашивање и насиље ради остваривања одређене намере. Г. Понтера¹⁰⁾ дефинише тероризам као сваки акт који је изведен као метод политичке борбе, уз употребу екстремног насиља према жртвама. Теоретичар Гласер сматра да је тероризам "коришћење насиља уз помоћ различитих средстава са циљем да се постигне појединачна, лична корист на рачун друштва или да се оствари одређена политичка доктрина од чега ће зависити да ли је у питању злочин општег права или политички деликт".¹¹⁾ П. Роберт дефинише тероризам: "као употребу мера насиља са циљем постизања политичких ефеката, појединим или колективним атентатима, рушењима у виду освајања, чувања или вршења власти у режији одређених политичких органа који насто-

5) *Dictionnaire de la langue française* par Paul Raubert, redaction dirig. par A. Reyet, J. Rey-Debove, Paris, 1979, p. 1950.

6) *The Random House Dictionary of the English language*, The Unabridged Edition, Edit, Director S. B. Flaxner, New York, p. 1466.

7) *Il grande Dizionario Garzanti della lingua italiana, l'opera e stata reallazzata dalla Redazione, dirette da Lucio Felici*, Milano, 1989, p. 2006"; E. Palazzi, *Dizionario della lingua italiana*, Garzanti, Milano, 1965

8) R. Lemkin, *Faut il un nouveau deit de droit gens nomme terrorisme*, Revue de droit penal et criminologie, Belge, br. 13/1933, str. 900-901.

9) A. Sottile, *Le terrorisme international*, Recueil des Cours, Paris, T. 65, 1938, str. 96.

10) G. Pontera, *Violenzia e terrorismo, Il problema della definizione e della giustificazione*, Dimensioni del terrorismo politico, Milano, 1979. str. 58.

11) *Међународна политика*, 1. 9. 1998. год. стр. 7

је да произведу страх и несигурност."¹²⁾ Према А. Шмиду искристалисала су се 22 елемента који карактеришу појам тероризма: употреба силе; политичко својство; изазивање страха; застрашивање; претња; очекивање психолошких ефеката; различитост жртава и шири предмет напада; организовано деловање; методи у стратегији борбе; кршење правила и нечовечност; уцена и принуда; публицитет; самовоља и одсуство дискриминације; најчешће жртве – цивили; жртве у принципу – невинне особе; организовано вршење насиља; експонирање и приказивање "својих поступака" другима; непредвидивост; прикривеност; понављање; злочиначко својство; захтеви и ултиматуми који се упућују другим људима.¹³⁾ Чак је и Маркс размишљајући о тероризму написао: "У већини случајева тероризам је скуп некорисних свирепости, које чине људи који су сами заплашени, покушавајући да прекину несигурност."¹⁴⁾

В. Лакер (Walter Laqueur), некадашњи директор лондонског Института за савремену историју је избројао укупно 109 дефиниција тероризма у периоду од 1963–1981 године,¹⁵⁾ а до данас их има много више. Неуспели покушаји да се утврди свима прихватљива дефиниција веома су бројни. Он сматра да је тероризам допринос постизању политичког циља нелегалном употребом силе, када су мета невинне људи. К. Томашевски сматра да се "Појмом тероризма обухватају различити акти насиља и угрожавања људских права и људских живота, као и јавних, односно заједничких и индивидуалних добара. У том мноштву и разноликости аката, који се подводе под појам тероризма, остаје део разлога због којих није могла бити утврђена једна свеобухватна и опште прихватљива дефиниција тероризма." Но, важнији разлог неуспеха покушаја да се постигне сагласност око дефинисања тероризма, треба тражити у чињеници

12) Ibid.

13) Др Радослав Гаџиновић, *Тероризам*, Драслар партнер, Београд, 2005. стр. 39

14) Маркс – Енгелс : "Писмо", јули 1870 – децембар 1874, "Дело", том 40, Просвета, Београд 1979, стр. 47.

15) Учесталост дефиницијских елемената тероризма у 109. дефиниција тероризма: Насиље, сила 83,5%; Поли-тички5%, Страх; појачани терор 51%; Претња 47,5%; (Психолошки) ефекти и (очекиване) реакције 41,5%; Диференцијација жртва-циљ 37,5%; Намерна, планирана, систематска, организована акција 32%; Метод борбе, стратегија, тактика 30,5%; Аномалије у кршењу прихваћених правила без хуманитарних ограничења 30%; Присила, изнуђивање пристанка 28%; Публицитет 21,5%; Самовољност, безлични, насумични карактер 21%; Цивили, неутралци, аутсајдери као жртве 17,5%; Застрашивање 17%; Наглашена невиност жртава 15,5%; Група, покрет, организација као извршилац 14%; Символичан аспект, демонстрација другима 13,5%; Непредвидивост, неочекиваност дешавања насиља 9%; Тајна, прикривена природа 9%; Поновљивост, серијски или кампањски карактер насиља 7%; Криминал 6%; Захтеви постављени трећим странама 4%. (Laqueur Walter: "Reflections on terrorism", "Foreign Affairs", јесен 1986. године).

да је тероризам увек политички мотивисан.¹⁶⁾ Тероризам је, дакле, "посебно правни појам" (*delictum sui generis*) – његова историја је тесно везана за историју политичког деликта. П. Вилкинсон (Paul Wilkinson), користи синтагму политички тероризам, за кога поред политичког постоји и криминални тероризам, који се одређује као "системско прибегавање терору у циљу стицања приватне материјалне добити."¹⁷⁾ Међутим, овај аутор није направио јасну дистинкцију између тероризма и криминала, па је проблем још више замагљен и ова дефиниција није у функцији научног провиривања у дубинске димензије тероризма као предуслов за покушај успешног дефинисања овог проблема. П. Кербер¹⁸⁾ сматра да "као симболичан акт, тероризам може бити анализиран као и други начини комуникације, анализом његова четири саставна дела: *трансмиситер (терориста); независни прималац (мета); порука (бомба, заседа или нека друга терористичка акција) и повратна спрега (рекација одређеног круга слушалаца).*" Постоје теоретичари који тероризам дефинишу као позориште којим циљем нису стваране жртве, већ настоје да изазову рекацију посматрача. Дакле, савремени тероризам се може резумети и као покушај преношења порука применом политичког насиља. В. Шројдер (Willemijn Schreuder) прихвата дефиницију дату у Вебстеровом универзитетском речнику (1981), где је тероризам дефинисан као систематско коришћење терора као средства застрашивања, а терор је насиље извршено од група у намери да се застраши становништво или влада ради одобрења њиховних захтева.¹⁹⁾ Без обзира што је дефиниција дата у угледном универзитетском речнику, основни пропуст у дефиницији је поистовећивање тероризма и терора, што се у дефинисању тероризма треба избећи, јер влада се не застрашује примениом терора, већ обрнуто влада уз примену терора застрашује сопствено становништво. Г. Ботхол (Gaston Bouthoul) је записао: "На тероризам су веома утицале интелектуалне и доктринарне идеје. У истраживању његових мотива може се открити променљиви ниво идеолошких вредности. Један за другим, идеолошки трендови су се ослободили серије терористичких насилних поступака чије је оправдање сагласно актуелном мишљењу које је засновано на патриотизму,

16) Катарина Томашевски, *Изазов тероризма*, НИРО Младост, Београд, 1983. године, стр. 13 - 22

17) P. Wilkinson: "Political terrorism", New York, Halsted Press, 1974.

18) P. Karber, Urban terrorism: Baseline data and a conceptual framework, "Social Science Quarterly," 1071, pp. 527-533.

19) Willemijn Schreuder, International Legal Measures Against terrorism: "Leiden Journal of International Law," 1988, p. 52.

национализму, расизму, културној нетолеранцији, религиозном фанатизму и политичкој догми.²⁰⁾

М. Креншо (Martha Crenshaw) сматра да се тероризам не може дефинисати ако се не анализира сам акт тероризма, његов циљ и шансе за успех. За Креншову тероризам представља друштвено и политички неприхватљиво насиље уперено против невиних људи да би се постигао психолошки ефекат.²¹⁾

Р. Крелинстен (Ronald D. Crelisten), дефинише тероризам као форму политичке комуникације. Прецизније, то је намерно коришћење насиља или претње насиљем које треба да изазове стање страха(или терора), док су захтеви за попустљивошћу усмерени према другој групи мета. Изазвани терор је средство помоћу којег се изазива попустљивост или послушност. Обично, спровођење насиља или претња насиљем усмерени су на једну групу мета (жртве), док су захтеви за попустљивошћу усмерени према другој групи мета. Дакле, и овде се говори о троструком односу између терориста и две различите групе мета. Што се тиче послушности, она се изазива или одржава код једне групе мета, док она ослаби код оне групе мета од које се захтева попустљивост, као и код других група које теористи сматрају својим непријатељима. Без обзира на то о каквом циљу се ради, сваки тероризам је створен да утиче, на један или други начин, на односе између људи, појединаца или група. Кад се све сабере, долазимо до закључка да је тероризам тактика употребе или претња насиљем која има комуникативну сврху. Како и зашто се користи, зависи од контекста.²²⁾

Џ. Стерн (Jessica Stern) сматра да тероризам представља акт насиља или претња насиљем против лица која нису борци, а са циљем да се изврши освета, постигне застрашивање, или на други начин утиче на неку публику.²³⁾ Ова дефиниција је прилично непрецизна, не идентификује починиоца нити његову намеру.

Б. Ганор (Boaz Ganor), директор израелског Института за противтероризам и бивши аналитичар израелског Министарства за против тероризам, приступио је дефинисању тероризма преко одређивања места тероризма међу насилним сукобима, где тероризам спада у конвенционалне сукобе, и сматра да је "тероризам

20) Gaston Bouthoul, *Definitions of Terrorism; International Terrorism and World Security*; David Carlton and Carlo Schaerf, Groom Helm, London, 1975, str. 52

21) Цонатан Р. Вајт, *Тероризам*, Alexandria Press, Београд, 2004. год. стр. 10

22) Ibid.

23) Иван Димитријевић, *Проблематика научно-теоријског дефинисања тероризма*, Часопис 'Безбедно-ст' 6/2005, стр. 973

насилна борба која користи или прети коришћењем насиља према цивилима, због постизања политичких циљева, док је герилска борба насилна борба која користи или прети коришћењем насиља према војним метама, снагама безбедности или политичким вођама, због постизања политичких циљева.²⁴⁾ П. Џонсон (Paul Johnson) сматра да је тероризам намерно, систематско убиство, сакаћење и угрожавање невиних да би се подстакло страх зарад постизања политичких циљева.²⁵⁾ Професор политичких наука са универзитета Џорџ Вашингтон Нејтан Браун (Nathan Brown) дефинише тероризам као «извођење насилног акта, упереног против једне или више личности, са намером од стране починиоца тога акта да застраши једну или више особа и да на тај начин проузрокује остварење једног или више политичких циљева тога починиоца»²⁶⁾.

Д. Сименуновић сматра да се феномен савремени тероризам може теоретски најопштије одредити као сложени облик организованог, индивидуалног и ређе институционализованог политичког насиља, обележен застрашујућим брахијално-физичким и психолошким методама политичке борбе којима се обично, у време политичких и економских криза, а ретко и у условима остварене економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити "велики циљеви" на начин потпуно непримеран датим условима, пре свега друштвеној ситуацији и историјским могућностима оних који га као политичку стратегију управљавају.²⁷⁾

В. Димитријевић сматра да је сваки акт тероризма политички мотивисаних извршилаца одређен односом према власти и да је "према томе политички". Ако политичку суштину може понекад замаглити разноликост, тиме се суштина неће променити.²⁸⁾ Академске дефиниције тероризма потврђују да су најчешћи елементи дефиниције тероризма насиље као *метод*, грађани и влада као *мете*, изазивање страха и изнуђивање политичких или социјалних промена као *циљеви*, а велики број жртава коме теже терористи указује на *спектакуларност* као дефинициони елемент тероризма. Дакле, политички мотив извршиоца, је услов да би се нека радња означила као терористичка, јер је то једина дефиницијска

24) Ibid. стр. 974

25) Др Радослав Гаџиновић, *Тероризам*, Драслар, Београд, 2005. стр. 39.

26) Исто. стр. 41.

27) "Међународни тероризам", изд. Београдски форум за свет равноправних, Београд 2002. године, стр. 13

28) Војин Димитријевић, "Тероризам", Радничка штампа, Београд 1982, године. Стр. 37

компонента која раздваја тероризам од обичног криминала. Будући да се значење речи тероризам кроз историју мењало како би се прилагодило политичком ризику сваког наредног периода, па није никакво изненађење што је веома тешко одредити једну трајну дефиницију тероризма.²⁹⁾

Највећи број аутора који су изучавали феномен тероризма сматра да је политичка компонента један од битних елемената тероризма. Ово се може запазити и у билатералним уговорима, затим у законодавствима великог броја земаља, као и у документима репресивних сдржавних органа. Анализирајући досадашње дефиниције тероризма, јасно се уочавају елементи појма тероризма и то *насиље, страх, циљ и мотив*.

Насиљем се демонстрира сила, чију деструкцију далеко надилазе психолошки ефекти. Иако у литератури постоји висок степен сагласности о томе да је насиље најрелевантнија компонента приликом дефинисања тероризма, ипак се појам физичког насиља у контексту тероризма неминовнио допуњује психолошким и структурним насиљем. Мотив терористе да изврши насиље је најтајанственији и за научнике још увек недостајући елемент терористичке активности. Терористичке активности, све док су терористичке, никада немају масовну подршку грађана и становништва. Ако је пак имају онда то више није тероризам већ герила или масовни устанак становништва. Веома је битно при том знати да захтеви терориста никада нису реални нити на закону утемељени.

Академске дефиниције³⁰⁾ су засноване на научном тумачењу проблема савременог тероризма. Већина академских дефиниција се ослања само на страх као дефинициони елемент тероризма. Међутим, има и других облика насиља, претњи, па чак и самоиницираних доживљаја који могу изазвати страх због чега тероризам у овим дефиницијама није прецизно дефинисан, нити је довољно разграничен, од других политичких, социјалних па и психолошких феномена. Уочава се такође поистовећивање тероризма и криминала, тероризма и терора, што свакако одлаже општеприхватљиво дефинисање тероризма у светској науци

Познато је да свако ко поседује политичку моћ да дефинише "легитимитет" има и моћ да дефинише тероризам. Због тога је проблем у аналитичком дефинисању тероризма веома присутан.

29) Употреба појма „тероризам“ у 19. и 20. Веку: Револуционарни тероризам у Русији 19в., Национални тероризам у македонији ОРИМ, Шин Фејн у Ирској 1916-1920, Отпор у другом светском рату, Штерн група, Израелци, Командоси Алжира (ФЛН), ОАС, Црни септембар, Палестинци, Такође државни тероризам нацистички, стаљинистички...

30) Опширније: Радослав Гађиновић, Тероризам, Драслар, Београд, 2005, стр. 37-48

Административне дефиниције тероризма иако са недостацима, једино егзистирају у пракси, нпр: Стејт департмент (US State department), ФБИ (*Federal Bureau of Investigation*), Тим потпредседника САД, Министарство одбране САД, Обавештајна агенција Министарства одбране САД, Приручник америчке војске за борбу против тероризма различито дефинишу тероризам.

Уједињене нације сматрају да је терориста свака особа која, делујући независно од знања неке земље, или као појединац, или као члан групе која није призната као званично тело или део неке нације, поступа на тај начин што уништава или оштећује имовину цивилног становништва или влада да би постигао неки политички циљ. Тероризам је акт лишавања живота или рањавања или акт уништавања или оштећења имовине цивила или владе, без јасне дозволе одређене владе, од стране појединаца или група људи који самостално делују, или влада које делују из властитих побуда или веровања, да би постигли неки политички циљ.³¹⁾

У резолуција Савета безбедности ОУН бр. 1377 која је изгласана 2001. године пише да »Савет безбедности, заступљен на министарском нивоу земаља чланица, објављује да акти међународног тероризма представљају изазов *свим* државама и укупном човечанству... да акти тероризма *свуда* угрожавају достојанство и сигурност људи, подривају друштвени и привредни развој свих држава и у *светским размерама* поткопавају стабилност и благостање«, као и то да је Савет безбедности »најдубље забринут због забележеног пораста терористичких поступака у различитим светским религијама, који су мотивисани нетолеранцијом и екстремизмом.«

Европска Унија дефинише тероризам као намерни акт који може нанети озбиљну штету земљи или међународној организацији, почињен са циљем да се озбиљно застраши становништво, неправдано приморавајући владу или међународну организацију да нешто учини или да се уздржи од сваког чињења, озбиљно дестабилишући или уништавајући основне политичке, економске или друштвене структуре помоћу напада живот или физички интегритет неке особе, киднаповања, узимања талача, заузимања летелица или бродова или производњом, поседовањем или транспортом оружја или експлозива.

Дакле, ткз. административне дефиниције тероризма су оне које су производ одређених државних или међудржавних институција. Њихов недостатак је у рефлектовању идеологизираних

31) Радослав Гађиновић, Антитероризам, Драслар, Београд, 2006, стр. 47

политичких ставова државног или неког другог руководства у општости, или пак у поређењу са једном конкретном ситуацијом што такву дефиницију чини мање генералном и тиме мање применљивом на неку нову, и у много чему различиту ситуацију.

ЗАШТО ЈЕ ТЕРОРИЗАМ ТЕШКО ДЕФИНИСАТИ

Приликом дефинисања тероризма у светској науци се јављају многе недоумице, као нпр: Како разликовати тероризам од борбе на основу права народа на самоодређење и борбе против окупације; Да ли укључити у дефиницију оне активности државних оружаних снага које су повезане са потенцијалном употребом нуклеарног оружја (будући да нуклеарно оружје самим својим постојањем изазива велики страх/ужас код људи); Питање односа компресивне (обухватне) конвенције са постојећим и будућим антитерористичким уговорима. Тероризам се тешко дефинише јер се дефиниција везује за (де)легитимизацију и криминализацију; Зато што постоји много појавних облика и врста тероризма са различитим појавним манифестацијама; Зато што је термин подлегао разликама у поимању тероризма током протеклих 200 година његове егзистенције. За непостојање општеприхватљиве дефиниције тероризма треба истаћи и следеће разлоге:

а) због појаве великог броја некомпетентних људи који сами себе проглашавају експертима за теоретско тумачење савременог тероризма, који су се због наизглед атрактивности саме појаве упали у лавиринте из којих их само повремено на површину избацује политика, чији су они подобни и наивни поданици,

б) Због двоструких стандарда великих сила, посебно Америке и Велике Британије о појмовном одређењу и дефинисању тероризма. Дакле, они догађаје исте садржине тумаче различито, зависно од њихових тренутних политичких интереса, што је и највећи проблем за опточиање дефинитивне свеобухватне међународне антитерористичке активности, како би се тероризам у XXI макар држао под контролом,

в) Због дефинисања тероризма по наређењу. Свако ко поседује политичку моћ да дефинише "легитимитет" има и моћ да дефинише тероризам. На пример у Америци постоје различите дефиниције тероризма у Стејт департменту, Ф-Би-Ају, тиму потпредседника Америке, Министарству одбране САД, обавештајној агенцији министарства одбране, ЦИА-и.

Научници немају дилему да је тероризам проблем, али још увек нема јединственог одговора на питање: Шта је тероризам?³²⁾

КОМПАРАТИВНОМ АНАЛИЗОМ ДО ПРИХВАТЉИВЕ ДЕФИНИЦИЈЕ ТЕРОРИЗМА

Анализирајући досадашње дефиниције тероризма, може се закључити да је он усмерен против цивилног становништва и институција државе у борби за остваривање политичких циљева. Веома је значајно да се систематски терористичке активности разликују од радњи криминалаца и патолошких убица. Криминалац, као и терориста, користи насиље као средство за постизање сопственог циља. Без обзира на то да ли криминалац користи насиље као средство за стицање новца или материјалног богатства, или убија или наноси повреду одређеној жртви за новчану накнаду, увек делује првенствено из себичних (личних) разлога.

За разлику од тероризма, насилни чин обичног криминалца није срачунат на изазивање последица – нарочито не психолошких – изван самог чина. Најзначајнија разлика између терористе и криминалца је у томе што криминалац није заинтересован за утицај на јавно мњење. Дефинисати тероризам је могуће уколико се појам терора (страховладе) као насиља државе и њених институција према сопственим грађанима разликује и дефинише посебно.

Разликовањем терориста од других облика злочина, долазимо до закључка да је тероризам: неизбежно политички мотивисан; насилан или прети насиљем; усмерен ка далекосежним психолошким последицама ван непосредне жртве насиља; вођен од стране неке терористичке организације чији припадници не носе униформу или ознаке.

Терориста, по правилу, мисли да сам није крив за злочин који је починио, него онај који није испунио његов захтев, па је зато злочин настао. Нажалост, апсолутни заштитни систем против тероризма не постоји. Он је феникс феномен. Лако се обнавља-регенерише ако његов један део остане жив. Приликом одређивања-дефинисања тероризма мора се узети уобзир чињеница, да је терориста обавезно интризично мотивисан. Уважавајући између осталог наведене чињенице, веома прихватљива дефиниција тероризма би по мишљењу аутора овог текста била дефиниција тероризма коју даје Радослав Гафиновић и то: "Тероризам је организо-

32) Радослав Гафиновић, *Одбрана од тероризма*, Политичка ревија, бр. 2-4/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007, стр. 573

вана примена насиља (или претња насиљем) од стране политички мотивисаних извршилаца, који су одлучни да кроз страх, зебњу, дефетизам и панику намећу своју вољу органима власти и грађанима."³³⁾

Дакле, све досадашње дефиниције тероризма имају свој квалитет, али ниједна још увек није општеприхватљива у Организацији УН. Има за то оправдања, јер су многе дефиниције проткане политичким мотивима од стране онога ко дефинише тероризам, или пак нису убедљиве у дефинисању терористичких радњи, па се тако добија простор за примену двоструких стандарда и одлаже почетак дефинитивног обрачуна са тероризмом на глобалном нивоу. Као и сваки други друштвени феномен, тероризам се може сузбити отклањањем његових узрока. А узроци су дубоки.³⁴⁾ Човечанство као доказ своје хуманости треба да усагласи своје ставове везане за дефинисање тероризма и пронађе начине за мирно решавање међународних конфликта. Борба за ресурсе и тржишта узроковала је сукобе и кризе широм света и тиме изазвала стање беде, сиромаштва, фрустрације које доводе до очаја људе који су спремни да жртвују животе невиних људи, укључујући и свој у покушају проналажења начина да скрену пажњу на свој положај и нађу излаз у безумним акцијама насиља манифестованих кроз терористичке акте.³⁵⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Dennis, A. Pluchinsky: Европски тероризам, Brasseys, Washinton, D.C. 1992.
- Димитријевић, др. В.: Тероризам, "Радничка штампа", Београд 1982.
- Димитријевић, др. В.: Страховлада, "Рад", Београд, 1985
- Hoffman В.: Унутрашњи тероризам, превод и штампа "Народна књига" и "Алфа" Београд, 2000.
- Horowitz Leonard G, Death in the Air: Globalism, Terrorism, and Toxic Warfare, sandpoint, Tetrahedron, 2001.
- Гађиновић др Р: Тероризам, Драслар партнер, Београд, 2005.
- Гађиновић др Р.: Антитероризам, Драслар партнер, Београд, 2006.
- Ђорђевић др Н, Међународни тероризам, Југоштампа, 1980.
- Јаковљевић др. Д.: Тероризам с гледишта кривичног права, "Службени лист СРЈ" Београд, 1997.
- Џонатан Р. Вајт, "Тероризам", Алехандриа Пресс, Београд, 2004. године
- 33) Радослав Гађиновић, "Савремени тероризам", Графомарк, Београд, 1998. год, стр, 31.
- 34) Ненад Ђорђевић, Међународни тероризам, Југоштампа, Београд, 1980. год стр. 184
- 35) Упреди: Ненад Ђорђевић, Међународни тероризам, Југоштампа, Београд, 1980. год. стр. 185

Taylor, Max. I Horgan, John (ur): Тероризам и будућност, Голден маркетинг, Загреб, 2002.

Wilkinson, P.: Тероризам против демократије, Голден маркетинг, Загреб, 2002.

Ivana Kojadinovic

CONTEMPORARY TERRORISM

Summary

Contemporary science has made significant and numerous efforts to come up with a suitable definition of terrorism. Even though the threat has become a global one, the justice has not arrived on the scene yet. The lack of the unique definition within OUN leaves a lot of free space for powerful countries to determine their own standards for definitions of terrorism and such fact often leaves space for emergence of double standards. By comparing existing definitions of terrorism, this paper intends to shed a new light on international and domestic scientists' work and their contribution in determining this important issue. The battle against terrorism is one of the most important questions of our era. Like in the case with other social phenomena, terrorism can be suppressed by eliminating its deeply penetrated causes.

Humanity needs to rise above selfish political benefits and regard the subject of terrorism for the sake of all mankind for purpose of preserving lives and human dignity. There are many obstacles in defining terrorism, as for 200 years of its existence the definition has been changed many times. Human kind has fought for so long to establish its rules and laws and yet, in the 21st century it is facing the kind of aggressive way of fighting and struggle in the form of terrorism that hardly succumbs to any laws. Terrorism has taken many casualties and brought fear on the scene on global level. Conflicts and wars around the world approximately have been taking more than 2000 lives daily. Poverty, frustration, misery and despair have left many people helpless and ready to sacrifice their own life and lives of many innocent people in order to address the public and send the outcry to show their own pain through various violent terrorist acts. Even though there is no justification for those acts, these issues should be addressed with great care and attention. International law and finding the definition of terrorism could be a good start in finding the solution to this problem.

Key Words: terrorism, terroristic activities, anti-terrorism, terror, international community

КРИЗА И ТРАДИЦИЈА

УДК: 316.344.25:338.124.4
Примљено: 2. новембра 2009.
Прихваћено: 8. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 269-294.

Снежана Грк

Институт друштвених наука, Београд

СОЦИЈАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ У ФОКУСУ ЕКОНОМСКЕ И ФИНАНСИЈСКЕ ДИСХАРМОНИЈЕ¹⁾

Сажетак

Данас живимо далеко од савршеног система, јер је идеологија слободног тржишта створила такав тип привреде и друштва у којем је профит постао примарни циљ. Слободно тржиште је довело до велике економске несигурности радника, јер је човек као појединац постао најобичнија роба. Од трошења које служи акумулацији дошли смо до обрнутог процеса – људи требају штедети ради социјалне неизвесности. Криза је довела људе у неизвесност, у којој су сва богатства релативна. Човек јако брзо може изгубити посао и социјалну сигурност. То производи увећавање броја сиромашних као и оних који се великом брзином приближавају граници сиромаштва. Сиромашни ће постати још сиромашнији, а богати још богатији. Та изражена поларизација становништва ће повећати сиву економију и криминал. А ако криза дуже потраје социјални и политички немири су незаобилазни. Ради тога су неопходне државне интервенције. Дакле, држава мора реаговати како не би

1) Овај рад је део истраживања на пројекту *Србија и Европа – економске анализе и прогнозе*, евиденциони број 149038, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

системска финансијска криза дуже потрајала и дубље се рефлектовала на економску, социјалну, културну и моралну кризу.

Кључне речи: економска криза, незапосленост, сиромаштво, образовање, кредити, привредни развој, макроекономска политика.

*“Ко има мало новца говори: Шта да радим с њим,
а онај који има много новца говори: Господе, дај још”.*

Арапска пословица

ЕКОНОМСКА И ФИНАНСИЈСКА СЛИКА СВЕТА

Дубина глобалне финансијске кризе још није сагледана. Ризик за отплату кредита у регији расте, па би нови вал кризе могао запљуснути банкарски сектор. Према неким пројекцијама²⁾ око 40 посто кредита у регији неће бити отплаћено. А банкарски сектор у средњој и источној Европи највероватније неће остварити никакав раст у 2009. години.

Банкарски сектор и сектор трговине не може да се опорави за две године, како то прогнозирају неки економисти. Пошто ће криза потрајати много дуже и имаће дуготрајне последице, које ће у потпуности трансформисати тржиште потрошачких кредита нарочито у земљама средње и источне Европе, па треба очекивати да ће то утицати на пад профитабилности од чак 20 посто. То би могло довести до конфликта између чланица Европске уније и Европске комисије.

Европска унија помаже земљама чланицама и земљама кандидатима, стварним и потенцијалним, да ублаже финансијску кризу и избегну опасност од банкрутства. Земље у транзицији као и један број оних чије их банке кредитирају наилазе на проблеме при задуживању. Ради се о томе што оне не могу да пронађу кредиторе или је пак цена дуга сувише велика. А све се суочавају са растућим фискалним дефицитима будући да све привреде осећају ефекте рецесије.

Прогнозе Међународног монетарног фонда (ММФ) су нешто умереније, у односу на оне које је ова институција првобитно предочила. “Најновији подаци сугеришу да стопа пада економске

2) Подаци *Roland Bergera* показују да су само аустријске банке издале зајмове регији у вредности 70 посто бруто домаћег производа (ГДП-а) матичне државе. Наиме, процењује се да би Раиффеисен банк и Ерсте банк могле у кризи изгубити и до 40 посто укупног капитала, због ризика од отписа кредита у регији.

активности постаје све умеренија, иако у различитим нивоима, у зависности од региона”, наводи ММФ.

Светска економија ће, тврде експерти ММФ-а, ове године пасти за 1,4 одсто, док ће у 2010. години порасти 2,5 одсто. Претходни извештај ММФ-а из априла ове године предвидео је блажи пад глобалне економије у 2009. години - 1,3 одсто, али је био мање оптимистичан када је реч о 2010. години, рачунајући на повећање од 1,9 одсто.

Напредак америчке и јапанске привреде биће скроман све до друге половине 2010. године, па ће дотад незапосленост у овим земљама расти. Економија Сједињених Америчких Држава ће, према прогнозама ММФ-а, ове године бити у паду од 2,6 одсто, а идуће у порасту од 0,8 одсто. Економија еурозоне се у 2009. години смањује за 4,8 одсто, а у 2010. години за 0,3 одсто. За то време, привреде Кине и Индије биће у успону за 7,5 односно 5,4 одсто. ММФ оцењује да се Азија много брже извлачи из кризе него што су се аналитичари надали, али да је и њен раст ипак успоренији ради дешавања на светској финансијској сцени.

Фонд је упозорио да су планетарна економија и банкарски сектор, погођени најтежом рецесијом од Другог светског рата, па експерти Фонда очекују да ће владе издашно трошити, а централне банке наставити да нуде јефтине кредите.

ММФ предлаже да државе и даље воде активну економску политику, као и да централне банке додатно смање интересне стопе и држе их на ниском нивоу све док економски развој поново не буде стабилан.

Из оваквих прогноза ММФ-а провејава жеља да свет полако крене на пут изласка из рецесије захваљујући државној помоћи банкама и финансијским компанијама. Финансијско стање у свету се полако почело поправљати због огромних свота новца које су државе “упумпавале” у своје економије. Премда следи спор опоравак, побољшање глобалне економије је чини се на видику, али владе појединих земаља и даље морају играти велику улогу. Стога и сам ММФ упозорава: »Опоравак долази, али ће то вероватно бити слаб опоравак«.

На годишњој скупштини³⁾ ММФ-а и Светске банке речено је да средњој и источној Европи и даље треба новац. Европска банка за обнову и развој (ЕБРД), Европска инвестициона банка (ЕИБ) и Светска банка оцениле су да ће земље средње и источне Европе

3) Годишња скупштина ММФ-а и Светске банке одржана је 05.10.2009. године у Истамбулу.

морати да се суоче са озбиљним изазовима пре него што превазиђу кризу. Поменути финансијске институције су до краја септембра 2009. године одобриле 16,3 милијарде еура⁴⁾, у оквиру помоћи финансијском систему 10 земаља чланица ЕУ из средње и источне Европе, земљама западног Балкана, међу којима и Србији и Турској. Централну и источну Европу чекају озбиљни изазови пре него што крене стабилним путем привредног опоравка. Проблеми су бројни - кредитирање реалног сектора, а пре свега малих и средњих предузећа, и даље се смањује, банкама је потребан новац за повећање капитала, а незапосленост и сиромаштво становништва расте. За отклањање тих проблема на годишњој скупштини ММФ-а и Светске банке је закључено да је потребно финансирање, али и јачање билансне позиције банака, ублажавање финансијских ризика, реструктурисање приватног дуга тамо где је то могућно, а потребно је и јачање правног оквира.

Успоравање привредног раста и раст незапослености имаће јако дејство на снижење инфлације током наредног средњорочног раздобља. Ради тога ће Европска централна банка (ЕЦБ) морати да интервенише како би задржала инфлацију на нивоу од нешто испод два одсто. Ово због тога што постоји бојазан да би снижене цене још смањиле производњу, што би се рефлектовало на још мање запошљавање и још већи пад тражње – па би се сада ушло у зону дефлације. Зато подршка тражњи може бити један од начина како се борити против незапослености.

ГДЕ СЕ НАЛАЗИ И КУДА ИДЕ СРБИЈА?

Целокупна економска ситуација данас у Србији поприма забрињавајуће размере. Економске вибрације које утичу на неповољне макроекономске показатеље су: пад привредне активности, пад бруто домаћег производа (ГДП), пад трговине на мало, инфлација, слабљење националне валуте, све вечи број незапослених, нарастајуће сиромаштво, растући буџетски дефицит, и почетак отплате спољних дугова. Дубока економска криза у којој се Србија налази је праћена кризом морала у друштву.

Демократске промене започете октобра 2000-те године почеле су давати извесне позитивне помаке. Изгледало је да ће земља кренути узлазном путањом у економској и политичкој сфери.

4) Председници ЕБРД Томас Мироу, ЕИБ Филип Мејстат и Светске банке Filip le Ueru нагласили су да су међународна сарадња и ангажовање до сада незабележених размера предупредили системску кризу у централној и источној Европи.

Па ипак, догодило се оно чега су се многи прибојавали. Србија се суочила са slabим ефектима транзиционих промена, чији резултати су прилично другачији од обећаваних и очекиваних економских промена.

У Србији се у раздобљу од 2000-те године до данас раст бруто домаћег производа заснивао на трговини, односно увозу туђих производа, туђег новца, наиме туђој моћи, а не на стварању властитих нових и додатних вредности. Када је дошло до рецесије у Европи и свету, разумљиво је да раст ГДП-а заснован на потрошњи туђе хране, технике, новца не може бити трајан. Још једном се потврдило да је сваки раст који се темељи на туђој финансијској и материјалној моћи врло ризикант, а вођење такве политике тотално погрешно.

Најбољи доказ за ову тврдњу је управо велики пад ГДП-а од 4,7 одсто у првих шест месеци 2009. године. Економска активност је у паду пре свега због пада домаће тражње односно неликвидности домаће привреде⁵⁾. Поред тога, из банака су повучена прилично велика средства (око милијарде еура) штедње, због страха од финансијске кризе, па је и то допринело смањењу финансијских средстава потребних за ново кредитирање привреде.

Србији су потребна велика новчана средства, због стања у којем се привреда налази, међутим банкарски сектор веома суздржано одобрава кредите⁶⁾. Да би банке почеле у већем обиму да одобравају кредите Монетарни одбор Народне банке Србије се одлу-

5) Од септембра 2008. године до истог месеца 2009. године број предузећа са блокираним рачунима повећан је са 50.794 на 63.073. (Извор: Блиц, 04.09.2009, стр. 11).

С обзиром да је неликвидност попримила алармантне размере у земљи, централна банка је понудила банкама мере подршке тзв. бечке иницијативе које подразумевају краткорочни динарски кредит за одржавање ликвидности на бази заложенних краткорочних вредносних папира НБС и државе и дугорочних папира државе. Ту су још и залози девиза и портфеља хипотекарских кредита са рочношћу до годину дана и каматном стопом најмање у висини референтне каматне стопе плус два одсто. Међу мерама подршке су и *своп* куповина и продаја девиза између НБС и пословних банака у циљу обезбеђења ликвидности и олакшица у погледу обавезне резерве банкама што подразумева да нова задужења у иностранству не подлежу обавезној резерви до краја 2010. године.

6) То је разумљиво јер су неке земље веома осетљиве на привредна кретања каква су сада у Србији, па су њихове банке посебно опрезне при кредитирању у српску привреду. Чак и ако рескирају (због изузетно лошег кредитног рејтинга Србије) да уложе новац односно дају зајам за српску привреду, логично је да цена позајмице буде висока као и услови кредитирања. Дакле, не треба кривити стране банке јер чак и оне домаће са страним капиталом доприносе да кредит буде скуп тако што оне повећавају марже и узимају средства односно краткорочне зајмове од својих централа а затим их у Србији пласирају на средњи и дуги рок. Значи, новац је скуп, српска привреда "тоне" због неликвидности, али банке због мањег ризика пласирају своја средства у НБС и државу Србију то јест у њихове вредносне папире, јер немају поверење у привреду Србије која се данас налази у тако лошем стању, које је чак лошије него у већини земаља централне и источне Европе.

чио⁷⁾ да олабави монетарну политику. Наиме, референтна каматна стопа, а према којој се одређују камате банака, смањена је са 12 одсто на 11 одсто. Донета је и одлука да се промени структура обавезне девизне резерве⁸⁾. Наиме, уместо обавезе да 70 одсто резерве буде у девизама, то учешће је повећано на 75 одсто, а динарски део уместо 30 одсто сведен је на 25 одсто. Оваквим мерама би требала да се повећа банкарска активност, јер се тако банкарском сектору ослобађа 14,5 милијарди динара за повећање кредитне активности.

Међутим, да ли ће тај “ослобођени” новац банке употребити за кредитну активност или ће он бити употребљен за куповину девиза на међубанкарском девизном тржишту или ће га банке пласирати у државне вредносне папире или папире од вредности централне банке – остаје да се види.

Оно што је евидентно јесте да је новац скуп, српска привреда “тоне” због неликвидности, па банке због мањег ризика пласирају своја средства у НБС и државу Србију то јест у њихове вредносне папире, јер немају поверење у привреду Србије која се данас налази у тако лошем стању, које је чак лошије него у већини земаља централне и источне Европе.

Други велики проблем који Србија има су неодрживи спољни и унутрашњи дугови. Ниво јавног дуга Србије постаје превишок, и износи око 24 одсто ГДП-а. Србија са Летонијом и Естонијом спада у три финансијски најугроженије државе Европе – јер “грца” у девизним кредитима. Проблем је у томе што са продубљивањем економске кризе држава повећава степен задужености. Пошто Србија узима кредите и тако повећава задуженост, требало би та средства уложити у развој инфраструктуре, а не за плате – како то она сада ради.

Држава троши огромну количину доспелог капитала на тржишту за задовољавање својих потреба. Ради тога је мало новца доступно привреди. Држава је један од највећих дужника⁹⁾, па је то и један од разлога због кога број неликвидних предузећа у Србији расте.

7) Одлука је донета на седници Монетарног одбора Народне банке Србије 08.10.2009. године.

8) То је новац који као гаранцију банке полажу у Народну банку Србије.

9) Нарочито је у последњем кварталу 2008. године дошло до смањења кредитирања привреде, док је знатно порасло кредитирање државе. У ствари, повећава се тражња државе за приватним средствима.

Дуговања државе према приватним компанијама премашила су 68 милијарди динара, односно 719 милиона сура. Највећи државни дужници су јавна предузећа, али и Министарство за Национални инвестициони план (НИП). Но и поред великог дуговања државе и даље се повећава тражња Србије за приватним средствима.

Стање економске депресије у земљи је рефлексија пре свега хипертрофиране државне потрошње. Јавни сектор у Србији је већи него у многим земљама у региону и у 15 земаља Европске уније. Јавна потрошња у Србији је близу 44 одсто ГДП-а, што је превише. За економију Србије би било паметније да се јавна потрошња смањи испод 40 одсто бруто домаћег производа, како би се повећале инвестиције у инфраструктуру, путеве, енергију и слично. Сада релативно мало новца иде у инвестиције јер је текућа потрошња велика.

Стога приоритет владе Србије мора бити осигурање ликвидности државних предузећа и државе јер је то основни предуслов за отпочињање нормализације функционисања привреде. До скоро је све могло функционисати због јефтине туђе акумулације. Раније је кризу неликвидности било могућно решити великим иностраним задуживањем државе. Сада се ситуација променила. Будући да је финансијска криза уздрмала скоро цео свет извори свежег новца су ограничени и доста скупи, односно трансфер страног капитала је све мањи а новац је све скупљи, па решење да се преживљава на бази туђе акумулације постаје велико ограничење. Ситуација се прилично компликује јер држава мора обезбедити велику “инфузију” свежег новца из иностранства за плаћање својих дугова. Рате за отплату српског дуга расту брже од националног дохотка, па се нови кредити користе за плаћање старих дугова уместо за производњу.

Србија постаје зависна од страних финансијских средстава. Земља ће веома брзо улетети у зону високе задужености. Неодрживи спољни и унутрашњи дугови ће имати политичке реперкусије.

Способност земље да отплаћује дугове зависи од степена задужености, стопе раста, прилива директних страних инвестиција и прихода од приватизације. Тренутно стање у Србији је такво да је стопа задужености висока, стопе раста далеко испод очекиваних, директна страна улагања занемарива, а приходи од приватизације врло скромни, па због тога способност отплате дугова драстично опада. Стање у Србији наговештава неизбежне дужничке проблеме, који ће у раздобљу које долази постати још израженији, јер спољни дуг земље расте.

У оквиру спољног дуга Србија углавном има повучене, а неотплаћене зајмове међународним финансијским институцијама – Светској банци, Европској банци за обнову и развој, Европској инвестиционој банци, Банци за развој Савета Европе и обавезе сервисирања репрограмираних дугова према Париском и Лондонском клубу поверилаца.

Земља би могла у скорој будућности да се суочи са проблемом сервисирања дуга јер иностране обавезе почињу да доспевају на наплату већ 2009. године¹⁰⁾.

Држава Србија ће новим задуживањем под неповољним условима морати да рефинансирањем враћа камате на дуг. Укупан јавни дуг Србије је велики, а у његовој структури поред спољног дуга постоји и велики унутрашњи дуг државе на основу издатих премија, на основу гаранција, дуга верским заједницама, предузећима, грађанима, итд.

Највећи део унутрашњег дуга припада обавезама државе према грађанима, Народној банци Србије и пословним банкама по основу старе девизне штедње, и обавезама државе по основу емитованих краткорочних вредносних папира.

Уколико глобална финансијска криза потраје дуже то ће допринети да дубина кризе у реалном сектору у Србији поприми велике димензије, јер је српска привреда већ у доста тешкој ситуацији због дугова а и због тога што се до кредита сада јако тешко долази.

Чак и земље које још увек одолевају кризи имају велике тешкоће при задуживању, ради смањене понуде кредита и због све строжијих услова задуживања. То практично значи да ће у годинама које следе Србија морати да нађе изворе додатних средстава за финансирање буџета, кроз приходе од приватизације, повећан прилив пореза или ново задуживање. У противном, плате свих оних који зависе од буџета и пензије мораће да буду знатно смањене. За сада је извесно да ће једини извор финансирања буџета бити ново задуживање, пошто ће прихода од приватизације бити јако мало.

10) Србија у 2009. години мора да врати укупно са каматом дуг нешто мањи од 1,88 милијарди еура. То су дугови домаћих и иностраних кредитора који за наплату доспевају у 2009. години. Укупно стање репрограмираног дуга према државама повериоцима у оквиру Париског клуба износи нешто више од 2,21 милијарду долара. Ове године доспева за плаћање укупно 197,3 милиона долара од чега је 88,45 милиона долара главнице, а 108,85 милиона долара је камата.

Укупан репрограмирани дуг према повериоцима у оквиру Лондонског клуба износи скоро 1,1 милијарди долара. Ове године доспева за плаћање камата у укупном износу од 40,34 милиона долара, а прва рата главнице доспева за плаћање 2010. године.

УПИТНА ОЧЕКИВАЊА ЕКСПЕРАТА ММФ-а

Ефекти кризе у Србији су већи него што су крајем прошле године експерти ММФ-а процењивали¹¹⁾ да ће они бити у 2009. години. Стога се са задршком треба ослањати на оцене и савете експерата ММФ-а који дају једну дијагнозу економског стања у земљи, када учествују у прављењу пројекције економских гигања у Србији за 2009. годину и са оценом позитивног привредног раста, а само пар месеци после ти исти експерти, у интерном извештају ММФ, констатују да Србија “грца у девизним кредитима” и да је она најугроженија држава у Европи. Управо је ММФ, али тек у априлу 2009. године, изнео црне прогнозе о томе да “источној Европи прети економски слом и повлачење новца из банака, и ако се не пронађу решења за рецесију, криза ће потрајати дуже него што се мислило”.

Србија је оцењена као земља у коју није пожељно инвестирати због високог ризика¹²⁾ за улагања, па су развијене земље које имају новац бојажљивије када је кредитирање у питању. Приватни инвеститори, а нарочито они из иностранства, су постали веома обазриви због високог степена ризичних улагања у Србију, јер она има најлошији кредитни рејтинг у односу на земље у региону. Србија се налази у зони негативног очекивања кредитног рејтинга, као најлошија од свих земаља у централној и источној Европи. Стога власт у Србији највише наде полаже у ММФ.

Но, реалност ће још једанпут демантовати прогнозе домаћих експерата али и експерата ММФ-а и сасвим је сигурно да ће пад

11) Према подацима ММФ-а, у 2008. години бруто домаћи производ Србије је порастао 5,4 одсто а у 2007. години 6,9 одсто. У свом претходном извештају, из октобра 2008. године, глобални кредитор је Србији за 2009. годину прогнозирао економски раст од 3,5 одсто. Међутим, у новим економским перспективама експерти ММФ-а коригују своја предвиђања и прогнозирају да ће Србија 2009. године забележити пад привредне активности од два одсто, а 2010. године ће стагнирати односно имаће нулти раст. Овогодишњу инфлацију у Србији ММФ прогнозира на 10 одсто, након 11,7 одсто у 2008, а 2010. године би стопа требало да се спусти на 8,2 одсто. Међународни монетарни фонд дефицит текућих плаћања Србије у 2009. години прогнозира на 12,2 одсто ГДП-а у поређењу са 17,3 одсто у 2008. години. У 2010. години, према прогнози Фонда, дефицит ће пасти на 11,3 одсто ГДП-а.

12) Међународна агенција за процену кредитне способности земаља “Фич рејтинг” ревидирала је изгледе Србије за 2009. годину и уместо као стабилне описала их је као негативне. (Извор: Би-Би-Си). Агенција са седиштем у Лондону сврстала је Србију у нову, нижу категорију, пре свега због високог текућег буџетског дефицита и велике потребе за спољним финансирањем да би могли да се отплаћују велики приватни дугови. Такође и међународна Агенција “Стандард енд Пур” сврстала је Србију у категорију са најгорим кредитним рејтингом у региону. Србија са оценом ББ- има најгори кредитни рејтинг у региону. Извор: Агенција “Стандард енд Пур”, јануар 2009.

економске активности у 2009. години био већи од планираног, и поред тога што је Србија већ у мају повукла зајмове од међународних финансијских институција вредне око милијарду еура.

Укупан аранжман са ММФ-ом је вредан 2,942 милијарде еура и траје 27 месеци. Због забрињавајућег нарушавања макроекономске стабилности у земљи за ову годину је у договору са ММФ-ом предвиђено повлачење 2,2 милијарде еура, од којих је прва транша повучена средином маја 2009. године, а преостали део треба бити повучен у 2010. години.

После прве ревизије Србија је узела 788 милиона еура. Очекивања су да се после друге и треће ревизије мисије ММФ-а¹³⁾ уђе у највећи део аранжмана до 31. децембра 2009. године. Позајмица која је узета носи камату од 1,42 одсто на годишњем нивоу, али она подлеже променама сваких седам дана. Да би добила преостали део средства Србија мора да испуни услове¹⁴⁾ које ова организација од ње захтева.

Позајмљена средства требају да се врате у релативно кратком року. Тачније, позајмљени капитал се мора враћати од 2012. до 2015. године, и за њега се још мора платити камата од 60 до 70 милиона еура. То је велико оптерећење за земљу јер је позајмљена сума од скоро три милијарде еура (која је намењена као подршка спољној ликвидности земље и стабилности динара) релативно висока и износи око 10 одсто бруто друштвеног производа Србије. Међутим, биће изузетно опасно ако годишња камата на плаћање дугова у Србији буде већа од раста ГДП-а.

Оцењујући да су ефекти кризе високо сигнификантни Борд директора ММФ-а је одобрио подешавање аранжмана односно Фонд је комплетирао прву фазу прилагођавања аранжмана са Србијом - новим условима.

Предвиђања¹⁵⁾ експерата ММФ-а о стању српске привреде јесу следећа. Србија ће се 2009. године суочити са падом бруто домаћег производа, знатно измењеним од онога како се првобитно очекивало, порастом буџетског дефицита, али и смањењем дефицита текућих плаћања. Они очекују да ће бруто домаћи производ

13) Мисија ММФ-а долази у Србију у другој половини октобра 2009. године.

14) Аранжманом са Фондом је прецизирано да инфлација буде 10 одсто плус минус два процента. Раст цена под контролом државе не би смео да пређе 15 одсто. Камате на кредит од ММФ ће бити 1,47 одсто годишње на средства до 200 одсто квоте на коју Србија има право те 2,47 одсто на средства од 200 до 300 одсто квоте и 3,47 одсто на најскупљи кредит онај изнад 300 одсто квоте.

15) Ова анализа стања српске привреде објављена је у Вашингтону 04.09.2009. године. (Блиц, 04.09.2009 г).

опаста четири одсто у 2009. години, у компарацији са претходно планираним смањењем од два процента у првој ревизији пројекта.

Будући да се укупни трошкови српске привреде смањују знатно брже од прихода, дефицит текућих плаћања је почетком септембра пројектован од експерата Фонда на девет одсто ГДП-а у 2009. години, у поређењу са 13 одсто ГДП у првој ревизији програма.

Стручњаци Фонда су мишљења да је за 2009. годину погодније повећати циљ фискалног дефицита са три, на 4,5 одсто ГДП-а. Другим речима 4,5 одсто ГДП-а на нивоу целе државе представља буџетски дефицит од 132,5 милијарди динара. (Па ипак, ова великодушна одлука ММФ-а о повећању дефицита на 4,5 одсто ГДП-а треба да забрињава јер ће свако задужење за покривање мањка доћи на наплату у будућности).

Очекивања ММФ-а су да ће се производња у другој половини године стабилизovati и да ће пад бруто домаћег производа бити четири одсто у 2009. години.

За 2009. годину се избегло повећање ПДВ-а. Такође је договорено да пензије остану непромењене као и плате у јавном сектору. Но, очекивана инфлација од шест до 10 одсто је доста нереална. Будући да је стопа инфлације у Србији доста висока у односу на друге земље региона. Велики је ризик да ће инфлација премашити планирани оквир од осам плус-минус два одсто због раста регулисаних цена и цена нафтних деривата.

Експерти Фонда наглашавају да је прилив капитала остао слаб, и они предвиђају да се умерени економски опоравак догоди у 2010. години, уз раст ГДП-а од 1,5 одсто. У складу са њиховим очекивањима са Фондом је за 2010. годину договорена стопа привредног раста од 1,5 одсто, затим буџетски дефицит од 3,5 до четири одсто ГДП-а. Исто тако, планирано је смањење плата у јавном сектору, планира се годишња инфлација од осам одсто, као и приватизација Галенике.

Ако се у 2010. години ништа не предузме, непокривени део дефицита, изнад договорених 3,5 одсто, износи око 70 до 75 милијарди динара. Ако се не покрену реформе пензионог, здравственог и образовног система, фискални дефицит би могао порасти на 5,5 одсто ГДП-а у 2010. години, а то би било изузетно тешко финансирати, и не би било у складу са одрживим јавним финансирањем.

Представници владе Србије су наговештавали још пре долазка ММФ-а о могућности добијања кредита од стране ове институције, и то за покривање буџетског дефицита. После зувршетка

преговора са ММФ-ом саопштено је да ће Фонд одобрити Србији повољан кредит од 500 милиона долара (који ће моћи да се користи за буџетску потрошњу).

Међутим, реалност је следећа. Крајем августа 2009. године ММФ је (по основу специјалних права вучења која износе око 250 милијарди долара) доделио односно дистрибуирао додатна средства свим земљама чланицама у сразмери са њиховом квотом у тој организацији. За случај Србије када се то прерачуна у доларе тај новчани износ је око 500 милиона долара. Дакле, додељена средства Србији немају везе са преговорима који су вођени са ММФ-ом.

Новчана средства која су додељена Србији требају да обезбеде додатно повећање девизних резерви како би се обезбедила ликвидност у платном промету са светом. Девизне резерве треба да послуже за подстицање спољне размене уз одржавања стабилности курса.

Србија се задужује како би пунила девизне резерве којима штити прецењени динар и тако краткорочно спасава дужнике и обезбеђује социјални мир, дугорочно уништавајући привреду. Оваквом политиком највише губе девизне штедише, а и сви грађани који плаћају порез.

Без истинске реформе пензионог система, социјалне заштите, образовања, здравства и државне администрације неће моћи да се задовоље очекивања мисије ММФ-а планирана за 2010. годину.

Алберт Јегер, шеф мисије ММФ-а за Србију, после разговора са представницима преговарачког тима владе Србије, јасно је дао до знање истима рекавши “Спремни смо да подржимо идеју реформи, али желимо конкретне планове и акције”¹⁶.

Од спремности чланова владе да се суоче са смањењем јавног сектора односно са проблемом прегломазне државне администрације (а то значи доношење закона о државним службеницима и о потребном броју чиновника на локалном нивоу) зависи уплата друге и треће транше стандбај аранжмана, вредних укупно око 1,2 милијарде еура. Да би Србија добила тај кредит, влада мора да испуни обећања дата мисији ММФ-а.

ДИМЕНЗИЈЕ СОЦИЈАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ

Најозбиљнији и најопаснији проблем за данашње друштво јесте социјална неједнакост становништва која доминира широм

16) Алберт Јегер. 01. септембар 2009. године. (Извор: Блиц, 02. септембар 2009, стр. 4).

целе планете. Сиромаштво највише угрожава економије држава у неразвијеним подручјима Африке, Азије и Латинске Америке. У овим деловима света социјалним неједнакостима су допринели ратови, несигурност живљења и угњетавање становништва попут трговине људима и наркотицима.

Сама дефиниција сиромаштва је доста сложена. Но, у најгрубљим цртама она би могла да гласи. Сиромаштво је вишедимензионални феномен који поред недовољних прихода за задовољавање животних потреба подразумева и немогућност запошљавања, неогдговарајуће услове становања и неадекватан приступ социјалној заштити, здравственим и комуналним услугама, образовању и култури. Поред тога, у остале кључне аспекте сиромаштва убрајају се и неостваривање права на здраву животну средину и природна богатства, пре свега на чисту воду и ваздух.

Према подацима Светске банке више од милијарде људи нема приступ чистој и питкој води. Сваке године 6 милиона деце умре пре своје пете године. Више од 1,5 милијарде људи на свету живи с мање од једног долара на дан, а приближно 3 милијарде људи живи с мање од два долара на дан.

Преко 800 милиона људи скоро свакога дана је гладно, а од тога 300 милиона су деца. Поражавајући податак је да сваких 3,5 секунди неко у свету умре од глади, а 75 посто од тога броја чине деца. Највећи број становништва које гладује живи у Кини, Конгу, Бангладешу, Индонезији, Пакистану и Етиопији.

Међутим, жртве сиромаштва широм света поред деце су и жене. Сиромаштво посматрано са аспекта полне поделе све више долази до изражаја на штету женске популације. Сиромаштво повећава стопу морталитета и скраћује животни век становништва. Посебно су погођени већом стопом смртности људи који су без основних услова за живот, и они углавном умиру од болести за које постоји лек, али им није доступан јер немају финансијских средстава за лечење односно немају здравствено осигурање или нису довољно едуковани.

Сиромаштво је озбиљно уздрмало и Европску унију у којој је сиромашно 16 посто становништва, а то чини око 72 милиона људи. У Европској унији је чак 43 милиона људи »превише сиромашно«.

Ситуација на тржишту рада у ЕУ могла би се у наредном раздобљу још више погоршати. Незапосленост расте у скоро свим земљама чланицама Уније, а због слабљења економске активности треба очекивати још гору ситуацију, јер би могло да остане без

посла 4,5 милиона људи. Страх од губитка посла у вези је са страхом од глади и немаштине. Међународна организација рада (МОП) предвиђа да ће до краја 2009. године у свету без посла остати 51 милион људи, као последица успоравања привредног раста који је прерастао у глобалну кризу на тржишту рада.

Према подацима УН ове године би преко 200 милиона људи могло да се нађе испод границе сиромаштва. Ови људи који се налазе испод границе сиромаштва не поседују основне услове за здрав и нормалан живот. То подразумева недостатак адекватне хране, стана, хигијене и здравствених услуга. Број становника којима храна није доступна скоро ће досегнути милијарду¹⁷⁾.

Сиромаштво потреса и Србију, а његове размере су забрињавајуће. Цена транзиције у Србији платила се релативно високом стопом незапослености и великим бројем “запослених сиромаша” и малим бројем “домаћих светских богаташа”. Димензије проблема су још веће када са зна да Србија има стопу незапослености која је највећа од свих земаља у Европи.

Незапосленост је економски феномен. Но, њене импликације су далеко шире од економских. Ради тога што висока стопа незапослености обавезно подразумева сиромаштво, а то повлачи лоше образовање, неразвијену науку и културу, као и пад духовности и морала. Ово последње уводи људе у веома сумњиве послове, па чак и у криминал.

Отпуштање радника и перманентни страх код запослених да би могли изгубити своја радна места присутан је нарочито у 2009. години, а биће и у годинама које долазе. Постојање евидентне незапослености на тржишту рада Србије, али и оне прикривене незапослености, и висок удео сиве економије у којој се налази приличан део становништва сугерише да је пред државом озбиљан задатак да темељно реформише тржиште рада, јер су досадашњи резултати реформе у овој сфери изузетно лоши. Више од половине популације незадовољно је својим социјалним положајем, а поражавајуће је колико људи у Србији живи на ивици сиромаштва¹⁸⁾.

17) Извор: *Индепендент*, доступно 26 јули 2009.

18) Према једном истраживању Завода за статистику, рађеног 2006. године, око 500 хиљада грађана или 6,5 одсто становништва било је испод границе сиромаштва. Истраживање се базирало на методологији Светске банке по којој минимум потрошње по члану домаћинства је дневно 2,7 долара. Приближно исти број становништва је нешто мало изнад те доње границе, што значи да живе тешко. Процењује се да око 2,8 милиона људи својим приходима не могу да подмире ни основне потребе тзв. потрошачке корпе.

У 2007. години¹⁹⁾ у Србији је било сиромашно 6,6 посто становништва. Према информацијама УНИЦЕФ-а, у Србији је сиромашно или је на самој ивици сиромаштва 300.000 деце, а приближно 155.000 деце живе испод линије сиромаштва. Најугроженија деца припадају мањинским групама, мање образованим групама, а такође су и она која живе у руралним областима.

Процењује се да данас у Србији око 20 посто становништва се налази испод границе сиромаштва. Преко милион људи живе на ивици сиромаштва, а око 500 хиљада људи налази се испод границе сиромаштва. Тако да заједно са њима Србија има преко 1,5 милиона сиромашних. А преко 3,5 милиона људи својим приходима не могу да подмире ни основне потребе тзв. потрошачке корпе. Број сиромашних у Србији се свакодневно повећава и премашује званичне статистичке податке. Ова тврдња се базира на чињеници да је многим особама испод достојанства да траже социјалну помоћ. О томе такође сведочи и број људи који свакодневно посећују отворене тзв. СОС продавнице и народне кухиње широм Србије.

Узрок због којег велики проценат људи живи испод линије људског достојанства треба тражити у драстичном смањењу економске активности – пад ГДП-а, инфлација, незапосленост, ниво образовања.

Србија данас представља класно друштво, али и корумпирано друштво. Интересантно је уочити како се кретало раслојавање становништва. Наиме, у осамдесетим годинама најсиромашнији су се више померали од средње класе, док је већ у деведесетим годинама средња класа почела да се смањује, па је мали број богатих преузео водство.

Подкласа (незапослени, полоузапослени) се не смањује у Србији. Ти људи који припадају подкласи могу направити велике

19) У лето 2007. године УН (УНДП) је мерио благостање живота у 182 земље света, и то од почетка миленијума до избијања глобалне кризе. Програм за развој УН је Србију сврстао на 67. место, између Малезије и Белорусије. У извештају Програма за развој УН наводи се следеће: “Између 2000. и 2007. године, индекс хуманог развоја у Србији постојано је растао, годишње по стопи 0,51 одсто од 0,797 до 0,826 данас”.

Програм за развој УН узима три фактора као мерило благостања, и то: “1) шансу за дуг и здрав живот, 2) степен писмености нације и могућност за стицање образовања, и 3) прилике за пристојан стандард”.

Збирним мерењем три фактора квалитета живота становништва Србија је заузела 67. место. Ову позицију је заузела захваљујући дужини века каја је износила 73,9 година.

На овој скали се САД налазе на 13. позицији, док се Кина пласирала девет места навише (у односу на претходно истраживање) и заузела је 92. место – ради побољшања животного стандарда, образовног система и скока личних прихода.

Од Балканских земаља Словенија заузима 29. место, Македонија 72. место, Грчка је на 25. месту, Мађарска на 43. позицији, Хрватска на 45. месту. Румунија је на 63. позицији, Црна Гора на 65. месту, Албанија на 70. месту, а Турска на 79. месту. (Извор: Програм за развој УН (УНДП), Извештај доступан 03.05.2009.)

промене у друштву. Због великог социјалног раслојавања класно порекло које је некада одређивало животни пут појединаца у условима кризе и велике незапослености престаје да буде сигурна детерминанта код дефинисања образовања, уписивања и завршавања факултета, висине зарада и уопште бољег живљења. Узроке за овакво стање треба тражити пре свега у великом степену корупције и криминала. Онај појединац који поседује новац, без обзира на који начин је дошао до њега (јер држава не контролише порекло новца) диктира правила понашања у образовању, култури, политици. Морал је капитулирао пред неморалом. Политички моћници и тајкуни “способни” да прибаве капитал за себе, којим су куповали компаније, предузећа, некретнине, земљиште и слично, и поред тога што су се обогатили на веома проблематичан начин, нашли су се на самом врху социјалне пирамиде. Одмах уз њих су финансијски менаџери и они који раде у великим компанијама као и они који су се обогатили захваљујући “буму” мобилне индустрије и информационих технологија, и они су се својим огромним прибављеним капиталом још више дистанцирали од сиромашног становништва.

Стога није чудно што се дешавају неке радње које би држава морала зауставити и санкционисати - али она то не чини због спреге државе, власти (са политичким предзнацима свих боја) и тајкуна. Другим речима, тајкуни финансирају све политичке структуре на власти, али и опозицију, чиме плаћају своје битисање на економској и политичкој сцени Србије. Они контролишу све финансијске токове у земљи. Најбогатији људи су диктирајући из сенке утицали на доношење многих важних одлука у Србији, па су чак и загосподарили њеном економском и финансијском сценом.

Појединци навикнути на привилегије које су имали, укључујући и њихово непоштовање закона јер им је држава то дозволила, остваривали су велике профите пре избијања економске кризе, али су се многи од њих додатно обогатили и одлично снашли и у процвату сиве економије у време економска криза.

Ниво образовања није гаранција да ће се појединац наћи на врху социјалне пирамиде. Систем вредности је тотално поремећен. Новац (који је по правилу стечен криминалним и нечасним радњама) даје појединцима статус и моћ, док за њих образовање није толико важно. С друге стране они појединци који немају новац припадају некој од социјалних група или класа становништва које су егзистенцијално угрожене.

Социјалне групе становништва које су најугроженије јесу деца, жене, старије особе, особе са инвалидитетом, Роми, самачка домаћинства, затим самохрани родитељи, породице с више деце,

пензионери и особе без запослења. Постоји висок степен корелације између незапослености и сиромаштва.

У Србији је различито изражено сиромаштво по регионима. Сиромаштво је веће у сеоским него у градским срединама, па је сиромаштво у Србији углавном рурални феномен. Већи је проценат концентрације сиромаштва у традиционално неразвијеним областима на југу и југоистоку земље, као и у појединим областима централне Србије.

Неједнакост између најсиромашнијих и најбогатијих људи у Србији је већа од просека источноевропских земаља у транзицији.

Израза из сиромаштва и уопште поправљање животног стандарда становништва подразумева опоравак целокупне привреде, што опет захтева веће количине финансијских средстава која би требало обезбедити кроз приватизацију, стране директне инвестиције, донације и слично. Тренутно најважнији пројекат који би морао бити понуђен донаторима и кредиторима свакако је стратегија смањења сиромаштва у Србији, која би се спроводила кроз подршку развоју и привредном расту. У фокусу једне такве стратегије мора бити образовање.

Поражавајућа је чињеница да у Србији има свега шест одсто високо образованих грађана. Систем образовања школства је требало да крене много раније да се усклађује са стандардима других земаља. Стално усавршавање или “доживотно образовање” теза је на којој се мора инсистирати а све у циљу смањења незапослености. Ова теза присутна је и на просторима Европске уније.

Политика запослености је доминантан фактор за остваривање циљева економске политике. Пошто се развој Србије може зацртавати само на инвестицијама, а не на задуживању, само од прилива акумулације из иностранства зависи којом брзином ће Србија успешно анимирати односно упослити незапослени производни потенцијал, са једне стране, и остваривати економски опоравак и реинтеграцију у европске токове, са друге стране.

Држава није довољно урадила да преко тржишта рада помогне људима у тражењу посла, да пружи адекватну подршку предузетништву и да створи климу за отпочињање пословања и прилагођавање запослених и предузећа на промене, као и да више улаже у људски капитал. Очекивања која је дала држава у погледу на брзину реформи и њихов утицај на саме грађане, односно њихов положај у друштву, материјално стање и могућности да се нека права обезбеде била су много већа. Ради тога је велико социјално

незадовољство у Србији код становништва које је највише погођено целокупном економском ситуацијом.

Без истинске воље државе, односно сарадње државних институција и помоћи хуманитарних организација, ублажавање феномена екстремног сиромаштва у Србији неће моћи лако да се решава, па ће и економски опоравак и развој земље још више бити успорен. Исто тако, енормно богаћење једних на рачун других појединаца имаће за последицу штрајкове и неред у земљи.

Земље које су захваћене рецесијом, укључујући и Србију, могу да буду након окончања економске кризе поново суочене са новом продуженом кризом, али ће тада кризу изазвати централне банке и друге међународне финансијске организације. Заправо, против мере које се примењују широм света - финансиране огромним износима дугова - могле би да створе “нову кризу после кризе”.

Сиромаштво је највећа препрека на путу европског развоја. У прилог овој тврдњи иде упозорење главног секретара УН-а Бан Ки-моон-а које гласи: “Ако се актуелној економској кризи не приступи на правилан начин, ова криза могла би резултирати низом других... и постати вишедимензионални проблем, који ће погодити привредни раст, друштвени напредак и чак политичку сигурност широм света”.

БОГАТИ УЦЕЊУЈУ СИРОМАШНЕ

У ширењу социјалних неједнакости доприносе и поједине међународне финансијске институције, а првенствено Међународни монетарни фонд и Светска банка. Земље у развоју су зависници од ових институција због великих зајмова и кредита које од њих узимају. Међународни монетарни фонд и Светска банка условљавају мале земље стављајући их у подређен положај, пошто по правилу земље дужници нису у стању у одређеном року исплатити своје дугове. Наиме, ове међународне институције с једне стране повећавају своју моћ, а с друге стране потпомажу ширењу сиромаштва. Сиромаштво се повећава и у оним земљама код којих се бележи убрзани економски развој, као на пример Кини и Индији, и у појединим Западним земљама. Ради се о томе да у свом деловању свесно и плански међународне финансијске институције и “моћни” светски финансијери користе своје предности за повећавање сопствене економске и политичке моћи за досезање што бољег позиционирања у појединим земљама и регионима.

Да би помогао економски слабим привредама појединих земаља Међународни монетарни фонд најавио је да ће продати 403 тоне злата²⁰⁾, чија се вредност процењује на 13 милијарди америчких долара. Та ће међународна институција тако повећати средства која јој стоје на располагању за кредитирање земаља у развоју. У ММФ-у тврде да ће приликом продаје злата водити рачуна о томе да оно не изазове поремећаје на тржишту злата. Продајом дела својих златних резерви ММФ ће покривати своје трошкове јер се у кризном раздобљу мање може ослањати на приходе које остварује на темељу зајмова које одобрава.

Исто тако, Кина се сложила да за 50 милијарди долара²¹⁾ купи обвезнице Међународног монетарног фонда што ће помоћи јачању кредитне способности ММФ-а.

Новац ММФ-а треба да буде усмерен онима који су сиромашни, али о његовој дистрибуцији у земљи одлучују људи који су богати или на власти. Криза је показала да се најважније одлуке, уместо на глобалном, доносе на националном нивоу. То значи да свака земља и међународна институција гледа своје интересе.

Генерално посматрајући, глобално оздрављење биће спорије, јер велике земље сада спасавају веома крупне концерне. Њихова логика је да не смеју да дозволе да се они униште јер би то повукло за собом вал отпуштања радника и знатно повећало број незапослених. Америка да би спасила велике концерне уложила је невероватна средства од чак тринаест хиљада милијарди долара. Да ли је ово била мудра одлука остаје да се види. Тек ће се последице одлука које доносе велике земље одразити на сиромашне и мале земље које су невине жртве.

Сиромашне земље, међу којима је и Србија, немају толико финансијских средстава да би пребродиле рецесију. Међународне организације им тобоже помажу, а у ствари им чине штету. Уместо стварне помоћи, нуди им се зајам уз одређене услове које ове земље морају да испуне. А познато је да су многе земље у развоју једва успеле да врате дугове. Уговори ММФ-а су углавном уцењивачки. Ради се о томе да ММФ даје кредит, али земља која га добија мора чинити уступке. Мале земље су доведене у ситуацију да немају избора и морају прихватити уцене. И тако ће бити све док политичари у малим земљама не почну размишљати озбиљно о смањивању корупције и криминала у њиховим земљама, и док се заиста не крене са реформама које морају бити доведене до краја.

20) Извор: Глобус, Број/Но 981, 25.09.2009. г

21) Извор: Блиц, 04.09.2009 г, стр.7.

Европска комисија је у октобру 2009. године предложила Савету министара ЕУ да Србији одобри зајам од највише 200 милиона еура²²⁾ као макрофинансијску помоћ за превазилажење кризе. Али тај зајам је условљен аранжманом са ММФ-ом и требало би да буде искоришћен у две транше 2010. године.

Колико су лични интереси појединих земаља снажно изражени говори и пример Русије²³⁾, која давањем кредита Србији жели да прошири сопствени утицај у региону.

Велика опасност за Србију је што те “моћне државе” преко својих представника и њихових мултинационалних компанија почињу да диктирају услове који нису нужно у складу са циљевима привредног развоја и макроекономске политике Србије. Њих не интересују проблеми сиромаштва, незапослености и еколошки проблеми у Србији. И поред ризика улагања у Србију њих првенствено привлаче јефтина радна снага, природни ресурси, и стицање њихове монополске позиције на српском тржишту јер овде нема закона који спречавају монопол. Њихов крајњи циљ је загосподарити регионом, а не помагати посрнулој привреди и сиромашнима.

Због свега што је морало бити урађено у економској сфери, а није, а и због финансијске помоћи коју је Србија добила од ММФ-а, доведена је у позицију да мора слушати захтеве и савете ове међународне институције.

Фонд се поставио као незаобилазна институција у одређеној регији у давању лекција у којима је у конкретной ситуацији као једино могуће решење искључиво оно које налажу његови експерти. За дијагностицирану болест звану “дубока криза у Србији” експерти ММФ-а виде решење у новом смањењу социјалних права и прокламују да народ треба “стезати каиш”, како би се помогло да се велике фирме извуку из кризе не због њих самих него наводно због општег благостања у друштву. У предлозима светских експерата уопште нису загарантована социјална права и социјална сигурност радника. Значи, у овом случају експерти играју на социјалну компоненту али на штету радника, јер се смањују социјална права радника.

Незапосленост ће у Србији расти и доћи ће до још горе ситуације на тржишту рада, јер ће слабити економска активност са

22) Извор: Саопштење делегације Европске комисије у Србији, Бета, доступно 05.10.2009. године.

23) Ову констатацију потврђује и московски дневник *Известија*. У њему се каже: “Руски зајам ће допринети јачању њеног растућег утицаја у Србији, која се ослања на дипломатску подршку Москве у Савету безбедности УН у својим покушајима да спречи одвајање бивше српске покрајине Косова”. (Извор: *Известија*, доступно 09.10.2009.г.)

њеним уласком у негативну зону од пет одсто. У том случају ће се морати активирати мере које се односе на смањење номиналних зарада и повећање стопе пореза на додату вредност јер ће се у случају даљег смањења бруто друштвеног производа смањивати јавни приходи. То онда захтева још већу штедњу у трошковима односно расходима названу “стегање каиша”.

У 2009. години ће бити масовног отпуштања радника и ради тога што током ове године истичу многи уговори о приватизацији. Према закону је предвиђено да после две године од куповине предузећа на аукцији послодавац стиче право да отпушта вишак запослених, док је у случају тендера тај рок пет година. До отпуштања радника би могло да дође у неколико стотина предузећа.

Поред тога, најављено смањење броја чиновника за 14.000 јесте важно али није суштинско јер цео бирократски апарат остаје јако мало смањен. И даље ће остати нетакнуто 26 министарских кабинета у којима се налазе партијски кадрови, помоћници министара, саветници и секретарице. Статистички подаци²⁴⁾ заиста забрињавају, јер толику бирократију коју има мала и сиромашна Србија нема ниједна друга земља. Све наговештава да ће људи којима је могућност за корупцију најдоступнија и који имају највећу моћ у Србији и највише троше државни новац само мало бити “дотакнути” у процесу рационализације и отпуштања прекобројних чиновника.

Мере које влада буде предузимала, уз сагласност представника ММФ-а, везане за извлачење земље из кризе најдрастичније ће погодити средњи слој становништва, који ће почети да се смањује уз тенденцију његовог нестајања. Поларизација становништва на сиромашне и богате ће бити изузетно велика. Сиромашни ће постати још сиромашнији. “Сиромашни, да би спасили себе, мораће спашавати и богате”. Ево зашто.

Са продубљивањем рецесије, наставиће се пад производње, раст великвидности, неисплаћивање плата, раст незапослености, вал стечајева и банкрота привредних предузећа и фирми, из чега ће проистећи слабо пуњење буџета, што ће произвести велико кашњење, а можда и смањење плата јавног сектора и пензија. Даљи сценарио могао би бити следећи.

Због страха да ће изгубити радна места у почетку ће радници пристајати и на смањивање плата, скраћивања радне недеље и сл. Истовремено, високи слој банкара и тајкуна који су блиски

24) Србија има 26 министарстава, 250 посланика, 102 регулаторна тела, 67 државних секретара, 112 помоћника министара и 52 специјална саветника (подаци забележени на дан 04.10. 2009г.).

власти преузимаће државну моћ, користећи је за испуњавање сопствених интереса. Криминал и корупција ће да расту, јер држава нема полуге моћи да се томе супротстави ради тога што је судство у рукама малог броја моћника на власти. Али једног момента граница издржљивости трпљења од стране радника ће експлодирати и доћи ће до социјалних немира и штрајкова великих размера. Пошто су социјални и политички немири незаобилазни неопходне су интервенције државе. Тада “богате шефове пропалих фирми и компанија треба сменити, а не им дати нову шансу” за преживљавање. Исто тако, партијске моћнике и економске експерте који би довели до оваквог сценарија треба мењати, а на њихова места поставити потпуно нове људе без партиског предзнака и са интелектуалним капацитетима и способностима, који до сада нису били на економској сцени Србије, и који би својом компетентношћу могли извучити земљу из рецесије тако што би одлучније предузимали активне мере за смањивање последица кризе, и то најпре смањивањем јавне потрошње, оживљавањем посустале привреде и одлучним хватањем у коштац са корупцијом и криминалом, који разједа економско ткиво земље.

ПОРУКА ЗА БУДУЋНОСТ

Са избијањем глобалне кризе ангалосаксонски приступ слободном тржишту је подбацио у Сједињеним Америчким Државама, Великој Британији и другим земљама слободног тржишта. Па ипак, не може се рећи да је модел неолиберализма био неуспешан, чак напротив неке земље које су паралелно имале систем државног интервенционизма у претходним раздобљима су напредовале брже у свом привредном и друштвеном развоју. Али “коцкарски касино-капитализам” подстицањем неразумне потрошње и задуживања довео је многе инвеститоре и запослене до губитака, оставио људе без посла, уштеда, пензија и домова. Због тог новог стања политике слободног тржишта забележила је неуспех и одвела у рецесију.

Криза у Сједињеним Америчким Државама је створена због вођења погрешне политике да се кредити и зајмови дају свима, чак и оним најсиромашнијима. Најсиромашнији су добијали кредите за некретнине иако се знало да они те кредите неће моћи отплаћивати. Тако су камате расле, приходи су се смањивали, те је криза била неизбежна.

Главни кривци кризе су “неолиберални банкарски и шпекуланти који су пре избијања кризе говорили против државе јер је пре-

скупа и кочи бизнис, а данас моле да им управо та иста држава помогне”.

Криза у Европи је настала због тога што су се кредити давали сиромашним државама, а не сиромашним појединцима као што је то био случај у Америци. Ефекат и у првом и у другом случају - америчком и европском – испољио се као глобална финансијска криза.

Уопште та идеологија заснована на формули: смањити улогу државе и владе у економији, дерегулисати контролу над компанијама, отворити државу страним инвестицијама, продати незаменљиве ресурсе – енергетске компаније, пољопривредна добра, воду, рудна богатства – уништила је економије држава које су ту идеологију примењивале. Захваљујући таквој идеологији профит су имале једино глобалне мултинационалне компаније. Оваква идеологија уништава подједнако како мале тако и велике националне економије.

Перспективе државе Србије нису нимало светле. Правац којим је кренула влада Србије је погрешан. Због вођења погрешне економске политике Србија је била доведена на ивицу банкрутства, и то би се заиста догодило у 2009. години да није затражена помоћ међународних финансијских институција. Али се дисперзија дужничке кризе продужава. Високи јавни издаци, недостатак инвестиција и њихова лоша структура, лоша јавна управа, и вођење погрешне макроекономске политике не обећавају да ће се земља брзо извући из рецесије.

Влада Србије превелику приватну задуженост лечи све већим јавним задуживањем. То ће оптеретити садашње нараштаје али и оне који тек долазе. Проблем се види у томе што влада оптерећује опорезивањем исцрпљену средњу класу становништва, уместо тајкуне, и додатно се задужује. Приступ у размишљању и свести људи који воде земљу мора да се промени. Решење није у енормном задуживању државе код светских финансијских институција.

Такође, приватизација по сваку цену стратешки важних компанија - у циљу да Србија постане привлачнија страним мултинационалним компанијама - није добро размишљање. Незаменљива економска добра земље не смеју завршити у власништву страних мултинационалних компанија.

За мале земље каква је Србија веома је опасна лакомислена политика темељена на распродаји националног богатства, затим иностраном задуживању и неконтролисаној потрошњи без покри-

ћа. Распродаја “обитељског сребра” ће Србију довести до дужничког ропства. Неозбиљно је било странцима јефтино распродати виталне секторе: банке, телекомуникације, а делом и енергетику.

Историја нас подсећа да је економски хаос крајем 80-тих година на некадашњим југословенским просторима уследио након нереалних захтева Међународног монетарног фонда. У условима када је земља тада била мање атрактивна за инвестирање, захтев ММФ-а за подизање пореза значио је увод у још већи економски пад, смањење потрошње и слабији раст ГДП-а.

Србија ће дуго излазити из мрачног тунела у којем се данас налази. Једини излаз из рецесије јесте фокусирање ка дугорочном привредном расту, а не у “стежању каиша и изгладњивању становништва” како препоручује ММФ.

Држава Србија мора да има јасну визију изласка из рецесије, али не на своју штету и штету будућих генерација. Њена шанса је у природним пољопривредним ресурсима. Држава мора да инвестира у профитабилне гране и инфраструктуру – електропривредну, телекомуникације, модерне аутопутеве и пољопривреду – јер тада ствара темеље генерирања богатства кроз отварање нових послова и нових радних места, повећање запослености и повећање добити од пореза. Међутим, ако стране компаније своја средства улажу у пројекте, а затим профит за себе извлаче из земље, тада је Србија на губитку.

Чињеница је да се привременим мерама које предвиђа аранжман са ММФ-ом, као и мерама које влада Србије доноси, не могу дуготрајно решавати проблеми привреде. Ради тога што је изузетно велики број српских предузећа у атрофираном стању, па ће упркос привременом “упумпавању” новца она и даље бити неефикасна, неконкурентна, затворена за докапитализацију и ушушкана у неекономске или политичке баријере.

Нагомилани унутрашњи проблеми у Србији неће моћи брзо и лако да се превазиђу, упркос настојањима моћних олигарха и светских финансијских институција да покажу свету како је овај простор под њиховом контролом. Најтежи пораз за Србију ће представљати губитак њене економске независности и политичког суверенитета.

ЛИТЕРАТУРА

- Bank of England (BoE), (2008), *Stabilization Report*, October 2008.
European Central Bank (2008), *Statistics*, Pocket book, Frankfurt.

- Eurostat (2007), *Europe in Figures, Eurostat Yearbook 2006-2007*, Basel.
- Galbraith K.J. (2008), *The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*, Hardcover, Kindle Edition.
- Грк. С. (2009), Србија у зони рецесионог сумрака, *Српска политичка мисао*, 1-2009, Институт за политичке студије, Београд.
- Грк. С. (2009), Србија у вртлогу економске кризе, *Криза и глобализација*, Институт друштвених наука, Београд.
- Грк. С. (2009), Димензије економске кризе у Србији, *Српска политичка мисао*, 2-2009, Институт за политичке студије, Београд.
- Интернационал Монетару Фунд (2009), *Интернационал Финанциал Статистицс*, Марцх 2009.
- Влада Републике Србије (2008), Економска криза и њен утицај на привреду Србије – Оквирни програм мера, Београд.
- Влада Републике Србије (2009), План за економску стабилност – програм мера за смањење јавне потрошње, Београд.
- Републички завод за статистику Србије (2008), *Студија о животном стандарду, Србија 2002-2007*, Републички завод за статистику Србије, Тхе Ворлд Банк, Департамент фор Интернационал Девелопмент, Београд.
- Florida R, I. Tinagli (2004), *Europe in the Creative Age*, Carnegie Mellon Software Industry Center & DEMOS.

Snežana Grk

SOCIAL DISTINCTIONS IN THE FOCUS OF ECONOMIC AND FINANCIAL DISHARMONY

Summary

Nowadays we have found ourselves living far away from a perfect system, as free market ideology has created the type of economy with the profit being its primary objective. Free market environment has brought great economic uncertainty for the laborers, because the human beings as individuals have become nothing but the common goods. From the process of spending, that has served for purpose of accumulation, we have come to the point of reverse process – the people ought to save due to social uncertainty. Crisis have made people feel the uncertainty, as all material fortune have become relative values. A man can lose his job and social certainty (security) very easily nowadays. It creates increase of the number of poor people, as well as the people who have rapidly reached the edge of the poverty. The poor people will become poorer, and the rich ones will become richer. Such obvious polarization of the people will increase the influence of “gray economy”

and the crime. If the crisis gets prolonged, social and political unrests will become inevitable. Due to this fact, the state interventions need to be implemented. Hence the state needs to react in order to prevent prolonging of system financial crisis and its effect on economic, social and moral crisis.

Key Words: economic crisis, unemployment, poverty, education, credits, economic development, macro-economic politics

УДК: 321.01:329.14
Примљено: 2. новембра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 295-306.

Љубиша Митровић
Филозофски факултет - Ниш

СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА АЛТЕРНАТИВА РАЗВОЈА – СТРАТЕГИЈА ИЗЛАСКА ИЗ КРИЗЕ И МОДЕЛ ТРАНЗИЦИЈЕ СА СОЦИЈАЛНОМ ОДГОВОРНОШЋУ¹⁾*

Све велике идеје су почеле као утопијски сан, а завршиле се као стварност.

Да ли ће нека идеја остати пуки утопијски сан или ће бити преточена у реалност зависи од броја људи који у њу верују и њихове способности да по том питању нешто учине.

(Гроф Худенков-Калергија, *Паневропа*)

Сажетак

Полазећи од критике доминантне стратегије развоја у земљама у транзицији, оличеној у неолибералној зависној модернизацији, која се изродила у рестаурацији капитализма периферије на Балкану, аутор трага за алтернативном стратегијама развоја. Он ту стратегију транзиције са социјалном одговорношћу управо налази у социјалдемократском моделу развоја.

У раду се излажу циљеви и вредности социјалдемократског развоја друштва и могућности имплементације ове концепције на балканска друштва.

Кључне речи: Балкан, транзиција, рестаурација, зависна модернизација, социјалдемократски модел.

1) * Рад је део истраживачке активности аутора на пројекту 149014Д *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција*, који се реализује на Филозофском факултету у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

САВРЕМЕНА КРИЗА КАО ИЗАЗОВ ЗА ПРЕИСПИТИВАЊЕ ГЛОБАЛНЕ КОНЦЕПЦИЈЕ РАЗВОЈА У СВЕТУ

Савремени свет се налази на историјском раскршћу: суочен је са бројним супротностима између технолошке хиперразвијености и социјалног субразвоја; између друштвеног карактера развоја нових производних снага човечанства и приватно-својинског корпорацијског монопола снага мегакапитала; између произвођача кризе горњих слојева финансијске хиперкласе и носиоца нових производних снага тј. носиоца реалне економије.

Криза је структурна, системског карактера и „дугог вала“ (Бродел). Произведена је на неолибералној филозофији развоја у чијем центру су радикалу тржишни фундаментализам, монетаристичка економска политика и социјалдарвинистички прагматизам. Њени социјални протагонисти су финансијска буржоазија (власници мегакапитала, ТНЦ) а политички – горњи слојеви средње класе, елите и политичке партије неолибералне и неоконзервативне оријентације. У овом контексту делују владајуће партије и медији на Западу који су у служби мегакапитала и његове неоимперијалне, глобалне доминације.

Иза тезе о радикалној приватизацији, либерализацији и дерегулацији и фетишу слободног глобалног тржишта, лежи халапљивост интереса необуржоазије и разобрученог мегакапитала који желе да несметано шире империју свог богатства експлоатацијом без граница. У овом контексту друштво се подређује економији и минимизира улога државе и субјективног фактора.

Тридесетогодишње искуство овог англосаксонског концепта глобалног друштвеног развоја оличеног у „*реганизму*“ и „*тачеризму*“ у форми „доктрине шока“, довело је до успона *турбокапитализма, капитализма катастрофе*, али и произвођења финансијске и економске кризе у свету. Реализација неолибералног концепта развоја у свету у пракси је довела до заоштравања структурних социјалних противречности, не само између различитих класа већ и између различитих регија и делова глобалног светског система (Север-Југ, светски центар-полупериферија-периферија). Као израз структуралних противречности у капиталистичком начину производње отворен је глобални грађански рат између привилеговане богате мањине и депривираних огромне већине сиромашних становника планете.

Истраживачи показују да је примена неолибералног модела развоја и асиметричне глобализације у савременом друштву до-

вела до енормног увећања разлика у платама између запослених, менаџера и власника. Тако нпр. пре тридесет година у САД однос просечних плата радника и менаџера у Америци био је 1:42 док је данас тај однос 1:411 (видети о томе анализу Н. Клајн у студији „Доктрина шока“). Такође, енормно су се повећале диспропорције у економском развоју између развијених и неразвијених земаља у свету од 1:30 до 1:150. Најнеразвијеним земљама је потребно трипо века да би достигле садашњи ниво развоја најразвијенијих. Данас 358 милијардера има богатство као 50% сиромашног становништва човечанства. Речју, на делу су процеси произвођења масовног сиромаштва у светским размерама, а то значи, не само у зонама светске полупериферије и периферије, већ се данас она шири и на зону земаља светског центра. Актуелна криза у свету показује да се свакодневно затварају бројне фирме, да се повећава број радника који губе посао, према проценама у САД дневно на десетине хиљада људи остаје без посла.²⁾ О овим процесима неки истраживачи говоре као о *обнови социјалног питања* у 21. веку, а други као *освојеврсном економском геноциду и социјалном апартхејду*; о социјалдарвинизацији друштвених односа у националним и интернационалним размерама.

Као реакција на ове структуралне неједнакости и социјално насиље у условима неолибералног убиственог „капитализма катастрофе“, у свету свакодневно нарастају нови *анти/алтерглобалистички покрети*, који својом акцијом желе оспорити хегемонију мега капитала и његових полуга моћи (ММФ, Светску банку, Светску трговинску организацију, НАТО). Широм планете настају *покрети непростајања* на садашњи модел неолибералне асиметричне глобализације, под заставом и слоганом: да „свет није на продају“, и да је „могућ бољи и праведнији свет“.

Савремени свет је доиста суочен са кризом концепта развоја и управљања глобалним процесима. Дубина проблема и радикализација актуелне кризе гони политичке и привредне елите да трагају за новим концептом развоја. На раскршћу су могући различити избори: или даља технократска и неофашистичка диктатура у форми постмодерног тоталитаризма (који ће штитити монопол

2) У најновијем извештају ОЕЦД-а (Организације за економску сарадњу развој) истиче се да је од избијања кризе, крајем 2007. године, у земљама чланицама ОЕЦД-а остало већ 15 милиона људи без посла, рачуна се да ће краја 2010. године у зони ОЕЦД-а без посла бити 57 милиона људи; да ће стопа незапослености у 2010. години у САД премашити 10%, у Немачкој ће достићи 11,8%, у Француској 11,3%. Сличан тренд ОЕЦД најављује за Јапан, Канаду, евро зону... Истраживачи сматрају да је ово највећа незапосленост после 1945. и да се она као пошаст, социјални цунами шири на различите регионе света. (видети о томе чланак Т. Вујић *ОЕЦД: до 2010. милиони људи остаће без посла*, Политика, 17. септембар 2009, стр 3.

одабране мањине богатих) или *социјал-демократска алтернатива*: развој усмерен према слободи и срећи сваког човека, равноправности свих грађана и народа савременог човечанства.

Обновљена аутентична социјал-демократија (за разлику од илузионизма присталица „трећег пута“ и жуте неолибералне социјал-демократије која је инструментализована за потребе мегакапитала и његову хегемонију у свету) *има шансу да поново повеже идеју слободе, тј. демократије, са идејом братства и социјалне једнакости*. Без чијег хармонијског остваривања у друштвеној пракси нема симфоније, социјалне фузије – реализације идеје о уједињеном човечанству. Исход избора у ком правцу ће се развијати човечанство није ствар богова већ људи и елита. Зависиће од нашег моралног и политичког улога и ангажованости у нове облике друштвених борби, које неће бити пуко понављање јучерашњих (А. Турен). Актери нових друштвених промена већ стасавају из редова нове радничке класе, али и антисистемске интелигенције, нових друштвених покрета – који су носиоци нових производних снага, али и програма борбе за општељудску еманципацију, за праведније и солидарније друштво, за толеранцију различитости, глобализацију разумевања и културу мира у свету, за дијалог и партнерство различитих цивилизација.

Свет се налази на раскрићу, а актуелна криза представља само врх леденог брега испод кога се крије дубока социјална криза, криза концепције и стратегије развоја. Извесно је, да без радикалног заокрета у глобалној концепцији и стратегији друштвеног развоја, без напуштања неолибералне стратегије развоја, нема изласка из кризе нити напретка човечанства.

БАЛКАНСКИ ГЕОПОЛИТИЧКИ КОЛОВРАТ – ОД ПЕРИФЕРИЈЕ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ БЛОКУ ДО НОВЕ ПЕРИФЕРИЈЕ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Балкан, као геопростор на коме се секу лукови различитих цивилизација, као да има судбину кроз историју да буде верига, граница и мост међу световима. Само у 20. веку он је неколико пута променио своју геополитичку позицију, али у знаку коловрата. Од неразвијене периферије у условима капитализма пре Другог светског рата, до периферије у условима ауторитарног социјализма (у констелацији земаља тзв. социјалистичке заједнице), до нове периферије у условима евроинтеграцијских процеса данас.

Овде се не ради само о пукој *геополитичкој транзицији* Балкана данас од Истока ка Западу, већ и кључним социолошким одликама – карактеристикама – настајања зоне друштава периферног капитализма: у форми периферизације његове привреде, друштва и културе на основу реализације неолибералне стартегије зависне модернизације. У овом контексту на Балкану, у току је формирање нове *зоне зависних друштава*, које карактерише субразвој (развој неразвијености А. Г. Франк). Конституисање дегенерисане социјалне структуре са израженим социјалним неједнакостима, структурним противречностима и сукобима, наглашеном културом зависности и формалне представничке демократије, реколонизацијом и протекторацијом овог простора.

Овај регион је, у ланцу поделе рада у глобалном светском систему, данас предодређен да представља зону јефтиних сировина и најамне радне снаге надпросечно експлоатисане. Зону, сиве економије и тржишта за пласирање туђе робе. У политичкој структури суочени смо са вишепартизмом и неразвијеним и отуђеним парламентаризмом; са репродукцијом марионетских политичких структура власти. У економској и политичкој свери је извршена олигархизација друштва; главна класа у њему је компрадорска необуржоазија у савезу са новокомпонованом политократском елитом.

Транзиција на овом геопростору, како показује двадесетогодишње искуство, реализовала се у форми неолибералне зависне модернизације као „доктрима шок терапије“ без социјалне одговорности. Данас можемо закључити – да је она, по својим учинцима, представљала својеврсни социјални цунами и економски генотип, који су девастирали постсоцијалистичка друштва. Наиме, транзиција је довела до историјске капиталистичке рестаурацију, уз велику социјалну цену и људске жртве, и није решила ни једно горуће питање кризе и развоја ових друштава.

Актуелна криза у свету заострила је бројне противречности и на Балкану, а посебно оне које се тичу репродукције и развоја. Показало се да у овим друштвима влада конфузија у избору развојног модела, те да се њихов развој одвија у духу клониране имитације, „шок терапије“ по рецептима ММФ-а и Светске банке, односно да не постоји оригинална стратегија друштвеног развоја нити аутономна стратегија регионалне сарадње и интеграције. *Заједнички именитељи привредног и друштвеног развоја балканских земаља* су: да пате од перманентне рецесије; финансијске презадужености; у току је њихова радикална деиндустријализација; масовна незапосленост; сиромаштво; привредни раст је базиран на страном капиталу; продубљивање регионалних разлика унутар појединих

земаља (метрополизиција развоја и територијална асиметричност у развоју) и демографски дебаланси (висок степен сенилизације и депопулације). Речју, може се закључити да са аспекта развоја овог региона, изузев Словеније, имамо изгубљене две деценије у развоју; очигледно је заостајању овог региона, који „трчи мртву трку“ како би достигао степен развоја из 1989. године.

Извесно је да се *излаз из кризе постсоцијалистичких друштава на Балкану мора потражити изван сада владајуће неолибералне стратегије* – англосаксонског модела развоја који је, под фирмом приватизације, либерализације и дерегулације, уништио привреду већине земаља у овом региону. Хтеле или не хтеле, пре или касније, политичке и привредне елите у овим земљама, притиснуте тежином економских и социјалних проблема и широким незадовољством народа и грађана – мораће да потраже *спас у социјалдемократској стратегији развоја*, која ће омогућити не само транзицију са социјалном одговорношћу, већ и претпоставке за трајан мир и стабилност у овом региону.

ПРОГРАМСКЕ, КОНЦЕПЦИЈСКЕ ОДРЕДНИЦЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКОГ МОДЕЛА ДРУШТВЕНОГ РАЗВОЈА

Имајући у виду историјско и теоријско искуство везано за социјалдемократију као покрет, модел развоја и институционализовани поредак, могли бисмо закључити да кључне и основне програмске одреднице аутентичне социјалдемократске концепције друштвеног развоја су:

- *мешовит социјални и политички модел развоја и управљања друштвеним променама, као синергија концепта и принципа либерализма и социјализма;*
- *плурализам својинских односа и социјално усмерена тржишна привреда;*
- *грађанска политичка заједница са високом аутономијом цивилног друштва и социјалном и правном државом;*
- *развијено радничко акционарство запослених у микроструктури друштва;*
- *директна (непосредна) демократија, партиципативна демократија и самоуправљање;*
- *развијени облици и пракса локалне и регионалне самоуправе;*

- *јединство политичке и социјалне демократије;*
- *принцип поделе и демократске контроле власти, одговорни парламентаризам и одговорна влада;*
- *независно судство и независни медији;*
- *историјски компромис рада и капитала и партнерство свих социјалних актера за излазак из кризе и развој друштва;*
- *модернизација и развој привреде – отвореност према изазовима научно-техничког прогреса;*
- *нова развојна концепција, рационализација система управљања, професионални компетентни менаџмент, привредне елите;*
- *афирмација радничких права (права запослених) из области радног и социјалног законодавства;*
- *активна социјална политика, са развијеним програмом социјалне сигурности и институционализованим механизмима за њено остваривање,*
- *остваривање универзалних људских права и слобода;*
- *ревизија свих облика криминалне приватизације;*
- *борба против свих облика сиромаштва, депривације и доскриминације и неправде у друштву;*
- *остваривање толеранције – етничке, религијске, расне, полне, културне;*
- *разграничити/диференцирати пословну елиту друштва од тајкунизације – лумпенбуржоазије;*
- *политика регионалног развоја у функцији напретка свих делова земље и њихове демократске интеграције у глобалном друштву;*
- *активна политика националне равноправности;*
- *развијена стратегија регионалне балканске сарадње у привреди, политици и култури;*
- *развијање дијалога и партнерства различитих цивилизација као основе развитка културе мира и борбе за мир;*
- *за улазак у евроинтеграцијске процесе и евроазијске интеграције;*
- *против уласка у НАТО, а за партнерство за мир;*
- *несврстана спољна политика, мирољубиве активне коегзистенције међу народима и државама;*

- *сарадња са свим демократским и прогресивним покретима и партијама у свету у борби за мир и развој света.*

Социјалдемократски модел развоја утемељен је на интегралном, хуманистичком концепту развоја, који подразумева начело друштвене праведности, солидарности и равноправности, квалитет људског живота; развој у коме се јасно подвлачи да човек мора бити „покретач, циљ и корисник“ тог процеса... Солидан напредак свих људи и сваког човека („*популарум прогрессио*“ Ф. Мајор). У средишту тог концепта развоја јесу: слобода, равноправност, мир, људско достојанство, социјална правда и солидарност. То је развој усмерен према слободи и срећи сваког човека и свих народа савременог човечанства.³⁾

У епохалном историјском смислу *ауентична социјалдемократија*, као модел друштвеног развоја, друштвени покрет и поредак друштвених односа, представља прелазну (транзициону) етапу револутивног развоја друштва на путу – и у хоризонту ка посткапиталистичкој цивилизацији. Она има потенцијал и снагу да ствара широку коалицију актера који отварају пут ка реалној и могућој будућности глобализације разумевања и солидарности, уједињавања човечанства, као заједнице равноправних грађана и народа. У савремености, социјалдемократија као формација снага прогресивних друштвених промена јавља се у форми коалиције савремене левице и снага левог центра. Она је широк покрет актера у борби за остваривање људских права, за социјану правду и солидарност, за толеранцију и мир у свет, за друштвени прогрес и општељудску еманципацију. Као таква, *социјалдемократија утире пут транзицији са социјалном одговорношћу* и ауентичном остваривању процеса универзализације људских права и слобода у условима глобализације. У том контексту социјалдемократија треба, кључну одредницу из корпуса људских права, да преузме од савремене „нове деснице“ која идеологију људских права злоупотребљава, лицемерно инструментализује у политичке сврхе ради остваривања империјалне хегемоније у свету.

Повезујући дугорочне и краткорочне интересе традиционалног и модерног света рада, борбу за радно-класну и општељудску еманципацију, *савремена социјалдемократија* израста у покрет који има не само демократску политичку културу већ и морални углед

3) Видети опширније о томе у студији Слободанке Недовић *Држава благодестања – идеје и политика*, Београд, Драганић, 1995; и ауторовим студијама: *Савремено друштво: стратегије развоја и актери*, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр.189; *Друштвене промене и актери (огледи о савременој левици)*, Правни факултет, Ниш, 1999. као и у студији Бране Марковића *Социјалдемократија и социјалдемократске странке*, „Службени гласник, Београд, 2007.

и политичку чврстину, да гради широк коалициони капацитет са бројним странкама левице и левог центра, како у освајању тако и у вршењу власти; у борби за друштвене реформе, развој и прогрес; али и спремност на историјски компромис са другим друштвеним снагама када је у питању борба за мир у свету, еколошки опстанак човечанства; када су у питању витални интереси грађана, народа, државе и човечанства. Наравно, овај изазован програм социјалдемократија може остварити само ако обнови везу са модерним светом рада – протагонистима нових производних снага и уколико не следи налог „политичке коректности“ према центрима савремене моћи, односно избегне перфидну замку пацификације, идеолошког припитомљавања, погубне инструментализације од стране разобручене звери мегакапитала и њихових идеолога. Уколико, као покрет, остане принципијелан актер друштвених промена и протагонист еманципације човека у новим историјским условима. Речју, уколико делује у савремености као актер револуције рада и глобализације са „хуманим лицем“, глобализације разумевања и солидарности у свету. У том смислу и *социјалдемократија као покрет* мора се и сама мењати, унапређивати свој програм, модернизовати стратегију деловања и метод борбе, јер како истиче А. Турен, у својој студији „Критика модерности“ (2007): „*Сутрашње борбе неће бити понављање или модернизација јучерашњих*“.⁴⁾

Својевремено је *Карл Маркс* записао – да се светска историја час одиграва у форми трагедије а час у форми комедије, као и да *револуције као епохални процеси* (каким је сматрао и пролетерску револуцију) „стално критикују саме себе, непрестано се прекидају у свом властитом току, враћају се на оно што је привидно свршено да би га изнова отпочеле, исмејавају окуртно и темељито половичности, слабости и кукавичлуке својих првих покушаја... оне непрестано изнова измичу пред неодређеном горостасношћу својих властитих циљева све док није створена ситуација која онемогућује сваки повратак на старо...“⁵⁾ Време је да и савремена социјалдемократија схвати да уколико жели да представља еманципаторску снагу друштвених промена, она мора напустити идеологију неолибералног прагматизма, моноцентричног америчког глобализма и политичког опортунизма. Она се одлучно мора вратити модерном свету рада и програму одрживог хуманог развоја човечанства, ре-

4) Видети опширније у студији А. Турена *Критика модерности*, Политичка култура, Загреб, 2007.

5) К. Маркс, *Осамнаести Брумаире Лоуиса Бонамарте*, Напријед, Загреб, 1973, стр. 149.

афирмишући високе принципе револуционарног грађанства садржане у слогану „слобода, једнакост, братство“.

Нажалост, ни 220 година после велике грађанске револуције, њени универзални принципи о слободи, једнакости и братству као одреднице програма радикалне општељудске емаципације, још нису остварени. И либерализам и социјализам као покрети својатали су ове принципе и у пракси су их супротстављали и злоупотребљавали. Либерали су то чинили са принципом слободе, социјалисти са принципом једнакости. То данас чине и неолиберали. У контексту своје *антиреволуције*, која је довела до рестаурације капитализма у новим зонама светског система, неолиберали одвајају принцип слободе од принципа једнакости и братства. Отуда данас у пракси имамо злоупотребу идеологије људских права, ширење процеса експлоатације и империјализма без граница“ у форми асиметричног модела глобализације, који омогућују да богати постају све богатији а сиромашни сиромашнији.

Ваља подвући да једино *аутентична социјалдемократија* може помирити начела *слободе, једнакости и братства* и последно се борити за њихово остварење у друштвеној пракси. Притом треба, да не би било илузије и забуне, истаћи: социјалдемократија је кроз историју играла амбивалентну улогу – час као потпорањ капитализма као поретка капиталодноса и „капитало-парламентаризма“ А. Негри), а час као актер његовог оспоравања и промене, као протагонист „антагонистичке партиципације“ (Л. Басо), стратегије антикапиталистичких структурних реформи које су отварале пут ка социјалној држави и демократском социјализму. Социјалдемократија је у пољу нових противречја савременог капитализма једна од стратегија демократског управљања друштвеним променама. Но, она као коалиција снага левице и левог центра може представљати актера транзиције са социјалном одговорношћу и мост према посткапиталистичкој цивилизацији. *Комунизам*, као револуционарни покрет данас је стигматизован од стране нове деснице као тоталитарни иако је и он својом радикалном визијом о бескласном друштву као асоцијацији слободних произвођача и грађана, произашао из духа модерне и просвећености и недовршене грађанске револуције. *То је за сада стратегија одложене будућности* човечанства, за коју ће се са новим жаром, надом и енергијом борити нека нова генерација, која неће пристати да живи у антиутопији нове Орвелијане, света мекдоналдизације, постмодерне потрошачко-технокртске диктатуре над потребама и која ће тежити да у јединству оствари принципе слободе, једнакости и братства, што је услов за истински историјски искорак из класног

друштва и уједињавање човечанства, као заједнице равноправних народа и грађана и за истинску и потпуну еманципацију човека и хуманизацију друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Слободанка Ненадовић, *Држава благостања – идеје и политика*, Београд, Драганић, 1995;

Љубиша Митровић, *Савремено друштво: стратегије развоја и актери*, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр. 189.

Љубиша Митровић, *Друштвене промене и актери (огледи о савременој левици)*, Правни факултет, Ниш, 1999.

Бране Марковић, *Социјалдемократија и социјалдемократске странке*, “Службени гласник, Београд, 2007.

А. Турена *Критика модерности*, Политичка култура, Загреб, 2007.

К. Маркс, Осамнаести Брумаире Лоуиса Бонамарте, Напријед, Загреб, 1973.

Ljubisa Mitrovic

SOCIAL-DEMOCRATIC ALTERNATIVE OF DEVELOPMENT – STRATEGIC OF OVERCOMING CRISIS AND MODEL OF SOCIAL-RESPONSIBLE TRANSITION

Summary

Starting with presentation of a critique of dominant strategy of development in the states in transition, impersonated in neo-liberal subordinated modernization that had been created as the product of restoration of capitalism of the periphery in Balkan, author of this article attempted to find an alternative strategy of development. The author argues that the strategy of transition that includes the element of social responsibility could be found exactly in social-democratic model of development. The author also presented objectives and values of social-democratic development in society and the possibilities for its implementation in the societies in the Balkan states.

Key words: Balkan, transition, restoration

УДК: 321.01:329.14
Примљено: 26. октобра 2009.
Прихваћено: 8. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 307-324.

Миша Стојадиновић

Институт за политичке студије, Београд

Петар Матић

Институт за политичке студије, Београд

ЗЕМЉЕ У ВРТЛОГУ ТРАНЗИЦИЈЕ

Сажетак

Основна сврха овог рада је разоткривање суштине процеса транзиције. Главне методе које аутор користи у овом раду су метод анализе садржаја и компаративни метод.

Аутор у овом раду разматра сложеност процеса транзиције. Различита искуства земаља које пролазе кроз процес транзиције представљају један од најважнијих скупова економских и друштвених експеримената икада спроведених, који би требало да обезбеди добру прилику за истраживање и ради разумевања процеса реформе и ради остваривања увида у њихово искуство.

Процес транзиције је веома комплексан, али и неизбежан у социјалистичким друштвима, што не значи да га треба спровести по сваку цену. Морамо бити веома опрезни уколико желимо да успешно дођемо до краја овог процеса. Ограничени успеси овог процеса показују да ми морамо бити конзистентни у примењивању научних сазнања и искуства других земаља уколико желимо да успешно превазиђемо транзицију.

Кључне речи: транзиција, економија, политика, култура, типологија, фазе, резултати, Србија.

Транзиција представља друштвену трансформацију која подразумева дубоке и корените промене читавог друштвеног система. Пут кроз транзицију је веома дуг, тежак и болан. Он је праћен падом друштвеног производа, повећањем незапослености, инфлацијом, растом социјалних неједнакости... Промене које се дешавају у друштвима приликом транзиције могу се видети у економској, политичкој и културној сфери друштва.

У овом раду ћемо покушати да дамо одговор на следећа питања:

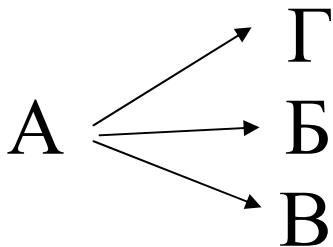
- Да ли постоји један универзални модел транзиције?
- Како се транзиција манифестује у економској, политичкој и културној сфери друштва?
- Типологија и фазе транзиције?
- Који су резултати транзиције у појединим земљама?

* * *

Оно што на самом почетку треба истаћи је да не постоји један универзални модел транзиције, већ се пре свега ради о великом броју транзиционих процеса који су у великој мери обележени карактеристикама друштвеног система у коме се дешавају. Углавном се на транзицију гледа као на једносмеран процес где требамо стићи од једне до друге тачке (од тачке А до тачке Б). Оно што се приликом спровођења транзиције може одредити јесте почетна тачка (мада ни то није нимало лако), док крајња тачка представља праву непознаницу.

А → Б

Када одредимо тачку А (тј. тачку од које почињемо) потребно је изабрати одређену стратегију и спровести транзицију. Али, ма колико ми желели да из тачке А дођемо до тачке Б не можемо бити сигурни у то да ће се након спровођења планираних мера то сигурно и десити. Оно што са сигурношћу можемо рећи је да ће се, када једном започнемо процес транзиције, нешто десити:



Али, не постоје никакве гаранције да ће се након транзиције десити оно што смо ми желели. И мада је тачка Б била тачка којој

смо тежили, на крају се наше друштво може наћи и у тачки Г и у тачки В (или некој другој тачки), ма колико оне за нас биле неповољне и ми желели да их избегнемо.

Уколико се посматра ситуација само на Балкану може се видети да је, за сада, једино Словенија, која се определила за комбинацију либерално-демократског и социјал-демократског модела друштвеног развоја, напредовала у транзицији, док су све остале земље доживеле регресију.

Словенија, Пољска, Чешка и Мађарска су земље које се налазе на самом челу земаља које су биле захваћене транзицијом. Оне су најбрже изашле из ове трансформације и направиле заокрет ка позитивним стопама раста. Оно што се са друге стране може приметити је да је много већи број земаља које су захваћене овим процесом имале негативно искуство.

Наша земља се у транзицији нашла пред још једним великим проблемом који, такође, у великој мери отежава и онако *трновит* пут који наша земља мора прећи да би се извукла из овог непредвидљивог процеса, а то је проблем неповерења у нашу политичку сцену.

Табела бр. 1: Колики је степен поверења у владајућу коалицију?¹⁾

ОДГОВОР	Процент
Велики	1.9
Осредњи	26.8
Мали	29.7
Никакав	37.6
Без одговора	4.1
УКУПНО	100%

Табела бр. 2: Колики је степен поверења у опозиционе странке?²⁾

ОДГОВОР	Процент
Велики	5.4
Осредњи	30.8
Мали	31.4
Никакав	28.6
Без одговора	3.8
УКУПНО	100%

1) Маринковић, Дарко, "Синдикати и политичке странке у транзицији", *Политичка ревија*, стр. 39-61, Институт за политичке студије, Београд, 2/2009, стр. 54.

2) Исто, стр. 55.

Уколико погледамо ове табеле можемо видети да око 2/3 грађана има мало или никакво поверење, како у владајућу коалицију, тако и у опозиционе странке. То је веома озбиљан проблем јер политичари су ти који би требало да изнесу овај процес на својим леђима и омогуће нашој земљи да се опорави од кризе у коју је запала.

*
* *
*

Како се процес транзиције манифестује у промени једног друштвеног система у други може се видети на основу графика 1-3 који показују до којих све промена долази приликом трансформације социјалистичког система у капиталистички (наравно ради се о идеалним типовима).

Код економске трансформације, прва ствар коју је неопходно урадити је обезбедити да приватна својина постане универзални принцип економског живота. То, међутим, не подразумева да се све мора по сваку цену и на било који начин приватизовати. Приватизација се мора извести плански и на начин који ће омогућити брз опоравак привреде (што није био случај у нашој земљи где се приватизација спроводила и још увек спроводи стихијски, без неких механизма контроле). Затим, потребно је ослободити се централног планирања од стране државе и створити слободно тржиште. Држава ће и даље имати значајну улогу, али пре свега у стварању амбијента у коме независно тржиште може неометано да функционише.

Што се тиче политичке сфере друштва, неопходно је извршити децентрализацију власти и омогућити развој цивилног друштва у коме ће постојати слобода говора, мишљења, политичког деловања. Потребно је радити на развоју критичке јавности и сузбијању било каквих цензура и репресија.

У културној сфери друштва потребно је радити на развоју индивидуалне личности која ће се ослободити ауторитарних стега. Затим, треба радити на развоју науке и отварању друштва ка свету (аутархичност је сигуран пут ка заостајању друштва и спречавању било каквих позитивних реформи).

График бр. 1: Промене у економској структури друштва

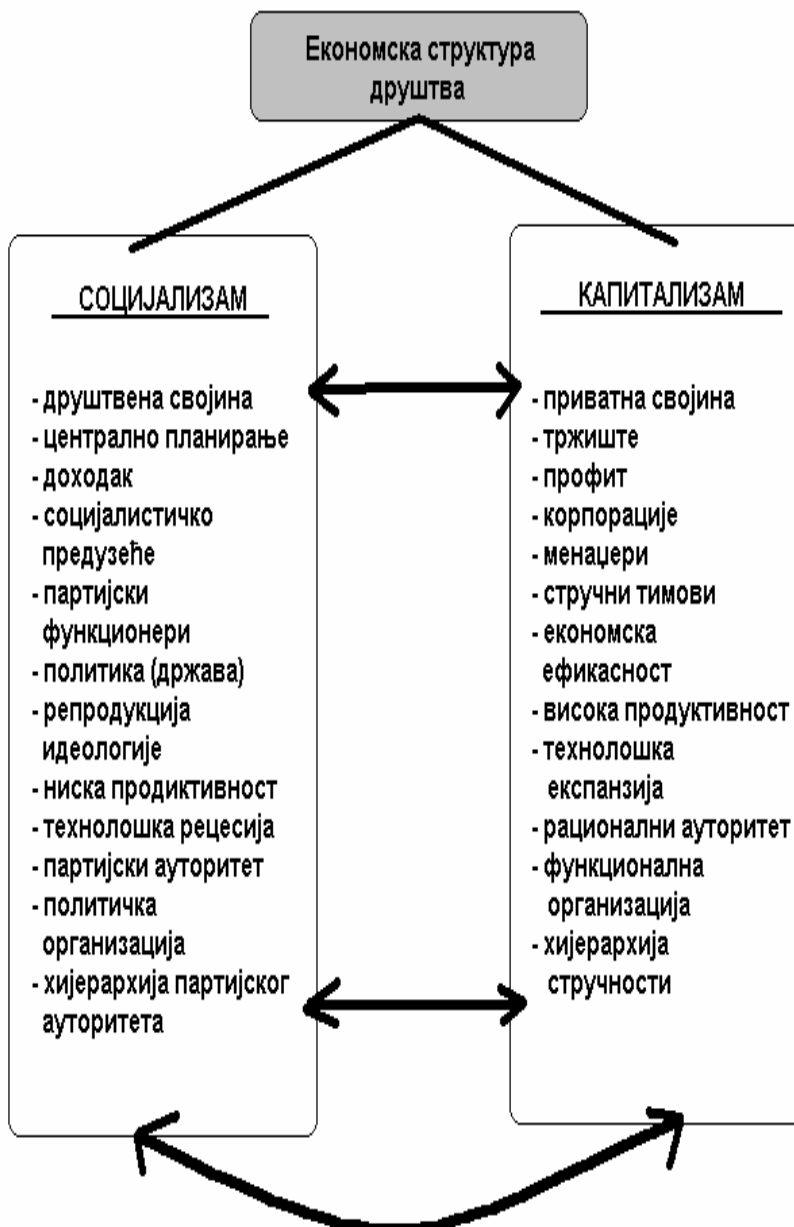


График бр. 2: Промене у правно-политичкој структури друштва

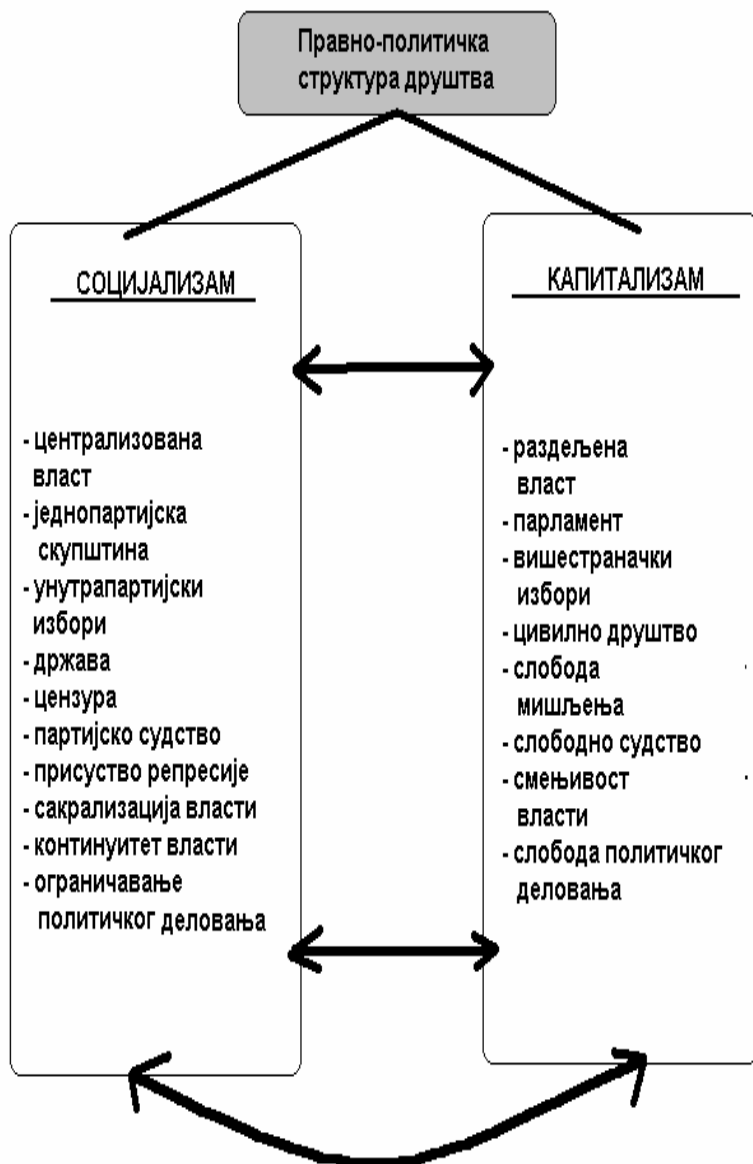
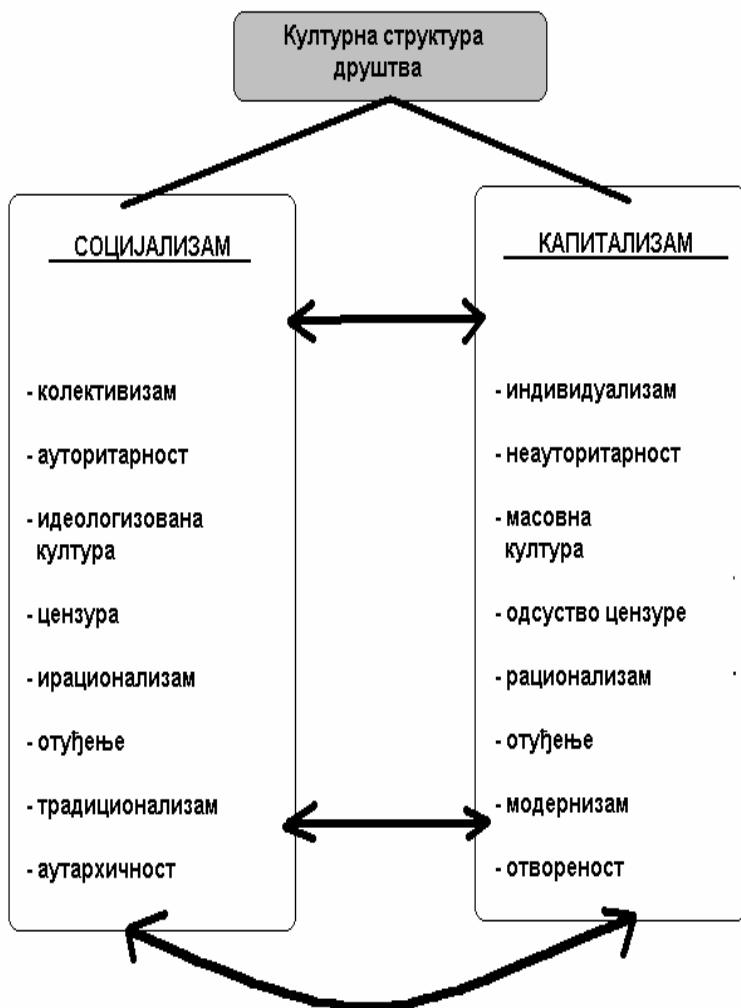


График бр. 3: Промене у културној структури друштва



Да би се извршила успешна транзиција није довољно само спровести приватизацију друштвене имовине, већ и створити услове који ће то омогућити. Главни предуслови који се морају испунити зарад успешности транзиције су следећи³⁾:

3) Вејновић, Душко, "Теорија транзиције и друштвена криза", *Социолошки преглед*, стр. 149-178, Социолошко друштво Србије, Београд, 1-2/2004, стр. 41-42.

1. Формирање слободног тржишта које неће никаквим границама и царинама штитити домаћу производњу. Она би требало да се штити ценом и квалитетом јер је то једини начин да она буде конкурентна на међународном тржишту.
2. Стабилна конвертибилна валута, то је нешто што ми тек треба да обезбедимо уколико желимо да се извучемо из кризе.
3. Коректна (у смислу закона који су за све једнако важећи) и стимулативна фискална политика (у смислу да даје пореске олакшице онима који улажу у проширење капацитета чиме омогућавају отварање нових радних места).

* * *

Треба истаћи да, иако се у пракси не може наћи један универзални модел транзиције, могуће је, ипак, направити неку врсту типологије транзиција и стратегија које се примењују за њено спровођење и воде ка стварању различитих типова друштава (погледати табелу бр. 3).

Табела бр. 3: Тип транзиције, модел стратегије и тип друштва⁴⁾

Тип транзиције	Модел стратегије	Тип друштва
1. Инверзна, регресивна, предмодерна	Ретрадиционализација (етнофеудализам tribal society)	Традиционално, предграђанско, протомодерно
2. Реверзибилна неолиберална	Зависна модернизација (неолиберализам)	Капиталистичко, периферно, зависно
3. Реверзибилна неоконзервативна	Деформисана реалсоцијалистичка модернизација (неоетатизам)	Полупериферно, политократско
4. Прогресивна социјал-демократска (транзиција са социјалном одговорношћу)	Социјалдемократска модернизација (социјално партнерство, социјална држава, welfare state)	Модерно, развијено, плуралистичко, социјалдемократско друштво

Инверзивна регресивна транзиција користи стратегију ретрадиционализације и води у традиционално, предграђанско друштво. *Реверзибилна неолиберална транзиција* користи стратегију зависне модернизације и води у зависно, капиталистичко и пери-

4) Митровић, Љубиша, *Савремено друштво. Стратегије развоја и актери*, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр. 167.

ферно друштво. *Реверзибилна неоконзервативна транзиција* користи стратегију деформисане реалсоцијалистичке модернизације и води ка стварању полупериферног друштва. *Прогресивна социјал-демократска транзиција* користи стратегију социјал-демократске модернизације и води ка стварању модерног социјал-демократског друштва.

Сам процес трансформације земаља у транзицији пролази кроз одређене фазе. В. Клаус указује на то да транзиција пролази кроз три основне фазе при чему свака има своју спонтану и планску страну⁵⁾:

I – фаза

Спонтана фаза почиње пропашћу старих институција које нису више биле у стању да функционишу јер су постале неефикасне. Овакви услови се јављају пред крај социјалистичког система када владајућа партија престаје да влада, а понекада и да постоји, чиме се стварају повољни политички услови, јер се јавља национално јединство. То јединство је, међутим, негативно, јер се ради о уједињавању само у односу према старом систему. Тада је повољно кренути у брзе и болне мере јер је народ спреман да учествује у њима. Централно планирање нестаје у току ноћи, почиње да функционише тржиште које је још увек неефикасно јер нису развијени механизми који би то омогућили.

Планска страна се огледа у остваривању мера политичке либерализације, уклањање старих субвениција, политици фискалне и монетарне стабилности, независности централне банке, балансирању буџета и либерализацији цена и спољашње размене. Уклањање субвениција доноси високе скокове цена, али то је неопходно учинити одмах јер ће то касније постати немогуће. Ова фаза је, дакле, веома погодна за остваривање мера по принципу *шок терапије*. Да би се избегла галопирајућа инфлација потребно је спровести рестриктивну фискалну и монетарну политику.

II – фаза

У другој фази спонтана страна се огледа у реакцији на фазу либерализације и дерегулације. Стање у том тренутку је веома тешко, праћено инфлацијом и великом стопом незапослености грађана. Као резултат оваквог стања нестаје почетна еуфорија грађана и губи се национално јединство (и то углавном оно негативно). Институционални вакум се злоупотребљава, расту неједнакости у

5) О овоме опширније можете видети Клаус, Вацлав, "Промене система. Осетљива мешавина плана и спонтаности", *Економска политика*, Борба, Београд, 1996.

богатству... У том тренутку је преломна тачка када се прави одлука између настављања започете стратегије трансформације или се одустаје од ње и предузимају се неефикасне и половичне мере које неће довести до жељених резултата.

Планска страна ове друге фазе се огледа у приватизацији која мора да се обавља брзо, али при чему треба тежити да држава максимизује своје приходе од ње. При том, политичари морају да дају јасна правила игре без превеликих и лажних обећања. Потребно је спроводити разумну социјалну политику где ће помоћ добијати сви они којима је она неопходна. С друге стране награде морају да се доведу у вези са учинком.

III – фаза

Трећа фаза се назива рана пост-трансформациона фаза. У тој фази земља почиње да излази из транзиције, али је још увек недовољно развијена. Наравно, и ова фаза носи своје изазове због чега је потребно наставити са пажљивом реформаторском политиком.

Погледајмо како на процес трансформације гледа познати амерички аналитичар З. Бжежински. Његово схватање процеса транзиције се подудара са схватањем Вацлава Клауса, барем што се тиче броја фаза кроз које пролази процес транзиције, али он указује и на неке специфичности тих фаза.

По њему транзиција, такође, пролази кроз три фазе (погледајте табелу бр. 4). Прва фаза траје 1-5 година. Главни политички циљ ове фазе је трансформација, док је економски циљ стабилизација. Друга фаза траје 3-10 година. Главни политички циљ ове фазе је прелазак од трансформације ка стабилизацији, док је економски циљ прелазак од стабилизације ка трансформацији. И на крају, трећа фаза траје 5-15 и више година. Главни политички циљ је консолидација, док је економски циљ непрекидни успон.

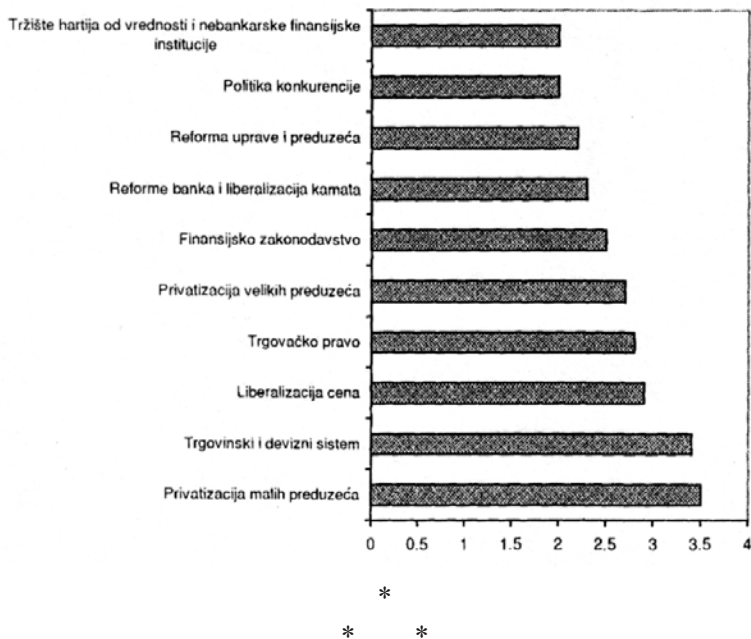
Табела бр. 4: Фазе посткомунистичке трансформације⁶⁾

Прва фаза: 1-5 година Политички циљ: трансформација Економски циљ: стабилизација			
СИСТЕМИ			
Политички	Правни	Привредни	Западна помоћ
Успостављање базичне демократије Слобода штампе Крај једнопартијског система Почетна демократска коалиција за промене	Елиминација арбитрарне државне контроле	Укидање контроле цена и субвенција	Монетарна стабилизација
Друга фаза: 3-10 година Политички циљ: од трансформације ка стабилизацији Економски циљ: од стабилизације ка трансформацији			
Политички	Правни	Привредни	Западна помоћ
Нови устав и изборни закони Избори Децентралисана регионална самоуправа Стабилна демократска коалиција – нова политичка елита	Стварање законских оквира за власништво и бизнис	Банкарски систем Приватизација малих и средњих предузећа Појављује се нова економска класа	Инфраструктурни кредити Техничка и менаџерска помоћ Повластице у размени Почетак иностраног инвестирања
Трећа фаза: 5-15 и више година Политички циљ: консолидација Економски циљ: непрекидни успон			
Политички	Правни	Привредни	Западна помоћ
Стварање стабилних демократских партија Преовлађујуће демократска политичка култура	Независно судство и правна култура	Свеобухватна приватизација Настаје предузетничка култура	Крупна инвестирања из иностранства Улазак у крупне западне органе

Колико је транзиција комплексан процес показује и то да се она не одвија равномерно у свим областима друштва.

6) Митровић, Љубиша, *Социологија*, Институт за политичке студије, Београд, 2003, стр. 377-378.

На основу графика бр. 4 може се видети да су реформе најдаље одмакле у приватизацији малих предузећа, затим у девизној и спољнотрговинској либерализацији и елиминисању контроле цена. С друге стране, реформе су најмање одмакле у регулисању и надгледању банкарског и финансијског сектора, развоју и подстицању политике конкурентности, реструктурирању великих предузећа и реформисању управе у приватном и јавном сектору.

График бр. 4:⁷⁾

Транзиција је, ма колико била болан процес неопходна уколико желимо да се друштвени систем ослободи стега и напредује. Поред свих невоља, на крају, транзиција ипак доноси одређене позитивне трендове (наравно под условом да се правилно спроведе), а то су⁸⁾:

- неопходност убрзане рационализације и увећање ефикасности и стабилности институција (кретање од партикуларног ка универзалном моделу);

7) Ковачевић, Радомир, "Транзиција земаља централне и источне Европе у тржишну привреду", *Привредна изградња*, стр. 149-178, Институт за спољну трговину, Београд, 3-4/2002, стр. 163.

8) Нешковић, Слободан, "Неки битнији аспекти политичких процеса и реформи у Републици Србији" у условима транзиције", *Политичка ревија*, стр. 385-408, Институт за политичке студије, Београд, 2/2005, стр. 393.

- отварање институција и њихова демократизација (плурализам, јавно мњење);
- успостављање равнотеже између политичке мобилизације и партиципације у односу на институције и њихово функционисање пуним капацитетима;
- национална интеграција и њена адаптација светским процесима;
- адаптибилност институције (функционална, генерацијска, временска);
- сложеност институција и њихова аутономност и
- кохеренција институција и прецизно дефинисање њихове улоге у институционалној мрежи (повезаност са референтним субјектима, унутрашњи консензус, персонални распоред итд.).

Како ће стратегија коју смо применили у неком друштву деловати у великој мери зависи од услова који владају у том друштву. Уколико направимо преглед бруто домаћег производа неких земаља које су погођене овим процесом можемо видети да су се неке земље сасвим лепо снашле у овом процесу, док другима предстоји још увек дуг и неизвештан пут.

На основу табеле бр. 5 можемо направити поделу земаља на:

1. пуноправне чланове ЕУ које су већ 2003. премашиле ниво GDP из 1990. године;
2. пуноправне чланове ЕУ чији је GDP у 2003. негде на нивоу из 1990. године или чак далеко испод њега и
3. потенцијалне чланове ЕУ, чија се велика већина налази у доста неповољном положају и где се поставља питање да ли ће и када оне достићи ниво GDP на предтранзиционом нивоу.

Табела бр. 5: Бруто домаћи производ, промене
у % према претходној години⁹⁾

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007*	2008*	Index 1990=100 2003	Index 1995=100 2003
Чешка Република	3,3	3,1	2,0	2,9	3,3	6,5	6,4	5,0	5,2	109,5	115,0
Мађарска	5,2	3,8	3,5	2,9	3,3	4,1	3,9	2,7	3,1	119,3	134,6
Пољска	4,0	1,0	1,4	3,7	4,0	3,6	6,1	6,0	5,5	152,0	136,4
Словачка Република	2,0	3,8	4,4	4,0	4,5	6,0	8,3	8,5	8,0	116,6	134,9
Словенија	4,6	2,9	2,9	2,2	3,4	4,0	5,2	5,0	5,0	129,9	133,8
СЕЕС-52)	3,9	2,2	2,2	3,4	3,8	4,5	5,9	5,4	5,2	132,6	131,4
Естонија	7,3	6,5	6,0	4,4	5,6	10,5	11,4	9,5	8,6	103,6	149,9
Летонија	6,8	7,9	6,1	7,0	5,2	10,6	11,9	8,9	8,0	78,6	158,4
Литванија	4,0	6,5	6,8	7,5	5,7	7,6	7,6	7,0	6,5	87,0	150,1
Бугарска	5,4	4,1	4,8	4,5	4,5	6,2	6,1	6,0	6,0	92,4	109,4
Румунија	2,1	5,7	4,9	4,7	4,5	4,1	7,7	6,0	5,5	97,7	108,8
СЕЕС-10 2)	3,8	3,1	3,0	3,8	4,0	4,8	6,5	5,7	5,5	122,4	128,3
Хрватска	2,9	4,4	5,2	4,3	3,2	4,3	4,8	5,0	5,0	98,1	135,4
Македонија	4,5	-4,5	0,3	2,8	4,0	3,8	3,1	4,0	4,0	89,7	113,9
Србија	5,2	5,5	4,5	2,4	8,6	6,2	5,7	5,0	5,0	53,4	111,2
Црна Гора	-	-0,2	1,7	2,5	3,0	4,0	6,5	5,0	5,0	-	119,9
Русија	10,0	5,1	4,7	6,8	4,5	6,4	6,7	6,9	5,2	79,0	127,3
Украина	5,9	9,2	5,2	8,5	6	2,6	7,1	6,5	6,0	53,8	112,7
CIS 2)	8,3	6,0	4,8	7,0	-	-	-	-	-	75,4	126,9

9) Стевановић, Симо, Ђоровић, Милутин, Милановић, Милан, "Анализа неких резултата досадашње транзиције у Србији и источноевропским земљама", *Економске теме*, стр. 99-110, Економски факултет, Ниш, 3/2008, стр. 103.

Оно што треба напоменути је да већина земаља из ове треће групе има стагнацију привреде већ више од четвртине столећа. Овакав проблем није нимало лако решити и због тога је под хитно потребно предузети све мере које би ојачале њихову привреду и учиниле је конкурентном на међународном нивоу. Што се тиче Србије, може се видети да је она далеко од остваривања предтранзиционог нивоа GDP. Колико се наша земља налази у неповољном положају може се видети и на основу следеће табеле.

Табела бр. 6: Кретање стопа цена на мало и незапослености у земљама у транзицији¹⁰⁾

	Цене на мало				Незапосленост базирана на LFS			
	2005	2006	2007*	2008*	2005	2006	2007*	2008*
Чешка Република	1,9	2,5	3,0	2,8	7,9	7,1	6,3	6,0
Мађарска	3,6	3,9	7,0	3,5	7,2	7,5	7,7	7,7
Пољска	2,1	1,0	2,3	2,5	17,8	13,9	11,0	10,0
Словачка Република	2,7	4,5	3,0	2,0	16,2	13,3	11,0	10,0
Словенија	2,5	2,5	2,6	2,3	6,6	6,0	5,8	-
СЕЕС-5 2)	2,4	2,1	3,3	2,7	14,1	11,5	9,7	9,0
Естонија	4,1	4,4	5,5	5,0	7,9	5,9	5,0	4,5
Летонија	6,7	6,8	7,5	7,0	8,7	6,8	6,0	5,5
Литванија	2,7	3,8	5,0	5,0	8,3	5,6	4,5	4,7
Бугарска	5,0	7,3	5,0	5,0	10,1	9,0	7,5	7,0
Румунија	9,0	6,6	4,0	4,0	7,1	7,2	7,0	7,0
СЕЕС-10 2)	3,6	3,2	3,7	3,3	9,7	10,0	8,7	8,1
Хрватска	3,3	3,2	2,8	2,3	12,7	11,1	10,8	10,3
Македонија	0,5	3,2	3,0	3,0	37,3	36,0	35,0	35,0
Србија	16,2	11,6	8,0	6,0	20,8	20,9	22,0	23,0
Црна Гора	2,3	3,0	3,0	3,0	30,8	30,0	30,0	30,0
Русија	12,5	9,8	8,0	7,0	7,2	7,2	7,0	6,5
Украјина	13,5	9,1	10,0	9,0	7,2	6,8	6,5	6,4
EU-15	2,1	2,2	-	-	7,9	7,4	6,9	6,5
EU-25	3,1	3,3	3,0	1,9	8,8	8,0	-	-
EU-27	2,3	2,3	2,0	2,0	8,7	7,9	7,2	6,7
Кина	1,8	1,5	2,8	2,0	-	-	-	-

Србија се налази у веома лошем положају и што се тиче нивоа раста цена на мало, али и што се тиче стопе незапослености. Лошије резултате стопе незапослености од Србије има само Македонија. Ове две ствари (стопа незапослености и ниво раста цена на мало) су кључни проблеми са којима наша земља мора да се суочи у циљу развоја своје привреде.

10) Стевановић, Симо, Ђоровић, Милутин, Милановић, Милан, "Анализа неких резултата досадашње транзиције у Србији и источноевропским земљама", *Економске теме*, стр. 99-110, Економски факултет, Ниш, 3/2008, стр. 104.

И НА КРАЈУ

Транзиција је процес који никада неће бити лак, без обзира на то колико стратегија коју смо изабрали у неком друштву изгледа обећавајуће. Сам процес транзиције је пун противуречности, о чему говори и то што не постоји један универзални модел транзиције. Он зависи од много чинилаца и једна стратегија се не може увек успешно применити у сваком друштву.

На питање колико ће дуго трајати овај процес није нимало лако дати одговор. Око тога којом брзином треба спроводити транзицију подељена су мишљења. Једни се залажу за брзе и корените промене (такозвану *шок терапију*), док се други залажу за постепене промене (*градуализам*). И један и други приступ има своје предности и недостатке. Углавном пожељно је кренути што је раније могуће у процес транзиције и гледати да се из њега што пре изађе. То, међутим, није нимало лако. Шок терапија ма колико пожељно деловала због своје брзине је непрактична (иако је у неким земљама дала веома добре резултате). Са друге стране градуализам је пожељан због тога што се промене уводе споро и постепено, али га не треба, ипак, примењивати у крајности. Требало би кренути у овај процес пун неизвесности уз комбиновање ова два приступа и то на начин који ће довести до стварања једног социјал-демократског друштва.

Пре него што се почне водити рачуна о политици економског раста потребно је пре свега обезбедити економску стабилност. Без економске стабилизације илузорно је говорити о било каквим могућностима економског раста. Потребно је, такође, извршити бројне структуралне реформе које су неопходне за успешан излазак из транзиције. Уколико се то не учини на време све оно што се буде предузело у име превазилажења транзиције ће унапред бити осуђено на пропаст.

И на крају иако се не може рећи да постоји један успешан образац за спровођење процеса транзиције потребно је, ипак, на основу искустава других земаља извући оно најбоље. То је најбољи начин како учећи на туђим грешкама (или успесима) можемо извући максимум из овог процеса. То је уједно и једина предност која се може извући из тога што се наша земља налази у тзв. *закасној транзицији* и требало би је искористити до краја.

ЛИТЕРАТУРА

- Вејновић, Душко, "Теорија транзиције и друштвена криза", *Социолошки преглед*, стр. 149-178, Социолошко друштво Србије, Београд, 1-2/2004.
- Клаус, Вацлав, "Промене система. Осетљива мешавина плана и спонтаности", *Економска политика*, Борба, Београд, 1996.
- Ковачевић, Радомир, "Транзиција земаља централне и источне Европе у тржишну привреду", *Привредна изградња*, стр. 149-178, Институт за спољну трговину, Београд, 3-4/2002.
- Маринковић, Дарко, "Синдикати и политичке странке у транзицији", *Политичка ревија*, стр. 39-61, Институт за политичке студије, Београд, 2/2009.
- Митровић, Љубиша, *Савремено друштво. Стратегије развоја и актери*, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Митровић, Љубиша, *Социологија*, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- Митровић, Љубиша, "Геополитички и социолошки аспекти транзиције једног регионалног простора: од Балкана ка Југоисточној Европи", *Српска политичка мисао*, стр. 119-128, Институт за политичке студије, Београд, 1-2/2006.
- Нешковић, Слободан, "Неки битнији аспекти политичких процеса и реформи у Републици Србији" у условима транзиције", *Политичка ревија*, стр. 385-408, Институт за политичке студије, Београд, 2/2005.
- Стевановић, Симо, Ђоровић, Милутин, Милановић, Милан, "Анализа неких резултата досадашње транзиције у Србији и источноевропским земљама", *Економске теме*, стр. 99-110, Економски факултет, Ниш, 3/2008.
- Stiglitz, Joseph, *Whither reform? Ten years of transition*, World Bank, Annual Bank Conference on Development Economics, April, 1999.
- Sobchak, Anatoly, *Transition to a Market Economy*, Cato Journal, pp. 195-214, Cato Institute, 1991.
- Wyplosz, Charles, *Ten years of Transformation. Macroeconomic Lessons*, The World Bank, Research Advisory Staff, February 2000.

Misa Stojadinovic, Petar Matic

COUNTRIES IN A SWIRL OF THE PROCESS OF TRANSITION

Summary

The primary purpose of this paper is to uncover the basics of the process of transition. The main methods that we are using in this paper are the Content Analysis and the Comparative Method.

Author in this paper examines complexity of the process of transition. The varied experiences of the countries going through the process of transition represent one of the most important set of economic and social experiments ever conducted, and should provide a rich op-

portunity for research both to understand the process of reform and to gain insights into their experience.

The process of transition is very complex but inevitable in the socialistic societies, but this doesn't mean that we must carry out this process in every cost. We must be very careful if we want to successfully get to the end of this process. The limited success of this process shows that we must be consistent in applying the lessons of scientific studies and experiences of other countries if we want to successfully overcome transition.

Key words: transition, economy, politics, culture, typology, phases, results, Serbia.

Abstract

Transition is a process that never going to be easy. That process is full with discrepancies and it is very hard to predict where going to be end. The success of transition depends of many factors and one strategy cannot be successfully implemented in every country.

Although there is no one successful pattern that we can use all over again in every country we must be able to use experiences of other countries and scientific studies to overcome the process of transition. Transition was never going to be easy, even with the highly promising long-run outlook. This process confronts with a numerous challenges (political, economic, cultural...).

In this paper we are seeking for the answers on the following questions:

- Is there only one universal model of transition?
- How transition manifests in economic, political and cultural sphere of society?
- Typology and phases of transition?
- What are the results of transition in some countries?

ОГЛЕДИ

УДК: 323.1(=163.41):271.22(497.11)

Примљено: 2. новембра 2009.

Прихваћено: 10. децембра 2009.

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 4/2009.

год. 16. vol. 26.

стр. 325-336.

Буро Бодрожич

Институт за политичке студије, Београд

СРПСКА НАЦИЈА – ПОРЕКЛО И ЕТОС СРПСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА

Сажетак

Сваки народ, да би постао и опстао као целина, мора имати духовну копчу која га држи на окупу. Такву копчу српски народ је нашао у својој, народној, цркви коју је, приволом цариградске патријаршије и у складу с канонима православне цркве, засновао Свети Сава. Тиме је створен основ настанку једне самобитне народне културе које нема без народног језика у цркви. Оснивањем аутокефалне Српске цркве Свети Сава је постао и оснивач српске нације. Оно што уједињује људе и држи их у моралном јединству није заједничко порекло већ заједничко веровање. Кад се поделило веровање, поделио се и народ – да се никад више не састави.

Опредељујући се за византијско православље које, између осталог, мање однорођује, Свети Сава је, заједно са својим оцем, одредио и историјску судбину свог народа.

Кључне речи: *религија, нација, православље, римокатолицизам, Српска православна црква, Свети Сава.*

Већ са примањем хришћанства, од латинских мисионара, започела је за словенске народе, који су им пали у део, и народна трагедија. Племенски живот, древни обичаји и духовне особине Словена попуштале су под теретом римског крста који су им нава-

лили латински бискупи. О некаквој самобитној култури, која би се развијала у знаку римске митре, није могло бити ни речи.

Са црквеним расколом започео је и раскол у словенскоме народу, па и на словенском југу. На тренутак се чинило да ће словенска снага оличена у нижем свештенству, тзв. глагољаша, одолети. Али, под теретом латинства из приморских градова и моћи његових бискупа, они су подлегли. „Да су – казаће Милош Црњански – католици глагољаша победили, једна би црква свакако била задобила и западне наше и источне крајеве и српска и хрватска средње-вековна просвета стопила би се у једно.“¹⁾ А како тога није било, започела је, по речима Црњанског, „наша најдубља народна несрећа“.²⁾ Да је словенство кренуло другим путем, питање је каква би му судбина била. „Да је верско просветни рад Тирила и Методија успео и обухватио све Словенство, ко зна – вели Црњански – не би ли дух који данас Европом влада био други и узвишенији.“³⁾

У одлучном тренутку, кад се решавало питање црквене самосталности Хрвата, хрватска народна црква није добила подршку својих владара. Они су стали на страну њених непријатеља. И то, по речима Пере Гавранића, у тренутку „када се нинска бискупија и кнез имадоше сложити у заједничкој тежњи, када су имали заједно решити задаћу црквене самосталности Хрватске – тада се је кнез приклонио непријатељу славенске народности“.⁴⁾

„Увек се вера лакше лепила за душу него знање о заједничком пореклу.“⁵⁾ Балкански простор не представља, у овом погледу, никакав изузетак. Појава да је разлика у вероисповести делила припаднике једног етнички истоветног народа запажа се на читавом европском континенту. Различита вероисповест поделила је католичке Фламанце од калвинистичких Холањана, иако они имају исти етнички корен и говоре истим језиком. Подела на протестанте и католике поделила је Ирце, као што, додуше у мањој мери, иста бољка мучи и немачки народ. Римокатоличка нетолеранција, нарочито од XVI века, направила је непремостив јаз између припадника истог етноса.⁶⁾ „Нетачна је – каже Милорад Екмечић – вр-

1) М. Црњански, *Свети Сава*, Београд, Луча, 1934, стр. 13.

2) *Исто*.

3) *Исто*, стр. 14.

4) Р. Гавранић, *Политичка повјест хрватског народа: од првог почетка до данас*, Загреб, Штампарџа и литографија С. Албрехта, 1895. стр. 175.

5) М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд, Завод за уџбенике, 2007, стр. 6.

6) *Исто*, стр. 7.

ло распрострањена теорија да су посебне цркве раздвојиле Србе од истородних Хрвата. Цркве су раздвојиле само Србе.⁷⁾

Нема доказа да је у доба Светог Саве и Немањића религија узета за вододелницу нација. Штавише, има трагова да су се и католички великодостојници у епископијама у Скадру, Улцињу, Свачу, а нарочито Котору осећали с православним епископима Зете и Хума као пастири истог народа.⁸⁾ Другачији је однос према католичким прелатима који управљају католичким делом српског народа, којем и сами припадају, него кад су у питању инородни.⁹⁾ Тврдња Милоша Црњанског, можда и превише смела, завређује пажњу: „Нигде скоро, кроз све те векове, црквени наш бој се не бије на догмама, него око националних питања, све у знаку против туђег подјармљивања.“¹⁰⁾

Жестоког антикатолицизма код Светог Саве, не може се рећи да је било. Можда и зато јер је главнина католика које је знао, нарочито према приморју и западним странама, припадала српском народу. То никоме па ни њима није било спорно. И зато је, по трагу оновремених извора, жешћих судара било с Охридском архиепископијом у којој су столовали Грци, него с католичким епископијама и епископима српске народности. Али ће доћи и друга времена...

Темељ народне културе могао је бити само у народном језику у Цркви, што је цариградска црква одобрила. И тако је започела живот наша словенска култура и на хришћанском учењу заснована просвећеност, којој су темељ положили словенски апостоли Кирил и Методије. А њени заштитници постадоше Немањићи, славна династија на чијем челу стоји велики жупан Немања који „и сад још светли из таме као дивна, наша, балканска, манастирска фреска“.¹¹⁾ Своје савременике импресионирао је богобојажљивошћу и мудрошћу; али и ударцима мача – без којих не бива државе. А он је нашу, српску, створио. С Немањићима је започела и српска државност и српска култура. И једно и друго, да се не зна шта је теже, тешко је и започети, а камо ли одржати, на овом, увек крвавом, делу земљиног шара.

7) *Исто*.

8) М. Црњански, *Исто*, стр. 132.

9) *Исто*, стр. 139.

10) *Исто*, стр. 140.

11) *Исто*, стр. 15.

То што је и једно и друго претекло, говори о чврстости темеља на које је постављено и намеће питање: од чега је дошла та чврстина?

Сваки народ, да би постао целином и као целина се одржао, мора имати духовну копчу која га држи на окупу и морално обједињава. Немогуће је то постићи само силом државне власти: „Ма колико да је државна власт велика, утврђује се само на јединству духовне свијести између народа и владе, на вјери народној.“¹²⁾

Први српски архиепископ постао је Свети Сава, а њега је наследио син његовог брата, краља Стевана Првовенчаног, Предислав који се замонашио и постао архиепископ под именом Саве II. Од највећег је значаја што су први архиепископи српске цркве потицали из владајуће династије. „Ова тијесна свеза – запазио је Перо Гавранић – владалачке породице с народом у стварима вјерозакона допринијела је много, да се је у Србији вјера развила као главна покретна сила народнога бића.“¹³⁾

„Тако је положен темељ оној тијесној свези, која се код Срба развила мало по мало међу црквеним и политичким односима тако, да је код Срба религија постала народном вјером, да су се вјера и народност слиле у један појам.“¹⁴⁾

Чувајући православно вероисповедање народ је чувао и своју народност. И обрнуто чувајући народност чувао је и своју веру и своју црквеност. О значају православља и народне цркве код очувања народности писао је, на основу непосредног увида и искуства, руски конзул у Босни и историчар Александар Гиљфердинг: „Србин православно где год живео: у Босни, Херцеговини, Далмацији, Угарској, Српској кнежевини, има поред цркве једну велику отаџбину: Српску земљу, која је, истина подељена међу многим владавинама, но која ипак постоји идеално као земља једног истог православног народа. Он има своје предање, зна за српског светитеља Саву, за српског цара Душана, за српског мученика Лазара, за српског витеза Марка Краљевића. Његов садашњи живот је повезан са народним тлом и са пређашњим животом.

Србин католик одриче све српско, пошто је православно, и не зна за српску отаџбину и српску прошлост. Код њега постоји само ужа провинција домовина: он себе назива Босанцем, Херцеговцем, Далматинцем, Славонцем, према области где се родио. Он

12) К. П. Побједоносцев, *Мисли о цркви, држави, вјери, народној просвјети*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1899. стр. 1.

13) P. Gavranic, *Isto*, str. 282, 283.

14) *Isto*, str. 281.

свој језик не зове српским, него босанским, далматинским, сла-
вонским, итд. Ако он жели уопштити појам о том језику, назива га
нашким језиком. Он пита нпр. странца: Умијете ли ви нашки? Но
који је то "нашки" језик, он не уме да каже. Он зато не зна да тај
језик назове својим правим именом, јер он сам нема општу отаџби-
ну, опште народно име. Ван своје уже области у њега је само једна
отаџбина: Римо-католичка црква...¹⁵⁾

Можемо ли ми, упитајмо се, и разумети Доментијана, Тео-
досија и друге писце и књиге староставне у наше време. А колико
јуче, било нам је и теже. Тек кад су попустиле стеге једног поретка
и кад се ослободила људска природа, па видимо каква је, другачије
разумемо поруку старих писаца. Кад су нам некад саопштавали, на
пример: иде неки од Немањића са свитом и видевши ништог, заста-
не и нахрани га хлебом, и кажу да је светац, помислили би: јесте
како да није, остаће гладан због тога – застало му.

Данас, међутим, кад видимо ове што су дошли са сламарица,
којекаквих лежајева и лога, награбили се и избестили, и никог не
познају – можда ћемо и разумети. И кад их упитају откуд им то-
лики иметак, веле да им то припада јер су учени и стручни. И још
кажу да би имали и милијарде, кад би отишли у стране земље и
стране компаније, али их је задржала љубав према отечеству па су
се, ето, задовољили и милионима. А онај наш Немањић, из старих
прича, имаше осећај за оног који пати, па застаде. То јесте чудо
Божије. Можемо ли и замислити ко су били и на којој су висини
стајали?

Чуда не бива без Бога. А чудо над чудима је наш Свети Сава:
у пурпуру рођен, принц, напушта владалачки двор и престо одлази
на Свету Гору да би живео животом испосника. Враћа се у Србију
с достојанством епископа, држи сабор у Жичи и кликује: „Не пре-
зирите ниште, своје крви!“

Своје крви?!

А кад је то било?

У то време европско племство је било далеко од сваке поми-
сли да с обичним народом има ишта заједничко, најмање да с њима
дели порекло и да су исте крви. Веровали су да им се крв разликује
и по боји и по телесној температури.

А шта је идеја нације друго до признање ништих и да су сво-
је крви.

15) Према: Ј. М. Костић, *Сабрана дела*, том 5, стр. 129.

Тако је, делом Светога Саве, постављен основ српске нације и одређен оквир српског национализма. „Наш национализам је – вели отац Јустин – освештан светосављем, и њиме ослобођен од шовинизма. Без светосавља, наш би се национализам претворио у неку блътаву кашу безличног и обезличавајућег интернационализма и безкрвног космополитизма. Ако наша народна душа икада одступи од светосавља, одступиће од истине и правде и залутаће у прашуми дивљих шовинистичких жеља или у лавиринту људождерских интернационалистичких дела“.¹⁶⁾

Национално начело уткано је у аутокефалну српску цркву коју је, добивши приволу никејског патријарха и цара, у складу с канонима православне цркве, засновао 1219. године Свети Сава. Установио ју је и организовао тако да се она може ширити и на друге области, ван државног оквира тадашње Србије, уколико у њима живи истородан народ. Црква је задобила велики значај и вршила утицај у држави Немањића, здружила је своју судбину са судбином државе и династије и у највећој мери, у датим околностима и времену, постала национална црква. Тиме је наш народ постао верска заједница. У томе је разлог страдања: *страдање је крста добродјетељ* – али и залога опстајања. „Хтједоше нас искоријенити знајући да нас ни потурчити ни полатинити не могу, јер су наше цркве и наши манастири не само Божији, већ и народни.“¹⁷⁾

Канонизовање одређене личности, код српског народа и његове цркве, није увек везано уз чуда која су везивана уз њихово име, већ исто тако, и уз историјску улогу и значај у народном житију. Како је запазио Радован Самарџић: „Срби су родољубиву жртву схватили као богоугодно дело“.¹⁸⁾

Архиепископијски престо Сава је наместио у Жичи. Ту је освећивао епископе и одређивао им епископије, смењивао Грке и постављао Србе. „Епископијама својим он је оцртао географску карту српског елемента на Балкану и кад је под Турцима српска држава пропала, народ се склонио у његову цркву, једини кров над главом. Његова црквена организација показала се трајнија од свих других дела људских руку.“¹⁹⁾

Свети Сава је био у стању да прилагоди византијско правослађе, на ком се и сам васпитао, карактеру и потребама тог истог народа. Јер је „био и учен теолог, али и песник“ који је био у стању

16) Ј. Поповић, *Живот Светога Саве и Светога Симеона*, Минхен, 1962, стр. 185.

17) Д. Шимуновић, *Испод Динаре*, Загреб, Зора, 1946, стр. 237.

18) Р. Самарџић, *Косовско опредељење*, Београд, СКЗ, 1990. стр. 147, 148.

19) М. Црњански, *Исто*, стр. 93.

да својом проповеди такне у душу његовог народа. „Чистоћа православног учења и строго чување источног богослужења на народном језику, била су – бележи Никодим Милаш – основна обележја светосавске цркве, исто као што је обиљежјем њезиним било и то, да једина господујућа вјера међу Србима смије бити само православна вјера.“²⁰⁾

Савиним стопама, кроз најтежа времена српског народа, заједно с народом, по Савиној идеји кретала се и српска црква. Пример Пећке патријаршије то најбоље показује. Под окриљем Пећке патријаршије, васпостављене 1557. године, нашла се територија која је простором превазилазила површину Душановог царства. Под њеном јурисдикцијом стајале су се и области ван граница Турске, у Аустрији и Млетачкој Републици.²¹⁾ У многим стварима, до укидања 1766. године, надомештала је својим деловањем одсуство државне организације.

Васпостављање патријаршије, за шта је Макарије Соколовић уложио великог труда, ишло је за тим да спречи како пропадање српске цркве тако и њене пастве, која се у сталном сељењу, без вођа и водича, разливала и губила по широким просторствима. Путевима српских сеоба кретала се, сустопице с народом, и српска црква. Једино је она знала докле је тај народ стигао. Поставши врховна самоуправна институција српског народа под султановим суверенитетом, црква је, према приликама и потребама тренутка, отпочела своју мисију. Мере које су предузете добро су промишљене и показале се целисходним. Њена јурисдикција није се омеђила на простор бивше државе, нити ограничила на границе турског царства. Подручје свога деловања и делокруг своје надлежности патријаршија је везала за области насељене српским народом да би га окупила и њиме управљала. Принцип своје јурисдикције црква је одредила према начелу националне припадности и националне распрострањености. Никада ниједна српска институција није распрострла своје ингеренције на толики простор, већи него што је било Душаново царство, но што је то учинила Пећка патријаршија.

Али што је још важније, култ Светога Саве заживео је у обичном народу. Савина наука и његово тражење правде за обичног човека „своје крви“ имали су у себи национално начело. И српски народ га је препознао као свог врховног вођу и пастира чији су етички појмови усвојени и у најнижем друштвеном слоју. О никоме, у српском народу, није саткано толико легенди, прича и песама,

20) Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад, Издавачка књижарница А. Пајевића, 1901, стр. 123.

21) Р. Самарцић, *Исто*, стр. 79.

као о Сави Светитељу. Ни за кога, на српској земљи, није везано толико топонима као за Светог Саву...

Величајући прошлост, оличену у држави Немањића и Немањићима самим, уздижући култ и ширећи легенду о Светом Сави, српска црква их је учинила баштином целог народа. Гледајући на иконостасу ликове својих владара тешили су се њиховом небеском славом. Колика је морална снага похрањена у народу види се по томе што је он, после дугог робовања, био у стању да устане и да своју државу, како рече Стојан Новаковић, васкрсне. Народ је одржала снага предања. Предање је непрекидно, у њему није само прошлост, већ и садашњост у којој је већ започела будућност. То је жива сила која се може схватити „као самосвест јединственог организма у коју је укључен читав његов претходни живот“.²²⁾ Такво, освештано предање може обитавати само у народној цркви. Народна црква, народни језик у служби и свештеници од свога рода и језика „који су из народа изишли и не одвајају се од њега ни у свјетским навикама ни у врлинама ни у *самим недостацима*; с народом стоје и падају“.²³⁾

Ми и данас желимо исто: своју народну цркву, а то значи свештенство од свога рода и слова и да су као и ми што смо, ни бољи ни гори од нас, па да заједно бродимо или заједно тонемо. Како каже пословица народа руског: *У пакао човек иде сам, у рај иде цело село.*

Народ се није одрекао царства већ царева, који закон погазише. Смиао своје историје и своју улогу у њој српски народ је „почео налазити оног часа кад је, сагласно идеји светосавља која је сачињавала основу његовог духовног живота, почео схватати да је царство на њему остало и да он, као наследник баштине Немањића, има за њу преузимати све већу бригу“.²⁴⁾ Тиме се један народ преобразио у нацију, у смислу и значењу које је овај појам добио у каснија времена. Обичан народ препознао је себе у идеји о држави коју, с призивом на стару, има обновити, баштинити и о њој се старати. У чему ће Радован Самарцић пронаћи основ за тезу: „Срби су постали један од првих народа на старом континенту који су образовали своју националну свест.“²⁵⁾

И онај Кочићев Симеун Пејић Рудар, ђак српске ћабе, манастира Гомјенице на Крајини љутој, казиваће да је на Кадиној луки,

22) С. Булгаков, *Православље*, Нови Сад, Књижевна заједница Новог Сада, 1991, стр. 82.

23) К. П. Побједоносцев, *Исто*, стр. 120.

24) Р. Самарцић, *Исто*, стр. 36.

25) Р. Самарцић, *Идеје за српску историју*, Београд, Југославијапублик, 1989, стр. 239.

од неког царског официра, испословао књигу да може скупљати прилоге за задужбине светих Немањића.

И данас се може чути од теоретичара са запада, али и наших који свет посматрају преко европских наочара, како ми, као и други народи у југоисточној Европи, имамо синдром „закасне нације“. Касно нам стигао одјек Француске револуције. Јесте – кад бисмо заборавили Светог Саву и његово дело. Али ми тада не бисмо били не закаснала, већ никаква нација. Јер све што је наше, вели Отац Јустин, Савино је: „А Косовско Еванђеље – сво је од Светога Саве. Јер, у чему се састоји оно? – У свенародном самоодречењу ради Христа: сав народ, са светим царем на челу, одриче се земаљског царства ради небеског царства, жртвује земаљско царство ради небеског царства.“²⁶⁾ Први који је тако поступио, одричући се земаљског зарад небеског, био је управо Свети Сава. „Зато је он духовни родитељ свих светих мученика косовских, на челу са светим великомучеником косовским – Кнезом Лазаром.“²⁷⁾ Све што је велико у српској историји, пре Косова, на Косову, после Косова, носи на себи печат Светога Саве.²⁸⁾ Што је свевремено увек је савремено. „Необорива је историјска истина: Свети Сава не стари, нити застарева; он је увек савремен, сваком поколењу савремен, свакој српској души савремен.“²⁹⁾

Идеја „царства небеског“, идеја је вечне слободе, слободе која се не поклања већ се до ње стиже „борбом непрестаном“, мучеништвом и жртвом. И никако дисциплинованом и строго хијерархизованом црквеном организацијом која влада савешћу својих поданика, држећи их под својом контролом. У том случају, својственом цркви на западу, доживљај Бога и призив Његовог имена у истој су сврси: устраши па владај. Свети Сава није претио вечним мукама и паклом. „Срби су се – каже Радован Самарцић – од Светог Саве заиста почели радовати.“³⁰⁾

Примеру Светог Саве следовали су и други Немањићи, а најпре његов отац. Кад је чуо за његов одлазак и кад га није успео повратити, пао је у очајање. Али као и код сваког верујућег човека, очајање због одласка сина у манастир, и код Немање и његове жене преобратило се у дивљење према њему и, наскоро, у намеру да му

26) Ј. Поповић, *Исто*, стр. 175.

27) *Исто*, стр. 175.

28) *Исто*, стр. 182.

29) *Исто*, стр. 183.

30) Р. Самарцић, *Косовско опредељење*, стр. 54.

се и сами придруже. Они су га – како казује Теодосије – у својим писмима, место сином, почели називати оцем и учитељем.

Немања је кренуо „трагом сина свога, заувек, у туђину и тишину“.³¹⁾ Дуга поворка у којој стари самодржац, праћен од новог и његове свите, све до грчке границе, морала је оставити силан ути-сак. У земљи у којој су се још испреплетали утицаји Цариграда и Рима одлазак старог самодршца у монашкој ризи, пут Горе Свете, определио је, занавек, пут целог народа. Немањин пример створио је занос и отворио пут православљу да дефинитивно овлада шумовитим српским планинама.

„И они међу потомцима Немање, за које заиста не може да се каже да су црквеног васпитања, а још мање биготног владања, и они у своме животу, пре или после, подлежу предању и сили успомена на првог архиепископа српског, брата и стрица крунисаних глава.“³²⁾

А и шта је друго српска повесница, вели Отац Јустин, него „непрегледна поворка сведока и сведочанстава о величини, о бесмртности, о христовности, о крстовности, о свеживотности, о свеживотворности, о чудотворности, о светости, о непобедивости, о еванђелској свепобедности Светога Саве.“³³⁾

Једном речју, рећи ће преподобни Отац Ђелијски: „Ко не нађе себе у њему, није наш.“³⁴⁾

ЛИТЕРАТУРА

- М. Црњански, *Свети Сава*, Београд, Луча, 1934.
 Р. Gavranjć, *Politička povjest hrvatskog naroda: od prvog početka do danas*, Zagreb, Štamparija i litografija С. Albrechta, 1895.
 М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд, Завод за уџбенике, 2007.
 К. П. Побједоносцев, *Мисли о цркви, држави, вјери, народној просвјети*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1899.
 Ј. Поповић, *Живот Светога Саве и Светога Симеона*, Минхен, 1962.
 Д. Шимуновић, *Испод Динаре*, Загреб, Зора, 1946.
 Р. Самарцић, *Косовско опредељење*, Београд, СКЗ, 1990.
 Р. Самарцић, *Идеје за српску историју*, Београд, Југославијапублик, 1989.

31) М. Црњански, *Исто*, стр. 48.

32) *Исто*, стр. 133, 134.

33) Ј. Поповић, *Исто*, стр. 166.

34) *Исто*, стр. 184.

Ђуро Бодрозић Српска нација - порекло и етос српског национализма

Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад, Издавачка књижарница А. Пајевића, 1901.

С. Булгаков, *Православље*, Нови Сад, Књижевна заједница Новог Сада, 1991.

Djuro Bodrozic
Institute for political study, Belgrade

Summary

Each and every nation, in order to survive and be preserved as an entity, ought to have a spiritual “buckle” keeping them together. Such “buckle” Serbian people have found in their national church that had been established by Saint Sava under the order of the Constantinople Patriarchy and in accord with the canon laws of the Orthodox Church. In this way the basis for the emergence of one autochthonous national culture had been created, the culture that could not exist without national language being used in the church. By establishment of the Autonomous Serbian Church Saint Sava became the founder of Serbian nation. The thing keeping the people together and in moral unity has not been their common origin, but their common faith. When the faith had been divided, there came the division of the peoples, too, and they never came back together after that. Saint Sava, together with his father, had determined historical destiny of his nation when he opted to choose the Byzantine Orthodoxy that has not contributed to denationalization, among its other traits.

Key Words: religion, nation, Orthodoxy, Roman-Catholicism, Serbian Orthodox Church, Saint Sava

УДК: 316.72:323.15(479.113)
Примљено: 26. октобра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 337-348.

Нада Радужики

*Институт друштвених наука, Центар за
демографска истраживања, Београд*

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ И НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У ВОЈВОДИНИ

Сажетак

Једно од основних обележја Војводине јесте мултикултурализам, односно висок степен заједничке настањености различитих етничких заједница на истом подручју. Поред већинске нације, ту живе бројне националне мањине изразито диференциране у погледу демографског развика, социо-економских, историјских и културно-цивилизацијских карактеристика, националне еманципације и политичког организовања. У раду се анализира популациона динамика, етнодемографске промене, као и просторни размештај мањина које одликује просторна дисперзивност или етничка компактност, односно изражен процес етничке хомогенизације условљен многобројним факторима. Добри међуетнички односи, поштовање права мањина, интеграција и лојалност мањина држави у којој живе, неопходни су за равномеран демографски и стабилан економско-политички развој овог подручја.

Кључне речи: мултикултурализам, националне мањине, етничка структура, демографски развика, Војводина.

Мултикултурализам је идеја или идеал о заједничком животу различитих етничких и културних група у оквиру истог плуралистичког друштва што подразумева њихову коегзистенцију, узајамну толеранцију и једнакост.¹⁾ Мултикултурализам може означавати демографску чињеницу, односно постојање различитих етничких

1) Термин "мултикултурализам" појавио се тек однедавно у академским и политичким расправама о карактеру савремених друштава. За релативно кратко време постао је општеприхваћен појам од стране политичара, друштвених коментатора, истраживача и опште јавности, барем у развијеним европским земљама. Сматра се да овај појам датира из 1971. године када је у једном француском часопису употребљен у значењу "суживот неколико култура у једној земљи", да би тек од 1990. године у класификацији Конгресне

и религијских група, културне и језичке разноликости у оквиру једног друштва, али и државну политику која има два основна циља: подржавање складних односа између етничких група и дефинисање односа између државе и националних мањина (Драгићевић-Шешић, Стојковић, 2007). Имајући у виду да готово нема државе која није културно разнолика, међуетнички односи, положај, заштита и права националних мањина, као и њихова веза са политиком мултикултуралности, долазе у фокус интересовања научне, али и шире друштвене јавности. На све већи значај решавања мањинског питања указује мултиетничност и мултикултуралност данашњег света, односно чињеница да ретко у којој земљи сви њени држављани говоре истим језиком и припадају истој етничкој заједници, па од 192 државе чланице ОУН-а, само 10%-15% се може оправдано сматрати етнички хомогеним, тј. да на својој територији немају мањинског становништва (Connor, 1994). У оквиру европских држава само неколико њих (нпр. Исланд, Португал) немају националне мањине, мада и оне због интензивних миграционих кретања и све већег броја имиграната, постају етнички знатно хетерогеније. То несумњиво указује на потребу државног признавања мањинских култура, па се државе, с тим у вези, разликују по начину регулисања етничке и културне разноликости становништва, односно да ли државна мањинска политика има за циљ елиминисање тих разлика или позитиван приступ према мањинама и политику мултикултуралности као алтернативу асимилационој политици. Положај националних мањина и њихова повезаност са политиком мултикултурализма подразумева респектовање мањинских култура као одговарајућег окружења за остварење људских права и права припадника националних мањина. Мултикултурализам је, дакле, одговор демократске политике на културне и социјалне разноликости (Месић, 2006). Неопходна претпоставка једног таквог друштва јесте грађанска култура заснована на признавању институција економског и правног система, али и права на културну разноликост. Неки од критичара мултикултурализма тврде да он води поделу друштва и да доводи у питање државно јединство, као и да истовремено може значити сепаратизам и самомаргинализацију етничких заједница. Због тога се данас све више говори о интеркултурализму као становишту које претпоставља успостављање дијалога међу културама, јер се на такав начин подстиче динамички међуоднос и узајамно деловање различитих култура једних на друге.

библиотеке у Вашингтону, био дефинисан као “услов у којој етничке, верске и културне групе коезистирају унутар једног друштва” (Месић, 2006).

Мада се ситуација разликује од земље до земље, мултикултурализам у Србији има посебну тежину и не може се свести на било који готов модел, већ треба узети у обзир комплексност ситуације у Србији, а пре свега да ли су извор културне разноликости имиграциони токови (као у САД, Канади, Аустралији) или су у питању директни и индиректни историјско-политички и демографски разлози.²⁾

Војводина је типично мултикултурално подручје, најразвијенији и у етничком погледу најхетерогенији део Србије. Национални састав становништва је изазито шаролик, а због бројних националности, религија, језика и култура које егзистирају на том подручју Војводина представља “Балкан у малом”. Добри етнички односи и поштовање људских и мањинских права чине један од кључних услова за стабилан развој, што потпуније укључивање у европске процесе и просперитет овог региона. Сталне миграције, како досељавања тако и исељавања, биле су и остале главни чинилац демографског развоја и етничке сложености војвођанског становништва. Према попису 2002. године, Војводина има 2,0 милиона становника, од чега преко једне трећине становништва припада некој од мањинских заједница. Бројчано најзначајнија национална мањина су Мађари (290,2 хиљада или 14,3%), затим Словаци (56,6 хиљада или 2,8%), Хрвати (56,5 хиљада или 2,8%), Југословени (49,9 хиљада или 2,5%), Црногорци (35,5 хиљада или 1,7%), Румуни (30,4 хиљада или 1,5%), Роми (29,1 хиљада или 1,4%) и Буњевци (19,8 хиљада или 1,0%). Остале националности партиципирају са мање од 1% у укупном становништву, али такође доприносе етничком мозаику Војводине (табела 1).

2) Канада, а затим Аустралија су државе које су највише радиле на политичком концепту мултикултурализма, при чему канадски етнички мозаик чине групе које имају различите одлике, али заједно чине сложну целину, док супротно томе амерички “melting pot” означава политику асимилације имиграната у САД.

Табела 1. Етничка структура Војводине, 1991-2002

Националност	1991		2002	
	Број	%	Број	%
Укупно	1970195	100.0	2031992	100.0
Срби	1125317	57.1	1321807	65.0
Црногорци	44450	2.3	35513	1.7
Југословени	170766	8.7	49881	2.5
Албанци	2513	0.1	1695	0.1
Бошњаци	417	0.0
Бугари	2279	0.1	1658	0.1
Буњевци	21236	1.1	19766	1.0
Власи	131	0.0	101	0.0
Горанци	606	0.0
Мађари	333290	16.9	290207	14.3
Македонци	17115	0.9	11785	0.6
Муслимани	5756	0.3	3634	0.2
Немци	3697	0.2	3154	0.2
Роми	23207	1.2	29057	1.4
Румуни	34792	1.8	30419	1.5
Руси	1007	0.1	940	0.0
Русини	17405	0.9	15626	0.8
Словаци	62243	3.2	56637	2.8
Словенци	2672	0.1	2005	0.1
Украјинци	4489	0.2	4635	0.2
Хрвати	72528	3.7	56546	2.8
Чеси	1796	0.1	1648	0.1
Остали	4929	0.3	5311	0.3
Неизјашњени, неодређени	5074	0.3	55016	2.7
Регионална припадност	2452	0.1	10154	0.5
Непознато	11051	0.6	23774	1.2

Извор: Књига пописа 1, Национална или етничка припадност, Попис становништва, домаћинства и станова у 2002., РЗС, Београд, 2003; Коначни резултати пописа за 1991. годину усклађени са пописном методологијом из 2002.

У периоду између два пописа (1991-2002) десиле су се радикалне политичке и економске промене. Дезинтеграција бивше СФР Југославије и формирање нових националних држава, етнички конфликти и ратни сукоби, огроман број избеглица и интерно расељених лица, вољне и присилне миграције довели су до битних етнодемографских промена у националном саставу становништва Војводине и истовремено отворили питање положаја како аутохтоних, тако и тзв. нових мањина (чине их бивши конститутивни народи СФРЈ).

У Војводини је 2002. године, у односу на претходни попис, регистрован већи број становника (за око 61,8 хиљада) захваљујући искључиво имиграционој компоненти. Наиме, долазак огромног броја избеглица српске националности током 1990-их година, који је превазишао чак и велику колонизацију Војводине после Другог светског рата,³⁾ битно је променио етничку слику Војводине у правцу етничке хомогенизације и мајоризације, односно повећања броја и удела Срба, као већинске нације, у укупном становништву (са 1,1 милиона на 1,3 милиона, односно са 57,0 % на 66,1%).

У оквиру мањинске популације, само су Роми имали повећање (са 1,2% на 1,4%) захваљујући високом прираштају, као и промени националне припадности, односно знатно већем броју лица који су се декларисали за ромску националност. Генерално, све остале етничке заједнице у Војводини одликују депопулациони трендови проузроковани неповољним трендовима у природном кретању становништва (низак наталитет, висок морталитет и негативни природни прираштај), али и емиграционим процесима. Наиме, припадници појединих националних мањина због политичких околности у том периоду (етнички конфликти, сукоби) и економских разлога (санкције, бомбардовање и др.) исељавали су се из земље и то најчешће према својим матичним државама. На популациону динамику појединих националности пресудно је утицала и промена националне припадности - недемографска категорија која је променљива и не зависи само од субјективног осећаја појединца, већ и од тренутне политичке ситуације и државне политике.

3) Према првом попису избеглица и ратом, угрожених лица из 1996. године (спроведен од Комесеријата за избеглице Републике Србије и УНХЦР-а) регистровано је 617 хиљада ових лица који су стигли са ратом захваћених подручја (највише из Хрватске и Босне и Херцеговине). Од тога је преко половине (54,7%) дошло у централну Србију (највећи број у Београд, око 170 хиљада), затим у Војводину (42,0%), а на Косову и Метохији мали број (3,3%). У протеклом периоду број избеглица се смањило тако што су неки добили држављанство (око 250 хиљада), један број се одселио у иностранство, док се мањи број вратио у места одакле су пребегли. Према подацима из 2009. године регистровано је 97 хиљада избеглих лица због чега је УНХЦР Србију сврстао међу пет земаља у свету и једину у Европи у којој статус избеглица још увек није решен (Радушки, 2000).

Поред тога, асимилациони процеси условљени малобројношћу, просторном дисперзивношћу, великим бројем мешовитих бракова карактеристичним за Војводину, као и неки други фактори имали су утицаја на опадање броја и удела припадника појединих мањинских заједница.

Мађари, као најзначајнија мањина, имали су смањење броја (за око 43 хиљада или за 13%) и удела (са 16,9% на 14,3%), при чему је апсолутно смањење надмашило негативни природни прираштај, што указује на емиграције. Словаци су имали смањење (са 62,2 хиљада на 56,6 хиљада, односно са 3,2% на 2,8%) због негативних трендова у природном кретању становништва, док су миграције биле мањег значаја. Број Хрвата је мањи за преко једну петину (са 72,5 хиљада на 56,5 хиљада, односно са 3,7% на 2,8%). Негативна просечна годишња стопа раста (-22,3 промила) која је једна од највиших у Војводини, резултат је не само негативног природног прираштаја већ и исељавања (највероватније према матичној држави) због политичке ситуације и међуетничких конфликта у том периоду, другачијег декларисања (као Буњевци и др.) и осталих фактора. Румуни су забележили опадање броја (са 34,8 хиљада на 30,4 хиљада) и удела (са 1,8% на 1,5%) услед негативних трендова у природном и механичком кретању становништва, као и субјективног фактора (декларисање за неку другу националност, неопредељени, регионална припадност и слично). Треба истаћи да пораст броја лица национално неопредељених за преко 10 пута (са 5,1 хиљада на 55,1 хиљада) најбоље одсликава етнополитички тренутак у коме је последњи попис спроведен.

Може се закључити да су том периоду код многих националности забележене битне промене у демографском развоју становништва. Негативни природни прираштај, односно већи број умрлих од живорођених, карактеристика је огромне већине националности у Војводини, осим албанске, ромске и бошњачке/муслиманске. Негативни миграциони салдо остварен је, такође, код већине етничких заједница мада је тешко одредити стваран утицај миграција с обзиром на проблеме везане за методологију и квалитет миграционих података. Што се тиче треће детерминанте етничке структуре, тешко је квантификовати њен утицај, али се правдано претпоставља да су се многи другачије национално декларисали у односу на претходни попис.⁴⁾ Буђење националне свести и ет-

4) Према пописној методологији главни критеријум који се користи при одређењу националне припадности јесте субјективна изјава што значи да свако лице има право слободног (не)изјашњавања о својој националности. Тај критеријум омогућује промену националности и то привремену (услед политичких, социјалних, психолошких разлога) или сталну (услед асимилационих процеса), што има директног утицаја на популациону

новерски ревивализам довели су промене етничке припадности код појединих националности које су раније, и поред својих етничких и културних особености, у значајној мери се изјашњавали као припадници неке друге нације. За Роме је карактеристична етничка мимикрија као резултат њихове дугогодишње дискриминације и маргинализације, и губљења или прикривања сопственог националног идентитета (A.Mirga, & N.Georgi, 2004). Од 1970-их година долази до националне еманципације Рома, па се све чешће изјашњавању за свој етнос, док су се раније углавном декларисали као већински народ на подручју где живе. Истовремено, код других националности је из многобројних разлога присутан супротан процес, а еклатантан пример представљају, несумњиво, Југословени. Последњи попис, одржан у радикално промењеним друштвеним и геополитичким околностима највише се рефлектовао на Југословене у смислу драстичног смањења (са 8,7% на 2,5%), што је несумњиво последица њиховог промењеног националног опредељења.⁵⁾

Поред бројности, као важног демографског фактора када се говори о правима и положају мањина, етничка компактност, такође, представља битну демографску одредницу. Територијални размештај националности условљен је етнички диференцираним природним прираштајем и миграцијама, као и културним, економским, политичким и многим другим недемографским факторима. Основне трендове у територијалној дистрибуцији и концентрацији појединих етничких заједница у Војводини одликују одређене регионалне специфичности и изражена просторно-демографска поларизација. С једне стране, присутна је изразита концентрација и јачање процеса националне хомогенизације на одређеним подручјима, док с друге стране, постоји висок степен просторне дисперзивности карактеристичан за друге етничке заједнице.

Етнички диверзитет Војводине манифестује се не само у великом броју националности различитих по својим етничким, верским и културним особеностима, већ и у њиховом просторном размештају будући да преко 90% општина има етнички хетероген-

динамику свих (а пре свега мањих) етничких заједница и последично на национални састав становништва (Радушки, 2007).

5) "У перцепцији националиста управо су Југословени фиксирани као група "однарођених" чланова властите етничке групе која нацију подрива изнутра, демографски је круни, а културно слаби и лишава политичког утицаја. У току припремних радњи за спровођење пописа 2002. године, о Југословенима се говорило као о измишљотини и превари, а националисти су их позивали да се врате у окриље "матичне нације". На то их је, осим националистичких разлога, терао и закон о мањинама који је остваривање колективних права условљавао одређеним цензусом. Ишчезавање Југословена није, стога, само индикатор измењене етничке структуре, него и успона и победе шовинизираних (етно)националиста" (Хелсиншки одбор за људска права, 2004).

но становништво. Од укупно 45 општина, припадници мађарске мањине имају етничку превагу у шест општина (Кањижа 86,5%, Сента 80,5%, Ада 76,6%, Бачка Топола 58,9%, Мали Иђош 55,9% и Чока 51,6%) и релативну већину у две општине (Бечеј 48,8% и Суботица 38,5%). Просторна дистрибуција те мањине указује на високу концентрацију и просторну поларизацију, с обзиром да у овим општинама живи око 60% укупног броја Мађара са простора Војводине. У протеклом периоду ова националност је забележила у свим општинама смањење бројности, али су задржали етничку доминацију у осам општина при чему су 1991. године имали седам општина са апсолутном и једну општину са релативном већином (Суботица). Словаци су национална мањина која има етничку превагу у две општине: апсолутну у Бачком Петровцу (66,4%) и релативну у Ковачици (41,1%). У осталим општинама имају ниске уделе (изузев у Бачу 19,8% и Бачкој Паланци 9,6%), а најмање су заступљени у окрузима са већинским мађарским становништвом.

Остале националности у Војводини одликује просторна дисперзивност или висока концентрација, али без етничке доминације у некој од општина. Тако, Хрвати имају највећи удео у општинама Апатин (11,5%) и Суботица (11,2%), при чему је у последњем међупописном периоду дошло до већег смањења њиховог удела у Сремским Карловцима (са 17,7% на 8,5%), Инђији (са 10,2% на 3,8%) и Шиду (са 16,3% на 5,4%) услед негативних трендова у природном обнављању становништва, али и иселавања. Од укупног броја Румуна у Војводини, преко једне трећине (39,4%) је концентрисано само у две општине: Алибунар (26,5%) и Вршац (10,9%). Такође, преко 60% Русина је настањено у Кули (11,2%) и Врбасу (8,2%), док су Буњевци концентрисани искључиво у Северно-бачком и Западно-бачком округу (97,5%), а само у Суботици живи преко 83% укупног броја војвођанских Буњеваца. За разлику од тих националности, Југословени су готово равномерно распоређени на читавом подручју Војводине са нешто већом заступљеношћу у Суботици (5,8%) и Сомбору (5,2%), као и дисперзивно настањени Роми којих релативно има највише у општинама Нова Црња (6,8%) и Беочин (6,5%).

Националне мањине у Војводини разликују се, дакле, по бројности, просторној дисперзивности, друштвеној кохезивности, политичкој организованости, етничким, демографским и другим особеностима. Институционализација њиховог положаја захтева да се води рачуна како о јединственим принципима мултикултуралног друштва, тако и о сваком од ових аспеката понаособ. Деловање демографског фактора (бројност и просторна компактност) не би

требало да буде ни предност ни препрека за остварење основних мањинских права, али се у пракси често дешава да је спремност државе већа за имплементацију права демографски снажнијих и политички боље организованих мањина. Европски стандарди заштите права мањина не спомињу изричито бројност као критеријум за остварење мањинских права, већ подразумевају уважавање свих мањинских заједница. Треба нагласити да национално законодавство Србије не прави разлику међу мањинама с обзиром на њихову бројност и призната права су доступна свим припадницима националних мањина. У Закону о заштити права и слобода националних мањина (усвојен 2002. године) регулише се начин остварења индивидуалних и колективних права, односно свих права која су уставом или међународним уговорима гарантована припадницима националних мањина. Приступањем наше земље Оквирној конвенцији о правима националних мањина Савета Европе (2001. године), Европској повељи о регионалним и мањинским језицима (2006. године), потписивањем билатералних међународних споразума о реципроцитету заштите мањина (са Мађарском, Румунијом, Македонијом и Хрватском), као и других докумената, омогућена је нормативна заштита мањинских права. Али, треба имати у виду да остваривање тих права не зависи само од нормативних решења, већ и од дубљих друштвених промена, демократских промена, стабилизације односа међу државама југоисточне Европе, а посебно када је реч о државама насталим на простору бивше Југославије.

* * *

Може се закључити да у мултикултуралним државама, каква је по својим карактеристикама и Србија, модернизација и демократизација државе, јачање економије, смањивање разлика међу етничким заједницама у погледу демографских карактеристика, регионална сарадња и добри међуетнички односи неопходни су за равномеран демографски и стабилан политички развој државе. За добре већинско-мањинске односе значајан је процес интеграције националних мањина јер без тога нема функционалних институција нити демократије и прикључења Европској унији (Антонић, 2008). Стабилност једног друштва зависи од интегрисаности свих њених грађана, при чему питање интегрисаности неке етничке заједнице није само ствар политичко-правног положаја, већ и питање културне, верске, језичке, демографске и друге блискости јер превелике разлике међу члановима једног друштва чине процес интеграције знатно споријим и тежим. Интеграција националних мањина, свакако, не значи асимилацију, већ подразумева култур-

ни плурализам који омогућава мањинама да сачувају сопствене етничке, верске и културне особености, што не искључује потребу њиховог успешног интегрисања у друштвену заједницу. Другим речима, то значи добровољност етничких заједница у прихватању заједничког и очувању посебног.

За складан однос државе и мањина потребна је одговорност државе у креирању услова за пуно остварење мањинских права, као и с друге стране одговорност мањина да уз очување етничких особености развијају и осећај припадности држави у којој живе. Права и обавезе националних мањина морају бити усклађени (Valdron, 2002), јер добијање одређених права треба истовремено да подразумева и лојалност мањина, поштовање државних институција, интеграцију и учешће у друштвеном животу. Реч је, дакле, о кружном процесу, односно о узајамном поштовању и међусобном признавању државе и мањинских заједница, што представља темељ стабилности већинско-мањинских односа и доброг положаја националних мањина у свакој држави.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, С (2008) "Нација и интеграција: случај Србије", у: *Нација и модерно друштво, Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Републике Српске, бр. 3, стр. 59-72.
- Connor, W. (1994) *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press.
- Драгићевић-Шешић, М и Б. Стојковић (2007) "Мултикултурализам", *Култура, менаџмент, анимација, маркетинг*, стр. 318-323, Слио, Београд.
- Хелсиншки одбор за људска права (2004). *У сукобу са етничким идентитетом државе-националне мањине у Србији*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.
- Месић, М. (2006) "Одређење појма мултикултурализма" у: *Мултикултурализам-друштвени и теоријски изазови*, Школска књига, Загреб, стр. 56-73.
- Mirga, A. i N. Georgi (2004). "Роми у XXI веку", *Роми - од заборављене до мањине у успону*, Одбор за грађанску иницијативу, Ниш. стр. 11-41.
- Радушки, Н. (2003). "Етничка слика Србије – попис 2002. године", *Миграцијске и етничке теме*, Институт за миграције и народности, Загреб, год.19, бр. 2-3, стр. 253-267.
- Радушки, Н. (2007) *Националне мањине у Централној Србији – етничке промене и демографски развој*, Институт друштвених наука, Београд.
- Радушки, Н. (2000) "Проблем избеглиштва у Србији као специфичан вид миграција становништва и могућа решења", *Гласник*, свеска 5, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
- Валдрон, Ц. (2002) "Космополитска алтернатива", *Нација, култура, грађанство*, Службени лист СРЈ, Београд. стр. 105-130.

Nada Raduski

**MULTICULTURALISM AND NATIONAL
MINORITIES IN VOJVODINA**

Summary

One of the basic characteristics of Vojvodina is multiculturalism, namely a large number of various ethnic communities mutually settled in the same region. Apart from the majority nation, numerous national minorities live there which are extremely differentiated in view of demographic development, socio-economic, historical and cultural-civilization characteristics, and by national emancipation and political organization. This paper analyzes population dynamics, ethno-demographic changes, as well as geographical distribution of the minorities which is characterized by spatial dispersion or distinct concentration and process of ethnic homogenization conditioned by numerous factors. Good inter-ethnic relations, respect of the rights of minorities, integration and loyalty of the minorities to the state in which they live are necessary for an even demographic and stable economic and political development of this region.

Key Words: multiculturalism, national minorities, ethnic structure, demographic development, Vojvodina

УДК: 32.01
Примљено: 2009.
Прихваћено: 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 349-372.

Богдана Кољевић

Институт за политичке студије, Београд

НЕСТАНАК ПОЛИТИЧКОГ?*

Сажетак

У овом чланку аутор аргументише да савремена политичка пракса надилази политичку теорију и политичку филозофију које још увек нису у могућности да разумеју и артикулишу њено кретање. Аутор аргументише да оно што недостаје није само „име“ за нови политички субјективитет већ разумевање његовог смисла и могућности настанка. Супротстављајући биополитику – као антиполитику – политичком, у другом делу рада аутор разматра савремене теоријске трендове биополитике (неолиберализам и пост-модерну) и трага за условима који су потребни да би се на њих адекватно одговорило.

Кључне речи: Политичко, биополитика, политичка филозофија, нестанак, знање, моћ.

What motivates this investigation is both the contemporary situation of the disappointment of politics and the disappearance of the political as questions of and for political philosophy *par excellence*. It is a response to such a situation, a possible response that calls for responsibility. As such, its character cannot be anything less than controversial and challenging, in hopes of provoking further responses in the pretty much empty space of serious philosophical-political dialogue. This analysis appears at the moment in which not only pro-Marxist theorists but also economists such as Stiglitz and political figures such as president Sarkozy admit that a form of neoliberal capitalism, and with it linked globalization, has collapsed and lived up to not only an economical but political and ethical compromitment as well. Whether this will lead to a breakdown of an entire system in Western-liberal societies that undergo the name of Western democracies or not is a matter of

* Овај рад је део докторске дисертације “Biopolitics and Political Subjectivity”, The New School University, New York, October 2009. It has been slightly modified for these purposes

different analyses, but that a rethinking and reconfiguration of existing paradigms and practices will certainly be needed is almost indisputable. Our question now is what does this mean for the political? If it is to be admitted that in the last two decades the struggle between „right“ and „left“ was not a serious matter for the most part, that it was often replaced by different names but appeared as unconvincing or even not as a political struggle at all, can it be said that the ongoing crisis will enhance such possibilities and therefore the possibilities for democracy? Can the economic be connected to the political in such a way? Moreover, if it was the case that, regardless of the fact of the missing political struggles in recent times, political philosophy was going through its own crisis of meaning, are the chances of reconstituting its possibilities enlarged by the global economic crisis?

To say that today the appearance of the new political seems more likely is to say exactly that. To recognize that the changes and transformations of empirical events, the movement of concrete political struggles that we often tend not to associate with the political, leaves implications and opens up possibilities for theory – exactly in the sense in which the political is a response to events.¹⁾ It means to say that something has happened in politics and that it might happen in the sphere of the political. These differences in politics, leaving aside the preferences, orientations, problems, confrontations, which are more matters for political science investigations, bring a rising change from a unipolar to a multipolar world - and many is always, by its concept, a *sine qua non* of democracy, its necessary but still not sufficient condition. Another example can be found in the election of Barack Obama, although again, as a first but not final precondition for pursuing different politics. All of this, however, as is most times the case with the field of politics and practice, is unpredictable and a matter of events. What this signifies for the political is the emergence of conditions for its creation. What it names for political philosophy is its chance for articulation. What it means for concrete politics is something that remains to be seen.

How does the global economic crisis reflect this movement and the possibilities for the appearance of the political? What is it in theory that changes with world economic processes? Does it come down to a significant empirical phenomenon or can it also be given a name of condition in this way? To affirm the standpoint that the creation of a new paradigm is what will be needed means to accept either a strong in-

1) See the epigraph from Dante in Arendt, H. *The Human Condition*, Chicago, University of Chicago Press, 1958. Arendt's view of the political is a matter for a different occasion, but part of her analysis, especially the interpretation of meaning of „new beginnings“ and the investigations from *The Origins of Totalitarianism* as a critique of biopolitics, are relevant for our investigations here.

terrelation between the economic and the political and/or between economy and politics. What is of interest and importance here is the way in which the prevailing neoliberal paradigm was strongly articulated and practiced both as a form and formula of contemporary materialism (Badiou:2006) and economic prosperity, establishing itself through the dominance of instrumental reasoning. This, however, can go in favor of the interpretation of a strong bond between the political and the economic or, the other way around, to be interpreted as that such economism was precisely the reason for the disappearance of the political. In order, therefore, for this relation to be reflected and analyzed, as well as the theses about the emerging of possibilities for the creation of the political, the very crisis of both political practice and political philosophy needs to be investigated.

The disappearance of the political? Why does one speak of a crisis of political philosophy, when it is evident that never in history has more been written on liberty, justice, the individual and the community, the role of the state, the public in contemporary societies? Or why would one argue for the disappearance of the political in ongoing politics at all? The crisis of theory regarding the political, as we see it, comes forth precisely as a lack of discussion about what constitutes the political and what it is that characterizes its main protagonist, namely, political subjectivity. The political and political subjectivity are questions of political philosophy par excellence, and it cannot be legitimately argued that different themes that are addressed for the most part can be reflected upon without previous reflection on them.

Leaving aside for the moment liberal discourses, in contemporary (existing) left-oriented political philosophy the crisis of political subjectivity has most often been articulated as the situation in which „what is lacking is the name“ that could replace Marx’s proletariat, including now groups marginalized by the system or entirely excluded from it. In response, we are now surrounded by a multiplicity of new names such as Agamben’s refugees, Hardt’s and Negri’s multitude, Laclau’s concept of hegemony, Nancy’s plurality, different thoughts on asylum seekers and prisoners without rights and so forth, which all attempt to fill the empty space of political subjectivity and the political, but without fully articulating what it is that constitutes them or what the conditions are of their appearance and existence - the conditions of the possibility of the political. That is why this important ongoing dialogue about names sometimes resembles more of a rhetorical gesture or at other times creates the impression that there already is a „political substance“ which we only have to name, because everything is there and ready to move, and it is as if history were already on our side.

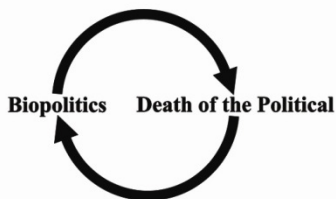
What, however, this implicitly does say is, again, that something of the necessary empirical conditions for a different politics is being fulfilled, that the reality of politics crosses over itself, unable to calculate all the political practices of its entire production, and that a time for politics might happen. If the empirical today goes beyond the conceptual this, on the other hand, does not mean that „all we need is a name“. To conceptualize is much more than to name, even more than to undertake the difficult task of finding the „proper name“ for potential political movements and their motivational strength. It means articulating a discourse on what the political is and what its conditions of possibility are, and from which the structural and constitutive moments of political subjectivity will then emerge.

It would be somewhat of a paradox to speak of a „fulfillment of empirical conditions“ *per se* (since the distinctive characteristic of concrete politics and different phenomena which occur regarding events in this field are contingent, changeable, fluctuating and rarely hold a single meaning), if such thought were not directed towards an articulation of a common signifier and, moreover, a finding of its conceptual theoretical impulse. If we call this political synthesis, then such political synthesis of the conditions of the disappearance of the political can be called antipolitics proper, while the fulfillment of empirical conditions for a future politics signals that something was missing in the articulation itself. Although long awaited, anticipated, formulated and practiced as if it was already there, the end of history did not happen.²⁾

Contrary to such neoliberal conceptualization, history not only continued to move on, but simultaneously in a short period of time brought about a diametrically opposed reality in fragments, together with „the end of the end of history“ (Kagan:2008). Global international terrorism and the „war“ against it through a number of military interventions all around the world, and a strong insistence on both economic and cultural globalization only contributed to speed up this process of „the end of the end“, but we take it that they are in no way to be regarded as excesses, much rather as exactly the implications, manifestations and realizations of antipolitics, therefore as its most immanent and constitutive characteristics. Contemporary liberal politics in the last decade, exactly by affirming itself through different types of politizations of li-

2) While in works *The End of History and the Last Man* (Free Press, 1992), and to certain extent also in *State-Building, Governance and the World Order in the 21 Century* (Cornel University Press, 2004), Fukuyama attempted to make the strongest case for the theses of „the end of history“, in his last work even he himself significantly revised his thinking. See Fukuyama, F. *America at the Crossroads: Democracy, Power and the Neoconservative Legacy*, Yale University Press, 2006.

fe, affirmed that we are not through with biopolitics, as antipolitics that signifies the death of the political.



The relation between biopolitics and the disappearance of the political in this way can be regarded as a two-way process of the production of the other. Its structure remains the same, regardless of whether we are dealing with forms of totalitarianism such as Fascism and Stalinism, or neoliberal totalitarianism as antipolitics in which the politization of life takes place. What does it, however, mean that in order to analyze the death of the political in contemporary neoliberalism we ought to turn to rethinking the relation between power over life and the politization of life (biopolitics) and the disappearance of political subjectivity?

The first possible and significant meaning (1) comes forth from a thought of Agamben: „Once their fundamental referent becomes bare life, traditional political distinctions – such as those between Right and Left, liberalism and totalitarianism, private and public – lose their clarity and intelligibility and enter into a zone of indistinction.“³⁾ This is to say that the differences between the ongoing political practices, due to expansion, and the implications of the politics of globalization in which the politization of life takes on multiple forms, lose their immanent qualities, becoming less recognizable and, moreover, less existent, precisely because they are for the most part involved and sometimes even articulated as various types of „politics of life“, as parts of the same antipolitical discourse. By all means, this resembles the thought about the system producing its own critique, which is formulated in a way that only contributes to its strengthening, but the idea here is somewhat different. It means that the distinctive characteristic of antipolitics as biopolitics is seen in the destruction of traditional political and philosophical discourses and the entire conceptualization of politics and the political. The implication of such a process is that political differences

3) See Agamben, G. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford, California, 1998. p. 122.

can no longer appear. This brings us to the second aspect (2) that biopolitics as politization of life is both articulated and practiced not only in a way of a neoliberal „regime of truth“ and its „governmental rationality“ (Foucault), but through seemingly different and sometimes opposed discourses, of which the common signifier is to be found in reference to life and the production of a crisis of political subjectivity, as the agency of politics and the mediator between politics and the political.

What this further implies is that this is the reason why the dialogues around the name for a new political subjectivity appear as insufficient, since the thinking missing here is a response to how it is that political subjectivity in contemporary politics disappeared in the first place, and what the conditions for its existence are (3). In recent theory, aside from the rare attempts to analyze this matter, but in specific contexts (Badiou: 2005, Critchley: 2006), there has been practically no investigation between the knowledge/power relation, on the one hand, and the motive of the (dis)appearance of political subjectivity, especially in the context of contemporary biopolitics, characterized by military interventions and different types of politizations of life.

The knowledge/power relation can be regarded as somewhat structural and constitutive for political subjectivity and, as we will argue, as the decisive condition for both the death of the political and the possibility of articulation of future politics. That is also why this analysis cuts across the tradition of political philosophy, especially Modernity, and explains why it was necessary for antipolitics as biopolitics to destroy political differences as well as the conceptualization of the political. One of the significant manifestations of realizing the power of antipolitics in this sense, can be found in the de-conceptualization of certain concepts and the production of new „conceptual differences“ that perfectly substitute both political reality and the political, somewhat analogous to Baudrillard’s metaphor of „the perfect crime“. Such examples can be found in conceptual oppositions between totalitarianism and democracy, terrorism and democracy, liberal and illiberal democracy[□], just and unjust wars, sovereignty and human rights, and the friend and enemy distinction. How has the production of these differences so strongly affirmed itself that today it appears almost as an unquestionable discourse, or a discourse where at least one of these „differences“ is not to be brought into question? Is it not the case that in order to unfold and articulate the genealogy of the present (Foucault) of the contemporary politization of life, these binary oppositions need to be reflected on? And is this not precisely a Foucaudian task *par excellence*?

Disagreeing with Žižek's and Badiou's suggestion that the name of democracy has become abused to the point that we should perhaps take the risk of abandoning it, the investigation that follows aims precisely to articulate that democracy might be the proper name we are searching for in the future new politics and, more importantly, regardless of names, that the political itself in an imminent sense is democracy, and that therefore it is not a matter of coincidence that contemporary liberal biopolitics has theoretically and politically engaged so much on its destruction. Moreover, our idea here is that sovereignty and democracy need to be rethought together, and that the critique of biopolitics today, before and above anything else, appears as the investigation of the unspoken, almost silent difference between sovereign-democratic understanding of the political, political constitution, law, freedom and life, on the one hand and (neo)liberal antipolitics on the other, provided that they are not taken as diametrical counterparts and contradictions, let alone binary oppositions, but rather as possible movements that come forth from the philosophical tradition of Modernity and then in regard to contemporary political practices, as discourses and events, as conditions of possibilities and impossibilities...

Another meaning (4) why the analysis of the (dis)appearance of the political is to be rethought through the relation between the politization of life (biopolitics) and political subjectivity lies in the two-foldedness of the contemporary end/return to history, in which globalized unification coexists with the strengthening of particular identities, both on the conceptual level and in political practices. Globalization and its „other“, de-globalization, both within themselves, theoretically and politically, in different ways appear as ultimate manifestations of the politization of life, and therefore potentially and actually destruct democracy and freedom, while on the other hand, both refer to moments that are constitutive for the emergence and articulation of a new political subjectivity and the political. This again will have something to do with interpretation of Modernity and its possibilities in contemporary practices.

There is one more reason why we might be searching for democracy -- or something that sounds almost as a *contradicio in adjectio*, the principles of democracy -- as the most constitutive for the political. Democracy, if not the proper name, is the concept in which the political and politics come together, which is neither external to the tradition of philosophical thinking nor a name for only one of many contemporary empirical phenomena, as is the case for instance with Agamben's refugees. Nor does it require ontology for the meaning of its name, as is the case with Hardt's and Negri's multitude. Democracy is one of the rare

concepts that at the same time engages in itself the philosophical tradition from Greek philosophy, Modernity to post-Modernity and contemporary thinking, with different interpretations of the concept itself, while on the other hand it is a concept of and for political practices, one of the practical politics that is neither ontologized nor theoreticized to the point of being unable to encounter events. Democracy in an important sense is the space of events, but as such it is precisely the concept that perhaps in an exemplary way speaks of the relation between the political and politics, theory and practice and the possibility in which subjectivity can be seen as the agency of politics.

To turn our question around, what would it mean to claim that politics is not a matter of theory at all, but exclusively of practice, and that its agency is not subjectivity? In a radical or a moderate form, this would be to say that politics can either be reduced to techniques of governing and pragmatism or, moreover, that politics is nothing else but a blind sequence of contingent events with no agency at all, as the final implication of radical individualism. Our argument is that these types of discourses are exactly the ones that are decisive for biopolitics as antipolitics and, in last implication, for discourses of totalitarianism. But if we oppose the idea of democracy to such a reflected idea of totalitarianism, are we not again at the beginning of the affirmation of this and other binary oppositions, which previously were regarded as a non-existing produced difference on the basis of which biopolitics operates? This is where the idea of political subjectivity, democracy as political subjectivity, and the relation between politics and the political comes in. The moment here is that exactly when rethought from the tradition it comes forth, the concept of democracy appears as one that in an important sense is neither constituted on nor constitutive for binary oppositions, it knows differences, but again is not a „politics of difference“, and certainly not constructed on the emotional quasi-ethical discourse of the friend and enemy distinction and its different appearances.

The characteristic of the idea of democracy and political subjectivity is, in other words, not only the relation between, on the one hand, the political and politics but between what in the tradition of Modernity was named as self-consciousness and more widely undergoes the idea of reason, and on the other hand, empirical forms of constitution of different political identities. If the category of „life“ (bios) is to retain any meaning at all in a discourse of future new politics and in contrast to the politization of life, then it is to be rethought on the basis of the meaning of political identities.

What is it to say that political subjectivity refers to the ideas of self-consciousness and reason, on the one hand, and to the question

of identity on the other? It means to say something about the relation between politics and philosophy, in a specific and perhaps constitutive determination, namely that subjectivity as subjectivity is „always already“ in itself political subjectivity, in the sense that one of its constitutive moments refers to reasoning, while the other refers to different modes of how otherness is lived up to in concrete practices. This is to say that the question of subjectivity as the question of theory par excellence finds its necessary supplement (necessary in terms of its own justification and self-realization) in its own immanent aspect of being at the same time political subjectivity – for its political moment faces the challenge of taking up the reflection on how self-consciousness and reasoning appear in the construction of empirical political identities in different forms of understanding the meaning of community and society, and how otherness is articulated and lived up to, as the only way in which the category of „life“ has a place in the political and politics. If there is a common signifier for thinking the political in different theories from Aristotle to Hegel, Marx, Foucault, Arendt and Habermas, then it lies just in such attempts to rethink reason and otherness.

While on the one hand biopolitics as the instrumentalization of life appears in the form of binary oppositions, such as its articulation in a „quasi-Schmittian“ language,⁴⁾ on the other hand it can also appear as postpolitics, as a mode of antipolitics articulated and realized in some contemporary discourses. Biopolitics depoliticizes the political, creating a new contemporary postpolitical space, by production (of the new meaning) of concepts of individuality, community, human rights, freedom, democracy, friendship, and otherness. To recognize the difference between thinking of the political and its concepts in the tradition of political philosophy and its appearances in contemporary political practices and discourses means to understand why it was a necessary condition for biopolitics as a politization of life to articulate itself as postpolitics and antipolitics, as destruction of the political. A theoretical and practical urgency surrounding the concept of biopolitics comes forth, therefore, as a sense of tracing the missing link in contemporary discussions about the crisis of political subjectivity, the missing link between the common elements in doubtlessly very different theories from Plato's *Laws* and *The Statesman* to Aristotle's *Politics* and *Nicomachean Ethics*, to Rousseau's *The Social Contract*, Hegel's *Phenomenology* and *Philosophy of Right*, Marx's *Early Philosophical Writings*, Foucault's *The Birth of Biopolitics*, Arendt's *The Origins of Totalitarianism*, Habermas's *The Communicative Action*, as the missing link on

4) For analysis how a crypto-Schmittianism was applied in political practices of the Bush administration in US see Critchley, S. *Ininitely Demanding*, Verso, New York, 2007.

how it is that reason and otherness appear as constitutive moments of the political, in contrast to both a condition of postpolitics (sometimes replaced by ethics) and politics as war, and politization of life as biopolitics.

The conceptual difference between the political and biopolitics refers, therefore, to the differences between self-consciousness and instrumental reasoning, between life as a subject and life as an object of politics, and above and beyond all reflects the two-foldedness of the knowledge-power relation. The question of biopolitics in that sense is the question par excellence on how the phenomena of war, of instrumental reason and techniques, come forth together with a postpolitical appeal to ethics. How is it that all of these different phenomena appear as antipolitical, and precisely due to something missing among the moments of reason and otherness that constitute the political? How is it that the structure of the knowledge-power relation implies both biopolitics and possibilities for new future politics?

POLITICAL PHILOSOPHY, SUBJECTIVITY, KNOWLEDGE AND POWER

If the first question of the political, and therefore of political philosophy, is the tracing of political subjectivity, and subjectivity articulates and manifests itself through different forms of the knowledge/power relation, and is both constitutive and constituted by them, then the condition of saying something about the political lies in a response to how it is that knowledge/power appear in such a form and reason and otherness as moments of the political in politics. Foucault's „introduction“ of power into the analyses of political philosophy is then only an implication of what the entire philosophical tradition of thinking the political was engaged in, its *raison d'être* and its own genealogy, particularly the genealogy of Modernity as its critical reflection on itself. Is this to express an almost heretic thought that in Foucault's different writings the most immanent line is the one of his political philosophy and that the disturbing silence about it, together with favoring the idea of „care of the self“ and a certain „retreat“ to aesthetics is again not another chance, a contingent misunderstanding, a missed dialogue?

What would be the implications of concluding that the knowledge/power relation is the condition of the political and, moreover, in a certain sense the political itself? Is it a possible final separation of ethics from politics that is so disturbing here? Or is it the very idea that Foucault's genealogy at the same time presents a paradigmatic, exemplary par

excellence critique of Modernity, but a critique that is not, as Habermas would have it, directed toward its destruction and the destruction of the Enlightenment, but rather at Modernity's own self-critique, as a possibility for its actual realization? Is this perhaps the reason why in spite of the hyperproduction of works on Foucault it is not customary to say or attempt to say what Foucault did mean by the political? And why does Foucault's critique of biopolitics speak precisely of it? And why does Foucault's critique of biopolitics appear as „the critique“, a synthesis of Foucault's entire project of genealogy and critique? Or can the most simple and banal reason be that Foucault himself says very little, almost nothing about the political proper? To miss these moments is to miss not only the role of critique in Foucault but to remain silent about the subtle yet strong voices, and sometimes very explicit voices indeed, about what the political is and can be in a new future politics.

One aspect in which the knowledge/power relation unfolds itself in contemporary thinking and political practices can be followed in an analysis of what today goes under the name of political philosophy, such as, for example, neoliberal⁵⁾ „political philosophy“, particularly that part that still continues to celebrate the status quo, that leads wars against (in)humanity and presents itself as the philosophy of freedom. The second example is postmodern „political thinking“ that, in a similar way in which the first comes together with biopolitics as politics of war and antipolitics, comes forth with postpolitics, a production of postpolitical space (of appearances) that founds itself on a rethinking (ethics) of singularity. The self-constitution of neoliberal political philosophy does not lie in self-legitimization (in which justification of a discourse comes from reason itself), but rather in the acceptance of moments external to philosophy as constitutive moments, and therefore in an instrumentalization of knowledge in the interest of power. Such is the case with the acceptance of the motive of negative freedom as the leading principle of society (since it already presupposes and is derived from the concept of property) as the unquestioned value which with the liberalization of the market presents the decisive point of reference of

5) Since the 1990s „neoliberalism“ has mostly been used to refer to global market-liberalism/capitalism and for free-trade policies, therefore frequently used interchangeably with globalization, and exemplified in institutions such as the World Bank, the WTO, the IMF. The significant moment here is that neoliberalism does not attempt to appear as economics proper, but attempts to articulate itself as a political, social and moral philosophy and, moreover, that liberalism from its beginnings in the late 18th century was constructed in a similar way, as a synthesis of economics and politics, as inseparable economic/political liberalism, decisive for contemporary neoliberal discourse.

contemporary liberal discourses, and in authors as Nozick and Hayek is accompanied by the theory of the minimal state.⁶⁾

The point here lies above all in the liberal belief in market forces as both an unquestioned main value and end in itself, which finally resolves not only the economic but also all political and social matters, both in the public and the private spheres, articulating itself as an ideology of human existence. This is why, regardless of its „content“ it cannot be recognized as political philosophy par excellence, somewhat similar to the reason why an „ethics of content“ has trouble with Kant’s critique of it. Would that mean that to a „politics of content“ we oppose a „political formalism“? Certainly not in such a strict sense, but inasmuch as the political and the concept of the political implies universalism, and the only meaning of such universalisation in it is freedom, as the condition of the possibility of the political, then the „political formalism“ of political philosophy consists precisely in critique as its immanent moment.

This is to say both that the political in a philosophical sense cannot exist if it cannot be brought into question, that the possibility of critique is imminent to political philosophy, that its self-critique opens the possibilities of the political, and that if there is a difference between the political and the ideological, then such difference is to be found in such „political formalism“, as a movement of reasonable (self)critique, which precisely as such is the condition for thinking of the political and politics as both a field of possibilities and a field of creation. In Foucault’s political philosophy such „political formalism“ is articulated as genealogy (of the present), a political „method“ that surpasses every other methodology but remains strict in a philosophical sense, and precisely in the role of permanent critique affirms the tradition of Modernity and of thinking the political in its strongest aspects of the question of the Enlightenment as its own questionability. This thought, that in a different tradition of critical theory, especially of the first generation of the Frankfurt School, was articulated through the idea that „philosophy is always directed against the status quo“, does not in its immanent meaning present either the banalized or sophisticated form of the parole „philosophy is revolution“, for that form of engagement and involvement would again disrupt the difference between the political and politics, in such a way that it itself could become subject of ideological thinking and practices, but rather appears as the thought of political philosophy’s immanent critique which, however, does not remain a negative conceptualization of the political but in itself articulates the political as the field of possibilities and creation, of the moment of the

6) For analyses of these moments see Nozick, R. *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, 1974. and Hayek, F.V. *Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, 1978.

new, in which the field of the imaginary and the field of reasonability meet up in an ongoing dialogue. Something appearing about the political? A „political formalism“, an artistic creation, a critique, a possibility of possibilities, or its condition...

If the identification of the common signifier in (neo)liberal theories and practices led to the implication of why it is problematic to name this discourse political philosophy, and this articulation, in return, implied saying something of the political as well, then the question is how this relates to knowledge/power as constitutive moments of the political and as articulations of contemporary antipolitical discourse. Roughly speaking, as for the antipolitics of neoliberalism, it demonstrates the movement of the transformation of the knowledge/power relation into (the primacy of) power, as a specific form of forgetting and/or destructing the very ideas of Modernity, inasmuch as they signify the questionability and critical/creational potential⁷⁾ as political philosophy par excellence, as a taking of a stand on the side of (political) power even when in contrast and distinct from reason, as the end of the dialogue on a „best of all possible worlds“, the end of theory, the end of history, the end of events. Moreover, it has also displayed that the political cannot be entirely reduced to the economical, and that a reduction of this kind (such as a reduction of human action to market transactions) implies an instrumentalization of knowledge (reason) in favor of implementation of certain ideology.

The antiphilosophical impulse of neoliberalism, however, perhaps because it has taken as its basis matters external to philosophy, positioning itself in this externality, in the field of the economical, of political power and ideology, was able further to remain in the externality of the meaning of concepts, moreover, to produce new meanings and differences, by instrumentalizing knowledge, instrumentalizing theory for its own purpose of achieving and constituting global power structures.⁸⁾ That is why it could not have been structured otherwise but as antipolitics. (Political) philosophy's only responsibility - if there is any ethical moment in the political - lies in its own response to itself, as the response(ibility) to and for its own concepts, their articulation and

7) The motive of critique of Modernity is one of its decisive characteristics from its beginnings, whether one thinks of the role of „methodological doubt“ in Descartes or Kant's projects of „three critiques“, or the role of critique in Hegel, and can be analyzed regardless of other conceptions in either early modern or idealistic tradition, and its presence followed practically throughout its philosophical tradition.

8) One of the examples (of the winner who writes history and affirms its political power in theory) is the massive production of schoolbooks, especially in the last decade, titled „Political Philosophy“, where liberalism was nearly always presented as the only way of thinking. For recent examples see Swift, A. *Political Philosophy*, Polity Press, Cambridge, 2006 or Miller, D. *Political Philosophy*, Oxford, 2003.

practices. This is also to say that the antipolitics of contemporary neoliberalism could not have been produced otherwise but by an antiphilosophy that presents its theoretical (dis)articulation, and is manifested constantly in all its practices. Democracy has been replaced by „democratic use of force“ and „democratic wars“, freedom has been replaced by „our value of freedom“, violence by „fighting for the right cause“, justice by „stable functioning of the system“ and law by „exceptions“. Contemporary neoliberal power and its techniques of governing (Foucault) in its immanent structure is constructed as a philosophy of violence in different forms, which is a possible reason for saying that the name of political philosophy is inappropriate for it.

But if our point here is to say that, aside from perfect „empirical conditions“ for the rise and global dominance of neoliberalism in the last two decades (such as the collapse of socialism in Eastern Europe), there is something within the liberal discourse itself that enabled the appearance of contemporary neoliberal practices, and that this debt of antipolitics which today appears as biopolitics is a debt to Modernity, both in the sense of its forgetting and destruction and as realization of one of its possibilities (for liberalism appeared exactly as and in the production of Modernity), then what is to be said about postmodernity⁹⁾ in this sense?

Is it not the case that postmodernity in theory appeared exactly with the idea to open up a new space, a different, free space of theory as the space of freedom of thinking and doing, of recognition of multiplicity and differences as the human condition? Has postmodernity not disclosed and reintroduced the role and significance of otherness and irreducible differences, through which precisely moments such as dialogue, creativity, new beginnings, the field of possibilities and potentialities arise? Are not the writings of Liotar, Derrida, Levinas, Nancy contemporary philosophical works at their best, a possible pathway for thinking democracy and perhaps an answer to biopolitics as well?

This, however, and unfortunately, is the moment in which this line of argumentation becomes somewhat paradoxical in itself. By all means, and differently than neoliberal discourse and its acceptance of moments external to philosophy for its own foundation, postmodernity, in all its different appearances, is philosophy par excellence, above and beyond all a theoretical analysis and a theoretical critique of metaphysics and ontology. But this is just exactly where the question

9) The concept „postmodern“ appears around 1870 in England, in relation to the „progressivistic“ critique of French impressionism in painting, then in Germany in 1917 in the work *Die Krisis der europaischen Kultur* (Pannwitz), and as an articulated philosophical concept with Liotar's work *La condition postmoderne* (1979).

appears: where is politics in postmodernity? And what is postmodern political philosophy? Does not politics appear as something set aside, almost forgotten, insignificant, in the last implication even exterior to postmodern thinking? What has postmodernity exactly affirmed by giving and building on the primacy of ethics in the field of practical philosophy? The question is where the possibility for postmodern political philosophy lies.¹⁰⁾

One possible interpretation, a theoretical possibility, would be to say that through its focus on singularity and individuality, on otherness and ethical relations, on individual relations as primarily ethical in structure, postmodernity has both constructed and affirmed a postpolitical space and in that sense is not to be regarded as political philosophy par excellence. A postpolitical ethics of postmodernism, on the other hand, still does not exclude it from analysis of any eventual political implications of such a discourse. For what are the implications of a discourse that, for instance, situates all phantasms of violence into philosophical tradition, cultural tradition and political tradition? And, moreover, in this respect appears to be somewhat close to neoliberal thinking and its relation to tradition? Furthermore, postmodernism in this sense of articulating a „politics of life“ and/or „politics of survival“, that posits all violence and preconditions for totalitarianism as exclusive thinking and events of the past, appears to be even more radical in its „all-inclusive“ attack on (Western) culture/civilization/tradition. Does not this very gesture by itself open up exactly the space for a contemporary politics of violence?

The moment any alternative is valued as the „one and only“ and as a choice „for or against humanism“, one reopens the friend-enemy discourse and the path for totalitarianism. In other words, there is something in the very sayings and articulation of postmodern discourse that not only does go in line with trends of creating a global, progressive, urban space (i.e. of creating new differences and producing new concepts), or declaring the end of history, but something that resembles a creation of antipolitics of life/survival, or dec(on)struction of politics of life/survival that happens on the margins of its own postpolitics. The theoretical and political impulse of a Nietzschean moment and/or a certain reconciliation with the (justification of) the status quo with a search for ethical singularity are different accents which make postmodern politics either a politics of survival (this world is, if not

10) See for example Derrida, J. *Specters of Marx*, Routledge, New York-London, 1994 or Derrida, J. *The Gift of Death*, University of Chicago Press, 1995 and Derrida, J. „The Deconstruction of Actuality: An Interview with Jacques Derrida“, *Radical Philosophy* 68/1994. Also see Liotar, J.F. *Political Writings*, University of Minnesota Press, 1993.

the best, then the least worst) or a politics of life (as good as it gets). In other words, while on the one hand there doubtlessly is something in the characterization that postmodernism, with its end of metanarratives, brings with it attitudes of doubt, resentment or even nihilism (and in that sense at best represents a series of strategies of survival), at the same time it carries something of a Dionysian celebration, of the feast in which the idea that nothing stands transforms itself into the thought that everything is possible.

Postmodernism as a vision of a posthistorical society of global individualism, of pluralism and multiplicities therefore appears either as an implicit affirmation of the „politics of difference“ and its crypto-democratic political stance, or by its focus on the ethical dimension as primary and constitutive for intersubjectivity, opens up a postpolitical space, de(con)structing the further possibility for new politics. The other moment is that postmodernism can also present itself as an explicit affirmation of and for the (neo)liberal discourse, a justification of the status quo in the sense of living in the „best possible world“ that is not qualitatively or systematically to be brought into question and where critique limits itself mostly to marginalized matters. This is the subtle differentiation between authors such as Lyotard, Derrida, Levinas, Nancy and Ranciere, where the postmodern postpolitical possibility is articulated, and authors such as Rorty, Habermas and Giddens, who directly call for the implementation of a contemporary Western model of politics, in most cases with the argument about its comparative strength.¹¹⁾

In other words, in terms of the knowledge/power relation as constitutive for thinking the political, postmodernism appears either as a rationalization of dominant Western antipolitical discourse, i.e. as the instrumentalization of knowledge, making a case for power and its theoretical and practical implementation (what Foucault calls „techniques of governing“), or as a radical refusal of reason and the entire tradition of Modernity on the basis of its identification with violence.¹²⁾ The point here is that while it is doubtlessly possible and significant to thematize the discourse of domination in Western philosophy, and moreover it belongs as a possibility precisely to a theoretical request of political

11) See for example Giddens, A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Polity Press, 1994 and Giddens, A. *The Third Way*, Polity Press, 1998.

12) In *Conditio Moderna* Manfred Frank articulated the ways in which postmodernism attempts to make a strong case between rationality and violence, and importantly through the concept of legitimation as a „pathology of Modernity“. While Frank's views on postmodernity as „prefascistic anti-modernism“ certainly remain arguable, Frank's further argument that it is not rationality which justifies violence but rather a total critique of rationality that enables it can hardly be disputed. For detailed analysis see Frank, M. *Conditio Moderna*, Reclam Leipzig, 1993. pp. 5-20 and 90-120.

philosophy, the further move of de(con)structing reason *per se*, by its equalizing with violence is what appears as problematic, as a theoretically illegitimate move that de(con)structs itself, reaches up almost to a metaphysical claim *sub specie aeternitatis*, and one with political implications. Moreover, the question then arises: was it because of such a move that the idea of legitimacy needed to be dismissed? What is dismissed with the idea of legitimacy? By de-legitimizing knowledge in such a sense of movement of the political, at the same time the idea of power in relation to knowledge, as a possibility different from power as violence is disrupted.

What might be named as a „democratic pluralism“ of political philosophy certainly remains open for a postmodernism, inasmuch as it attempts to articulate a response to what the political is, how political subjectivity and new politics can appear, and precisely how its individualities, singularities, differences and otherness can arise and manifest themselves as constituted by the political, as the political itself. In this sense, Aristotle’s writing that „the will should follow what reason confirms“ but that *phronesis* is never only knowledge „of the general“ but also always „of the particular“ for it refers to action¹³), remains instructive and, even more when recognized as a moment later articulated and developed in Modernity, presents a way to understand the idea of legitimacy in political philosophy. In terms of the relation between the political and politics this moment has to do precisely with articulation and affirmation of political subjectivity in political identities.

The concept of political subjectivity, in distinction to concepts of political action or political practice, in itself already carries all the ambivalences, potentialities, multiplicities of the knowledge/power relation in Modernity (which explains both the postmodern and liberal discourses and their uses of concepts of singularity and individuality and never subjectivity in saying something about the political), and exactly as such appears as a possible response to biopolitics. Biopolitics as antipolitics, manifested in the „politics of (democratic) wars“, in a politization of life that takes on many different forms in contemporary contexts of the instrumentalization of knowledge, destroys the very idea of political subjectivity as immanent, critical knowledge, produced and articulated in intersubjective ongoing dialogue and its movement between politics and the political, while as postpolitics appears as individual self-creation, that becomes in and through the ethical and aesthetical of some different form of encountering non-conceptualizing otherness, an otherness that, like singularity, can only be lived up to,

13) See Aristotle, *Nicomachean Ethics*, 1139a, II-2 and 114b, VII-7.

but never articulated and brought into relation with knowledge, which it structurally opposes.¹⁴⁾

It can perhaps be articulated that political identity, when not conceived as a „politics of difference“ but in relation to the political, always presents a certain form of political subjectivity, but in such a way that subjectivity does not occupy a different, transcendent sphere but refers to conditions of appearances of different political identities. How is such a discourse possible? If such a discourse is reflected as the very possibility of political subjectivity and therefore of the political, and if thinking the political signifies the attempt to reflect the questions of knowledge and power and the ways in which they appear as constitutive for politics in terms that it has something to do with reason and something with otherness, then political philosophy by its concept is the very possibility of such a discourse and in that sense is always a response to the challenges of Modernity and its entire tradition. Moreover, it is the question of the political.

Another thought here is that what is unique about political subjectivity is that it not only importantly refers to the constitution of the political with reason as its agency, but that the political itself presents the very immanent condition of subjectivity in the sense that it refers to intersubjectivity as its decisive condition. What can be concluded from the fact that regarding this moment there is very little difference in theories as different as Hegel's dialectic of recognition as becoming of self-consciousness in *Phenomenology* and Levinas's phenomenology of otherness, in the sense that in both subjectivity comes into being with and through intersubjective relations, and identity becomes possible by otherness, the only difference being that the first case occurs through rationality and the second through more of an ethical and emotional sense of such a relation.¹⁵⁾ It seems that the only possibility here is to say that the political structure of subjectivity, in the sense of otherness being its constitutive condition, creates a tension of different, multiple moments, revealing its own possibility in and through complex encounters. While on the one hand, knowledge appears as a *sine qua non* of both political subjectivity and the political, in its differentiation from biopolitics as either a dismissal of reason (what in final implication leads to an anarchic cryptodemocracy) or its instrumentalization (as in contemporary liberal power politics), and in that respect constitutive for political identities as well. In practically the entire tradition of political philosophy (what postmodernism sometimes overlooks) we find also

14) See for example Levinas, E. *Totality and Infinity*, Kluwer Academic Publisher, Boston, 1980.

15) For detailed analysis see Hegel, G.V.F. *Phenomenology of Spirit*, Oxford University Press, 1977 and Levinas, E. *Entre Nous*, Columbia University Press, 1998. and also Levinas, E. *Humanism of the Other*, University of Illinois, 2006.

the significant moment of different „political emotions“ that emerge in and with the very same subjectivity. Aristotle’s friendship, Rousseau’s pity, Sloterdijk’s anger, Levinas’s trauma, Butler’s vulnerability¹⁶⁾ are articulated precisely as political emotions that appear as both motivational potentials and binding moments, and can sometimes appear even as the basis for constructing political identities.

But if biopolitics destroys the conditions of the possibility of the political, if it destructs the possibility of its appearance through the politization of life, has this not to do with the construction of political identities on the basis of political emotions, with political emotions becoming a basis for politics, and different ways in which both biological life and its characteristics and the psychological life of individuals become a basis for political identities? And is this not the decisive reason for reason, and its very legitimation? For what would happen in a different case?

Let us remember here Schmitt’s friend-enemy distinction, as an example of the way in which political emotions appear as constitutive. What were the implications of such a positing? Above all, it was the theoretical implementation of a decisionistic model of sovereignty, of power that becomes through and founds itself on the one who decides, of the one who appears as the sovereign, as where the political is constituted.¹⁷⁾ But has not Schmitt’s thinking of the political and precisely his theory of sovereignty had its source in philosophical tradition, especially the tradition of Modernity and theory such as Hobbes’s? Doubtlessly, this seems to be exactly the case and is the line in the tradition of Modernity on the basis of which the appearance of biopolitics in a certain sense was possible, as one possibility of theorizing and manifestation of the knowledge/power relation that enabled a form of understanding and practicing sovereign power (what in postmodernism is named the „Western discourse of domination“). The way in which this moment was taken over, then modified and articulated so as to enable the appearance of the contemporary phenomena of biopolitics together with contemporary discourses of domination and power politics has to do with neoliberal policy and its combining of these moments of the prevalence of political emotions (particularly suitable in „the time of

16) Sloterdijk goes so far as to argue that if affects were not reasonable in their own way they would not be constitutive for the human being, insisting that a rethinking of thymos for understanding politics is of decisive importance. For detailed analysis see Sloterdijk, P. *Zorn und Zeit. Politisch-psychologischer Versuch*, Suhrkamp, 2006. For analysis of other political emotions see Aristotle, *Politics*, Penguin Books, 2000, Levinas, E. *Otherwise Than Being: Or Beyond Essence*, Kluwer Academic Publishers, 1998, Rousseau, J.J., *The Social Contract*, Penguin Books, 2007, and Butler, J. *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*, Verso, New York, 2004.

17) See Schmitt, C. *The Concept of The Political*, The University of Chicago Press, Chicago, 1996.

pictures“, media expansion and development of information technologies), and other external moments such as the economy and ideology of contemporary materialism. Constituting political identities on other, different emotions is, although perhaps different in terms of possible empirical political implications, structurally the same in the sense that it disables exactly the possibility of human freedom and in that way the possibility of the political.

The implication that follows is that, although political emotions can appear to be significant in the entire space of the manifestation of the political and can certainly contribute and play a role in the construction of political identities, and finally are a part of subjectivity, and therefore political subjectivity inasmuch as it stands for the relation to otherness and movement of intersubjectivity, when taken as a condition *per se* and as a constitutive moment of the political, it can lead directly to biopolitics. The response, however, is perhaps either not to be constructed one-sidedly, as an „alternative to reason“ that by itself resolves all difficulties, that as an unexpected force arrives and sorts out all difficulties, but maybe lies somewhere along the lines of Foucault’s question „What is Enlightenment today?“ This is to say that the response is above and beyond all a question, and questions in plural and never a definite answer, and that only as such does it at the same time present the moment of both critique and creation as moments of the political. Furthermore, it makes something of Modernity and therefore the tradition of political philosophy live by making it alive, and rethinking its question of how reason and otherness encounter each other in the political and how a new politics can be thought about if it is the reasonable (and then other) relation to otherness that is freedom. If political philosophy is fundamentally a philosophy of human freedom, how is it that knowledge and power, together with the „formula“ of Modernity that knowledge is power, play out in a way that such freedom can be actualized and the political appear?

Can the remembrance of philosophical tradition from the Grek polis and its further articulation and movement through Modernity, especially in the sense of the publicity, debate and becoming of the political, and the liveliness of such a moment in rethinking the relation between knowledge and power be a possible response, or rather the question posed of the political? Can a Rousseauian tradition of thinking association and sovereignty be the other, the very other moment of Modernity that can appear as a response to contemporary phenomena of biopolitics? Can the possibility of rethinking freedom and democracy appear in a different form of thinking about sovereignty, as a way in which otherness, multiplicities; subjectivities constitute themselves in the act of constituting the political?

In *The Social Contract* Rousseau writes: „When scattered men, regardless of their number, are successfully enslaved to a single chain, I see in this nothing but masters and slaves, it is, if you will, an aggregation but not an association, there is neither public good nor body politic.“¹⁸⁾ If the difference between Hobbes and Rousseau (and Locke on the third side) precisely relate to the question of thinking sovereignty and moreover to thinking the political, and if thinking of the political and political subjectivity in that sense cannot be viewed without rethinking sovereignty in a way that has to do something with its very appearance, could it not be that popular sovereignty, as the act of „how a people become a people“ in itself implies the possibility of politics as freedom and democracy? Is it not that beginning from such an act an understanding and construction of political identities different from biopolitics can be articulated?

Could it be that the unrealized and forgotten possibility of Modernity that can be rethought in the context of contemporary antipolitics, a response to rethinking the constitutive moments of reason and otherness, a challenge of the role of critique, questionability and openness, a possibility of living principles of democracy as the field of human freedom and human creation, a movement of becoming politics as power in a different sense, where the knowledge/power relation appears in and through the subjectivity of the political? And could this then be the moment of ethics in new politics, in the very sense that in contrast to the appearance of biopolitics in which politics is always objectified, made an object or instrument, here it arises as the enabeling of dialogue, as the condition of possibility of the political, that unlike the „politics of difference“, its cryptodemocratic production of differences that rest on binary thinking and binary oppositions, articulates freedom as democracy?

Does not Foucault's genealogical analysis that reflects not only on the form of appearance of biopolitics as Fascism and Nazism but on the way in which biopolitics appeared in a new form in civil society and liberalism (as the very reason why Western-liberal ideals of peace, freedom and democracy were not realized) at the same time present the possibility of such articulation?

ЛИТЕРАТУРА

Arendt, H. *The Human Condition*, Chicago, University of Chicago Press, 1958.
Fukuyama, F. *The End of History and the Last Man*, Free Press, 1992.

18) Rousseau, J.J. *The Social Contract*, ed. Victor Gourevitch, Cambridge University Press, 2004. p.48.

- Fukuyama, F. *State-Building, Governance and the World Order in the 21 Century*, Cornell University Press, 2004.
- Fukuyama, F. *America at the Crossroads: Democracy, Power and the Neoconservative Legacy*, Yale University Press, 2006.
- Agamben, G. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford, California, 1998
- Mayer, S. „Democratization, External Pressure and NATO“, *Nova srpska politička misao*, vol.XV.1-2 ,2008.
- Critchley, S. *Infinitely Demanding*, Verso, New York, 2007.
- Nozick, R. *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, 1974.
- Hayek, F.V. *Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, 1978
- Swift, A. *Political Philosophy*, Polity Press, Cambridge, 2006
- Miller, D. *Political Philosophy*, Oxford, 2003
- Derrida, J. *Specters of Marx*, Routledge, New York-London, 1994.
- Derrida, J. *The Gift of Death*, University of Chicago Press, 1995.
- Derrida, J. “The Deconstruction of Actuality: An Interview with Jacques Derrida“, *Radical Philosophy* 68/1994.
- Liotar, J.F. *Political Writings*, University of Minnesota Press, 1993.
- Giddens, A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Polity Press, 1994 and
- Giddens, A. *The Third Way*, Polity Press, 1998.
- Frank, M. *Conditio Moderna*, Reclam Leipzig, 1993.
- Levinas, E. *Totality and Infinity*, Kluwer Academic Publisher, Boston, 1980.
- Hegel, G.V.F. *Phenomenology of Spirit*, Oxford University Press, 1977.
- Levinas, E. *Entre Nous*, Columbia University Press, 1998.
- Levinas, E. *Humanism of the Other*, University of Illinois, 2006.
- Sloterdijk, P. *Zorn und Zeit. Politisch-psychologischer Versuch*, Suhrkamp, 2006.
- Aristotle, *Politics*, Penguin Books, 2000.
- Levinas, E. *Otherwise Than Being: Or Beyond Essence*, Kluwer Academic Publishers, 1998,
- Rousseau, J.J., *The Social Contract*, Penguin Books, 2007.
- Butler, J. *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*, Verso, New York, 2004.
- Schnutt, C. *The Concept of The Political*, The University of Chicago Press, Chicago, 1996.

Bogdana Koljević

(DIS)APPEARANCE OF THE POLITICAL?*

Summary

In this article the author argues that contemporary political practice supersedes political theory and political philosophy that are still not able to comprehend and articulate its movement. The author argues that what is lacking is not only „the name“ for political subjectivity but understanding of its meaning and possibility of appearance. Contrasting biopolitics – as antipolitics proper – to the political, in the second part the author discusses current theoretical trends of biopolitics (neoliberalism and postmodernity) and traces the conditions necessary to answer it.

Key words: the political, biopolitics, political philosophy, disappearance, knowledge, power.

*) This article presents a part of doctoral dissertation entitled “Biopolitics and Political Subjectivity”, The New School University, New York, October 2009. It has been slightly modified for these purposes.

УДК: 659.4:316.324.8
Примљено: 2. новембра 2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 373-392.

Драган Суботић

Институт за политичке студије, Београд

ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ У ПОСТ-ИНДУСТРИЈСКОМ ДРУШТВУ

Сажетак

Аутор пише о релацији односа с јавношћу – модерно друштво које дефинише као пост-индустријско, информатичко друштво знања, информација и високих технолошких достигнућа. Савремено друштво види као динамичку, развојну и иновативну целину глобалног друштва, укључујући у првом реду убрзан развој модерних технологија које ће обликовати структуру и динамику друштва. У том смеру, одређује и односе с јавношћу у теоријској, стратегијској и оперативној равни која омогућује функционалност, флексибилност и профитабилност пост-индустријског друштва. Исто тако, дефинише и улогу масовних комуникација у уобличавању јавног мњења што је од значаја за оперативан модел односа с јавношћу. Дизајнира односе с јавношћу у контексту социо-политичког окружења и глобалних процеса у свету.

Кључне речи: Политика, Друштво, Модернизација, Односи с јавношћу...

1. САВРЕМЕНО ДРУШТВО НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА

Светско друштво је огромна пирамида моћи, «строга хијерархија друштва са пребогатим господарима света на њеном врху, и друштвима која вегетирају у сиромаштву и беди на дну пирамиде».¹⁾

Крај прошлог и почетком овог века посебно мења слику света рада (брз развој науке, технике и технологије, квалификационе структуре кадрова...), па нова средства рада захтевају свеобухватније и целовитије образовање, пре свега младих. Нова занимања

1) М. Печулић, В. Милић, *Социологија*, Правни факултет; Београд, 1994, стр. 179.

подразумевају нове кадрове за нови век. Из тога произилази питање очувања човечанства у навикама наступајуће цивилизације. Општа глобализација и модеран начин живота са собом неминовно носи отуђење људи и велики задатак биће стварање таквих облика рада кроз које ће сваки појединац моћи на нов начин да развија своје духовно биће, јер се не сме дозволити да материјални прогрес превлада и да индивидуа изгуби идентитет и духовност. Тако целину нашег опстанка чине у подједнакој мери техничко-технолошка и сфера духовности и традиције.

Научнотехнолошке промене у савременом друштву захтевају формирање тзв. информатичког друштва, односно промене у погледу измена у квалификацијама запослених. Неопходна је виша култура, већа стручност и шире познавање целине од стране већег броја радника. Тако запажамо масовну тенденцију вишег образовања.

Долазимо до закључка да ће у савременом свету водећа друштва бити она која ће створити најбољи систем образовања, за разлику од ранијег периода када су примат имали они са већим природним богатствима, односно индустријским потенцијалима.²⁾

Епоха у којој живимо битно се разликује од претходних и по питању застаревања знања. Током двадесетих година прошлог века знања која је човек стицао задовољавала су његове потребе током радног века, док данас то није случај. Данас је потреба да се човек константно едукује, и све чешће су у оквиру редовних послова обавезни и семинари или предавања. Под улагањем у кадрове више се не подразумева само финансијска надокнада већ и стицање нових знања и обучавање за нове врсте послова или нов начин рада.

У савременом друштву знање постаје средство развоја, и пут за остварење битних интереса човека. образовање се одвија читавог радног века, и оно тако постаје процес. Има битан утицај на већу продуктивност рада, успешан друштвено-економски и свестрани развој личности. Да би образовање одраслих било повезано са науком, техником и технологијом неопходно је да се развије унутрашња потреба човека за свестраним развојем, и то: 1) Да буде право и дужност свих запослених у првом реду; 2) Да систем образовања одраслих буде целовит и диференциран, да омогући масовно образовање, демократско и перманентно; 3) Неопходно је обезбедити материјалну основу за образовање одраслих.

Научно-технолошка револуција у свим сегментима живота и рада има своје позитивне, али и негативне стране. Аутоматизација утиче на поделу рада супротно од механизације. Код механизаци-

2) Др Драган Суботић: *Ка модерном предузетничком друштву*, Београд, 2007, стр. 169-170.

је производни процеси представљају серију индивидуалних акција усклађених са распоредом појединачних машина, док се у аутоматизацији ради о једном интегрисаном производном систему.³⁾

Дакле, полазећи од Растове периодизације развоја људског друштва на: а) традиционално, б) прелазно, в) друштво индустријског узлета (развој научних и технолошких достигнућа средином 19. века), г) развој ка зрелом индустријском друштву (од почетка 20. века када је убрзан развој производних снага и нових технологија), Кејнсова економска доктрина би одговарала Растовом петом последњем типу под називом: друштво масовне потрошње и благостања. Човек се, по мишљењу В. Пакарда, своди на потрошача чијем задовољавању потреба је усмерена реклама маркетинга и масовна потрошачка култура и свих вода комуницирања (чак и спорт и култура). Тако се ствара “потрошачки синдром” – један привид да човек има већи углед и статус у друштву, (чак и степен самоостварења) – ако више троши на луксузнију робу и нагомилава скупе предмете у својој животној средини. Истина, још је Т. Веблен почетком овог века у књизи: “Теорија доколичарске класе” указивао на негативне репере потрошачког друштва, да би у наше доба то чинили неки припадници франкфуртске школе, попут Маркузеа, или пак, познатог антрополога Едгара Морена (“Дух времена” I-II). Пост-индустријско друштво настало као резултат развоја научно-технолошке револуције, где се научна сазнања јављају као покретачка снага друштвеног развоја и воде развоју крупне индустријске производње и утемељено на достигнућима нових технологија – различито се термилошки одређује.

Тако, А. Етциони сматра да је реч о “пост-модерном друштву”, Х. Кан о “пост-економском друштву”, Петер Друкер о “друштву знања”, а немачки социолог Ралф Дарендорф да је реч о “друштву услужне класе”. Дарендорф, разликује прединдустријски тип друштва (засновано на сталешким разликама и традиционалним вредностима), индустријско-капиталистички (јединство приватне својине, класне разлике), и класе: “јер институционализација друштвене покретљивости чини обе класе отворенијим у различитим асоцијацијама. Истовремено, демократски процеси и разноврсни механизми регулације сукоба дају шансе класама и другим интересним групама да кроз постепене структуралне промене остварују своје циљеве”. Све те претпоставке, закључује Дарендорф “служе редукацији, како интензитета тако и жестине класних сукоба у пост-капиталистичком друштву, и све више смањују вероватноћу појављивања наглих и корених структуралних промена”.⁴⁾

3) Др Драган Суботић: *Ка модерном предузетником друштву*, Београд, 2007, стр. 171-172.

4) Нав. према: М. Пешић: *Социолошке теорије*, Београд, 1994, стр. 175.

О термину пост-индустријско друштво, први је 1917. године писао енглески гилд-социјалиста А. Пенти, поимајући га као друштво где ће бити остварене класне и социјалне неједнакости међу људима.

У социологији је већ уобичајено мишљење које је још 1973. године утемељио познати амерички социолог Данијел Бел, у раду „Долазак пост-индустријског друштва”. За Бела, ново оригинално пост-индустријско друштво ослања се на нове технологије и научна сазнања, пре свега на: информатику, кибернетику, био-инжињеринг – дакле, научно-истраживачки и сектор услуга који доводе до радикалних промена у социо-економској структури и односима у друштву. Губи се категорија класичних најамних радника али и значај капиталиста као власника средстава за производњу. У неидеологизованом кибернетском и информатичком друштву, на историјску сцену, као носилац развоја – ступа слој стручњака, администратора и организатора,⁵⁾ који управљају корпорацијама. Реч је о „програмираном друштву“ чији најдинамичнији социјални слој чине тзв. „бели оковратници“. Његова научно-технолошка знања, креативност и иновативност у примарној су функцији „савремене економије“. Она захтева врхунска научно-технолошка знања и системске иновације које траже и технологију рационалног одлучивања.

Поред Габлрајтове теорије „планског капитализма“, теорије економског раста, социјално тржишне привреде (реч је о слободној конкуренцији коју не спутава никакав монопол, дакле реч је о улози предузетника коју не спутава држава). У Немачкој 60-тих година овог века чији су представници В. Ојкен и Л. Ерхард, ваља споменути и теорију тзв. „слободног предузетништва“. Оба њена већ споменута правца (неокласични и неолиберални) темељили су се на концепту слободне тржишне привреде.

Улога државе, свакако, када је неопходна и нужна, састоји се у подржавању слободне конкуренције, и по мишљењу Мартина Фридмана, Џона Мида, већ поменутих В. Ојкена и Л. Ехарда била је у функцији постизавања општих интереса.

Анализа савременог друштва јасно показује узајамну релацију следећих друштвених промена које имају утицаја и на предузетништво: 1. научно-технолошка еволуција – савремено друштво – предузетништво; 2. тржишни начин привређивања и савремено предузетништво; 3. експлозивно нарастање еколошких проблема⁶⁾

5) Исто, стр. 174.

6) Петар Хафнер, Драгослав Китановић: *Глобалне друштвене промене и проблеми транзиције*, Ниш, 1995, стр. 3.

у планетарном размерама и њихов утицај на теорију и праксу предузетништва у модерном друштву.

1. Однос предузетништва и савременог друштва у оквиру теорије предузетништва може се посматрати у социолошкој равни као проблем транзиције. Преко је потребно да се он сагледава кроз међусобну повезаност економских, политичких и социокултурних чинилаца у сваком друштву. У оквиру посебних социолошких дисциплина: социологије развоја и социологије савременог друштва, већ се дошло до сазнања да „неуважавањем ове чињенице и јасне стратегије социјално-економског развоја иницирало је крупне застоје и регресивне тенденције у друштвима у транзицији. Примена тзв. „шок терапије“ и „револутивне концепције“ темељи се на неокласичном моделу (неолиберални модел) брзог преласка у тржишну привреду. Темељне одреднице овог приступа су: слободно формирање цена, укидање субвенција, конвертибилност валуте, смањење улоге државе у економском животу, правна држава. У већини земаља транзиције тај модел је узроковао паст цена, незапосленост, хиперинфлацију, спољно задуживање итд.“⁷⁾

Дакле, инсистирамо на Дракеровом поистовећивању постиндустријског друштва као посткапиталистичког друштва, пре свега као плуралистичком, децентрализованом, партиципативном друштву, које се конституише у развоју.

Први мегатренд, који означава преображај индустријске у информацијску економију; Други мегатренд, који представља одбијања и отпоре према високој технологији; Трећи мегатренд, по коме је све мањи број излованих и самодовољних система; Четврти мегатренд, који је представљен као нужност дугорочног планирања, тј. као окренутост ка будућности; Пети мегатренд, чија се суштина састоји у самивању и оргграничавању моћи централизованих и ригидно хијерархизованих организационих структура; Шести мегатренд, који представља буђење свести да се институције од општег значаја (образовање, здравство и др.) не могу саморепродуковати независно од потреба и интереса људи. Седми мегатренд, који је израз ширег и компетентног учешћа социјалних слојева у процесу управљања развојем сопствене заједнице; Осми мегатренд, чија је суштина у томе да су због информационо-процесо-развојног карактера организације све мање шансе и да се наслућује крај нефлексибилним и неадаптабилним организационим структурама; Девети мегатренд, који изражава постојање поделе на глобалном плану, како између севера и југа, тако и између запада и истока; Десети мегатренд, по коме је савремени економски

7) Исто, стр. 10.

свет хетерогенији у односу на ранији (због мултипликативних распона у степену развоја...).⁸⁾

Модерно (пост-индустријско, информатичко) друштво настало је као резултат модернизације, односно „развоја научно-технолошке револуције, где се научна сазнања јављају као покретачка снага друштвеног развоја и воде развоју крупне индустријске производње. Такво друштво утемељено је на достигнућима нових технологија, према америчком социологу Данијелу Белу, пре свега на информатику, кибернетику и био-инжењеринг, дакле, научно-истраживачки сектор услуга који доводи до радикалних промена у социо-економској структури и односима у друштву. О томе је први писао енглески гилд-социјалиста А. Пенти 1917. године, који је пост-индустријско друштво дефинисао као друштво у коме ће бити остварене класне и социјалне неједнакости међу људима. Бел сматра да се у оваквом друштву „губи категорија класичних најамских радника али и значај капиталиста као власника средстава за производњу. У неидеологизованом кибернетичком и информатичком друштву, носилац развоја су стручњаци, администратори и организатори који управљају копорацијама. Реч је о „програмираном друштву“ чији најдинамичнији слој чине тзв. 'white collars' („бели оковратници“). Њихова научно-технолошка знања, креативност и иновативност у примарној су функцији „савремене економије“.⁹⁾

Модерно друштво је и потрошачко друштво. Према мишљењу америчког социолога Волта Ростова, индустријализација је довела до друштва масовне потрошње и благостања. У таквом друштву се, према мишљењу В. Пакарда, „човек своди на потрошача чијем задовољавању потреба је усмерена реклама маркетинга и масовна потрошачка култура и сви видови комуницирања (чак и спорт и култура). Тако се стварао „потрошачки синдром“ – један привид да човек има већи углед и статус у друштву (чак и степен самоостварења) ако више троши на луксузнију робу и нагомилава скупе предмете у својој животној средини“.¹⁰⁾

Трећи талас са собом доноси и истински нов начин живота, заснован на различитим обновљивим изворима енергије, на производним методима који већину фабричких монтажних линија чине застарелим, на новим породицама које неће бити уже породице, на јадној новој установи која би се могла назвати „електронском кућом“ и на коренито измењеним школама и корпорацијама будућности. Цивилизација на помолу нам пише нови законик понашања

8) Др Драган Суботић, *Иновативни менаџмент у политици*, Београд, 2008. стр. 321.

9) Др Драган Суботић, Теа Кондић, *Пословна етика у предузетничком бизнису*, Београд, 2004, стр. 8.

10) Исто, стр. 7.

и извлачи нас из стандардизације, централизације и концентрације енергије, новца и власти“.¹¹⁾

Већина анализираних аутора почетак ове етапе смешта у педесете године 20. века, када је у САД први пут број радника у администрацији премашио број радника из производње, што је значило не само прелазак производне привреде на услужну, већ и све друге друштвене импликације те трансформације. С друге стране, Турен и Горц зачетке нове форме виде у неким аспектима директног одлучивања грађана кроз различите облике самоорганизовања.

Међу најистакнутијим теоретичарима овог усмерења постоји потпуни консензус о одлучујућој важности нове технолошке револуције у укупној друштвеној трансформацији која води ка напредној социјалној форми. По њима, нове технологије иницирају промене у свим друштвеним сферама, али истовремено и друштво преузима све већу контролу над технолошким растом, покушавајући да ограничи негативне ефекте по природну околину. У том смислу сви аутори велику важност придају увођењу нових енергетских извора и других еколошких питања.

Бел технологију посматра у оквиру „друштвене структуре“ која заједно са културом и политиком чини основне друштвене области. Специфичност нове технолошке сфере он види у систематском развоју истраживања (research and development) и стварању нових, научно базираних индустрија, као што су, електроника, оптика, полимери и сл. Ова нова технологија у чијем центру је теоријско знање доминира производним сектором, сматра Бел, обезбеђујући даљи напредак друштва: „Напредак друштва постаје зависан од теоријског рада који кодификује постојећа знања и указује на пут емпиријске реализације. Заправо, теоријско знање постаје стратешки извор, аксиални принцип друштва, а универзитети, истраживачки центри и интелектуалне институције,¹²⁾ где се теоријско знање сакупља, постају аксиалне структуре напредног друштва“.

Ова нова „интелектуална технологија“ је карактеристична за другу половину 20. века исто као што је машинска карактерисала индустријски период, сматра Бел. За њега, нова технологија је специфична по свом „напору да дефинише рационалну акцију и да идентификује значење тог унапређења“, док јој је циљ „ни мање ни више, него да оствари алхемичарски сан: сан о управљању масовним друштвом“. При том он ипак не сматра да ће доћи до потпуне

11) Проф. др Андон Костадиновић, *Основи социологије*, Желнид, 2004, стр. 56.

12) Проф. др Радомир Лукић, *Основи социологије*, Научна књига, Београд, 1974, стр. 93.

аутоматизације која би пред људе поставила само проблем слободног времена.

Кан своју визију линеарног прогреса човечанства оправдава управо несумњивом експанзијом нових технологија које добијају све ширу примену. Он уочава да је у прошлости требало много више времена за увођење неке технологије, док је у садашњим развијеним друштвима тај рок радикално смањен, па се нове технологије директно укључују у процес производње, односно услуга. У вези с тим, Кан користи појмове „synergism“ и „serendipity“, којима означава симултана унапређења и напретке до којих долази применом нових технологија (у првом случају), односно случајне, неочекиване користи и иновације у некој другој области од оне којој је технолошко решење било намењено (у другом случају). И Болдинг технологију види „на страни наде“ у сутрашњицу. Развојем електронике и њеном све широм променом, сматра он, подстиче се укупан развој друштва и елиминишу негативне последице „грубих“ технологија. На тај начин би требало да буде омогућен обрнути процес од досадашњег процеса ентропије, односно „антиентропија“ којом би се концентровале дифузне материје ваздуха и океана. Као и Бел, и Болдинг као најизразитију карактеристику новог „постцивилизацијског“ друштва наводи институционализацију истраживања и развоја, што резултира у великим променама у сфери знања и технологије и, посредно, преласку привреде из примарног и секундарног у терцијарни сектор.

Бжежински иде још даље у придавању одлучујуће важности новим технологијама као основним детерминантама друштвене промене савремених развијених друштава, означавајући ова друштва као „технотронска“ (од „технологија“ и „електроника“). Он сматра да између индустријске и нове форме постоји потпуна дистинкција, као и између индустријске и аргарне:

„Постиндустријско друштво постаје „технотронско“ друштво: друштво које је обликовано културно, психолошки, друштвено и економски, експанзијом технологије и електронике – посебно у области компјутера и комуникација. Индустријски процес није више основна детерминанта друштвене промене структуре и вредности. У индустријском друштву техничко знање је било усмеравао првенствено у једну специфичну област: убрзање и унапређење производних техника. Друштвене последице су биле само узгредни продукт овог моћног концепта. У технотронском друштву научно и техничко знање се, поред тога што унапређује производни процес, брзо шири на скоро све аспекте друштвеног живота“.

Следећи идеје Норберта Винера (Norbert Wiener) Бжежински сматра да су проналасци компаса, барута и штампања, у петнае-

стом веку, били иницијални фактори будуће индустријске револуције. Изводећи аналогију, Бжежински као савремени функционални еквивалент компасу види истраживање свемира, еквивалент баруту би била нуклеарна фисија, а штампању телезивија и друга савремена средства масовних комуникација. На основу овога он закључује да се последице нове, технотронске револуције огледају у свим друштвеним областима: економији, политици и култури.

Као основну политичку карактеристику новог друштвеног облика аутори овог усмерења истичу превазилажење устаљене поделе на капитализам и социјализам, односно на одговарајуће политичке системе. При том, конзервативна струја акценат ставља на наставак демократских тековина, сматрајући да је у савременим развијеним друштвима већ дошло до стапања класа. С друге стране, припадници утопијске струје сматрају да су ова друштва и даље класна, инсистирајући на радикалним алтернативама које би се огледале у децентрализацији политичке моћи кроз различите облике директног учешћа грађана у одлучивању. Оваква подела интересовања, међутим, није апсолутна, тако да се за специфичности технократије као „нове класе“ интересује, поред Бела, Кана и других теоретичара ове струје, и Турен. Осим тога, све већи утицај ванинституционалних политичких актера, као што су друштвени покрети и разна удружења грађана, уочава, осим утописта, и Кан. Такође, аутори обе струје указују и на две контрадикторне тенденције – формирање „светског друштва“ и распадање вишенационалних заједница.

Ипак, он сматра, да „класу, у крајњем смислу, не представља одређена група, већ систем који је успоставио основна правила за стицање, одржавање и трансфер различитих моћи одговарајућих привилегија“. По Белу, политички етос владајуће структуре у постиндустријском друштву би био преваходно комуналан, као последица растућег социјализујућег фактора. Из тог разлога, политички систем никада не би достигао потпуно технократски ниво. У технички високо развијеном друштву научници би били главни извор иновација, а способност иновација, по њему, није у складу са категоријама моћи и доминација. Комбинацијом овог комуналног етоса и трансформацијом личног морала добила би се нова мешавина политичких и културних образаца, која би представљала регулативне механизме новог друштва, закључује Бел.

Међутим, иако сматра да је водећа класа постиндустријског друштва калса научника и техничке интелигенције, Бел увиђа да контролни систем није укорењен у овој класи, већ у политичком поретку, „а питање ко управља политичким поретком остаје отворено“. Дакле, по његовом мишљењу, класа научника може бити

највиша у новом друштву, али у њеној структури не постоји интенција да прерасте у класу економског или политичког интереса, и да се у том циљу бори за власт.

Кан „нову класу“ посматра као друштвено-економску групу, пре него политичку категорију, дајући, углавном, само феноменолошке карактеристике, не улазећи у дубину њене функције у друштвеном и политичком животу. Он овај слој горње средње класе назива „симболичком класом“, због специфичног односа према устањеним економским категоријама. Наиме, овај друштвени слој, по његовом мишљењу, послује искључиво симболима, без директног контакта са производњом или услугама, као што су занимања продуцента, уредника, аналитичара, писца, професора итд. Карактеристике припадника овог слоја су висока примања, универзитетска диплома и, између осталог, „порицање да се делује за сопствене интересе“. Кан сматра да „они осећају, често несвесно, да су тако високо образовани да би требало другима да постављају критеријуме“. Такође и да „многи виде себе као „прогресивну“ снагу супротстављену доминацији „себичног“ система вредности бизниса, „дехуманизованим“ организацијама, „слепим“ технологијама, „грубом“ материјализму и „вулгарном“ комерцијализму“.

Турен, пак, сматра да су савремена развијена друштва и даље класна друштва, односно да и даље егзистирају класни сукоби, али не више у производној сфери, већ у сфери образовања, забаве и потрошње, дакле културе. Према овом аутору, није више реч о економској експлоатацији и борби око расподеле дохотка, већ о отуђењу, при чему је алијенација „зависна партиципација“, то јест, „непоседовање потпуних инфорамција и због тога немогућност да се учествује у систему одлучивања“.

Стога Турен пледира за постиндустријску револуцију, којом би се укинуо систем доминације заснован, не више на поседовању средстава за производњу, већ на поседовању информација.

2. ДРАКЕРОВ КОНЦЕПТ ПОСТ-КАПИТАЛИСТИЧКОГ ДРУШТВА

По Друкеру, посткапиталистичко друштво као ново друштво, поново ће користити слободно тржиште као једини доказан механизам економске интеграције, али неће бити неко „антикапиталистичко друштво“, чак ни „некапиталистичко друштво“, већ основни привредни ресурс: „средства за производњу“, да се послужимо речником економиста – не огледа се више у капиталу, то више нису природни ресурси (економским речником: „земља“, „земљиште“) нити „радна снага“. Сада то јесте, а и биће знање.

Средишње активности усмерене на стварање богатства неће бити ни пласман капитала у продуктивне сврхе ни „рад“ – та два пола економске теорије деветнаестог и двадесетог века без обзира на то да ли је реч о класичној, марксистичкој, Кејнзовој (Kejnzejskoј) или неокласичној теорији. Вредност се сада ствара „продуктивношћу“ и „иновацијом“, а и једно и друго су примене знања на рад. Водеће друштвене групације друштва знања биће „радници знања“ – извршни управљачки корисници знања који знају како да пласирају знање у производне сврхе, управо онако како су капиталисти знали да пласирају знање у производне сврхе, стручњаци у области знања; намештеници, запослени у области знања. Практично, сви ти људи знања биће запослени у организацијама. А опет, за разлику од запослених у капитализму, они ће поседовати и „производна средства“ и „алатке за производњу“ прво преко својих пензионих фондова, који се у свим развијеним земљама брзо појављују као једини прави власници; ово друго зато што радници знања поседују све знање и могу да га понесу са собом куд год крену. Економски изазов посткапиталистичког друштва ће према томе бити продуктивност рада знања и радника знања.¹³⁾ Друкер даље сматра да у модерном друштву: „свака организација данашњице мора да угради управљање променама“,¹⁴⁾ што практично значи да свака организација у пост-капиталистичком друштву мора да поседује „способност да се креира ново, односно да искоришћава, то јест да разрађује нове примене из сопственог успеха“, као и то да „научи да иновира – и да научи да иновација моће и треба да се организује као систематски процес“.¹⁵⁾ Друкер даље инсистира на томе да је посткапиталистичко друштво – децентрализовано друштво: „Његове организације морају да су у стању да брзо доносе одлуке, засноване на блискости и практичним извођењем, блискости с тржиштем, блискости с технологијом, блискости с променама у друштву, животној средини и демографији, што све мора да се види и користи као прилика за иновирање.“¹⁶⁾

Поред наведених карактеристика, Друкер предвиђа да ће светска привреда и даље остати тржишна и задржати институције тржишта, али, њена суштина ће бити коренито измењена: „Ако је и даље „капиталистичка“, њом сада доминира „капитализам информација“. Индустрије које су се у последњих четрдесет година помериле у средиште привреде имају, за предмет производњу

13) Петар Ф. Друкер: *Посткапиталистичко друштво*, Београд, 1995, стр. 13-14.

14) Исто, стр. 63.

15) Исто, стр. 64.

16) Исто, стр. 65.

и дистрибуцију знања и информација, пре него производњу и дистрибуцију ствара. Стварни производ фармацеутске индустрије јесте знање: пилуле и лековите масти нису ништа више до облик у коме је упаковано знање. Ту су сада индустрије телекомуникација и индустрије које производе алатке и опрему за обраду информација, као што су компјутери, полупроводници, компјутерски софтвер. Имамо произвођача и дистрибутере информација: филмове, телевизијске програме, видео касете. Непривредне делатности које производе и примају знање образовање и здравство у свим развијеним земљама расту много брже и од привредних активности заснованих на знању¹⁷⁾.

Сумирајући претходне Дракерове одреднице иновације, указујемо и на одредницу иновације као инструмента предузетништва. Дакле, као инструменат који креира ресурсе и теме отвара могућности за стварање профита, може се дефинисати на класичан начин у смислу да је реч о промени употребне вредности ресурса у циљу задовољавања неке потребе потрошача. Поједини аутори чак сматрају да још увек нисмо у стању да развијемо теорију иновација, сматрајући да је управо промена та која омогућује да се оствари нешто ново и нешто различито. Систематска иновација, дакле, састоји се од сврсисходног и организованог трагања за променама, тако да се у оквиру систематске анализе могућности таквих промена могу прихватити као економске или социјалне иновације.¹⁸⁾

Дакле, поновићемо још једанпут реч је о контролисању, усмеравању и развоју седам иновативних извора који по већ приказаној Друкеровој иновативној шеми обухватају: 1. неочекивано неочекивани успех, неочекивани промашај, неочекивани спољњи догађај; 2. неподударност – између стварности каква тренутно јесте, и стварности како би могла да буде или каква “би требало да буде”; 3. иновација заснована на потреби неког процеса (нпр. производње); 4. промене у структури привреде или тржишта, које сваког изненаде.

Поред ових извора иновација који се односе на предузећа или сектор услуга показаћемо прецизније и остала три извора који се односе на подручје спољњег окружења. Они обухватају: а) демографска кретања – промене; б) примене у опажањима, расположења и значењима; в) нова сазнања, научна и ненаучна.

Значи разликујемо три могућности односно, стратегије освајања еколошке нише, упућене на освајање и стицање монопола у једном сегменту тржишта или производње: а) стратегија и напла-

17) Исто, стр. 182.

18) Петар Ожеговић: *Предузетничко пословање*, Београд, 1995, стр. 105.

ћене рампе која се заснива на освајању монопола у поједином, уском сегменту производње и услуга, али ова “еколошка ниша” коју “једна врста специјалитета, производа, може сама да попуни у потпуности, и која је истовремено мала и дискретна, довољно да не привлачи пажњу конкуренције”.¹⁹⁾

3. КА МОДЕРНОМ ПРЕДУЗЕТНИЧКОМ ДРУШТВУ

Предузетништво се у теорији, а поготово у пракси, везује за приватно предузетништво, али и друге облике својине (мешовиту, на пример), који омогућавају профитабилност тржишног система. Предузетничко друштво подразумева и одређени систем социјалне правде, односно у друштвеној пракси већ реализован поредак тзв. “државе благостања”, која у стручној литератури већ има различите називе: “Service state” (Мамхјам); “Planned state” (Фридман); “Social state” (Набхаус); “Social service state” (Нарболд Ласки, Лорд Беверх).

Као конституенси државе благостања означавају се следећи појмови: општи систем социјалног осигурања, пружање бесплатних услуга од стране државе, постепено изједначавање прихода – редистрибуција капитала, политика и одржавање пуне запослености, перманентно изједначавање људи у сфери потрошње, општа јавна својина многих предузећа за јавну функцију, прогресивни систем опорезивања грађана и изражена социјална делатност.²⁰⁾ Дакле, полази се од идеје градуализма и надкласности и државе благостања који имају корене у античким идејама Аристотела и Платона, социјалиста-утописта (Овена, Фуријеа, Сен Симона), припадника тзв. “фабијанског социјализма”, солидаристичких, ласалијанских и темељних идеја теорије конвергенције.

Овај друштвени концепт у капиталистичком друштву познатији и као социјалдемократски концепт свеобухватне социјалне политике и социјалног развоја који обухвата виши квалитет живљења, базира се на следећим принципима: а) сваки грађанин има право на партиципацију у социјалној заштити; б) принципу минимума националног стандарда у смислу да појединац не сме бити у социјалном осигурању испод националног нивоа задовољавања потреба; в) све социјалне услуге, морају бити доступне сваком грађанину; г) принципу социјалне правде и д) принципу националне солидарности, чији је егзекутор државни фактор – социјални државни интервенционализам”.²¹⁾

19) Исто, стр. 222-223.

20) Нав. према: Душко Томић: *Мега левица*, Београд, 1995, стр. 33.

21) Исто, стр. 60.

Модерно постиндустријско-предузетничко друштво карактерише: а) стално усавршавање средстава за рад (механизација и аутоматизација технолошких процеса); б) промене у предметима рада (развој и примене нових материјала, коришћење сировина путем нових технолошких процеса); в) стално усавршавање постојећих и усавршавање нових технолошких процеса (посебно оних који су везани за аутоматизацију); г) развој постојећих и нових примарних извора енергије; д) заштита животне средине; њ) усавршавање постојећих и стварање све већег броја нових производа.

Индустријска револуција 19. века и менаџерска револуција 20. века, говори о томе да је предузетничка економија будућност светске привреде. Термини који означавају предузетништво (“предузелник”, “породични бизнис”, “породичне компаније”, “унутрашњи бизнис”) су преплавили данашњу пословну литературу и универзитете, тако да се предузетништво изучава у веома значајној мери, чак се на западу у високим пословним школама изучава наука и вештина предузетништва, која поспешује развој “малог бизниса”.²²⁾

У друштву које карактерише послекомунистички период, односно данас познатији као термин транзиције, веома важну, готово кључну улогу дефинитивно преузима предузетништво. Улога модерног предузетништва је у: а) повећању ефикасности и богатства националне привреде; б) утицају на флексибилност националне привреде; в) повећању запослености; г) контроли великих компанија; д) нових филозофија пословања; њ) максималног задовољства и слободног бизниса.²³⁾

4. ОДНОСИ С ЈАВНОШЋУ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Енциклопедијско одређење појма односа са јавношћу (public relations) инсистира на активности која је “последњих деценија постала саставни део јавног живота, а не може се објаснити само појмовима информисање, пропаганда, економска пропаганда. Ипак, сви се слажу у томе да је реч о процесу којим се заинтересовани субјект (организација или појединац) служе да би утицао на јавно мњење, односно на такозвану структуралну јавност у којој се срећу по бројности и друштвеном значају различите друштвене групе.

22) Радосављевић, Ж., “Предузетништво – најквалитетнија политика”, *Пословна политика*, 1995, стр. 340.

23) Исто.

Развој односа с јавношћу потиче од 1923. године, када га први пут срећемо у САД-у у време усвајања програма за регулацију слива долине реке Тенеси. Та година се обележава као почетак “професионалних” односа са јавношћу, а тада је Едвард Бернејс објавио своју прву књигу *Кристализовање јавног мњења*. Она је представљала први уџбеник који се бавио праксом односа с јавношћу.

Када се говори о историјату ове професије, треба правити разлику између односа с јавношћу као интегралног дела државне администрације из најранијих дана, и модерног концепта односа с јавношћу као дисциплине менаџмента. Термин *public relations* је као маркетинг преузет из енглеског језика и означава свеукупност стратешке комуникације институције (привредног или непривредног карактера) са привредним и друштвеним окружењем. Због те свеукупности комуникацијских циљева и задатака, подсећамо још једном, делатност *public relations*-а се још на Западу подводи и под име *corporate communication*.²⁴⁾

Једна од најнефективнијих и најсвеобухватнијих дефиниција од значаја за пословну економију наглашава да је “*public relations* стална, двосмерна, стратешки вођена комуникација са интерним и екстерним циљним јавностима да би се постигла обострана корист”. Према овој дефиницији јасно је да *public relations* не може бити део промотивног имиџа иако је по садржају веома близак елементима економског публицитета. Институт за односе с јавношћу подржава дефиницију, да је то “примена планског и сталног програма комуникација између једне организације и оних циљних јавности које су битне за њен успех”.²⁵⁾

Као замена за *public relations* у употреби су и многи други појмови: реаговање предузећа на значајне друштвене догађаје и проблеме (*issues management*), сусрети са потрошачима (*consumer relations*), односи са владом и њеним институцијама (*government relations*), односи са грађанима и њиховим организацијама (*community relations*), односи са предузећима исте групације (*industry relations*), односи предузећа са финансијским организацијама и институцијама (*financial relations*).

У америчкој литератури постоји предлог неких теоретичара да се уместо термина односи с јавношћу, односно ПР употребљава *relations with public* (која је адекватнији преводу – однос с јавношћу) ради бољег разумевања и усмеравања активности на одређе-

24) *Економска енциклопедија*, Београд, 1988, стр. 364.

25) М. Ђурић: *Public relations – кључ успешног наступа на тржишту*, Београд, 1992, стр. 5.

не групе у јавности. Међутим, овај предлог није уопште прихваћен. Б. Кенфилд наводи да односи с јавношћу представљају специјалну филозофију управљања, изражену у политици и пракси која се базира на комуницирању с јавношћу у циљу осигурања међусобног разумевања и добре воље.

Полазимо од следећих пословних претпоставки: 1. ПР је филозофија управљања; 2. ПР је филозофија у пословном одлучивању; 3. ПР чине акције које произилазе из пословно-развојне политике, организације, изражене кроз акцију и праксу стварања добре воље у односима с јавношћу. 4. ПР је комуникација којом се информише, објашњава, брани и унапређује рад и политика организације.

Односи с јавношћу (енг. Public Relations) су научна дисциплина која ствара и одржава репутацију, с циљем да се оствари разумевање и подршка, као и да се утиче на мишљења и понашања циљаних јавности. Односи са јавностима су такође планирани и стални посао стварања и одржавања добре воље (енг. goodwill), као и међусобног разумевања између организације (или појединца) и циљаних јавности.

Односи с јавношћу се могу посматрати у ширем и ужем смислу. Посматрано у ширем смислу, односи с јавношћу су активност развијања повољног јавног мишљења о некој организацији, док посматрано у ужем смислу односи с јавношћу би се могли дефинисати као скуп акција неке организације, усмерених према одређеним групама (потрошачима, купцима, добављачима, пословним партнерима, запосленима, акционарима), ради придобијања поверења, стварања добре воље и повољног мишљења о раду те организације као члана заједнице.

Могло би се рећи да се односи с јавношћу могу посматрати и тумачити као: професија, процес, комуникација са јавношћу и пракса.

Односе са јавношћу, Институт Велике Британије за односе са јавношћу дефинисао је као: Промишљен, планиран и непрекидан напор да се заснује и одржи узајамно разумевање између организације и њене публике. Међутим, само мали број ПР професионалаца би могао да оспори Bowen-ову тврдњу да је “поље односа с јавношћу пуно етичких дилема”.²⁶⁾ Одавно је постало јасно да је питање етике, једно од кључних питања у односима с јавношћу које је било на значају захваљујући растућем утицају масовних

26) Bowen, S. A. (2004). “Expansion of ethics as the tenth generic principle of public relations excellence: A Kantian theory and model for managing ethical issues”, *Journal of Public Relations Research*, 16, 65-92.

медија. Bowen такође тврди да је објављен јако мали број радова и водича који би могли дати смернице етичког понашања. Па ипак, бројни стручњаци се не слажу по питању саме дефиниције етичког понашања, што и јесте један од главних узрока недостатка адекватних водича, а већина радова који су објављени на овом пољу засновани су управо на дискусијама и анализи самог појма етике у односима с јавношћу. Злоупотреба медија је још последњих година прошлог века добила неслућене размере, како на нивоу односа с јавношћу тако и новинарства и оглашавања. Нека од најосетљивијих тема у оглашавању која се често доводе у питања са етичког аспекта су: хомосексуализам, улога жена и деце у оглашавању, манипулација и дискриминација, дигитална фотографија и могућност монтаже – искривљени фотожурнализам, рекламирање лекова и медицинских помагала од стране лекара и познатих личности, самоубиства, криминал... Нова ера сензационализма, тражње са интригантним информацијама, све оно што доприноси већем тиражу, већој продаји, једном речју расту профита. Чак иако се не може рећи да службе за односе с јавношћу неморално служе својим клијентима, кршећи етичке норме, ПР индустрија је последњих година постала синоним за етичку несмотреност, до те мере да су водећи академци на конференцијама почели да поистовећују ПР са “манипулативном комуникацијом”.²⁷⁾

Стручњаци са правом public relations називају “корпоративним комуницирањем”, дефинишући ПР као сталну и осмишљену комуникацијску политику организације, окренуту подједнако спољном свету и интерним структурама, чији је циљ стварање квалитетног идентитета организације и њеног позитивног “имица” у јавности, који ће омогућити постизање стратешких циљева организације.

Темељ успешне комуникације организације представљају решена питања стратешког менаџмента: 1. Шта је мисија и визија организације? 2. Која је њена пословна филозофија? 3. Шта је њен програм и пословна политика?²⁸⁾

Питање уједначености идентитета (оно што организација јесте) и “имица” (оно што јавност мисли о организацији) представља кључно питање за све организације. Могуће је, у циљу постизања краткорочне користи “јаким” маркетиншким и ПР кампањама и великим присуством у медијима “улепшати” слику о организацији и створити “имиц” који у знатној мери превазилази вредности које

27) Galloway, C.J. (2004). *Conference report: Spin and Corporate Power*, PRism 3.

28) Часопис *Делфин менаџер*, Београд, 1998, бр. 26, стр. 2.

стоје иза идентитета организације. Међутим, по правилу све организације које свој идентитет подреде “имиџу” трају кратко и убрзо следи њихов пад и нестанак.²⁹⁾ Све организације које размишљају стратешки, на дуге стазе, труде се да подигну на висок ниво идентитет организације. Касније осмишљено преношење јавности квалитета и вредности које реално стоје иза организације представља за све њене чланове много једноставнији и лакши корак, праћен ентузијазмом и високом мотивацијом. Тридесетих година овог века, Arthur W. Page, тадашњи ПР менаџер америчке компаније AT&T, навео је пет начела public relationsa, која су подједнако актуелна и данас. Према Arthur W. Page-у ПР мора: 1. Осигурати да менаџмент пажљиво развија своје односе са јавношћу; 2. Запослени да буду упознати са стратегијом и политиком фирме; 3. Обучити представнике компаније који долазе у директан контакт с јавношћу како да се према њој односе; 4. Упознати менаџмент са ставовима запослених; 5. Осигурати искреност у обраћању јавности.³⁰⁾

Још 1964. Маршал Маклуан је пророчки записао да у новој електричној епохи информација и програмирања производња саме робе све више стиче карактер информације.³¹⁾ Термин односи с јавношћу (public relations) почео је да се користи у САД, одакле се његова употреба проширила на друге земље као интернационалан назив за делатност и професију која се бави грађењем добрих односа између одређених субјеката и његовог окружења.³²⁾ За пуританце односи са јавношћу то је свесно планирање компаније пласирања информација за стварање повољне климе мишљења. Сами по себи нису медиј продаје, али могу да припреме трасу за рекламну компанију. Односи са јавношћу и оглашавање често иду руку уз руку, они су ти који шаљу слику о организацији ван ње.³³⁾ Наука, вештина и уметност организовање комуникације са околином и изградње добре слике у јавности о некоме или нечему, има корене који досежу у далеку историју. “Започета је као делатност живописних типова смештених иза владарских престола, са филигранском вештином дошаптавања владару кључних ствари у кључним моментима, развијана од стране оратора, саветника, дипломата, кардинала, градилаца лепе слике о владару, самог Макијавелија, ухода и писара, а после њих научника свих професија: психолога, социолога, антро-

29) Исто, стр. 3.

30) Часопис *Делфин менаџер*, Београд, 1998, бр. 26, стр. 4.

31) Вани Коделупи, *Тржишна комуникација*, Београд, 1995, Клио, стр. 59.

32) Анђела Микић, *Уметност комуницирања*, Београд, 2006, стр. 207.

33) Дејв Патен, *Успешан маркетинг за мала предузећа*, стр. 162.

полога, лингвиста, политиколога, културолога, истраживача јавног мишљења, посланика масовних медија и медија самих”.

Суштина односа с јавношћу је иста, без обзира на то да ли се користе у политичкој арени, на пословном или комерцијалном пољу, у друштвеним односима, у добротворне сврхе или при купљању помоћи, или у било којим другим ситуацијама у којима постоји посебна потреба за њима. Методе које се употребљавају у свим тим различитим приликама битно се разликују.³⁴⁾ Основна филозофија односа с јавношћу је “веома једноставна”. Многи сматрају да је постављене циљеве лакше успешно остварити уз подршку и разумевање јавности, него када је јавност супротстављена или равнодушна. Односи с јавношћу могу се описати са неколико кључних речи, а те речи су: углед, перцепција, кредибилитет, поверење, слога и обострано разумевање засновано на истинитом и свеобухватном обавештавању. Ово не представља дефиницију, али указује на крајње циљеве.

Овај наведени однос ПР медија и модерног постиндустријског информативног друштва показује међузависност ових феномена. Указује на значај односа с јавношћу, не само као технике, већ и теоријског погледа на развој друштва у 21. веку – иначе, веку знања, информатике и модерних технологија.

ЛИТЕРАТУРА

- Пешић Михаило: *Социолошке теорије*, Београд, 1994.
Белк Сем: *Односи с јавношћу*, Београд, 1997.
Гиденс Ентони: *Социологија*, Београд, 2003.
Микић Анђела: *Уметност комуницирања*, Београд, 2007.
Суботић Драган: *Корпоративна пословна етика: вредности, начела модели*, ИПС, Београд, 2009.
Др Драган Суботић: *Ка модерном предузетничком друштву*, Београд, 2007.
Др Драган Суботић, Теа Кондић, *Пословна етика у предузетничком бизнису*, Београд, 2004.
Др Драган Суботић: *Иновативни менаџмент у политици*, Београд, 2008.
Ђурић Живојин, Суботић Драган: *Етика јавног и мултимедијалног комуницирања*, Београд, 2007.
Ђурић Миленко Д.: *Public relations – круч успешног каступа на тржишту*, Београд, 1992.
Ђорђевић Тома: *Теорија масовних комуникација*, Београд, 1989.
Проф. др Радомир Лукић, *Основи социологије*, Научна књига, Београд, 1974.
Печујлић Мирослав, Владимир Милић, *Социологија*, Правни факултет; Београд, 1994.

34) Сем Блек: *Односи с јавношћу*, Клио, Београд, 1997, стр. 7.

Петар Ожеговић: *Предузетничко пословање*, Београд.

Петар Хафнер, Драгослав Китановић: *Глобалне друштвене промене и проблеми транзиције*, Ниш, 1995.

Душко Томић: *Мега левица*, Београд, 1995.

Питер Ф. Друкер: *Посткапиталистичко друштво*, Београд, 1995.

Dragan Subotic

PUBLIC RELATIONS IN POST-INDUSTRIAL SOCIETY

Summary

In this paper author wrote on a relation – public relations – modern society that is defined as a post-industrial informative society of knowledge, information and high technological achievements. The author considers the modern society as a dynamic developmental and innovative complex of global society, including in it primarily a rapid development of modern technologies that are shaping the structure and dynamics of the society. In this sense the author determined the public relations as a theoretical, strategic and operative field providing for functionality, flexibility and profitability of the post-industrial society. The author also defined the role of mass-communications in shaping the public opinion, that is significant for the operative model of the public relations. The author also determined the public relations in the context of socio-political environment and global processes in the world.

Key Words: politics, society, modernization, public relations

УДК: 329(497.11):323.173(497.115)“2000/2008“ Српска политичка мисао
Примљено: 2. новембра 2009. број 4/2009.
Прихваћено: 10. децембра 2009. год. 16. vol. 26.
Оригинални научни рад стр. 393-420.

Урош Шуваковић

*Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици*

ПАРТИЈЕ У СРБИЈИ И КОСОВО И МЕТОХИЈА (2000-2008)

Сажетак

Две промене су одредиле промену у програмским ставовима политичких партија у Србији у односу на проблеме на Косову и Метохији: а) стављање јужне српске покрајине под привремену управу Организације Уједињених нација (ОУН) 1999. године, која је омогућена Резолуцијом 1244 Савета Безбедности Уједињених Нација и чиме је окончана агресија НАТО на нашу земљу, а истовремено читав политички процес решавања овог проблема максимално интернационализован, и ОУН потпуно увучене у наставак његовог решавања; б) Петооктобарске политичке промене у Србији 2000. године довеле су на власт оне политичке партије које су у претходној деценији биле опозиција, и у таквом статусу нису се много, чак уопште, изјашњавале о косовским проблемима, а када су то чиниле углавном су пратиле ставове западних влада по том питању, па се сазнањем те чињенице може разумети и једнодеценијска еволуција њихових програмско-политичких ставова од залагања за укидање аутономских покрајина у Србији, уз предлагање читавог спектра радикално-националистичких и шовинистичких мера, до залагања за широку покрајинску аутономију.

Многе политичке партије у Србији су званично усвојиле потпуно нове политичке програме у првим годинама 21. века. Оне које то нису урадиле, извршиле су ревизију постојећих програмских докумената кроз различите конгресне резолуције, декларације и сличне документе. Многи мање или више екстремни

захтеви са почетка последње деценије 20. века испоставило се да су били не само популистички, засновани на говору мржње, него и нереализујући. Међутим, одбацивање таквих ставова је у случају неких партија водило у супротност, што им је прибавило позицију антисрпског програма са ставом који је фаворизовао признавање независности Космета. Осим таквих партија, још неке нове партије настале након Петог октобра у Србији заступају такав став. Идентификација таквих политичких ставова у „не-мањинским партијама“ (партијама које не представљају само националне мањине) пре 5. октобра 2000. године било је незамисливо у Србији.

Историјски низ догађања потврдио је озбиљност основе програмских ставова оних политичких партија које су доследно заступале примену аутономије Космета у Србији. Имајући то у виду, било би оправдано закључити да ће напор за сачување Косова и Метохије у Србији наставити да буде један од глобалних друштвених циљева у Србији, са циљем да се овој покрајини да статус суштинске аутономије.

Кључне речи: Косово, Србија, прва деценија 21. века, програмски партијски ставови

I

УВОДНО РАЗМАТРАЊЕ

Крај другог и почетак трећег миленијума донео је значајне промене на политичкој и уопште друштвеној сцени Србије. Без претензије да их све побројимо, сматрамо да су две од њих детерминирајуће деловале на однос и формирање политичких ставова политичких партија у Србији према проблемима на Косову и Метохији (у даљем тексту: Космету), и то: а) стављање јужне српске покрајине под привремену управу Организације Уједињених нација (ОУН) 1999. године, што је учињено резолуцијом 1244 Савета безбедности ОУН, чиме је окончана агресија НАТО на нашу земљу, а истовремено читав политички процес решавања овог проблема максимално интернационализован, а ОУН су потпуно инволвиране у наставак његовог решавања; б) петооктобарске политичке промене у Србији 2000. године су на власт довеле оне политичке партије које су у претходној деценији биле опозиција и у таквом статусу нису се много, чак уопште, изјашњавале о косовским проблемима, а када су то чиниле углавном су пратиле ставове западних влада по том питању, па се са сазнањем те чињенице и може разумети једно-деценијска еволуција њихових програмско-политичких ставова од залагања за укидање аутономних покрајина у Србији, уз предлага-

ње читавог спектра радикално-националистичких и шовинистичких мера, до залагања за широку покрајинску аутономију¹⁾.

Једна од карактеристика прве постпетооктобарске Народне скупштине била је и многобројност политичких партија које су ушле у њен сазив²⁾. Та одлика неће нестати у читавом посматраном периоду ни у каснијим сазивима Народне скупштине. Ипак, ако се пође од критеријума успешности политичких партија³⁾, а он нам је најбољи индикатор и њиховог утицаја, у погледу тога чији су програмско-политички ставови у вези са проблемима на Космету довољно релевантни за формирање укупне политике Србије према овом питању да би били предмет наше пажње, издвајају се: Демократска странка (ДС), Демократска странка Србије (ДСС), Социјалистичка партија Србије (СПС), Г17+, Српска радикална странка (СРС), Српски покрет обнове (СПО), Либерално-демократска партија (ЛДП) и Српска напредна странка (СНП)⁴⁾.

Политичке промене у Србији, извршене 5. октобра 2000. године, суштински су промениле политичку сцену Србије и однос политичких снага на њој. Не ради се само о томе да су странке из опозиције у претходном периоду дошле тог датума на власт, већ се ради о укупном преобликовању политичке сцене Србије. СПО, не-

1) У. Шуваковић: „Партије у Србији и Косово и Метохија 1990-2000“, „Национални интегрес“, бр. 3/2009, Институт за политичке студије.

2) Заправо, у нови сазив Народне скупштине Републике Србије, изабран на децембарским изборима 2000. године, ушле су свега четири веће политичке групације: коалиција Демократска опозиција Србије (ДОС), која је имала више од 2/3 посланичких мандата, Социјалистичка партија Србије (СПС), као највећа опозициона партија са 37 освојених посланичких места, Српска радикална странка (СРС) и Странска српској јединства (ССЈ). Међутим, коалиција ДОС је у свом саставу имала чак 18 политичких партија, од којих су неке биле потпуно минорни, локалног значаја, док су друге биле велике политичке странке. Ипак, окосницу ДОС-а чинила је Демократска странка (ДС) Зорана Ђинђића и Демократска странка Србије (ДСС) Војислава Коштунице, која је добила на значају због тога што је Коштуница постао председник Савезне Републике Југославије октобра исте године. Осим странака, ову коалицију је подржавала и невладина организација Г17+, чији су чланови такође учествовали у парламенту и извршној власти.

3) У. Шуваковић: „Инструменти мерења успешности политичких партија“, „Зборник Матице српске за друштвене науке“, бр. 118-119, Нови Сад, 2005. стр. 395-403

4) Српска напредна странка је настала 2008. године издвајањем из Српске радикалне странке др Војислава Шешеља. Тај расцеп је предводио Шешељев партијски заменик Томислав Николић, у чему га је подржало неколико чланова најужег партијског руководства и 20-ак народних посланика. На тај начин су „напредњаци“ стекли парламентарни статус који, још увек, није проверен на парламентарним изборима. Имајући у виду чињеницу да је реч о људима који имају континуитет бављења политиком, да су у међувремену држани локални избори у неколико општина у Србији (укључујући и две велике београдске општине – Земун и Вождовац) на којима је СНС остваривала убедљиве резултате освајајући највећи број гласова бирача, основано је претпоставити да ће на неким наредним скупштинским изборима парламентарни статус ове странке бити неспоран. То је и разлог њеног уврштавања међу наведене партије чије ставове сматрамо релевантним за креирање политике Србије према проблемима на Космету.

када најјача и најмоћнија опозициона странка, није прешао изборни цензус, што ће се поновити и на изборима 2007. године, када је такође самостално наступио. Каснији развој догађаја, а нарочито сукоб између две најзначајније политичке партије унутар ДОС-а, ДС и ДСС, али и подела унутар СРС 2008. године чије последице није могуће још увек сасвим прецизно сагледати, довешће до прерасподеле односа политичких снага. СРС ће значајно ојачати и од ванредних парламентарних избора 2003. године до данас имаће статус највеће опозиционе партије у Србије и најбројније партијске посланичке групе у Народној скупштини с обзиром на чињеницу да су они увек самостално наступали на изборима, задобијајући по око 80 посланичких мандата у сваком од скупштинских сазива; СПС, под огромним притиском политичког прогона својих угледних чланова, нарочито у прве три године владавине ДОС-а, растрзана унутарпартијским сукобима због чињенице да се шеф странке налази у хашком затвору и да и поред тога ужива огромну подршку чланства да остане на челној позицији, али да истовремено има много претендента у самом руководству странке који би хтели да преузму најзначајнију позицију у партији, не бирајући много средства како да то учине и лако се одричући програмских опредељења Партије уколико то налаже дневнополитичка корист, континуирано губи гласове, задржавајући све време парламентарни статус који јој омогућује да од њених одлука зависи најпре мањинска, прва Коштуничина Влада, да би на парламентарне изборе 2008. била принуђена да изађе у коалицији са Партијом уједињених пензионера Србије (ПУПС) и „Јединственом Србијом“ (ЈС), добивши у коначној расподели свега 11 посланичких мандата и непропорционално веће учешће у Влади Републике Србије чије је формирање директно од ње зависило; СПО у два изборна циклуса не прелази цензус, али у оквирима ширих коалиција успева да добије по неколико посланичких мандата, више на рачун „стarih заслуга“, а његов шеф је чак у првој Коштуничиној влади био министар иностраних послова; НД мења име у Либерали Србије (ЛС), али је то не спашава од политичке пропасти – у оквиру ДОС-а је имала неколико посланичких мандата и на месту министра унутрашњих послова у Ђинђићевој и Живковићевој Влади председника странке Душана Михајловића, али после ванредних парламентарних избора 2003. године више никада није успела да стекне позицију парламентарне партије; ДС је најјача партија у Србији све до убиства њеног лидера Зорана Ђинђића, након чега она, после краткотрајног премијерског мандата Зорана Живковића, губи на ванредним парламентарним изборима 2003. године, освојивши тек трећи број посланичких мандата у Народној скупштини. Своју политичку снагу ДС ће успети да поврати и ојача тек са избором

Бориса Тадића најпре на чело партије, а потом и за председника Републике, тако да од 2007. године ДС има раст броја посланичких мандата, а 2008. успева да формира и Владу, уз подршку социјалиста и коалиције окупљене око СПС; ДСС, који се у међувремену профилисао као јака опозиција ДС-у 2004. године добија прилику да формира мањинску Владу, уз подршку до тада опозиционе Социјалистичке партије Србије и та влада ће издржати готово пун мандат, када ће поново Коштуница добити прилику да буде премијер, у коалицији са ДС-ом, али сада у условима ојачане ДС, чије је лидер у међувремену постао Борис Тадић, који је изабран и за председника Србије и значајно ослабљене ДСС која, после парламентарних избора 2008. године прелази у опозицију; до 15. децембра 2002. године невладина организација која учествује у Влади и држи све финансијске ресоре и здравство, Г17+ се трансформише у политичку партију и од тада, било самостално, било у коалицији излази на парламентарне изборе и партиципира у Народној скупштини и Влади; нове прилике су родиле и две нове, политички значајне, странке: Либерално демократску партију (ЛДП) и Српску напредну странку (СНС). Прва је настала као фракција унутар ДС, предвођена једним од високих функционера ДС и подпредседником Живковићеве Владе Чедомиром Јовановићем, да би новембра 2005. године прерасла у истоимену самосталну партију, која окупља око себе мондијалистички оријентисане странке (ГСС, који се уједињује са овом партијом, Социјалдемократску Унију – СДУ, Чанкову ЛДП са којом има коалициону листу на парламентарним изборима 2007. и сл.) и која на изборима 2007. стиче парламентарним статус, потврђујући га и на парламентарним изборима 2008. године; СНС настаје цепањем СРС после избора 2008. године, када се после сукоба са лидером странке Војиславом Шешељем, одцепљују најзначајнији партијски руководиоци Томислав Николић и Александар Вучић, као и група од 20-ак народних посланика СРС који образују свој посланички клуб.

Петооктобарска смена власти у Србији и промене које је она изазвала, последично је проузроковала и промене у програмско-политичким ставовима партија у Србији. Многе су политичке партије и званично усвојиле потпуно нове партијске програме, а оне које то нису учиниле су извршиле ревизију постојећих програмских докумената, кроз различите конгресне резолуције, декларације и сл. Сем тога, у периоду после 5. октобра 2000. године настале су и нове политичке партије, од којих су неке стекле не само парламентарни статус, већ су учествовале и у извршној власти. Промене у програмима старих и ставови у програмима новонасталих странака, карактерише ублажавање оцена у погледу проблема на Космету, потпуни нестанак радикалне националистичке ретори-

ке и одустајање од предлагања радикалних решења и снажење тзв. мондијалистичке концепције⁵⁾. Треба уочити и да су генерално оне партије које су основане пре 5. октобра задржале доминантан утицај и у постпетооктобарском периоду, иако не све у једнакој мери и не у оној мери у којој су политички утицај имале пре 5. октобра 2000 (неке су тај утицај значајно повећале, друге су нестале са политичке сцене или им је утицај значајно опао). Користећи се критеријумом времена настанка политичких партија у Србији и друштвених околности у којима се оне формирају, могуће је извршити класификацију на а) старе, допетооктобарске политичке партије (нпр. СПС, СРС, ДС, ДСС, СПО) и б) нове, постпетооктобарске политичке партије (нпр. Г17+, ЛДП, СНС).

Како се да уочити, политичка сцена Србије је потпуно прекомпонована у односу на ону која је постојала до 2000. године. То кретање на политичкој сцени Србије, прекомпоновање, измене у односу политичких снага, смењивање партија на власти, настајак нових партија и довођење у питање и самог опстанка неких до јуче најутицајнијих странака (нпр. СПО), постојање коалиционих влада због чијих су опстајања политичке партије биле принуђене на политичке компромисе, пратиле су и измене у програмско-политичким документима партија и у погледу њихових ставова и опредељења у вези са проблемима на Косову и Метохији. „Питање Косова и Метохије је изузетно важно политичко питање од најужег националног интереса за странке у Србији, имајући у виду да се ради о сатавном делу републике“⁶⁾ Ситуација на Космету, питање његовог статуса⁷⁾, остваривања права Срба и неалбанаца, повратка расељених Срба, итд. постају главна политичка тема у Србији⁸⁾, али и пред органима ОУН⁹⁾. На политичкој сцени Србије појавило се

- 5) О овој концепцији националне политике види код Ј. Базић: „Српско питање“, ЈП „Службени лист СЦГ“, Институт за политичке студије, Београд, 2003, стр. 311-344
- 6) Д. Петровић: „Анализа политичких странака у Србији у периоду 2000-2006, са аспекта најважнијих политичких и националних питања“, „Политичка ревија“ 4/2006, Београд, 2006, стр. 829-848
- 7) Критички поглед на ово питање и на проблем несналажења српског постпетооктобарског државног руководства у вези са њим дао је К. Чавошки: „'Конечно решење' статуса Косова и Метохије“, у „Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност“ (ур. академик К. Михаиловић), зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду, 16-18. марта 2006. године, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 2007, стр. 431-438
- 8) Види Р. Смилјковић: „Србија на раскршћу“, посебно поглавље „Отимање Косова и Метохије“, „Нивога штампа“, Београд, 2006, стр. 201-304
- 9) После проглашења тзв. „независност Косова“ и њеног признавања од стране неколико десетина држава, на захтев Републике Србије, Генерална скупштина ОУН је затражила од Међународног суда правде у Хагу да да саветодавно мишљење о легалности овог акта. Тај поступак је још увек у току.

као легитимна политичка опција, заговарана најпре од неких јавних личности¹⁰⁾, а потом и од читавих политичких партија, опредељење о неопходности признавања независности Косова. Такво опредељење, до 5. октобра 2000, године, није заступала ниједна немањинска партија у Србији. Погледајмо како је текла даља еволуција страначких опредељења по овом питању у изучаваном периоду.

II ПРОГРАМСКО ПОЛИТИЧКИ СТАВОВИ ГЛАВНИХ ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА У СРБИЈИ У ВЕЗИ СА РЕШАВАЊЕМ ПРОБЛЕМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (2000-2008.)

Демократска странка, у свом Програму из 2001. године¹¹⁾ оцењује да „проблем Косова и Метохије“ спада у ред оних питања која су у време доношења њиховог Програма из 1995. године „изгледала лакша, а данас су на драматичан начин отворена“. Демократе, међутим, у свом програмском документу, признају да на нека питања „немају дефинитиван одговор из објективних разлога“ и у ред таквих питања увршћују Косово и односе са Црном Гором. Чини се, међутим, да у погледу Косова, ДС 2001. године нема никакав, а не „дефинитиван“ програмски одговор. У читавом овом тексту, питање проблема на Космету се своди на „ефикасност државе“: „Србија мора да буде држава која је сваког тренутка спремна за ефикасно спровођење различитих опција, било да се ради о будућим односима са Црном Гором, статусу Косова и Метохије, неком новом виду регионалне интеграције. Догађаји не смеју да нас дочекају неспремне. Будућност је отворена, а за сваку опцију морамо бити максимално припремљени, да би смо максимално остварили свој интерес“¹²⁾. На питање које су то „различите опције“ по питању статуса Космета и који је то интерес који Србија треба „максимално“ да оствари у погледу Космета, ДС не нуди никакав одговор. Сада као владајућа партија, ова странка више не понавља више своја залагања из програмског документа из 1995. године о томе како је „последњи час да држава Србија преузме иницијативу и очува, државним средствима, Космет као

10) Види код М. Шутовић: „Косово између поретка и аномије“, „Чигоја штампа“, Београд, 2009. године, стр. 93-95.

11) <http://www.ds.org.yu/sr/dokumenti/ds-program.pdf>

12) Исто

место где живе и Срби и Албанци, уз припаднике других нација“, а још мање понавља констатације из програмског документа из 1989. године о Косову које је „неодвојив део Србије“, уз став према коме се ДС противи било каквој територијално-политичкој аутономији у Србији, итд. Тај став о територијално-политичкој аутономији је и експлицитно редефинисан, али само у погледу Војводине, за коју се у Програму из 2001. каже да „треба да ужива истинску аутономију и да обавља све послове који нису у супротности са модерном дефинисаном демократском државом“¹³⁾. ДС у свом Програму из 2001. године, о проблемима Космета, једноставно речено – ћути. То ћутање се, међутим, претворило у крик Зорана Ђинђића, председника ДС и премијера Србије, који је у новогодишњем интервјуу за немачки „Шпигл“¹⁴⁾, само двапо месеца пре него што ће бити убијен, изјавио да он „предлаже однос Срба и Албанца на Косову који би личио на муслиманско-хрватску федерацију у Босни“, а у случају да се то не прихвати „Ђинђић прети да ће затражити нову „Дејтонску конференцију““, а „у том случају би“, према Ђинђићевим речима, „границе у овом региону морале да буду изнова одређене“. Две недеље касније, у интервјуу „Вечерњим новостима“¹⁵⁾, Ђинђић заоштрава своје ставове и објашњава да је захтев за „новим Дејтоном“ просто упозорење наше земље како ћемо реаговати „ако нам буду отимали Косово и Метохију у име етничког права Албанаца и принципа самоопредељења, са игнорисањем граница и суверенитета СРЈ и Србије“. Он указује како се „већ најављује да ће наша јужна покрајина у европске интеграционе токове бити укључена одвојено од Србије, паралелно с њом, и што је на видику и донаторкса конференција за Космет, фактички као независну територију, да не употребим коју гору реч. Уз ово из Приштине се, све упорније, потпуно официјелно и с највишег места, тражи проглашење независности, при чему такве захтеве део међународне заједнице прима мање-више благонаклоно“. Ђинђић се противи увођењу принципа етничког самоопредељења због кога ће „Срби, уколико се овако настави, бити највеће и двоструки губитници. Да су прекодрински остали без права на самоопредељење, а Србија може бити разбијена и лишена не малог дела своје територије, у име управо тог принципа“. Ђинђић сматра да се проблеми гомилају а политички процеси у вези са Косметом убрзавају у тој мери да се „косовски Албанци могу фактички осамосталити док се буде чекало

13) Исто

14) „Der Spiegel“, 1. јануар 2003, цитирано према З. Ђинђић: „Србија у Европи“, V издање, ТАНЈУГ, Београд, 2004, стр. 427-429

15) „Вечерње новости“, 13. јануар 2003, цитирано према З. Ђинђић: „Србија у Европи“, V издање, ТАНЈУГ, Београд, 2004, стр. 430-433

на почетак разговора о „коначном статусу“¹⁶. Ђинђић наглашава да је уверен како „потенцијал Дејтона није мали и да би се могао применити и за косметске Србе и Албанце. Када је о Србима у јужној покрајини реч, сматрам да се ни они не могу и не смеју третирати као збир појединаца у грађанском друштву Косова и Метохије, до којег је, иначе, још веома далеко. И њима морају бити призната и колективна национална права, заштићена преко одговарајућих институција. Преко модела и оне мере, да тако кажем, дејтонске конститутивности, које ће им омогућити да опстану и да се избегли врате у земљу предака. Косметским Србима нису довољна само индивидуална грађанска права пошто им се, више него окрњена, обезбеђују уз помоћ борних кола и војних патрола...Косметски

Срби, баш у духу Дејтона, треба да добију право на своје школство, здравство, судство и полицију“¹⁶. Како се види, ови Ђинђићеви ставови који, с обзиром на његов лидерски ауторитет у ДС одражавају и позицију ове партије, представљали су заправо попуњавање оне празнине која је постојала у Програму ДС из 2001. године у погледу тога шта ова партија предлаже у погледу решавања проблема на Космету. Коинцидентно или не, тек убрзо после изношења ових политичких ставова, Ђинђић је убијен и тиме уклоњен са политичке сцене Србије. И поред разних наговештаја који у том правцу постоје, остављамо историјској науци да процени и на основу новозаснатих чињеница утврди да ли је овакво опредељивање и ова политичка иницијатива утицала да на њега буде извршен атентат. У „Стратегији промена“¹⁶, документу који је усвојио Политички савет ДС 2005. године и који садржи програмско-политичке ставове ДС по различитим питањима, доста простора се посвећује проблемима на Космету, највише од било ког програмског документа који је до тада усвојила ова странка. У овом документу се инсистира на томе да је „полазиште у решавању питања Косова и Метохије“ доследно инсистирање на спровођењу Резолуције 1244 Савета безбедности ОУН, поштовању “међународних стандарда о непромењивости граница насилним путем“, поштовању људских и грађанских права и једнакости свих грађана на КиМ, што укључује и поштовање „основног људског права на живот, сигурност, слободу кретања, слободно изражавању својих верских и националних особености“, али и повратак свих прогнаних и расељених и њихов безбеданостанак на Космету. ДС се залаже за јаку локалну самоуправу и децентрализацију власти, за „право Срба и припадника других националних и етничких заједница да активно учествују у свим процесима на КиМ“, као и право Србије „да буде активан чинилац у

16) http://www.ds.org.yu/sr/dokumenti/ds-strategija_promena.pdf

процесу одлучивања о коначном статусу“ Космета. У овом документу обнавља се идеја бившег председника ДС Зорана Ђинђића о ентитетима на Космету, па тако „као једну од најбољих форми децентрализације и демократског функционисања управе на Косову и Метохији Демократска странка види у стварању два ентитета који би обезбеђивали равноправност народа и демократске процедуре“. ДС посебно истиче значај тога да се проблеми на Космету не злоупотребљавају у дневнополитичке сврхе, наглашава одговорност свих политичких актера „у реалном сагледавању, одговорном усаглашавању и јединственом заступању интереса државе и Срба са КиМ“, као и значај борбе за заштиту људских права Срба и других неалбанаца пред међународним институцијама и за заштиту културне баштине. У својству председника Републике, председник ДС Борис Тадић новембра 2005. године износи свој „Предлог плана о формирању о формирању два ентитета, српског и албанског ентитета, на простору Косова и Метохије“¹⁷⁾, који одражава раније заузете ставове ДС по овом питању, и у потпуној је сагласности да „Стратегијом промена“ ДС у погледу односа према проблемима на Космету, с тим да те ставове операционализује и конкретизује. Према Предлогу изнетом у овом документу, „Српски ентитет обухватао би садашње и новоформиране општине мултиетничког састава, али са јасном српском већином. Овакве нове општине, које су битан предуслов за повратак већег броја интерно расељених лица у покрајини, треба формирати у Северној Митровици, затим на централном Косову, у Косовском Поморављу и у Метохији. Ове општине не би чиниле компактну територију, али својом функционалном повезаношћу представљале би институционални оквир за живот српске заједнице у покрајини“, док би се преостале општине у покрајини могле звати и албанским ентитетом. У састав српског ентитета ушла би и „најважнија средишта православне вере на Косову и Метохији, уколико се не налазе на територији већинских српских општина. То би свакако били Пећка патријаршија, Високи Дечани, Богородица Љевишка, Свети Арханђели и Девич, са “заштитиним зонама” око њих“, при чему се наглашава да је потребно узети у обзир и захтев СПЦ о повратку земљишнихседа који су јој национализовани после II светског рата. У плану се предвиђа да општине у саставу српског ентитета имају овлашћења заснована на децентрализацији покрајинске власти, и то нарочито у следећим областима: „пуна културна аутономија (самоуправа у области образовања, медија и културних установа; заштита верских и културних споменика; право на посебне институционалне

17) http://www.ds.org.yu/sr/dokumenti/ds-predlog_plana_borisa_tadica_za_kim.pdf

везе са Београдом у овим областима); Здравство и социјална политика (самоуправа у области здравства; одређене надлежности у области социјалне заштите и пензионог осигурања; право на кадровску и материјалну помоћ Београда у овим областима); Привреда, финансије, својинска питања и приватизација (надлежности везане за инфраструктуру на територији општина; право на просторно планирање; финансијска аутономија општина; право на спровођење приватизације на територији општине); Локална полиција и правосуђе (одговарајуће надлежности локалне полиције, мултиетнички саштав полиције сразмеран етничком саставу становништва; право општинских скупштина да бирају шефа локалне полиције, односно судије општинских судова, с тим да их потврђује централна власт у покрајини)⁴. Тадићев план предвиђа да се у склопу овако дефинисаних надлежности омогући „међуопштинско повезивање у вршењу одређених надлежности од заједничког интереса, то јест “хоризонталне везе” међу општинама, као и стварање одговарајућих тела, кроз која би се те везе остваривале“, те у овим „и неким другим областима општина у саставу српског ентитета биле би зајамчане и директне институционалне везе са Београдом“. На нивоу покрајинске власти, овај План предвиђа мере обезбеђења од прегласавања Срба, када су интереси њихове заједнице у питању, у покрајинској скупштини, те задржавање судија из иностранства који би судили у вишим инстанцама. Овим Планом би се, према Тадићевој замисли, територија и уређење српског ентитета, са свим правима и надлежностима, били би гарантовани општим споразумом, којим би се „решило питање Косова и Метохије без нарушавања суверенитета и територијалног интегритета Србије и СЦГ“, а истовремено би се „обезбедила суштинска аутономија за покрајину у оквиру Србије, чиме би били задовољени легитимни интереси албанске заједнице, а постојање српског ентитета не би ничим угрозило ту аутономију, нити би представљало територијалну поделу Косова и Метохије“. У изборном „Програму за бољи живот“ ДС-а из 2007. године, понављају се углавном одређења и политички ставови из Стратегије, с тим да се не помиње подела на ентитете, нити Резолуција 1244 и међународни стандарди о непромењивости граница, већ се инсистира само на борби за заштиту људских права Срба и других нелабанаца пред међународним институцијама, политичкој одговорности свих политичких актера у Србији за реалном сагледавање и усаглашавању интереса Србије и Срба са Космета, заштити културне баштине и онемогућавању злоупотребе овог питања у дневно-политичке сврхе. Лако се уочава да овај програм садржи само најопштија одређења, без залажења у детаље, те да избегава изношење било какве идеје

или плана који би могли да буду критиковани од стране западних земаља и да је више усмерен на унутрашње-политичку полемику него на стварно бављење овим проблемом.

Демократска странка Србије остаје прилично штура на речима када су у питању програмско-политички ставови везани за Косово и Метохију, и током прве две године од петооктобарских рпомена. Ипак, о ставу ове партије у вези са проблемима на Космету и предлогу начина њиховог решавања можемо закључити на основу Нацрта Устава Републике Србије који је израдила ДСС јула 2003. године. Њиме се питање проблема на Косову и Метохији своди на проблем територијалне организације Србије, па се у складу са таквим виђењем предвиђа регионализација Србије, тј. њена подела на шест аутономних региона, од којих би један био са седиштем у Приштини. Износећи овакав Нацрт Устава, ДСС полази од става да „у модерним европским државама децентрализација је демократски одговор на могуће појаве сепаратизма¹⁸⁾. Нацртом се предвиђа надлежност и органи аутономних региона (скупштина и влада), изворни приходи у областима које су изворно регионалне, с тим да се оставља могућност држави да у некој од области које је за себе задржала, предвиди само основе решења, док би се операционализација препустила органима региона. Предвиђено је да сви региони имају једнак статус, чиме аутономне покрајине у Србији одлазе у прошлост. Иако у тренутку ступања на снагу Устава и органских закона који се тичу региона, сви региони имају једнаку надлежност, њу не морају сви региони преузети истовремено. „Органски закон треба да уреди које надлежности региони преузимају одмах, а које могу да преузму касније, и у ком року. Особености положаја Косова и Метохије налагале су решење према коме се посебним органским законом, мимо осталих региона, уређује преузимање надлежности региона са седиштем у Приштини¹⁹⁾. Не улазећи овде детаљније у замисао о регионализацији Србије, што би свакако могло да буде посебна тема и са социолошког и са уставноправног аспекта, очигледно је да је у овом Нацрту она мотивисана и покушајем давања оригиналног решења за проблеме на Космету, при чему се поставља нужно једно питање – не омогућује ли овакав приступ решавању проблема на Космету замену једног са шест сличних проблема?! Одговор ће свакако остати у теоријској равни, пошто је у процесу усвајања новог Устава Републике Србије 2006. године ДСС одустала од инсистирања на овом концепту. У преговорима који су вођени у вези са састављањем друге Коштунјачине Владе, коалиција ДСС-НС изашла је са платформом

18) http://www.dss.org.yu/view_file.php?file_id=9, види Образложење Нацрта Устава, тачка 5.

19) Исто

која садржи суштинске ставове у вези са њиховим односом према проблемима на Косову и Метохији, уз наглашавање да „сва друга важна програмска питања за рад будуће Владе, дакле целовита платформа ДСС-НС долази на ред пошто се постигне о договор о принципима за заштиту Косова и Метохије“²⁰⁾. Ти принципи су: „За Владу Србије Косово и Метохија увек остаје саставни и неотуђиви део Републике Србије; Уколико би нека држава или међународна организација донеле одлуку да признају независност Косова и Метохије, Влада Србије би обавестила све владе међународно признатих држава да Влада Србије такву одлуку одбацује као противзакониту, нелегитимну и ништавну, и да Влада Србије Косово и Метохију сматра својом територијом. Свака држава која би донела одлуку о признавању независности мора водити рачуна да ће то произвести озбиљне последице у међусобним односима; Уколико би било која држава чланица НАТО пакта признала независност Косова и Метохије, то би произвело озбиљно угрожавање односа Србије и НАТО алијансе, јер би то значило да је НАТО бомбардовао Србију да би дошло до отимања Косова и Метохије“²¹⁾. Као што се из наведеног текста види, принципи које прокламује ДСС у коалицији са НС тичу се, првенствено, заштите суверенитета и интегритета земље, без залажења у дубља питања решавања проблема у јужној српској покрајини. Оваква позиција је, свакако, резултат чињенице да се већ тада сасвим јасно могло видети да ће један број држава, првенствено западних предвођених Америком, признати у врло скором моменту независност Космета, па се на овај начин покушавао обезбедити консензус чланица владајуће коалиције у вези са одговором наше земље на овакав изазов. Како ће се показати, само прихватање принципа није било довољно. Друга Коштуничина Влада, формирана у коалицији са ДС, опстала је годину дана, када је већину на ванредним парламентарним изборима освојила „Листа за европску Србију“, чији је стожер била ДС. ДСС је, међутим, принципе из Платформе за формирање Владе уградила у свој нови Програм, усвојен 2007. године²²⁾, који представља један озбиљан и опширан програмско-политички документ којим се утврђују ставове ДСС-а у најширем спектру области политичког деловања. Тако у оквиру поглавља „Политичка начела“, ова странка понавља да остаје при својем опредељењу за регионализацијом Србије које је за њих „најрационалнији начин државног уређења“. ДСС, у истом поглављу свог Програма, међу своје непосредне циљеве политичког деловања истиче „очување територијалне целовитости Србије

20) http://www.dss.org.yu/view_file.php?file_id=14

21) Исто

22) <http://www.dss.org.yu/pages/program.php?id=63>

са Косовом и Метохијом као својим саставним делом²³, да би такав став поновио и у поглављу посвећеном националној политици био јаш наглашенији: „Покрајина Косово и Метохија, која се привремено налази под управом Уједињених нација, интегрални је и неопуштив део наше земље.

Доследно се залажемо за стриктно поштовање Повеље Уједињених нација, свих важећих међународних правних докумената и пуну примену Резолуције 1244 Савета безбедности Уједињених нација²³. ДСС истиче да захтева од УНМИК-а и КФОР-а „што хитнију примену посебно оних делова поменутих докумената који се односе на обезбеђивање повратка прогнаних и расељених лица“, подвлачећи да се мора поступити идентично како је то учињено и „у случају расељених Албанаца“, што значи да „војно и безбедносно присуство УН на Косову и Метохији мора омогућити повратак прогнаних Срба и свих прогнанника неалбанске народности, признавање свих њихових права и повратак личне и државне опљачкане имовине“. За однос ДСС-а према проблемима на Космету релевантан је и Предлог Одлуке Народне скупштине Републике Србије поводом ЕУЛЕКС-а²⁴ који је ДСС средином јула 2008. године упутила Народној скупштини на усвајање, што Скупштина није учинила пошто се са тим није сложила скупштинска већина, оличена првенствено у ДС-у. У том Предлогу Одлуке који је израдила ДСС, одбија се присуство мисије ЕУЛЕКС на Космету зато што „ова мисија има за свој циљ примену Плана Мартија Ахтисарија за спровођење противправне сецесије дела територије Републике Србије, која је јединствена, недељива и суверена држава чланица Уједињених нација и на коју се примењују општи принципи и норме међународног права, као и Устав Републике Србије. Народна скупштина Републике Србије одбацила је План Мартија Ахтисарија, а у Савету безбедности Уједињених нација план није прихваћен зато што је противан међународном праву²⁵. Предлогом Одлуке коју је понудила ДСС, „проглашава се ништавим“ тзв. „Устав Републике Косово“ који је противправно и једнострано усвојен и проглашен од стране институција привремена самоуправе Космета. Истовремено се понавља захтев свим државним органима да одбрану Космета, као интегралног дела Србије, третирају као „приоритет државних институције, све док не буде усвојено компромисно решење за Покрајину на основу Резолуције Савета безбедности 1244“.

23) Исто

24) http://www.dss.org.yu/view_file.php?file_id=56

25) Исто

Г17+ само месец дана након што се трансформисала у партију, средином јануара 2003. године, обзнањује свој програмски документ „Десет тема око којих је потребно пости национални консензус“²⁶⁾. У њему ова странка, у погледу националног питања, поставља као свој циљ, који би судећи по називу документа требало да буде и глобални друштвени циљ Србије, „да сви Срби и националне мањине живе у једној заједници без граница“, а у погледу операционализације како би се једна оваква космополитска идеја остварила Г17+ сматра да је потребно извршити „нову територијалну организацију државе“ која би значила „асиметричну аутономију две покрајине“ и „формирање области“, на које би биле пренете надлежности из области полиције, просвете, културе и образовања. Истовремено, операционализација овог циља значила би и „уједињење Срба и националних мањина са матицама кроз процес интеграције у ЕУ“. У истом документу, у вези са Косовом и Метохијом, као циљ се поставља „заштита за српско становништво“, а у сврху његове операционализације предлажу се преговори Београда и Приштине, „аутономија за северни део КиМ“, посебна заштита манастира и „колективни повратак избеглица у северни део КиМ“. Треба уочити да се у овом документу, за разлику од докумената ДС, ДСС и, како ћемо видети, других партија, нигде не помиње залагање за останак Космета у саставу Србије, за спровођење нашег суверенитета и интегритета, већ се ова партија задржава само на заштити српског становништва, што када се разматра у контексту њеног опредељења да „сви Срби и националне мањине живе у једној заједници без граница“, те да ће до уједињења Срба и националних мањина са матицама доћи „кроз процес интеграције у ЕУ“ практично значи допуштање могућности да Космет не спада под суверенитет и територијални интегритет Србије, пошто би ионако сви живели у тој некој будућој заједници без граница, тј. у Европској Унији. А то је управо она опасност на коју је упозоравао Зоран Ђинђић, готово једно време када је овакво залагање Г17+ обзнањено, констатујући како се „већ најављује да ће наша јужна покрајина у европске интеграционе токове бити укључена одвојено од Србије, паралелно с њом“²⁷⁾. У Програму ове партије од 28. марта 2004. године²⁸⁾ се, у погледу решења српског националног питања, истиче да ће оно значити да је „Србија-европска држава“, и у том контексту се понавља теза како је „Европска Србија у интересу свих

26) <http://www.g17plus.org.yu/download/dokumenti/10tema.pdf>

27) „Вечерње новости“, 13. јануар 2003, цитирано према З. Ђинђић: „Србија у Европи“, V издање, ТАНЈУГ, Београд, 2004, стр. 431

28) <http://www.g17plus.org.yu/download/dokumenti/program.pdf>

народа и мањина који живе на њеној територији“, па се као мањине набрајају Мађари, Бошњаци, Румуни, Словаци, Хрвати, Бугари „и други“. Уколико изузмемо могућност да под појмом „и други“ Г17+ подразумева најмногобројнију националну мањину која живи у Србији – Албанце, онда се нужно намеће закључак да ова странка већ тада у свом програму показује како Космет не третира саставним делом Србије, па ни тамошње Албанце националном мањином у нашој земљи. У погледу односа према Космету, ова странка најпре констатује стање – да је тамо „установљена власт под међународним протекторатом која је у односу на Србију у потпуности независна“, што се илуструје отежаним одласком наших државних функционера на ово подручје, чињеницом да се тамо одвија приватизација без икаквог утицаја власти у Београду и „сви приходи од ње иду у буџет Косова, премда је Србија у прошлости уложила огромна финансијска средства за развој косовске привреде“, при чему иако ништа буџет Србије не приходује са овог подручја, он „и даље сноси трошкове сервисирања спољног дуга Косова, који износи преко милијарду долара“. У Програму Г17+ се даље указује како Србија има историјску обавезу да заштити српско становништво на Космету и обезбеди повратак прогнаних, да заштити и негује своју традицију, културну и црквену баштину која је „део српског идентитета“, те да „трајно решење статуса Косова и Метохије мора подразумевати гаранцију пуне аутономије српским заједницама са севера Косова, Косова Поља и Биначке Мораве, као и надлежност Србије над манастирима Грачаницом, Високим Дечанима и Пећком Патријаршијом“. У циљу постизања „историјског споразума између српског и албанског народа на Косову“, нова Влада треба да настави прегове са косовским Албанцима, уз поштовање принципа „стандарди пре статуса“, а уз посредовање УН и великих сила. „У међувремену, мора се инсистирати на стриктном поштовању Резолуције 1244 Уједињених нација“.

Социјалистичка партија Србије је у постпетооктобарском периоду доживела озбиљан политички прогон под притиском кога је долазило и до њене трансформације. Она је настојала да „ухвати корак с променама“ и да тако стекне „легитимацију за деловање“ у новонасталим, промењеном, друштвеном окружењу. Те су промене, међутим, биле значајније у дневнополитичком, конкретном политичком деловању, него што су имале одраз у њеним програмским документима. Закључно са 2008. годином, ова партија се није одрекла Основа програма СПС, свог основног програмског документа усвојеног још 1992. године. Напротив, у Програмској декларацији VII Конгреса СПС²⁹⁾, који је одржан децембра 2006. године,

29) <http://www.sps.org.yu/uploads/progdek17.pdf>

потврђује се да СПС „остаје доследна вредностима Програма Партије донетог на II Конгресу“. Ипак, иако *de iure* на снази, може се рећи да су Основе програма СПС заправо замењене овом Програмском декларацијом³⁰⁾, односно да су суштински допуњене и актуелизоване. У погледу односа социјалиста према проблемима на Космету, међутим, никаквих значајнијих промена у програмским ставовима нема. Они следе своја програмска опредељења, ставове и оцене са претходних конгреса. Социјалисти позитивно оцењују своју дотадашњу политику према Космету, наглашавајући испољено херојство и „одлучан отпор НАТО агресору и његовим албанским савезницима“ током одбране земље, афирмишу као резултат Резолуцију 1244 Савета безбедности ОУН „у којој се гарантовало да је КиМ саставни део СР Југославије и Србије“ али наглашавају и онај део ове резолуције на који као да су остале партије и забравиле, тј. да је њом „предвиђен повратак наше војске и полиције на јужне границе наше земље“. Они указују на то да су опозиционе партије у доба власти социјалиста тврдиле како је проблем односа са Црном Гором и Косовом „пиатање демократских односа“, а да је истина демонатовала све који су тако мислили јер „у питању није било никакво поштовање демократске процедуре већ напротив, сепаратистички покрет“. Социјалисти посебно подвлаче да се не може прихватити понашање оних политичких странака које сматрају оправданом борбу за очување Космета у саставу Србије, а такву борбу СПС и Слободана Милошевића истовремено називају злочиначком. „Признавање наметнутих оцена истих оних који су радили и раде на разбијању српског националног и државног бића не може довести до напретка земље, нити може сачувати КиМ.“ Уз оцену да се пред нашом државом налазе исте претње, исти проблеми и исти људи са којима су били суочени социјалисти и Слободан Милошевић, СПС наглашава да им се тада одупирао и да „очекује и захтева да то чини и садашња држава, али исто тако и да признају да политика коју смо ми водили зарад очувања земље

30) У потврду ове тврдње су и чињеница да се на званичном сајту СПС, под ознаком „Програм“ отвара текст Програмске декларације VII Конгреса. Сем тога, конгреси СПС су до тада у неколико наврата доносили конгресне декларације по одређеним питањима, а сваки пут неки конгресни документ програмског карактера који је конкретизовао опредељења и циљеве за наредни мандатни период. Овде је међутим чињеница да је реч о једном свеобухватном документу, који у свом називу јасно каже шта је. То је „Програмска декларација“, и то јасно говори у прилог тези да тај документ *de facto* замењује Основе програма СПС из 1992. године, иако се у самом тексту позива на њих. Разлог због кога то није тако и речено, крије се првенствено у партијско-политичкој коњуكتури – VII Конгрес је одржан непуних девет месеци од смрти председника СПС Слободана Милошевића у Хагу, то је први Конгрес који је неког другог (Ивицу Дачића) изабрао за председника СПС, читаве конгресне припреме су протекле у знаку унутарпартијске борбе за место новог председника и било би сувише да се, осим избора новог председника, доноси и нови програм странке. То је питање одложено за наредни Конгрес СПС који треба да се одржи у 2010. години.

и народа није ни злочиначка ни погрешна, веч једина могућа у датим суловима“. Као и у ранијим програмским документима, СПС понавља свој став да су „Косово и Метохија аутономне покрајине у саставу Србије“, с тим да се за Космет тај став појачава наглашавањем да је то „непромењива одредница и уставна одредба“. Интересантан је, и тачан, аргумент који социјалисти износе против приватизације јавних предузећа у Србији. Они сматрају да се „без активних јавних предузећа не може водити активна политика за опстанак Срба на Косову“. У Програмској декларацији VII Конгреса СПС, читаво једно поглавље је посвећено проблемима на Косову и Метохији. Социјалисти оцењују да политиком међународне зјаеднице и УН администрације, „и поред декларативних залагања за мутиетничност Косова и Метохије, оно постаје етнички чисто. Константним терором, прогоном преосталих Срба, Црногораца и другог неалбанског становништва, спречавањем повратка избеглих и расељених, Космет је постао етнички најчистија територија у Европи“. Исказујући своју подршку усвојеним опредељењима Народне скупштине по овом питању, СПС „остаје трајно на већ исказаним принципима: да се питање Косова и Метохије може решити гаранцијом најшире аутономије у оквиру Републике Србије; немењању граница и поштовањем територијалног интегритета и суверенитета међународно признате Републике Србије у складу са Повељом ОУН; пуном поштовању равноправности свих грађана и националних заједница на Косову и Метохији; децентрализацији, која би омогућила националним заједницама што шири делокруг послова, омогућила очување националних, верских и културних вредности и историјског наслеђа“³¹⁾. У овој Програмској декларацији захтева се од УНМИК-а и КФОР-а да „у складу са Резолуцијом Савета безбедности зауставе и не подстичу процес осамостаљивања ове српске аутономне покрајине“, обезбеде сигурност и безбедност Србима и свим грађанима, убрзан и безбедан повратак избеглих и расељених лица, зауставе „неовлашћену распродају имовине и природних ресурса Републике Србије“, „спречи да организоване криминалне групе на територији суверене државе формирају мафијашку државу на трговини белим робљем и дрогом“. Социјалисти оцењују да „сви они који у Србији заговарају предају Косова и Метохије албанским сепаратистима заговарају велеиздају“. Социјалисти наглашавају да су против „да се статус Републике Србије у процесу интеграције у ЕУ или било које друге међународне институције, условљава пристанком на самосталност Космета“. Инсистирајући на потреби изградње пуног јединства по питању решавања статуса Космета које је „најважније државно

31) Исто

питање за Србију“, те на томе да све одлуке у вези са тим мора доносити Народна скупштина и, по потреби, „загражити да оне буду проверене на референдуму од стране грађана“, СПС у Програмској декларацији VII Конгреса упозорава да би „инсистирање на решењу које би показало све међународне принципе и стандарде дестабилизovalo Балкан и произвело низ истоветних процеса широм света“.

Српска радикална странка у постпетооктобартском периоду није мењала свој Програм из 1996. године, тако да се програмско опредеље за укидање аутономије Космета и против регионализације Србије могу сматрати као и даље важећи програмско-политички ставови ове партије. У конкретној политичкој активности је СРС, међутим, правила одређене уступке и компромисе, што се нарочито види код њене активности у прилог референдумском изгласавању новог Устава Републике Србије 2006. године који се залаже за „суштинску аутономију“ Космета „у оквиру суверене државе Србије“.

Српски покрет обнове у свом Програму³²⁾ који је усвојен на IV Сабору ове странке 2001. године, опредељујући се за „Косово у Србији“, његов опстанак у нашој земљи повезује за приступање Србије програму „Партнерство за мир“ и НАТО-у. Ова странка сматра да „очување Косова и Метохије не везујемо за дан одласка НАТО трупа и осталих међународних снага из покрајине, већ за повратак наше Војске и нашег народа на Косово и Метохију“. Начин да се ово обезбеди јесте приступање Србије „Партнерству за мир“ што је улазница и у НАТО савез“ чиме „стране трупе на Косову постаће савезничке и њима ће се придружити и јединице наше Војске. За Војском ће се вратити и прогнани Срби“. У децембру 2007. године Главни одбор ове странке донео је „Програмску декларацију о децентрализацији власти у Србији“³³⁾. У том се документу истиче залагање СПО за децентрализацију власти у Србији, уз наглашавање како је нереално да се такав захтев поставља и у погледу „садашње територије Аутономне покрајине Косово и Метохија, пошто су одлуке у рукама међународних фактора и албанских органа власти на Косову“. Ипак, тај документ, уз захтев за непризнавањем независности Косова, тражи од наше државе да од УН, ЕУ и других међународних организација „захтева пуну и безусловну заштиту целокупног српског историјског, културног и религијског наслеђа у Покрајини, као и гаранције да српске енклаве добију статус српских општина по истим принципима који важе у Француској или Мађарској“, те да све те општи-

32) <http://www.spo.org.yu/action.php?objekat=Program&akcija=Pregled>

33) <http://www.spo.rs/file/decent.htm>

не „управљају аутономно и да буду економски и културно повезане са Србијом, без права власти у Приштини да их у томе ограничава или да спречава насељавање Срба у заштићене зоне око својих црква и манастира, које би, такође, постајале српске општине“³⁴⁾. У овој се декларацији истиче и став да је „свакодневна борба Србије за опстанак Срба на својој косовско-метохијској земљи и свеколика помоћ Државе тамошњем нашем народу“ њен прворазредни захтев. У документу „Језгро десне Србије“³⁵⁾, који је на званичном сајту ове партије објавило Председништво СПО у другој половини 2008. године као нацрт „европске програмске платформе СПО“ за кога се у самом позиву за дискусију каже да име претензије и „циљ да постане својеврсни манифест десне Србије“, ова странка сама признаје да се променила „више него иједна друга странка у Србији...Од екстремне националне деснице, у данима свог рођења, странка се померала и померила ка десном центру и принципима савремене Европе, не одричући се националног и усвајајући грађанско, либерално и глобално“. Ставови који се заступају у понуђеном документу јесу изразито мондијалистички и садрже оцене које су у супротности не само ставовима и оценама нпр. СПС-а, већ и ДС и ДСС-а. Тако се констатује, без икакве ограде, како је „Косово као независна држава рана на државном телу Србије“, те се у наставку одмах каже да 90% становника Косова „не жели државу Србију“, те је то стога „рана и Србије и албанског народа на Косову“. У наставку се чини невешт покушај амнестирања Европске Уније за стање на Космету, пошто она „не може бити кривац за историјску, религијску и етничку заоставштину на Косову, јер Европска унија свих тих векова или деценија у 20. веку није ни постојала. Њу је тешко окривити и за грех што није пронашла косовско решење прихватљиво и за Србе и за Албанце, тим пре што српска и албанска страна нису успеле да постигну компромис“. То амнестирање, међутим, има сасвим одређену функцију, а то је да се „објасни“ како како је ЕУ принуђена „како би спречила да се и сама косовизује“ да „Косово европеизује, али и да европеизује и Србију и цео регион“. Завршница тога је, како се каже у овом документу, „пронађен „мач“ и за косовски „Гордијев чвор“, тако што ће „територијални интегритет“ и „суверенитет“, као суштински појмови, бити одвојени један од другог“. Идеја о раздвајању ових појмова је прилично нејасна, али би могла да значи и подршку идеји о „паралелним колосецима“ уласка Србије и Космета у ЕУ на коју је, показује се с правом, као на велику опасност указао пред своју смрт и Зоран Ђинђић. То би за последицу имало одрицање од Космета у саставу Србије, у име

34) Исто

35) http://www.spo.org.yu/file/jezgrodesnesrbije_web.pdf

квази-глобалистичког, „проевропског става“, уз „образложење“ да ћемо заједно бити чланови ЕУ!

Либерално-демократска партија у свом Програму „Другачија Србија“³⁶⁾, који представља основни програмски документ ове постпетооктобарске парламентарне партије, означава питање Косова „гордијевим чвором Србије“, сматрајући да је реч о наслеђеном проблему којим Србија мора да се бави. ЛДП је једина партија у Србији која се отворено zaloжила за признавање независности Космета од стране Србије (као што смо видели, неке друге су такав став у својим програмским документима у увијеној форми само наговестиле). Тако се у овом Програму констатује како је „суверенитет над Косовом Србија изгубила 1999. године“, те се упозорава како су „пред почетак разговора о коначном статусу Косова, аргументи власти у Србији идентични са оним ставовима из прошлости који су повећавали разлике између Срба и Албанаца“. ЛДП предлаже да се „статус Косова реши тако што ће Србија препустити свим грађанима Косова право управљања територијом на којој живе“³⁷⁾. Сматрајући како „нема никакве дилеме“ могу ли Срби у косовско друштво, ЛДП констатује „да би кроз пажљиву политику косовски Срби и Приштински универзитет и приштинску станицу полиције и приштинску болницу поново могли да доживе као своје“. Пут који води ка томе, а који у свом Програму препоручује ЛДП, јесте да Срби „морају бити активни учесници, а не посматрачи или статисти. *Неопходно је да се у оквиру који води ка самосталности, суверености и независности Косова* (нагласио У.Ш.) отвори простор за учешће српске заједнице“³⁸⁾. У смислу тог „отварања простора“ ЛДП као захтева да се српском народу омогући конститутивност и консензуалност на Космету, каву уживају Албанци у Македонији. „Таквом политиком практично бисмо закорачили у епоху историјског помирења“, сматра ова партија. Стога ЛДП предлаже план „2К – Територија за равноправност“. Суштина тог плана је да „Србија треба да препусти свим грађанима Косова право управљања територијом на којој живе, а косовске власти да омогуће Србима да у истој мери као и Албанци остварују то право“.

Српска напредна странка већ у првој реченици својих Принципа деловања³⁹⁾ себе дефинише као „политичку организацију

36) <http://www.ldp.org.yu/cms/item/ldp/sr/program.html>

37) Исто

38) Исто

39) http://www.srpskanaprednastranka.org/index.php?option=com_content&view=article&id=188&Itemid=313

посвећену очувању целovitости државне територије Републике Србије. У даљем тексту, дефинишући 10 основних принципа свог деловања, у оквру првог који је посвећен очувању територијалног интегритета Србије каже се да је „Косово и Метохија срце Србије и саставни део територије наше државе“, те се износи став по коме Србија не може да прихвати „било какав покушај отимања делова њене територије“, те ће она „бескомпромисно штити државне и националне интересе на сваком делу своје територије“. У оквиру петог принципа СНС истиче да одређење Србије за улазак у ЕУ „не треба да буде спорно, али Србија у Европу може да уђе само као целовита држава, са Косовом и Метохијом као својим саставним делом“.

III ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Прва деценија XXI века доноси смиривање националистичких страсти на подручју читаве бивше СФРЈ, а то значи и Србије, што се одражава и у ставовима и одређењима политичких партија Србије које су оне усвојиле кроз своје програмске документе. Чак се може рећи да се учавва снажна супротна тенденција – антинационалног (у смислу: антисрпског) става⁴⁰⁾, који се врло често маскира као проевропска оријентација, као да између српског националног идентитета и европске одређености постоје непомирљиве супротности⁴¹⁾.

За разлику од социјалиста који се у свим својим документима програмског карактера од свог настанка до данас залажу за аутономију Косова и Метохије, СРС, ДС и ДСС су се у својим програмским документима залагали за укидање аутономних покрајина унутар Србије, стим да је ДС предлагала у свом Програму из 1989. године наместо територијално-политичке увођење „културно-просветне аутономије Албанаца, Мађара, Турака, Рома, Румуна, Русина,

40) Оваква оријентација се изражава углавном кроз инсистирање на готово искључивој српској кривници за сва зла која су се крајем прошлог века догађала на бившим југословенским просторима, на нужности признавања те „кривице“, на „покајању за злочине које је неко починио у име Србије“, на захтеву за лустрацијом, на тражењу да се „одрекнемо прошлости“, итд.

41) Управо супротно, европске интеграције подразумевају очување националног идентитета свих чланица ЕУ, па не постоји ниједан разлог да се тако не посматра и процес интеграције Србије, изузев уколико неко не сматра да за Србију треба да важе нека друга правила која је нваже за друге чланице ЕУ, какав би случај био када би неко поставио захтев за одрцањем Србије од Космета као свог сувереног и интегралног дела као услов за приступање Србије ЕУ, што се до тренутка писања овог рада формално није догодило.

Словака и других националних мањина“. Радикали су програмском захтеву за укидањем аутономних покрајина остали доследни до данас, иако су прихватањем и агитовањем за усвајање Устава Републике Србије из 2006. године *de facto* ревидирали ово своје опредељење будући да уставни текст садржи као норму о постојању аутономије Војводине и суштинске аутономије Космета, док су своје програмске ставове по овом питању ДСС и ДС ревидирали већ 2000. године, и то у потпуно супротном правцу, заложивши се у изборном Програму ДОС-а за „афирмацију аутономије Војводине и Косова и Метохије“. Даља еволуција ставовова ДС иде у правцу свођења проблема у вези са статусом Космета на питање „ефикасности државе“ која мора бити спремна за „ефикасно спровођење различитих опција“ (Програм, 2001). Прекретницу је начинио сам Зоран Ђинђић предлагањем односа „Срба и Албанца на Косову који би личио на муслиманско-хрватску федерацију у Босни“ (децембар, 2002), а уколико се то не прихвати он се залаже за „нови Дејтон“ уколико нам „буду отимали Косово у име етничког права Албанаца“, што би узроковало преиспитивање граница у читавом региону. Он наглашава и да се Србима не могу гарантовати само индивидуална грађанска права, већ им се морају обезбедити она права која би спадала у модел и меру „дејтонске конститутивности“. Ову идеју ДС развијаја и кроз ставове свог Политичког савета ДС из 2005. и План Председника Тадића из исте године, који јасно предлаже стварање два национална ентитета и максималну децентрализацију, уз инсистирање на поштовању Резолуције 1244. Коначно, у тексту новог Устава Републике Србије из 2006. године, у вези са којим је постигнута сагласност главних политичких партија у земљи, са изузетком ЛДП, за Косово и Метохију предвиђа се тзв. „суштинска аутономија“⁴²⁾, при чему садржина овог појма није одређена самим Уставом, већ је предвиђено да се о том питању донесе посебан закон који ће бити усвојен „по поступку предвиђеном за промену Устава“. Овакво решење оставља могућност широког тумачења овог појма, у зависности од односа политичких снага у земљи, притисака тзв. „међународне заједнице“, дешавања на самом Космету, итд. Његова „институционална конкретизација“ је учињена са стране државне делегације Србије током прегова о будућем статусу Косова 24. јула 2006 у Бечу, и поново у истом граду 5. новембра 2007. „када је изражена спремност да се косовским Албанцима уступи најшира аутономија и статус најповлашћеније националне мањине на свету, при чему се предложени аутономни статус Косова ослањао на решење о статусу Хонг Конга у Кини. И један и други предлог, када је реч о суштинској аутономији

42) Преамбула и члан 182. Устава Републике Србије

Косова и самоуправи косовских Албанаца, имао је, наравно, за свој оквир поштовање, а не кршење темељног начела Повеље УН – суверенитета и територијалног интегритета постојећих држава, чланица УН⁴³⁾. СПО се у свом првом програмском документу залагао такође за укидање аутономије Космета унутар Србије, везујући то додуше са развојем југословенске кризе у правцу конфедерализације или распада Југославије, до чега је и дошло. Ова странка, међутим, већ од 1993. године прави заокрет и значајно најпре ублажава, а потом и радикално мења свој став према проблему на Космету, да би коначно у документу „Језгро десне Србије“ који је Председништво ове странке усвојило 2008. године као нацрт „европске програмске платформе СПО“, практично признала независност Косова као *de facto* стање, односно као „рану на државном телу Србије“, али уз оцену о потреби симултане европеизације и Косова и Србије⁴⁴⁾. Оваквим анационалним ставовима, СПО је постао једина од старих, допетоктобарских партија која је у еволуцији сопствених програмско-политичких ставова од српског екстремизма стигла до анационалног, чак антинационалног становишта, прихватајући сецесију дела територије Србије, овог пута не толико у име демократије, већ првенствено у име европејства. Када је реч о постпетоктобарским партијама Г17+ и, нарочито, ЛДП, јасно је да оне у својим програмским документима не искључују могућност прихватања независности Космета. Прва, додуше, не каже директно за какав се статус Космета залаже, али јасно се изјашњава о потреби заштите српског становништва, „аутономији за северни део КиМ“ и повратку прогнаних Срба на север Космета. Ту се наравно поставља питање у односу на кога би северни део Косова био аутономан? У односу на Србију? У односу на њу је већ аутономан, као део Аутономне покрајине Косово и Метохија. Одговор је јасан. Ова странка сматра да север Космета треба да буде аутономан у оквиру Косова, и у односу на „власти“ Косова, а то јасно показује да она већ тада програмски третира јужну српску покрајину као независну од Србије, иако учествује у раду влада Србије које се листом декларишу против остварења таквог циља. Свој став ова странка разоткрива када каже да „трајно решење статуса Косова и Метохије мора подразумевати гаранцију пуне аутономије српским заједницама са севера Косова, Косова Поља и Биначке Мораве, као и

43) В. Коштуница: „Одбрана Косова“, „Филип Вишњић“, Београд, 2008, стр. 9-10

44) Б. Кољевић у свом тексту „Државно питање Србије“ (објављен 2008.) констатује како је „Србија данас своје државно питање непосредно везала за стратегију европских интеграција, што практично значи за Европску Унију“. Она указује како „није јасно због чега се питање *останка Србије* као државе покушава артикулисати као нужно зависно у односу на процес европских интеграција“. Види Б. Кољевић: „Државно питање Србије“, у М. Суботић, Ж. Ђурић (прир.): „Србија – политички и институционални изазови“, тематски зборник радова, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 13

надлежност Србије над манастирима Грачаницом, Високим Дечанима и Пећком Патријаршијом“. Дакле, српске заједнице су аутономне на начин који је сасвим јасан и на који смо указали, а Србија задржава надлежност над три манастира. Што се ЛДП тиче, он је у свом ставу потпуно отворен пошто јасно у свом програмском документу истиче да се читав процес око статуса Космета одвија „у оквиру који води ка самосталности, суверености и независности Косова“. У оваквом опредељењу треба тражити и разлог због чега је ова странка водила активну кампању против доношења новог Устава Републике Србије 2006. године.

Може се, дакле, устврдити да је историјски след догађаја потврдио озбиљну утемељеност програмских опредељења оних политичких партија које су се доследно залагале за остваривање аутономије Космета унутар Србије. Разни више или мање екстремни захтеви с почетка последње деценије XX века (укидање аутономије, протеривање припадника албанске националне мањине, укидање школовања и службене употребе албанског као матерњег језика, итд.) показали су се не само као популистички, засновани на говору мржње, већ и као неоствариви. Одривање од таквих ставова је, међутим, код неких партија отишло у другу крајност, што их је довело на антисрпске програмско-политичке позиције кроз признавање независности Космета. Између осталог и због такве еволуције њихових ставова о Космету, те су партије углавном остале мало изнад или испод изборног цензуса на парламентарним изборима, као и оне нове, постпетооктобарске које су прихватиле такве политичке ставове, што потврђује исправност програмско-политичких опредељења оних партија на српској политичкој сцени које се, у различитим моделима и варијантама, залажу за опстанак Косова и Метохије у саставу Републике Србије. Имајући то у виду, оправдано је закључити да ће настојање за очувањем Косова и Метохије у саставу Србије и убудуће бити један од глобалних друштвених циљева Србије⁴⁵⁾, уз давање овој покрајини тзв. статуса суштинске аутономије.

ЛИТЕРАТУРА

а) Програмска и друга документа политичких партија

Десет тема око којих је потребно пости национални консензус, Г17+, јануар 2003. www.g17plus.org.yu/download/dokumenti/10tema.pdf

45) У. Шуваковић: „Политичке партије и глобални друштвени циљеви“, „Трећи миленијум“, Београд, 2004, стр. 320-323

- Другачија Србија*, ЛДП, Београд, <http://www.ldp.org.yu/cms/item/ldp/sr/program.html>
- Језгро десне Србије*, Председништво СПО, Београд, 2008. www.spo.org.yu/file/jezgrodesnesrbije_web.pdf
- Нацрт Устава Републике Србије*, ДСС, Београд, јул, 2003. www.dss.org.yu/view_file.php?file_id=9
- Платформа ДСС-НС за разговоре о формирању Владе Србије*, Београд, 31. јануар 2007. www.dss.org.yu/view_file.php?file_id=14
- Предлог Одлуке Народне скупштине Републике Србије поводом ЕУЛЕКС-а*, ДСС, Београд, јул, 2008, www.dss.org.yu/view_file.php?file_id=56
- Предлог плана Председника Републике Бориса Тадића за Косово и Метохију*, Београд, 2005, www.ds.org.yu/sr/dokumenti/dspredlog_plana_borisa_tadica_z_a_kim.pdf
- Принципи деловања*, СНС, Београд, 2008. srpskanaprednastranka.org/index.php?option=com_content&view=article&id=188&Itemid=313
- Програм Г17+*, Београд, 2004, www.g17plus.org.yu/download/dokumenti/program.pdf
- Програм Демократске странке*, Београд, 2001, www.ds.org.yu/sr/dokumenti/ds-program.pdf
- Програм ДСС*, Београд, 2007. www.dss.org.yu/pages/program.php?id=63
- Програмска декларација о децентрализацији власти у Србији*, СПО, Београд, децембар, 2007. www.spo.rs/file/decent.htm
- Програмска декларација VII Конгреса СПС*, СПС, Београд, 2006. www.sps.org.yu/uploads/progdek17.pdf
- Стратегија промена*, Политички савет ДС, Београд, 2005, www.ds.org.yu/sr/dokumenti/ds-strategija_promena.pdf

б) Радови објављени у часописима,
зборницима и монографије

- Базић, Ј: *Српско питање*, ЈП „Службени лист СЦГ“, Институт за политичке студије, Београд, 2003
- Ћинђић, З: *Србија у Европи*, V издање, ТАНЈУГ, Београд, 2004.
- Кољевић, Б: *Државно питање Србије*, у М. Суботић, Ж. Ђурић (прир.): „Србија – политички и институционални изазови“, тематски зборник радова, Институт за политичке студије, Београд, 2008
- Коштуница, В: *Одбрана Косова*, „Филип Вишњић“, Београд, 2008.
- Петровић, Д: *Анализа политичких странака у Србији у периоду 2000-2006, са аспекта најважнијих политичких и националних питања*, „Политичка ревија“ 4/2006, Београд, 2006.
- Смиљковић, Р: *Србија на раскришћу*, „Чигоја штампа“, Београд, 2006.
- Чавошки, К: *‘Коначно решење’ статуса Косова и Метохије*, у „Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност“ (ур. академик К. Михаиловић), зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду, 16-18. марта 2006. године, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 2007.
- Шуваковић, У: *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, „Трећи миленијум“, Београд, 2004.

Шуваковић, У: *Инструменти мерења успешности политичких партија*, „Зборник Матице српске за друштвене науке“, бр. 118-119, Нови Сад, 2005.

Шуваковић, У: *Партије у Србији и Косово и Метохија 1990-2000*, „Национални интерес“, бр. 3/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009.

Шутовић, М: *Косово између поретка и аномије*, „Чигоја штампа“, Београд, 2009.

Uros Suvakovic

PARTIES IN SERBIA AND KOSOVO AND METOHIJA (2000-2008)

Summary

Two changes have determined the change of program attitudes of political parties in Serbia regarding the problems at Kosovo and Metohija: a) putting the southern Serbian province under the temporary directorate of Organization of United Nations in 1999, which was done by the resolution 1244 of the United Nations Security Council; that ended NATO aggression to our country and simultaneously the whole political process of solving this problem was internationalized maximally, while OUN was completely involved in its further solving; b) political changes of the 5 October 2000 in Serbia brought to power those political parties that had been opposition in the previous decade and with such a status they did not pronounce on Kosovo problem much, even at all; and when they did that, they usually followed attitudes of western governments with this regard; during that previous decade their program-political attitudes have evolved from pleading for canceling autonomous provinces in Serbia, with suggesting of the whole variety of radical-nationalistic and chauvinistic measures, to pleading for a wide autonomous of province.

Many political parties in Serbia have officially adopted completely new party programs in the first years of 21st century. Those that have not done that have performed a revision of the existing program documents, through various congress resolutions, declarations and similar. Various more or less extreme requests from the beginning of the last decade of the 20th century appeared to be not only populist, based on the speech of hatred, but also unrealizable. However, abandonment of such attitudes have gone to another extremity with some parties, which have brought them to anti-Serbian program-political positions with attitude in favor of recognizing independence of Kosmet. Apart from them, some new, after 5 October, parties in Serbia represent such the attitude. Identification of such political attitudes at non-minority

parties (parties that do not represent only national minorities) in Serbia was inconceivable before 5 October 2000.

The historical sequence of events has confirmed the serious foundation of program attitudes of those political parties that have consistently pleaded for implementation of autonomous of Kosmet within Serbia. Keeping that in mind, it is justified to conclude that endeavor for preservation of Kosovo and Metohija within Serbia will continue to be one of the global social goals of Serbia in future also, with giving to this province so called status of substantial autonomous.

Key words: Kosovo, Serbia, first decade of 21st century, program party attitudes

ПРИКАЗИ

Вишња Станчић

Коста Чавошки, Макијавели, Orpheus, Нови Сад, 2008.

“Ми смо веома захвални Макијавелију и другима који су писали о томе шта људи чине, а не о ономе шта треба да чине. “

¹⁾ Овако Френсис Бекон (Francis Bacon) пише о делу Никола Макијавелија (Niccolo Machiavelli, 1469-1527) које већ скоро пет векова не престаје да интригира свакога ко се озбиљније бави политиком.

У политичком речнику израз “макијавелизам” има негативну конотацију и углавном симболише неморалност у политици. Макијавелијево најистакнутије дело *Владалац* је убрзо после Макијавелијеве смрти изазвало велику буру у црквеним и политичким круговима тог доба. За ово дело речено је да је писано руком ђавола, да би 1559. године папским декретом сва Макијавелијева дела била осуђена и стављена на Индекс забрањених књига о којем се старала Света инквизиција и на којем су остала све до 1890.

1) К. Чавошки, *Макијавели*, Orpheus, Нови Сад, 2008, стр. 11

Дело Косте Чавошког *Макијавели* представља храбар, а по мом суду, и успео покушај да се осветле елементи Макијавелијеве политичке филозофије и да се, насупротив преовлађујућем схватању, Макијавели представи много мање као учитељ зла, а много више као учитељ државничког умећа и политике као технике владања.²⁾

У својој анализи Макијавелијеве политичке мисли аутор најпре настоји да покаже у чему се састоји њена оригиналност. Иако се Макијавелијево учење делимично састоји од елемената који су и пре њега били познати, Коста Чавошки сматра да Макијавели ипак доноси нешто сасвим ново. По њему то јесте нова идеја политике и морала.

Заиста, оно по чему је Макијавелијево учење супротно целокупној дотадашњој филозофској традицији и хришћанском учењу јесте потпуни раскид између етике и политике. Класична политичка филозофија тежила је морализовању политике: владар је имао обавезу поковања моралним законима. Макијавели, међутим, раздваја политику од било какве више

2) К. Чавошки, нав. дело, стр. 270.

сврхе: држава је сама себи циљ. Највиши и једини критеријум државниковог делања нису више моралне и религијске норме, него државни интерес. Макијавели тако осамостаљује политичку науку у односу на етику и теологију. На тај начин јаз између етике и политике у Макијавелијевој теорији постаје непрестив и трајан.³⁾

Као последица оваквог схватања односа између етике и политике, Макијавели је оригиналан у још једној ствари. Насупрот целокупној дотадашњој филозофској традицији, Макијавели се не бави замишљањем република и монархија у којима би владари требало да практикују врлину, него стварном истином о свету људских ствари.

Оно што такође треба нагласити као новину у Макијавелијевом учењу, а што произлази из његовог схватања односа између морала и политике, јесте положај цркве у односу на државу. Како државник нема обавезу да се руководи религијским нормама, и како је за Макијавелија религија само по државу корисно сујеверје, Макијавели предлаже нов однос између државе и цркве: црква треба да буде подређена држави.

Након што је показао у чему се састоји оригиналност и суштина Макијавелијевог политичке мисли, Коста Чавошки

3) Н. Макијавели, *Расправе*, II, 39; Издано дијело, први свезак, стр. 206

поставља кључно питање о томе шта представља њену најдубљу основу. Као одговор на ово питање аутор наводи две антрополошке претпоставке на којима се, по његовом мишљењу, заснива целокупно Макијавелијево политичко учење. Прва претпоставка је да се људска природа током историје није битно променила, а друга да су људи више склони злу него добру.

Насупрот новијем схватању које подразумева напредовање људског рода са одвијањем историје, Макијавели претпоставља да историја има циклични ток и да се људска природа кроз историју у основи није мењала. За Макијавелија цивилизацијски, односно технички напредак не значи нужно и морални напредак људи. Макијавели није имао тих илузија. По њему су људима владале и још увек владају исте страсти, попут властољубља, користољубља, славољубља, зависти... Овакво његово схватање илуструје његов став из *Расправа* како се "иста зла понављају у свим временима."⁴⁾

Макијавелијево учење о људској природи која се не мења супротстављено је класичној политичкој филозофији која је настојала да људе учини бољим и која се бавила тиме како човек треба да живи да би

4) Н. Макијавели, *Владалац*, "Рад", Београд, 1964, ХИИИ, стр. 76

био добар човек, односно да би остварио своју моралну сврху.

У чему се дакле састоји та, по Макијавелију непроменљива, људска природа? Макијавели је претпоставио да су људи више склони злу него добру, тако да су увек лоши, сем ако их нека нужда не присили да буду добри.⁵⁾ Оно што их најчешће присиљава да буду добри јесу закони, тј. претње казном. Овакво схватање људске природе може се назвати антрополошким песимизмом. Макијавели сматра да су људи склони кварењу услед властите себичности, самољубља и похлепе, који се, у овом свету какав он јесте, пре могу остварити помоћу злих, него добрих дела.⁶⁾ Ово је само претпоставка од које, према Макијавелију, мора да пође сваки државник да би имао успеха у свом владању.

Сада се поставља питање: како владар треба да влада? Кojим начелом државници треба да се руководе уколико сврха државничког делања није моралност? Макијавели даје одлучан одговор: једини критеријум државничког делања јесте интерес, односно успех државе и додаје да су за остварење тог циља сва средства дозвољена, односно легитимна. Ова теза о односу између средстава и циља представља најконтро-

5) К. Чавошки, *Макијавели*, стр. 57.

6) Н. Макијавели, *Владаца*, ХВИИИ, 57.

верзнији део Макијавелијевог учења, о коме се расправља и данас. Тако се Макијавелију приписује озлоглашена изрека да циљ оправдава средства, што, по суду аутора, представља поједностављивање Макијавелијевог учења које нема упориште у његовом делу.

Макијавели, супротно класичној и хришћанској политичкој филозофији, по којима се добро државе и народа могло остварити само уколико владари владају праведно, саветује владарима употребу неморалних средстава уколико она доприносе остварењу циља. Оно што је често било превиђано и занемаривано приликом давања суда о овој Макијавелијевој тези јесте то да је за Макијавелија једини циљ који допушта таква средства опште добро, а не лична корист владара.

Макијавели, при томе, истиче да је политика таква сфера у којој важе другачија правила од оних која су примерена приватном животу у коме важе норме хришћанског морала. То би значило да је владар понекад принуђен да употребљава морално спорна средства да би постигао успех, јер у овом свету, какав он јесте, зло дело понекад може боље да послужи од доброг, примећује Макијавели. Макијавелијева савет владарима, који његови најоштрији критичари често превиђају, јесте тај да владари не треба да се одвајају

од доброг када то може, али да умеју да прибегну злу, ако то изискује потреба.⁷⁾

Аутор стаје у одбрану Макијавелија тврдећи како он никада није рекао да је добро зло, а зло добро, него једино да нека добра дела могу довести до лошег исхода по народ и државу, а да зло некад може бити добро употребљено.⁸⁾

Овде се намеће питање: како је Макијавели тако смело и релативно лако могао не само да занемари тадашњи конвенционални хришћански морал, него и да радикално раскине са до тада општеприхваћеном традицијом политичке филозофије која је поставила моралност као основно начело делања? За Макијавелија правда више није врховна вредност; она је само једна од вредности чију корисност треба процењивати у односу на виши циљ који представља интерес државе.

Један од одговора на ово питање даје Исаија Берлин (Isaiah Berlin) истичући да је Макијавелијев највећи допринос управо у томе што је, допуштајући употребу неморалних средстава зарад остварења општег добра, открио да све врховне вредности нису нужно у међусобном складу и да можда постоји и појмовна, а не само материјал-

на препрека у остваривању савршеног друштва.⁹⁾

Разматрање Макијавелијевог учења аутор завршава одељком који носи крајње интригантан назив: *Дијаболично учење о дијаболичном предмету*.¹⁰⁾ Ова прегнантина формулација могла би да представља и суштину Макијавелијеве политичке филозофије. Како аутор наглашава, поред свих настојања да се у Макијавелијевом учењу открије његов републиканизам, преданост слободи и владавини закона, ипак постоји и један неотклоњиви елемент аморалности и дијаболичности. Коста Чавошки сматра да овакав карактер Макијавелијеве мисли потиче не толико од њене аморалности, колико од природе самог предмета.¹¹⁾

Наиме, аутор се слаже са Макијавелијем у погледу тога да у политици увек има нечег дијаболичног, односно да, како је то Макс Вебер (Max Weber) запазио: “Геније или демон политике живи у унутрашњој напетости с Богом љубави, као и са хришћанским Богом како га представља Црква.”¹²⁾ Онај ко хоће да живи по императивима

9) К. Чавошки, нав. дело, стр. 282.

10) Ибид, стр. 282.

11) M. Weber, *Essays in sociology*, New York, 1964, стр. 126.

12) *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 647.

7) К. Чавошки, *Макијавели*, стр. 273.

8) Ibid, стр. 267.

хришћанског морала мора остати изван токова политике; уколико, пак, уђе у *vita activa* политике мора поступати сходно њеним унутрашњим законима.

Аутор овај свој смели закључак поткрепљује анализом данашњих демократија. Иако се чини да у добро уређеним либералним демократијама не важе принципи Макијавелијевог учења, Коста Чавошки с правом примећује да је Макијавелијево оправдање кршења дате речи и корисне преваре веома блиско савременом умећу стварања имица праведног политичара у јавности, односно савременом политичком маркетингу. С обзиром да свака власт, а нарочито демократска, почива на мњењу оних којима се влада, аутор закључује да и данашње демократије допуштају хипокризију која подразумева лаж и превару, што такође представља макијавелизам у лошем смислу те речи. Дакле, иако је своје револуционарно политичко учење Макијавели изнео пре скоро пет векова, чини се да “политички покварено доба не престаје с његовом смрти. “



Милена Пешић

**Филозофија зла,
Лаша Фр. Х. Свенсена**

**превод с норвешког:
Наташа Ристивоје-
вић - Рајковић**

Геопоетика, Београд, 2006.

Тема зла шувише је широка, разноврсна и неодређена да би је било које дело могло обухватити на задовољавајући начин. Зашто би се онда неко подухватио задатка да ипак напише књигу о злу? Можда управо зато што је уз овакву аргументацију сувише лако одустати од таквог пројекта, а постојање зла у свету не оставља никог равнодушним, а посебно не људе истанчаног филозофског и моралног сензибилитета какав је Лаш Фр. Х. Свенсен. Свенсенев избор био је да за полазиште узме човека како би схватио зло, не сматрајући да је тиме указао на корен зла, већ да је само анализу сместио тамо где се зло најпре уочава. Јер, постоји огroman јаз између наших искустава о злу и интелектуалних оруђа уз помоћ којих треба да га схватимо, те зло нестаје у позадини, „растаче се у позадинском жамору културе“.

Са „смрћу Бога“, нестао је и Сатана као фокусна тачка зла, што је закомпликовало савремену дискусију о злу, јер смо изгубили језик којим говоримо о њему. Двадесетовековној филозофији сцијентистичког

усмерења постао је стран термин зла, чврсто повезан с теолошком проблематиком, а представа о злу није добила место у рационалистичкој и научној слици света. Видимо друштвену беду и монструозне злочине, али осим у сасвим посебним случајевима, у којима постоји јасно дефинисан починилац, немамо кога да кривимо, немамо јасну слику где зло обитава. Тако долазимо до парадоксалне ситуације да је за већину нас зло одсутно из конкретног искуства, а свуда присутно у медијској стварности. Зло је постало децентрализовано и више није концентрисано у једној власти, а управо због тога што се оно налази свуда, изгубили смо језик којим говоримо о њему. Али у свету у коме неразумност побеђује на свим фронтима та неразумност постаје сам принцип зла. Ова теза Жана Бодријара једна је од водећих идеја књиге *Филозофија зла*.

Зло није добро дефинисан, једнозначан појам у вези с чијим значењем постоји општа сагласност, али је за аутора ипак у стању да пружи допринос у разумевању овог феномена, уколико уведемо у разматрање мношину појмова зла, и уколико појмове добра и зла схватимо као особине нечег другог, а не као нешто што постоји само по себи. Јер добро и зло су релациони појмови, нешто је или добро или зло у односу на нешто

друго, не само по себи. Зло није супстанца, ствар, већ особина ствари, догађаја и поступака, оно нема суштину. Зато зло не може бити један проблем, већ велики број феномена који сви доприносе људској несрећи, погоршању живота. „Зло на овом свету није само збир неправедних поступака које појединци врше у односу на друге појединце, или збир природних сила, већ постоји и у друштвеним институцијама. Из те перспективе можемо говорити о структурном злу.“¹³⁾

У начину на који аутор приступа истраживању феномена зла, избору стајних тачака његовог посматрања и систему повезивања његових ужих тематизација који нас доводи до финалног, практичног смисла које оно добија у завршници књиге, очитује се и Свенсонова оригиналност и његова специфична стратегија читања овог сложеног друштвеног конструкта. Аутор не жели да пронице у дубљи смисао зла, мада књига обилује примерима таквих покушаја у сфери теологије, (политичке) филозофије, лепе књижевности, психологије антропологије. Али сви ти занимљиви наводи, аргументације и полемике са ауторима, чији број на свега 256 страница књиге заиста задивљује, овде воде основној спознаји да мо-

13) Лаш Фр. Х. Свенсен, *Филозофија зла*, Геопетика, Београд, 2006, стр. 25.

рамо поћи од зла као неизбежног аспекта света, зла какво се показује у искуству, да бисмо га схватили на начин који не представља мирење са њим, већ напротив, начин да му се супротставимо, ограничимо га, што је по аутору наша морална обавеза. Један од неоторивих аргумената за то свакако представља податак који аутор наводи, а таквим фасцинантним/ужасавајућим и поентирајућим подацима обилује цела књига, да је у двадесетом веку из политичких разлога у просеку изгубљено неколико људских живота у минути. Зло је за Свенсена превасходно морални и политички, практични, а не теоријски, онтолошки проблем. Зато се књига креће од теоријског ка практичном, од проблематике теодицеје ка политици.

Књига је подељена на три дела иза којих следе поговор и епилог. Први део књиге, под називом *Теологија зла*, посвећен је проблему теодицеје – питању да ли је постојање зла у свету компатибилно са чињеницом да га је створио добар, правичан и свемогући Бог. Ма колико читаоцу био занимљив као извор заборављене ерудиције, то је, по аутору, „теоријски слепи колосек“, који пажњу са конкретног зла скреће ка апстракцијама у којима губимо из вида прави проблем. Садржај другог дела књиге, под називом *Антропологија зла*, руковођен је циљем разумевања услова под којима

људи постају способни за зло. Најпре је изложена опсежна типологија зла, настала као производ Свенсеновог критичког избора и корекција постојећих типологија. Аутор разликује четири основна типа зла: *демонско зло*, као зло које људи чине због зла самог, што је по аутору проблематична категорија, јер чак и такво зло садржи део нечег другог, онога што је добро макар само за његовог починиоца; *инструментално зло*, које је заправо средство за постизање неког другог циља, доброг или лошег, при чему је актер свестан да чини зло; *идеалистичко зло* које актери чине верујући да чине добро и *плиткоумно зло* чија је основна одлика да његови актери делају не размишљајући о томе да ли је оно што чине добро или зло. Потом следе минуциозне студије случаја, анализе психолошких профила, понашања и аргументације три нацистичка ратна злочинца, као три различита али парадигматична представника синтезе претходно опсервираних типова зла, плиткоумног идеалисте и комформисте Анхајма, који је читалачкој јавности већ познат на основу студије Хане Арент *Ајхман у Јерусалиму*; управника Аушвица Рудолфа Хеса и Франца Штангла, команданта Собибора и Треблинке, логора смрти У Пољској. Оно што читаоца запрепашћује јесу налази да су сва тројица окарактерисани од стране стручњака као нормални, обични људи, без

садистичких, или било којих других патолошких склоности. Оно што укратко објашњава њихово пристајање на зверства којима су руководили јесте хетерономни морал, што у овом случају значи одсуство моралне одговорности, комфоризам, одсуство праве људске емпатије и глупост, која овде не подразумева недостатак интелигенције, већ недостатак разума. Глупост се овде показује више као социолошки него као психолошки проблем. Она се открива као резултат начина на који извесне историјске околности утичу на човека, психолошки феномен који прати одређене друштвене услове. Још један од важних узрока моралној неосетљивости представља недостатак индивидуалности као продукт препуштања дејству тоталитарне индоктринације, што је детаљно опсервирала Хана Арент бавећи се тоталитаризмом, а на чије се увиде аутор често позива у овом делу књиге. Свенсен упозорава: „деперсонализоване структуре модерног доба, где су политика и морал у великој мери сједињени, извор су равнодушности. Лична одговорност и критичко мишљење у опасности су и морају се поново уздићи“.¹⁴⁾

Зло је за Свенсена првенствено морална категорија и тиче се људског делања. Зато је објаснити шта ћемо предузети

14) Лаш Фр. Х. Свенсен, *Филозофија зла*, Геопоетика, Београд, 2006, стр. 144.

у погледу зла за аутора исто толико важно колико и разумети зашто чинимо зло. Тако књига напушта поље дескрипције и креће у правцу нормативне етике и политичке филозофије, где по Свенсену обитава прави проблем зла. Тако у трећем делу књиге, под називом *Проблем зла*, аутор показује како и зашто је проблем зла практичан проблем. Бавећи се с тим циљем контроверзама везаним за питање односа „етике врлине“ и „етике одговорности“, односно проблемом односа политике и насиља, Свенсен се посебно посвећује актуелним питањима оправданости/неопходности хуманитарних интервенција као и борбом против тероризма и границама које тој борби поставља одбрана људских права и права на увид јавности у процедуре хапшења и суђења терористима.

Полазећи од реформулације Кантовог категоричког императива који гласи „морам да поступам тако као да ублажавање свих туђих патњи зависи од мојих поступака“, Свенсен бројним примерима из стварности показује колико је одсуство емпатије и морална равнодушност узела маха у нашем времену. Не желећи да искључи могућност да човек поседује природну способност саосећања, аутор указује на то шта је све условљава и шта је све може блокирати. Једно од централних

изворишта те блокаде саосећања јесте разлика између „њих“ и „нас“. Иако је ово разграничавање суштинско полазиште за стварање човековог идентитета, проблем је у томе што се ови парови често сматрају асиметричним, што представља основу за различит третман. Јер „свака верска, морална, економска, етничка или нека друга супротност претвара се у политичку супротност кад постане довољно снажна да ефикасно групише људе као пријатеље и непријатеље“.¹⁵⁾ Тако се и јавља тенденција да заборављамо неправду која погађа „зле“. Као један од примера тога Свенсен наводи чињеницу да несрећна судбина двеста педесет хиљада Срба протераних из Хрватске, које је требало сматрати злим, није наишла на велико саосећање светске јавности. Али у ставу према Србима а посебно теми НАТО интервенције на Косову Свенсен показује у најмању руку збуњујућу недоследност. Аутор бобмардовање Косова (и Савезне Републике Југославије) сматра оправданим, наводећи као основни аргумент заштиту цивила и безбедности региона, иако је причу о рату који је НАТО водио на Косову увео као пример за тезу да већина ратова не испуњава стандарде правичности (захтеви везани за правни основ

ратовања, за средства која се користе, као и правни основ везан за крај рата). Наводећи сам да Савет безбедности није одобрио ратне акције на Косову те да стога ова интервенција представља кршење људских права, и да је питање да ли се оно може морално одбранити, Свенсен десет страница ниже поново отвара тему акција НАТО-а на Косову. Овога пута реч је о поређењу са акцијама НАТО-а у Авганистану коме претходи Свенсеново потенцирање тога да не гаји никакве симпатије према Ал каиди и Талибанима, али да их утолико више гаји према цивилном становништву у Авганистану. Да ли то значи да на Косову није било цивила (српских, албанских или било којих других) који завређују његове симпатије? Инсистирајући на томе да у Авганистану није била у питању хуманитарна интервенција него рат под маском исте, Свенсен, напротив сматра да се на Косову радило о хуманитарној интервенцији у знак подршке цивилном становништву коме је претило етничко чишћење. Како аутор наводи, „на Косову је цивилно становништво бежало од оних који су били циљ бомбардовања, тј. Од Срба – у Авганистану су бежали од самог бомбардовања. На Косову је цивилно становништво желело да се бомбардова-

15) Карл Шмит, нав. према Лаш Фр. Х. Свенсен, Филозофија зла, стр. 125.

ње настави – у Авганистану је желело да престане“.¹⁶⁾

Ако се суздржимо од јачих реакција, оваква псеудоаргументација Свенсена изненађује посебно ако се има на уму да он иначе све време у књизи заузима критички став у тумачењу савремених сукоба, и да је чак изразито суревњив према хуманитарној мотивацији НАТО интервенција, као и да са жаљењем констатује да је данас Косово у великој мери етнички очишћено од Срба и Рома. Ако је могуће прогутати ову недоследност без извлачења негативних импликација, и то од аутора књиге чији је водећа идеја морал у одбрани хуманитета, онда ово дело свакако треба прочитати, како због његове ерудитности, занимљивости тако и због једноставног језика којим је писано, што га чини приступачним ширем кругу читалаца.

■

16) Лаш Фр. Х. Свенсен, Филозофија зла, стр. 226.

Лорна Штрбац¹⁷⁾

**Јасна Милошевић -
Ђорђевић,
Човек о нацији,
Институт за политичке
студије Београд, 2008.**

Појам идентитета, индивидуалног или колективног, појавио се, у друштвеним наукама релативно касно. Но након почетног стидљивог помаљања овог појма средином 20. века, крај века је обележен његовом све фреквентнијом употребом, и то не само у друштвеним наукама, него и у публицистици и политичком говору. Претерана учесталост појма идентитета је постепено довела до његовог хабања и губљења прецизног значења. Кад је реч о нацији и националном идентитету, у социолошкој, политиколошкој и филозофској литератури постоји права теоријска збрка и концептуална анархија. Ова теоријска анархија и неодређеност појма нације и националног идентитета није резултат само постојања различитих теоријских приступа социјалним идентитетима, него је условљена и дубоким друштвеним променама које су се током 20. века дешавале на светском плану. Појава аутономистичких и сепаратистичких покрета, транснационалних организација, експанзија неолиберализма,

17) Докторант на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

затим глобализација привреде, медија, културе, спорта, информација, тероризма, актуелизовали су проблем нације крајем 20. и почетком 21. века али и истовремено произвели постојање дијаметрално различитих одређења самог феномена. Појам нације је попут многих других, иначе научних појмова, постао семантичко поље у којем се укрштају и сукобљавају различите теоријске, идејне, идеолошке и политичке струје. У суштини, крајем 20. века су се кристализовале две међусобно опозитне теоријске струје које на два различита начина схватају нацију. По првој, нација је превазиђени облик социјално-политичке организације, резидуа прошлости, политичко-институционални одраз традиционалног и конзервативног друштва, и у будућности ће под утицајем читавог низа фактора постепено нестати, док по другој, нација је још увек основни облик социјално-политичке организације савременог друштва, а национална држава основна јединица међународних односа. Независно од тога да ли је реч о грађанском или етничком концепту нације, нација је у савременом друштву угрожена са два аспекта, транснационалног и субнационалног. Дубоке промене које се дешавају у савременом друштву реперкутујући се на државу, суверенитет, нацију, национални идентитет кључни су узрок због

којег је интересовање за нације и националне идентитете и даље присутно, и то не само код нас него и у свету уопште.

Јасна Милошевић-Ђорђевић у књизи; *Човек о нацији-схватање националног идентитета у Србији*, коју је објавио Институт за политичке студије 2008. године, се бави нацијом и националним идентитетом, али са једног посебног аспекта. Пре него што се укаже на специфичност ауторкиног приступа проучавању националног идентитета који га чини дистинктивним у поређењу са осталима, битно је истаћи да ова књига због више разлога заслужује пажњу научне јавности. Посебна особеност књиге, која је истовремено чини релевантним и вредним научним делом је та да је она настала синтетизовањем емпиријског, квантитативног и квалитативног истраживања, са једне стране и теоријског промишљања и експлицирања дате емпиријске грађе, са друге. Дакле, у основи теоријских ставова ауторке и закључака студије који су наведени на њеном крају, налазе се истраживања схватања, и структуре значења националног идентитета, иначе, спроведена на територији Републике Србије у два временска периода, током 2003 године и три године касније - 2006.

Монографија *Човек о нацији - схватање националног идентитета у Србији*, се са-

стоји од шест делова. У *Уводу*, Јасна Милошевић-Ђорђевић истиче да је циљ њене студије био да открије шта значи припадност нацији за грађане Србије, који су чиниоци схватања националног идентитета, у ком степену се грађани Србије везују за нацију и идентификују с њом, какво схватање националног идентитета преовладава код грађана Србије. Национални идентитет је значајан за проучавање, не само код нас него и уопште на целом балканском, често изразито, са социјалног, политичког, и културолошког аспекта, динамичном простору, на чијем тлу се дешавају константне друштвене промене изазване ратовима, миграцијама становништва, стварањем нових нација и држава. Појам националног идентитета је, такође, и научно релевантан и легитиман појам. Међутим "једна од првих тешкоћа са којом се сусреће особа која би желела да се бави његовим испитивањем је дефинисање појма и разграничавање у односу на друге појмове."(13) Покушавајући да дефинише нацију, ауторка користи сазнајну грађу читавог низа теоретичара као што су: Бенедикт Андерсон, Ернест Гелнер, Ентони Гиденс, Ентони Смит, Хенри Тајфлер, Фредерик Барт, Филип Путиња, Александар Молнар, Слободан Антонић, Загорка Голубовић, Вучина Васовић, итд. Јасно је да у социолошкој и политиколо-

шкој литератури постоји лепежа теоријских приступа националном идентитету, као што су; примордијализам, ситуационизам, функционализам, инструментализам, конструктивизам итд. Ови теоријски концепти су класификовани у три групе: 1. теоријски концепти који разјашњавају питање природе националног идентитета; 2. теоријски концепти који разматрају кључне одреднице у дефинисању националног идентитета; 3. теоријски концепти који се баве нацијама и идентитетом у односу на политичку и економску моћ држава и модерни светски поредак. Упркос разликама између примордијализма, ситуационизма, функционализма, конструктивизма, постмарксизма у поимању нације, присутне су и бројне сличности. У свим теоријским концептима се наглашава да је национални идентитет динамичка категорија, да настаје и да се развија у интеракцији с другима, да је категорија која зависи од контекста, да је национални идентитет истовремено и колективан и индивидуалан итд. У овом делу књиге ауторка такође је покушала да прецизније дефинише и диференцира појмове као што су: нација, раса, етнос, класа, индивидуални, колективни, социјални идентитет, итд

У другом делу књиге: *Методолошки приступи*, Јасна Милошевић-Ђорђевић указује да

су циљеви пројекта били одређивање схватања националног идентитета у теоријским приступима, одређивање основних схватања националног идентитета међу грађанима Србије, испитивање схватања националног идентитета појединаца, значења, искуства и доживљаја везаних за овај феномен. Сам пројекат је обухватио два квантитативна истраживања помоћу унапред структурисаног упитника на узорцима од 1000 испитаника, у два временска периода, 2003. и 2006. године, затим двадесет дубинских интервјуа и на крају две фокус групе. Прво квантитативно истраживање је спроведено од 26. јула до 01. августа 2003. године, а друго три године касније, тачније 2006. године. Величина узорка у ова два истраживања је укупно 1000 испитаника старијих од 18. година, а стратификација случајног узорка је заснована на територијалном принципу, по којем је територија Републике Србије подељена на четири региона; Београд, Војводина, западна Србија и источна Србија.

У трећем делу књиге: *Квантитативно истраживање схватања националног идентитета*, презентовани су резултати испитивања на основу којих имамо јаснији увид у суштину односа између човека и нације код нас. Испитаници су подељени на две групе, на Србе и Друге, односно грађане неке

друге националне припадности; Црногорце, Мађаре, Хрвате, Ро-ме, Југословене. Истраживања су показала да испитаници нацију сматрају једном од најважнијих социјалних група, и по значају је стављају одмах после породице. Између две групе испитаника, Срба и испитаника других националних припадности, нема разлике у процени важности нације. Ауторка студије сматра да висок степен везаности грађана Србије за нацију, али и за веру може указивати на присутност традиционализма и ауторитарности у нашем друштву. "Могуће је да српско друштво карактерише мала мобилност, слаба информисаност о догађајима у свету, неинформисаност о другим културама, и даље у јавности и медијима присутан антизападан став као и изван обичаја друштвене заговорности."(73) Но избор нације као најзначајније социјалне групе с којом се појединци идентификују не значи нужно и негативни бихејвиорални показатељ, односно он се не може тумачити као национализам све док национални идентитет не потискује и не угрожава све друге облике идентификација. Један од кључних циљева овог истраживања је био да се испита субјективан доживљај нације за сваког појединца, дакле шта значи припадност одређеној нацији за сваког испитаника лично, и са друге стране, да се испита објективно схватање нације генерално независно од

субјективног доживљаја припадности. Истраживање је показало да је примордијалистичко схватање нације доминантно и да се оно састоји из два значења, једно које се односи на духовна обележја као што су вера, обичаји, историја, писмо, и друго које се односи на физичко и духовно порекло. Интересантно је да нема разлике у схватању националног идентитета код две групе испитаника, односно код Срба и *Других*. И једна и друга група испитаника високо вреднују припадност нацији, ни једна ни друга група не прави разлику између субјективног и објективног схватања националног идентитета, и код једне и код друге групе преовладава примордијалистичко схватање националног идентитета, а не инструменталистичко.

У четвртм делу књиге: *Квалитативно истраживање - дубински интервјуи*, ауторка монографије трага за одговорима на иста питања, али, сада користећи квалитативне технике (дубински интервјуи и фокус групе) које омогућују испитивање дубинских персоналних тумачења зависних од политичког, локално-друштвеног и језичког контекста. Она настоји да испита структуру значења националног идентитета и његову суштину. Резултати који су добијени посредством квалитативног истраживања делимично су релативизовали податке о субјективном доживљају националног идентитета испитаника

добијених путем квантитативног истраживања. За разлику од података који су добијени путем квантитативног истраживања који показују да већина испитаника велики значај придаје сопственој националној припадности, а нацију ставља по значају на друго место одмах после породице, подаци добијени квалитативним истраживањима помоћу дубинских интервјуа показују да су појединци мање склони идентификовању са социјалним групама, па и са сопственом нацијом. Они више истичу значај индивидуалности, у нацији виде нешто што доводи у питање па чак и угрожава њихов индивидуални идентитет, у већој мери су истицали значај личног идентитета, и независности од утицаја социјалне групе и укупне социокултурне средине. Што се тиче схватања националног идентитета, доминирају примордијалистичка схватања (вера, језик, порекло, обичаји, заједничка историја) над инструменталистичким, као и код квантитативног истраживања, с тим што се издвојило и појавило још једно схватање националног идентитета, односно "дефинисање нације превасходно кроз истицање супротности у односу на друге." (131)

У петом делу књиге: *Квалитативно истраживање - фокус групе*, представљено је истраживање две фокус групе, једне која се састоји од испитаника од 18 до 35 година и друге од 35

до 55 година. Обе фокус групе су биле састављене од две под-групе Срба и *Других*, односно испитаника који се изјашњавају као Југословени, Црногорци, Хрвати, Роми итд. Испитаници из прве фокус групе су истицали да припадност нацији није толико важна, они кад је реч о рангирању социјалних група на прво место по значају стављају породицу, затим групу пријатеља итд. Интересантно је да је овој групи испитаника својствена негативна афективна компонента става према националном идентитету, то јест ова група исказује негативан став према сопственој нацији и националној припадности. Кад је реч о њиховом схватању нације, слика о нацији је прилично конфузна и контрадикторна, присутна су и источна и западна схватања нације, и примордијалистичка и ситуационистичка. Јасна Милошевић-Ђорђевић закључује да су пропадање друштва и транзиција на свим нивоима условили нестанак националне свести и националног идентитета код младих људи. Конфузно поимање нације, спремност да се друге нације афирмативно перципирају а сопствена негативно, да се размишљање о нацији везује за политику и то у њеном негативном контексту, негативни су индикатори са становишта социјалног идентитета. Кад је реч о другој фокус групи, истраживањем испитаника од 35 до 55 година се дошло до другачијих

података. Већина испитаника из ове фокус групе сматра да је припадност социјалним групама па и нацији изузетно важна. И Срби и припадници других националности наглашавају да их је њихово лично искуство научило важности припадања социјалним групама. Скоро сви испитаници српске националне припадности везују своју националну припадност с православљем, што је, са друге стране, у мањем степену својствено испитаницима који нису Срби. Код ове фокус групе национална свест је јаснија, степен везаности за своју нацију већи, а схватања нације су углавном конзервативна, источна, традиционална, примордијалистичка.

У шестом делу књиге; *Закључна разматрања о националном идентитету*, Јасна Милошевић-Ђорђевић истиче да су истраживања националног идентитета у Србији током протекле две деценије била углавном дескриптивна и заснована на испитивању степена националне везаности и национализма. Изостајала су изучавања структуре и суштине значења националног идентитета. На основу спроведених квантитативних и квалитативних истраживања структуре значења националног идентитета ауторка монографије закључује да су грађани Србије још увек далеко од модерног, западног схватања националног идентитета.

Предоминација примордијалистичкох схватања националног идентитета по којем се национални идентитет дефинише помоћу језика, обичаја, културе, порекла, писма, условљена је читавим низом детерминанти међу којима ауторка посебно истиче следеће; неповерење у друштвене и државне установе, непостојање грађанске државе, одсуство историјског, симболичког, вредносног, територијалног, институционалног континуитета, присутност традиционалистичке и конзервативне вредносне оријентације, присутност антизападњаштва, неприхватање западних достигнућа итд. У Србији преовладава конзервативно схватање и одређење нације, а то значи да још увек није дошло до "редефинисања схватања националног идентитета којим би државна обележја и грађански интерес имали примат над пореклом, лозом и осећањем."(176) И, на крају, књига; *Човек о нацији - схватања националног идентитета у Србији*, би могла бити увршћена у опус релеватних научних дела која се баве са, још увек, под утицајем читавог детреминистичког низа чинилаца, актуелним и релевантним проблемом националног идентитета.



СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

Часопис основан 1994. године

04

2009

ISSN 0354-5989



9 770354 598003

ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧКЕ СТУДИЈЕ